

Марсель Пруст
ВІДНАЙДЕНИЙ ЧАС

У пошуках утраченого часу. Віднайдений час

Цілий день у цій аж занадто сільській садибі, створеній ніби для сієсти у перерві між двома прогулянками або в час, коли заторочить дощ, ув одній із тих осель, де кожна вітальня нагадує зелену альтанку і де на шпалерах в одній кімнаті садові рожі, а в іншій птахи серед гілля знов зустрічаються з вами і товаришать вам, відтяти від світу — адже то були старі шпалери, де кожна рожа існувала сама собою, аби при нагоді її можна було зірвати мов живу, як і кожна пташка, що її можна було посадити у клітку і приручити, отож там не було нічого схожого на теперішні чудово оздоблені покої, де на сріблястому тлі збіглися всі нормандські яблуні, вималювані в японському стилі, сповнюючи галюцинаціями години, пере-буті в ліжку, — цілий день я просидів у своїй кімнаті з виглядом на гарне паркове зело з бузком біля входу, на зелене листя крислатих дерев над водою, іскрявою на сонці, і на мезеглізький ліс. Я милувався всім цим лише тому, що думав: «Як гарно мати стільки зела за вікном», аж до хвилі, коли на цьому просторому зеленому полотні відкрив намальовану для контрасту темним блакитом, бо вона стояла далі, дзвіницю комбрейської церкви. Не зображення дзвіниці, а саму дзвіницю, яка, відкриваючись моїм очам із відстані тих місць і років, поставала серед світлистого зела темним згустком, аж здавалося, ніби її щойно намалювали, вписавши у квадрат мого вікна. Іноді, виходячи з покою, я помічав кінець коридору, бо йшов він у протилежному напрямку, ніби пурпурову стьожку, оббиття салону із простого червоного мусліну, готового запалати, щойно на нього впаде сонячний промінь.

На цих прогулянках Жільберта розповідала мені, як Робер цурається її, ходячи до інших жінок. І справді, жінки його переслідували, що мало — як буває з чоловічою дружбою серед чоловіків, ласих до жінок, — характер марної затії і даремно захопленого місця, захарашеного в більшості осель ні до чого не придатними речами.

Разів із кілька Робер приїздив до Тансонвіля за мого там побуту. Він дуже відрізнявся від того Робера, що я знав колись. Він не заріс салом, не зледащів, як барон де Шарлюс, навпаки, життя доконало в ньому зовсім інших змін, надавши йому хвацькості кавалерійського офіцера — хоча по одруженні він покинув службу, — і зробивши його таким молодцем, яким він зроду не був. У міру того як гладшав пан де Шарлюс, Робер (звісно, він був куди молодший, але відчувалося, що неухильно наближатиметься до цього ідеалу з віком), мов ті жінки, які безоглядно складають свою зовнішність у жертву тонкому стану і в певних літах не покидають уже Марієнбада (думаючи, оскільки годі зберегти відразу кілька ознак своєї молодости, що постава здатна скрасити все інше), зробився ще ставніший і меткіший — протилежний вислід тієї самої, що й у барона, нецноти. Психологічні причини такої його моторности були, до речі, різні: страх, що його побачать, бажання цей страх приховати, гарячковість, породжувана невдоволенням собою та нудьгою. Він учащав до зелених затишків, куди (воліючи, щоб ніхто не бачив, як він там з'являється) вдирався спрожого, аби підставити недобррозичливим очам гіпотетичних переходнів якомога менше поверхні, як чинить вояк, кидаючись в атаку. І ця скажена алюра довго в нього залишалася. Може, так давалася взнаки позірна небоязкість того, хто хоче показати, що йому море по коліна і що він не озирається на задні колеса. Щоб поставити всі крапки над «і», треба ще підкреслити бажання, з віком дедалі дужче, виглядати молодим і навіть нетерплячість, притаманну вічно змудженим, вічно пересиченим людям, надто розумним для того, аби змарнувати життя, не реалізувавши себе. Мабуть, самі їхні лінощі виливаються в зухвальство. Але відтоді, як стали модні фізичні вправи, ледарство прибрало форми спорту навіть у години не спортивні і виявляється уже не лише в зухвальстві, а й у гарячковій жвавості, не залишаючи ні часу, ні місця для нудьги.

З моєї пам'яті, мимовільної з природи, вивітрилося кохання до Альбертини. Але, як мені здається, є ще й якась мимовільна пам'ять тіла, бліда і стерильна копія колишньої пам'яті, ще довговічніша за неї, подібно до того як декотрі звірі та рослини довговічніші за людину. Наші ноги й руки сповнені отерплих спогадів.

Одного разу, покинувши Жільберту досить рано, я прокинувся серед ночі в тансонвільському покої і, сонний, погукав: «Альбертино!»

Не те щоб я думав про неї чи там бачив її уві сні, не те щоб сплутав її з Жільбертою: то був нагад, що ожив у моїй руці й послав її до дзвінка — за спиною, як у моїй паризькій опочивальні. І не знаходячи його, я погукав: «Альбертино!» — гадаючи, ніби моя померла приятелька лежить біля мене, як траплялося частенько вечорами, і ніби ми заснули разом, знаючи, що вранці Франсуазі потрібен буде час, аби прийти на виклик, отож Альбертина може цілком безпечно сіпнути за шнур, який усе тікав від моєї руки.

Стаючи — принаймні у цей неприємний період — дедалі черствішим, Робер уже майже не щирував наодинці зі своїми приятелями, зокрема зі мною. Натомість до Жільберти виявляв афектовану чуйність, доведену до фарсу, і це разило. Не те щоб Жільберта справді була йому байдужа. Ні, Робер кохав її. Але він безсоромно брехав їй; раз у раз нагадувало про себе його природжене лукавство, а то й сама брехня; от він і думав, що потрапить виплутатися лише одним способом — роздмухавши аж до смішного щирий смуток у своїй душі від того, що він завдавав прикрости Жільберті. З'явившись у Тан-сонвілі, Робер назавтра мусив, за його словами, їхати до Парижа, аби залагодити справу з місцевим добродієм, — той нібито мав чекати його в столиці, але зустрінутий не де, як на рауті під Комбре несамохіть викрив цю брехню, про яку Робер забув його попередити, заявивши, що прибув сюди на відпочинок і що раніше як за місяць до Парижа не повернеться. Робер паленів, бачучи журну та горду Жільбертину усмішку, і, щоб урятувати становище, мерщій сплавив, у образливий для того спосіб, недотепу і, випереджаючи дружину, надіслав їй розпачливу цидулку, де зізнавався, що збрехав, аби не засмутити її, аби через його від'їзд, викликаний обставинами, сказати про які він не може, — вона не подумала, ніби він її розлюбив (і все це, хоч і писане для викруту, було щирою правдою). У таких випадках він посилав служника спитати, чи можна йому зайти, і тут-таки, чи то з правдивої жури, чи то зморений таким життям і дедалі зухвалішою облудою, ридав, кропив себе холодною водою, розводився про близьку свою смерть, а іноді гримав на долівку, ніби зомлілий. Жільберта не знала, чи можна йому вірити, в кожному окремім разі бачучи в ньому лише брехуна; та що взагалі вона його кохала, а надто непокоїлася отими передчуттями близької смер-ти, то припускала, що в Робера, може, яка невідома хвороба, — ось чому

вона не сміла суперечити йому і просити відмовитися від своїх поїздок.

Зрештою я тим менше розумів, ці поїздки, що Мореля приймали, мов члена своєї родини, разом із Берготтом, — скрізь, де тільки бувало панство Сен-Лу: в Парижі, у Тансонвілі. Морель із великим дотепом, мистецьки вдавав Берготта. Невдовзі його не треба було навіть просити, щоб він спародіював письменника. Подібно до того, як істерики не годні заснути, щоб не перевтілитися в ту чи ту особу, він сам миттю влазив у шкуру свого персонажа.

Франсуаза, будучи свідком усього того, що барон де Шар-люс робив для Жюп'єна, а Робер де Сен-Лу — для Мореля, зовсім не вважала, що це спадкова риса Германтів, радше вона — адже і Легранден завзято спомагав Теодора, — врешті повірила, вона, особа високоморальна і забобонна, що то просто звичай, повсюдність якого не може не викликати пошани. Вона постійно правила про якогось молодика, Мореля чи Теодора: «Він знайшов одного пана, який вельми ним зацікавився і дуже йому допоміг». А що в таких випадках заступники — це ті, хто кохає, страждає і прощає, Франсуаза, стоячи між ними та недолітками, яких вони непутили, не вагаючись обілювала перших, бачучи в них «добре серце». Вона рішуче ганила Теодора, який варив воду з Леграндена, хоча, як здавалося, не робила собі ілюзій щодо природи їхніх стосунків: «Тоді цей малий, — додавала вона, — зрозумів, що треба докинути свою пайку, бо сказав: «Хай пан мене візьме з собою, я дуже пана кохатиму і годитиму панові»; ну, звісно ж, у пана добре серце, сам Теодор, мабуть, переконаний, що дістав, либонь, більше, ніж заслужив, бо він шибайголова, яких світ не бачив, але цей пан... цей пан такий добрий, що я не раз казала Жанетті (Теодоровій нареченій): «Дитино, як ускочиш, бува, в клопіт, іди до цього пана. Він сам переспить на підлозі, а тебе покладе на своє ліжко». Надто він любить малого (Теодора), аби викидати його на вулицю. Де пак, він ніколи його не полишить».

З гречности я спитав його сестру, яке в Теодора прізвище, — сам він мешкав тепер на Півдні. «Таж це той, хто писав мені про мою статтю у «Фігаро»!» — гукнув я, довідавшись, що його прізвище Соттон.

Ось чому, цінуючи більше Робера де Сен-Лу, ніж Мореля, вона гадала, що попри всі вибрики малого (Мореля) маркіз ніколи не

покине його в біді, бо в цього пана золоте серце, якщо тільки його самого не зрадить щастя.

Робер наполягав, щоб я довше пробув у Тансонвілі, ба навіть у нього вихопилося, хоча він і гадки не мав примілятися до мене, що мій приїзд так урадував його дружину, аж вона не тямилася, за її словами, від щастя того такого сумного для неї вечора, і що я несподіваним своїм приїздом дивом урятував її від розпуки, «а то й чогось гіршого», — додав він. Робер просив спробувати переконати її, що він її кохає, запевняючи, що жінка, якою він захопився, дорога йому не так, як Жільберта, і що незабаром він із нею порве. «А все ж, — додав він, помітно хизуючись і з такою готовністю сповідатися, що мені здалося на мить, ніби ім'я Чарлі от-от «вискочить» несамохіть, наче номер у лотереї, — мені є чим пишатися. Та жінка, яка дала мені стільки доказів ніжності і яку я збираюся скласти у жертву Жільберті, ніколи не звертала уваги на жодного чоловіка і навіть вважала себе нездатною закохатися. Я в неї перший. Знаючи, що вона дає одкоша кожному, я нетямився з дива, отримавши від неї урочого листа, де вона писала, що може бути щаслива тільки зі мною. Звичайно, мені було б від чого з плигу збитися, якби думка про заплакану побідаху Жільберту не мучила мене. У ній є щось від Рахилі — тобі не здається?» Справді, мене вразила якась непевна схожість — принаймні зараз вона впадала в очі. Може, її спричиняло реальне покровенство певних рис (і зумовлене, наприклад, семітським походженням, хоча у Жільберти й не дуже помітним), через що Робер, коли родина запрагла, аби він одружився, обрав із двох багачок Жільберту. Схожість пояснювалася ще й тим, що Жільберта, забачивши світліну Рахилі, чийого імені навіть не знала, аби сподобатися Роберові, стала наслідувати акторчині звички — носила червоні кокарди в косах, чорну оксамитку на руці ще й фарбувала волосся, аби здаватися чорнявкою. Згодом, відчуваючи, як марніє її врода від переживань, намагалася й на це знайти раду. Іноді вона перебирала міру. Одного дня, коли Робер мав на добу загостити до Тансонвіля, я остовпів, забачивши, як сильно Жільберта, — вона саме вийшла до столу, — відрізняється не лише від тієї, якою була колись, а й від себе повсякденної, і довго чудувався, наче переді мною сиділа якась акторка, така собі Теодора. Я ловив себе на тому, що мимоволі придивляюся до неї аж надто пильно, аби довідатися, що ж у ній

одмінилося. Незабаром сю мою цікавість було нарешті вгамовано, коли їй довелося висякатися. Ціла веселка кольорів, що зосталася на носовичку, підказала мені, що вона нашмарувалася. Ось чому став кривавим її рот, ось чому вона силкувалася осміхатися, гадаючи, ніби усмішка їй личить, — а тим часом наближалася година прибуття потяга, і Жільберта навіть не знала, приїде її чоловік справді чи просто надішле одну з телеграм, взірць яких склав так дотепно дук Германський: ПРИЇХАТИ НЕМОЖЛИВО, ПОГОВІР НАПОСІДАЄ, і від цього вона блідла під фіолетовими патьоками рум'ян, а під очами з'явилися синці.

«Бачиш, — гомонів він до мене вдавано лагідним тоном, що так контрастував із його колишнім стихійним теплом, голосом алкоголіка і з акторською награністю, — я б усе віддав за те, щоб Жільберта була щаслива. Вона стільки зробила для мене. Ти навіть собі не уявляєш». Але найприкрішим у всьому цьому було його самолюбство; йому лестило Жільберти-не кохання, і, не сміючи сказати, що він, Сен-Лу, кохає Чарлі, він подавав зумисне перебільшені, якщо не висмоктані з пальця, подробиці про любов, якою нібито палав до нього скрипаль, бо Чарлі з кожною дниною вимагав усе більше грошей. І саме через це Робер, довіривши мені Жільберту, поїхав до Парижа.

Зрештою я мав там нагоду (забігаю трохи наперед, оскільки я ще в Тансонвілі) приглянутися до нього якось у салоні, і то здалеку, і його мова, попри все жвава та чарівна, нагадала мені минувшину; я був вражений, як він змінився. Він дедалі більше скидався на матір — гордовита замашність, успадкована Робером, бездоганна в неї, у нього завдяки вихованню стала підкресленою, важкою; проникливий погляд, властивий Германтам, надавав йому вигляду когось, хто озирає всі місця, де опиняється, але озирає начебто несвідомо, буцімто за звичкою, а то й за покликом інстинкту. Навіть коли він стояв нерухомо, притаманна радше лиш йому, а не всім Германтам, осяйність була всього-но відбитком золотого дня, тепер уже застиглим дивацьким оперенням, яке творило з нього такого рідкісного і коштовного екземпляра, що так і кортіло прилучити його до якоїсь орнітологічної колекції; іноді ця осяйність обертала його на готового злинути птаха, як, приміром, у ту мить, коли Робер де Сен-Лу прийшов на вечір, де був і я: він скидав голову з золотим чубчиком трохи поріділого волосся таким гордовитим і шовковистим рухом і крутив шиєю настільки

гонористіше, зальотніше і звинніше, ніж це зазвичай робить людське поріддя, що з цікавості і захвату, навіяних ним, чи то світських чи то зоологічних, доречно було спитати, куди це тебе занесло: у Сен-Жерменське передмістя чи в Ботанічний сад, і що це ти бачиш: те, як через салон іде великий пан, чи те, як ходить по клітці екзотичний птах. До речі, таке повернення до пташиної елегантності Германтів, гостродзьобих, сталевобочих, стало тепер у пригоді для нового його пороку, який він чимраз дужче намагався олюднити, чимраз дужче скидаючись на того, кого Бальзак називав тіткою. Досить було б лише розігратися уяві, і вам могло б примаритися, що до такого оперення більше пасував би пташиний щебет. Він починав проголошувати фрази, гідні, на його думку, часів Людовіка XIV, і в такий спосіб наслідував манери Германтів. Але чимось незбагненним вони нагадували манери барона де Шарлюса. «Я залишу тебе ненадовго, — сказав він мені того вечора, коли пані де Марсант відійшла. — Забавлю трошечки матір».

Що ж до кохання, про яке він розводився безперестанку, то йшлося не лише про любов до Чарлі, дарма що саме нею він і дорожив. Хоч би якого штибу були чоловічі амурні почуття, ми завше помиляємося щодо того, зі скількома людьми чоловік пов'язаний, бо хибно вважаємо дружбу за любовні стосунки, і це помилка додавання; крім того, ми гадаємо, ніби засвідчені стосунки виключають інші, і це ще одна помилка. Дві особи можуть сказати: «Я її знаю, коханка такого-то», назвавши двоє різних імен, і жодна з них не помилиться. Кохана жінка рідко потрапить задовольнити всі наші запити, і ми зраджуємо її з іншою, якої не кохаємо. Що ж до тих амурів, що їх Сен-Лу успадкував від барона де Шарлюса, то муж, схильний до них, здатний зазвичай ошчасливити дружину. Це правило загальне, а проте Германти знайшли спосіб, щоб і тут зробити виняток, бо ті з них, хто мав такий нахил, намагалися довести, що, навпаки, ласі до жінок. Вони афішували себе то з тією, то з тією, доводячи своїх жінок до розпачу. Кур-вуазьє чинили мудріше. Молодий віконт де Курвуазьє гадав, ніби його єдиного на землі з нащадку світу спокушає хтось із тої самої, що й він, статі. Забравши собі в голову, що цей нахил у нього з наусту диявола, він боровся з ним, пошлюбив чарівну жінку і наплотив їй дітей. Врешті один із кузенів навчив його, що ця пасія досить поширена, і був такий добрий, що повів його до будинку, де наш віконт

міг її вгонобити. Пан де Курвуазьє ще дужче полюбив дружину, подвоїв турботу про дітоплодіння, і їх називали найкращою парою в Парижі. Такого, щоправда, не можна було сказати про Сен-Лу, бо Робер замість удовольнятися збоченством, будив у дружини дикі ревнощі, утримуючи, без усякої для себе втіхи, метрес.

Можливо, Морель, чорний як смола, був потрібен Роберові, як тінь сонячному промінню. Неважко уявити собі у вельможній родині цього розумного і чарівного золотоволосого пана, наділеного всіма чеснотами, який затаїв на споді душі ганебну пристрась до негрів.

А втім, Робер ніколи не допускав, щоб у розмовах торкалися тих любощів, до яких його поривало. Щойно я згадував про них, як він одразу відповідав: «Ет, або я знаю, — з такою глибокою байдужістю, аж йому випадав монокль, — яв цьому нічого не тямлю. Якщо тобі так цікаво, мій соколику, запитай когось іншого. Бо я всього-но жовнір, та й край. Ці справи не обходять мене настільки ж, наскільки я захоплююся балканською війною. Колись і тебе цікавила етимологія битв. Я казав тобі тоді, що ми ще побачимо, хай навіть і в зовсім інших умовах, битви типові, і наводив як приклад чудовий досвід флангового обходу: битву під Ульмом. Так от, хоча бал-канські війни дуже своєрідні, Люлебергаз — це ще один Ульм, обхід крилом. Ось теми, на які ми можемо побалакати. Що ж до того, на що ти натякаєш, то я тямлю тут не більше, ніж у санскриті».

Натомість Жільберта, навпаки, коли Робер кудись їхав, забалакувала про речі, якими він так гордував, дуже охоче. Звичайно, йшлося не про її мужа, бо вона всього тут не знала або вдавала, ніби не знає. Але вона розводилася про згадані речі залюбки, оскільки це стосувалося інших, чи то вбачаючи тут якесь опосередковане виправдання для чоловіка, чи то тим, що Сен-Лу, розриваючись, як і його вуйко, між упертою мовчанкою і потребою сповідатись і обмовляти, просвітив її багато в чому. З усіх найбільше діставалося від неї баронові де Шарлюсові; мабуть, Робер, не говорячи з Жільбертою про Чарлі сам, не міг не переказувати їй у тій чи іншій версії того, в що утаємничував його скрипаль, який віддячував своєму ласкавцеві лютою ненавистю. Завдяки цим розмовам, таким захопливим для Жільберти, я міг запитати, чи Альбертина, чиє ім'я я почув уперше з її уст, не мала подібних уподобань стосовно дівчат, коли вони разом училися і дружили. Жільбер-та нічого не могла мені про це сказати. А

втім, ця справа вже давно перестала мене цікавити. І якщо я й досі до цього докопувався, то цілком механічно, мов той дід, якому геть забило памороки і він усе допитується, чи немає звістки про його загиблого сина.

Цікаво, і це мені невтямки, що в ту добу кожний, кого Альбертина кохала, кожний, хто міг би звеліти їй зробити все, чого тільки захотів би, — кожний із таких людей просив, благав, важуся навіть сказати, жебрав як не дружби, то бодай доступу до мене. Мені більше не треба було пропонувати гроші пані Бонтан, аби вона прислала до мене Альбертину. Це повернення життя, dokonуване саме тоді, коли воно вже не мало ніякого глузду, глибоко журило мене, не через Альбертину, яку, коли б вона вернулася навіть не з Турені, а з того світу, я привітав би без радості, а через те, що жінки, яку я кохав, мені вже не побачити. Я казав собі, що якби вона конала або якби я розлюбив її, всі ті, хто міг би наблизити мене до неї, упали б мені до ніг. Наразі ж я марно намагався вплинути на них, бо мене не зцілив досвід, який би мав мене навчити, — якщо він узагалі повчальний, — що кохання — це та недоля з казки, проти якої нічим не зарадиш, поки чари не розвіються.

«У мене є книжка, де йдеться про ці речі, — похвалилася вона мені. (Я казала про цю загадку Роберів: «Ми могли б порозумітися». Він заявив, що в цьому ділі темний і що це, зрештою, пусте.) — Я маю на увазі старого Бальзака, в якому я порпаюся, щоб дорости до своїх вуйків, «Золотооку дівчину». Але це безглуздя, неправда, сутий кошмар! Бо жінку може стерегти інша жінка, а не чоловік». — «Помиляєтесь, я знав одну жінку, закоханому в неї чоловікові пощастило її ув'язнити; вона не могла бачитися ні з ким і виходила тільки під опікою відданого служника». — «Це, мабуть, викликало у вас жах, ви ж така добряча душа. Ми саме говорили з Робером, що вам треба женитися. Дружина зцілила б вас, а ви б її ошчасливили». — «Ні, в мене нестерпний характер». — «Овва!» — «Запевняю вас. Зрештою, я був заручений, але далі не пішов (та вона й сама відмовилася, через мій характер, нерішучий і доскіпливий)». Так спрощено я сам оцінив своє женихання до Альбертини, тепер, коли дивився на це женихання не інакше, як зокола.

Я засмутився, повертаючись до покоїв, на думку, що ні разу так і не одвідав комбрейської церкви, яка ніби чекала на мене серед віконного

зела, вся ліловіючи. Заспокоював себе: «Що ж, доберуся до неї наступного року, якщо доживу», — не бачучи інших перешкод, окрім своєї смерти, і не уявляючи, що може пропасти церква, яка ще довго стоятиме після мене, як довго стояла до мене.

Та ось одного дня, говорячи з Жільбертою про Альберти-ну, я таки поцікавився, чи не кохала Альбертина жінок. «Де там, нітрохи». — «Але ж ви колись казали, що в неї кепські манери». — «Я так казала? Мабуть, вам примарилося. Або ви хибно зрозуміли, все переплутали, якби я щось таке й казала, то хіба про її походеньки з молодиками. Та й з ними в цьому віці навряд, щоб вона заходила аж надто далеко».

Можливо, Жільберта мовила так, аби потаїти від мене, що й сама, за Альбертининими словами, любила жінок і навіть робила Альбертині двозначні пропозиції? Або ж (бо інші часто обізнані з нашим життям краще, ніж ми гадаємо) вона знала, що я кохав Альбертину, ревнував її (інші можуть знати про нас більше, ніж нам здається, але, переоцінюючи свої знання, усе ж помилятися, снуючи надто сміливі гадки всупереч нашим сподіванкам, що вони попадають пальцем у небо за браком будь-яких гадок), і, думаючи, що мої почуття не охололи і я ревную її далі, намагалася в доброті своїй замазати мені очі, як це роблять усім ревнивцям. Так чи інакше, Жільбертині слова від колишніх «кепських манер» і до сьогоднішнього свідчення про добропристойне життя і порядність цілком заперечували запевнення Альбертини, яка наслідок мало не призналася мені, що її стосунки з Жільбертою були такі химерні. Альбертина здивувала мене тим так само, як здивували мене звірвання Андре, бо, повіривши спочатку, ще до знайомства з «бандою», в їхню зіпсутість, я переконався в помилковості своїх перших вражень, як це часто трапляється, коли порядну дівчину, невинну й чисту, попервах вважають за бочку всіх мерзот. Потім думка моя пройшла всю дорогу назад, знову повернувшись до попередніх гадок. Але, може, Альбертина сказала так, аби здаватися досвідченішою, ніж була насправді, аби вразити мене в Парижі своєю розбещеністю, як колись у Бальбеку вразила чеснотою; і все задля того, щоб не скидатися, коли я казав їй про жінок, ласих до жінок, на когось, хто не знає, що воно означає, подібно до того, як у розмові корчуть премудру міну на згадку про Фур'є чи Тобольськ, хоча не тямлять, про що йдеться. Може, вона жила при подрузі мадемуазель Вентейль та Андре, але відгороджена глухою

стіною від них, певних, що вона «не з тих», і стала мудра по шкоді (так жінка, одружуючись із письменником, працює над своїм розвитком): на догоду мені відповідала на мої запитання, розказувала про них, аж поки зрозуміла, що мною керують ревності, і дала задній хід. Якщо тільки Жільберта мені не брехала. Мені навіть ось що спало на думку: саме дізнавшись від неї під час флірту, який він вів із нею в цікавому для себе плані, що вона не цуралася й жінок, Робер пошлюбив її, розраховуючи на розкоші, які він, знати, не здолав потім знайти у себе вдома, оскільки заживав їх деінде. Жодна з цих гіпотез не була безглузда, бо в таких жінок, як Одеттина донька, або у дівчат із «банди» буває така девер-сифікація, така кумуляція нахилів, якщо навіть не одночасної, то наперемінної дії, що вони завиграшки переходять від зв'язку з жінкою до любощів із чоловіком, і визначити їхню істотну домінанту не так просто.

Я не взяв у Жільберти «Золотоокої дівчини», скоро вона її читала. Однак же останнього вечора, перебутого в неї, вона дала мені почитати перед сном книжку, і та справила на мене хоч і живе, але вельми суперечливе і, зрештою, нетривке враження. То був том невиданого гонкурівського щоденника.

І коли, перш ніж загасити свічку, я прочитав уривок, наведений нижче, брак у мені літературного хисту, відчутий колись у Германтській стороні й потверджений у дні мого перебування тут, завершеного цим останнім вечором, вечором напередодні від'їзду, коли, скинувши з себе тягар за давних звичок, ми намагаємося розібратися в самих собі, — видався мені не таким-то вже й прикритим, так наче письменство не відкривало глибоких істин; і водночас мені стало сумно, що письменство могло б бути не тим, чим воно мені здавалося. З другого боку, не таким гірким видавалося мені те нездоров'я, яке невдовзі привело мене до клініки, оскільки гарні речі, про які йдеться у книжці, не кращі за те, що я бачив. Але з дивної суперечности, нині, читаючи про це, я захотів усе побачити навіч. Ось сторінки, що я читав, аж поки втома склепила мені повіки:

«Позавчора впадає сюди, аби забрати мене до себе на обід, Вердюрен, давній критик «Ревю», автор книжки про Вістле-ра, де фактуру, художній колорит щирого американця Вердюрен, великий аматор усякої рафінованости, всіх гожостей намальованих речей, передає часто з великою субтельністю. І поки я вдягався, аби податися

за ним, я почув від нього цілу оповідь, звідки іноді пробивався нібито лячний белькіт сповіді про відмову писати одразу ж після одруження з «Мад-леною» Фромантена, відмову, спричинену звичкою до морфіну, що породила, мовляв за Вердюреном, ось який ефект: більшість одвідувачів салону його дружини і гадки не мають, що муж її колись писав, і всі правлять йому про Шарля Бла-на, Сен-Віктора, Сент-Бева, Бурті як про людей, до яких, на їхній суд, йому далеко. «Бачте, ви, Гонкури, чудово знаєте, та й Готьє теж знав, що мої «Салони» — це щось зовсім інше, ніж оті нікчемні «Старосвітські майстри», шановані як шедеври в родині моєї дружини». Потім, смерком, коли за вежами Трокадеро палає остання заграва, обертаючи їх на двійників торгових вежок, пошмарованих, ніби у стародавніх цукерників, порічковою галереткою, розмова точиться далі у повозі, який має підвезти нас на бульвар Конті, до палацу Вердюренів, як доводить його власник, давньої оселі венецьких послів, де є так звана курильня, опоряджена, за Вердюреновими словами, мов у «Тисячі й одній ночі», тобто її опорядження «живцем» перевезено з якогось славетного палаццо, назви не пам'ятаю, палаццо з колодязем, де на цямринні красувалося зображення коронації Пречистої Діви, — найчудовіший, на Вердюренів суд, витвір Сансовіно, — і куди гості мали струшувати попіл із сигар. І слово чести, коли ми прибули, у примарному синьо-зеленому місячному сьйві, подібному до світла, в яке класичне малярство сповиває Венецію, де невиразний силует бані Інституту перегукується з Салюте на полотнах Гварді, мені примарилося, ніби я стою над Канале Гранде. Цю ілюзію підтримувала будова палацу, де з другого поверху не видно бульвару, а також нагад господаря про те, що, мовляв, вулиця називалася Поронна — достолиха, а я ж і в голові цього не покладав — з уваги на порон, яким колишні чернички-міраміонки перевозилися на відправи до Нотр-Даму. Ось вона, дільниця, де вешталася моє дитинство, коли тут мешкала моя тітка де Курмон! Проте мене охоплює нове замилування, коли я бачу майже впритул до палацу Вердюренів вивіску «Маленького Дюнкерка», одного з рідких склепів, які збереглися лише на візерунках вуглиною або на образках Габріеля де Сент-Обена, склепів, де цікаве XVIII сторіччя зафіксувало моменти свого неробства, гендлюючи французькими та закордонними марничками і «всім, що виробляється у штуці найновішого», як свідчить рахунок «Маленького Дюнкерка»,

коректурним відбитком якого посідаємо, гадаю, тільки ми двоє, Вердюрен і я, одним із тих шедеврів оздобного паперу, на якому монархія Людовіка XV виставляла рахунки, під шапкою, що являла очам збурене море, обтяжене баркасами, море в кучерях, схоже на ілюстрацію до «Устриць і Суціг» у виданні Ферм'є Женеро.

Пані дому (зараз вона посадить мене біля себе) з милим усміхом повідомляє мені, що уквітчала стіл тільки японськими хризантемами, зате вони виставлені у вазах, а вази — найрідкісніші шедеври, надто одна з них, бронза, на якій розсіяні тут і там бляшки з червоної міді немовби символізують живі падучі пелюстки квітки. Тут присутній доктор Кот-тар із дружиною, польський різьбар Вирадобенський, колекціонер Сванн, вельможна російська дама, княгиня, чиє ім'я на оф вилетіло з голови, і Коттар шепче мені на вухо, що то найпевніш вона пальнула зблизька в ерцгерцога Рудольфа і що, за її твердженням, у Галичині і в усій північній Польщі я такий відомий, що одна панна нікому не віддасть своєї руки, поки не дізнається, чи її наречений — шанувальник «Фо-стини». «Вам це невтямки, ви західняки, — кидає нібито насамкінець княгиня, у якої, далебі, розуму двоє клало, а третій топтав — таке письменницьке проникнення в інтимне життя жінки». Чоловік із поголеним підборіддям і губами, та камердинерськими бурцями, який виголошує жарти вчителя другого класу, водячись із першокурсниками, на храм Карла Великого, — це Брішо, професор Університету. Коли з Вердюренових уст падає моє ім'я — він нічим не показує, що знає наші книги, і я весь киплю через цю змову, яку кує проти нас Сорбон-на, вносячи до мого любого помешкання, де мене вітають, перекору, ворожість і щось від навмисного замовчування.

Переходимо до столу, і відкривається дивоглядний парад тарілок; кожна з них не більше не менше як шедевр мистецтва виготовлення порцеляни, яка під час делікатної їди пестить уважне вухо аматора, що прислухається до приємного художнього гомону: тарілок Юн-Чена з помаранчевими вінцями, з синястим осереддям, оточеним пукатим листям водяних ірисів, розпанаханим, — чи ж не блиск декоративносте! — летом синьоводів та журавлів, по світанковому тлу в тих самих уранішніх тонах, на які щодня позирає, будячи мене, бульвар Монморансі; саксонських тарілок, ще манірніших у гождості свого виробу, з анемією, з соннотою троянд, із полиском у ліловість, у каламутну червінь вистріпаного тюльпана, в рококо гвоздик чи

незабудок; севрських тарілок, гільйошированих тонкими білими жолобками з золотим кільцем або зв'язаних у своїй кремовій тістовій гладіні гожою опуклістю золотої стьожки; нарешті все це срібло, де струмують люсьєнівські мирти, які визнала б Дюбаррі. І що теж може бути рідкістю, то це виняткова якість поданих потрав, їжа, мистецьки приготована на відкритому вогні, багата учта, якої, нічого гріха таїти, парижанин не спрорить навіть для най-параднішого обіду і яка нагадала мені про витвори найкращих кухарів у Жан д'Ор. Навіть паштет не має нічого спільного з тою несмачною рідотою, яку зазвичай подають під цим назвиськом; я знаю не так уже багато місць, де посполита картопляна салата мала б тужавість японських гудзиків зі слонівки і матовість кістяних ложечок, якими хінки поливають водою щойно зловлену рибу. У венеційському склі переді мною іскриться багата біжутерія червоних вин, незвичайне леовійське, куплене на аукціоні в пана Монталіве, втіха для уяви, а також для ока і для, як мовили колись, губи, коли вносять калкан, нічим не схожий на ті не дуже свіжі калкани, які подають на найвишуканіші столи і на яких через затримку в дорозі уже проступають кості на хребтині; калкан, поданий не в липкому тісті, який під назвою білого соусу готують шеф-кухарі у найкращих, зрештою, домах, а в правдивому білому соусі, зробленому з масла по п'ять франків за фунт; любо глянути, як уносять цього калкана на чудовому полумиску Чин-Хона, пронизаному пурпуровими пругами заходу сонця над морем, де видно веселу плавбу черідки лангустів, зображених так пластично, ніби їх було викладено з живих панцирів; полумисок, на краю якого юний китаєць цупить вудкою рибу, диво перламутру, завдяки сріблястій лазурі черева.

Коли я сказав Вердюренові, які делікатні втіхи дає йому це вишукане їдло на полумисках та цілій колекції тарілок, якої не кожен принц може собі сьогодні дозволити у своїх сервантах, господа кинула мені меланхолійно: «Зразу видно, що ви його зовсім не знаєте. — І розповіла мені про свого чоловіка як про маніяка-оригінала, байдужого до всіх цих витребеньок, маніяка, — підкреслила вона, — так, цілковитого маніяка, який більше радіє плящі яблучного сидру, випитій у хамуватому холоді нормандської ферми». І чарівна жінка словами, сповненими щирого замилювання до сільської барвистости, мовить нам, не тямлячи себе з надпориву, про ту Нормандію, де вони мешкали, Нормандію, що становить собою величезний англійський

парк, із пахощами пралісів у душі Лоренса, з оксамитом криптомерії по берегах природних травників, упор-целянених рожевими гортензіями, з драпуванням шафранових троянд, звислих на селянські двері, де інкрустація двох сплєтених між собою груш, нагадуючи орнаментовану короговку, викликає в уяві самою легкістю гінкої лінії розквітлу галузку з бронзових канделябрів Готьєра, — Нормандію, про яку й гадки не мають відпускники парижани, Нормандію, яку оберігають рогатки кожного з обох її узгранич, рогатки, які, за визнанням Вердюренів, справно піднімалися геть усі. Надвечір, у сонному пригасанні всіх барв, коли світло струмує лише від моря, скипілого, блакитнявого, наче сироватка («Нічого ви про море не знаєте, — палко запевняла мене сусідка у відповідь на мої слова, що Флобер забирає мене з братом до Трувіля, — нічогісінько, вам треба поїхати туди зі мною, інакше ви нічого не побачите»), вони поверталися крізь ліси рододендронів, розквітлих рожевим тюлем своїх пелюсток, їх п'янив дух сардинерії, викликаючи у мужа огидні напади ядухи. «Атож, — підкреслювала вона, — саме так, справжні напади ядухи». Туди, наступного літа, вони збираються вернутися, аби прихистити цілу колонію митців у чудовій середньовічній кам'яниці, яку надавав їм старий кляштор за безцінь. І справді, коли я слухав цю жінку, яка, хоч уже оберталася в різних вишуканих середовищах, заховала у своїй мові щипку соковитости виразів жінки з народу, виразів, що показують світ так колоритно, як це бачить наша уява, у мене аж слинка потекла, так і мені запраглося туди, де кожне працює у своїй келії, де у просторій вітальні з двома коминками всі сходяться перед сніданком на вишукану розмову, упереміж зі світськими іграми, і все це нагадує життя, змальоване в «Листах до панни Волланд», незрівнянному шедеврові Дідро. Потім, після сніданку, всі виходять, навіть у негоду, навіть у літній пал, у промінну плющу, що цебенить світлим течивом на вузлуваті стовбури сторічних буків, які виставляють за прозірчастою брамою красу зела, з такою любістю плекану у XVIII сторіччі, та на кущі, де замість розквітлих пуп'янків тремтять, повислі на гіллі, краплини дощу. Вони пристають, щоб почути тихий хлюпіт: то снігур, розкошуючи холодом, купає пір'я в чудовій крихітній купелі, гідній Німфенбурга — віночку білої троянди. І коли я сказав пані Вердюрен про тамтешні, німфенбурзькі, пейзажі та про квіти на ніжних Ельсті-рових постелях, вона кинула, гнівно

задираючи голову: «Але ж то я показала йому все те, все, розумієте, все, кожний цікавий закуток, кожний мотив і виклала йому це, коли він розлучався з нами, чи не так, Огюсте? Всі мотиви, які він тільки поклав на полотно. Бо предмети він знав завше, треба віддати йому належне, треба це визнати. Але квітів ніколи доти й у вічі не бачив, не вмів відрізнити проскурняку від мальви. То я йому показала, уявіть собі, як виглядає ясин». Мушу визнати, що є щось цікаве в тому, що маляр квітів, якого нині аматори мистецтва називають найкращим, ставлячи вище за Фан-тен-Латура, мабуть, не намалював би, якби не ця жінка, ясмину. «Так, слово чести, ясин; а всі троянди, які він тільки малював, намальовані в мене або знов-таки я йому їх приносила. Ми називали його не інакше, як пан Тіш; спитайте у Кот-тара, Брішо, кого завгодно, чи мали ми його за велику людину. Та він би й сам сміявся з цього. Я навчила його укладати квіти; спершу він ніяк не міг упоратися з ними. Ніколи не вмів скомпонувати букету. Йому бракувало природженого смаку, щоб вибирати, я мусила його повчати: «Ні, цього не малюйте, не варто, малюйте оце». Ах! Аби ж то він послухався нас, улаштовуючи своє життя, як слухав нас, komponуючи квіти, аби ж не вклепався у цей ганебний шлюб!» І нараз — виблиск розпалених очей, звернутих до минувшини, нервово завзяття, розчепірені, мов у маніяка, пальці, змах манжетів блузки, а в обрисах зболілої пози немовби прегарний образ, якого ще ніхто, одколи світ світом, не намалював, і в якому читалося і стримуване обурення, і гнівна дратливість приятельки, враженої у своїй делікатності, у своїй жіночій сором'язливості. І вона оповіла нам про дивовижний портрет, що Ельстір намалював для неї, портрет родини Коттарів, портрет, подарований Люксембурзькій галереї після сварки з маляром, признавшись, що то саме вона підказала Ельстірові думку намалювати чоловіка у фракку, аби передати все це чудове шумовиння білизни, то вона вибрала оксамитову сукню для жінки, сукню, яка бере на себе очі серед мінливої гами ясних відтінків килимів, квітів, овочів та газових платячок дівчат, подібних до пачок у балерин. Від неї ж таки пішла ідея намалювати, як жінка зачісується, і ця ідея, яка згодом уславила маляра, полягала в тому, щоб намалювати жінку не вичепуреною, а підглянутою в інтимну хвилину повсякденного життя. «Я так йому і сказала: «Адже у жінки, як та зачісується, витирає обличчя, гріє ноги,

думаючи, що ніхто за нею не підглядає, ви примітите безліч цікавих порухів, сповнених ле-онардівської гожости!»

Але тут на Вердюренів знак, що вказав на зайву вражливність, дуже шкідливу для такої нервової особи, якою є насправді його дружина, Сванн звернув мою увагу на чарівне намисто хазяйки дому, намисто з чорних перлин, куплених зовсім білими на розпродажу маєтку одного з нащадків пані де Лафает, одержаного тією в дар від Генрієтти Англійської; перлини зчорніли серед пожару, який знищив частину будинку, де мешкали раніше Вердюрени, не пам'ятаю вже на якій вулиці, саме після цього пожару і віднайдено скриньку з тими перлинами, геть-то вже чорними. «Я знаю, це перлини, намальовані на шії тієї самої пані де Лафает, авжеж, на тому портреті саме вони, — приказував Сванн серед окриків трохи здивованих гостей, — їхнє докладне зображення можна побачити в колекції дука Германтського». У колекції, якій нема рівні у світі, виголосив Сванн, і я мушу її оглянути, успадковану дуком по своїй тітці — він був улюбленим її сестринцем — пані де Босержан, згодом пані д'Азфельд, сестрі маркізи де Вільпарізіс і принцеси Ганноверської, буваючи в якої ми з братом колись так полюбили ловкенького опецька Базена, бо таке дукове ім'я. Тут доктор Коттар із делікатністю, що свідчила про вишуканість його манер, звернувся до історії з перлинами і сповістив нам, що такі катаклізми викликають у людському мозкові зміни, цілковито подібні до змін, що спостерігаються в неживій матерії, і з-філософська й куди глибше, ніж це зробили б інші лікарі, розповідав про камердинера пані Вердюрен, який мало не загинув у тому страшному пожарі, а після нього став зовсім іншою людиною, аж навіть письмо його так змінилося, що перший лист, одержаний від нього господарями в Нормандії з повідомленням про лихо, вони взяли за містифікацію якогось кумедника. За Коттарови-ми словами, не тільки письмо, а й сам він із людини тверезої зробився таким гірким пропиякою, що пані Вердюрен довелося його вигнати. Аж це тонкі міркування на наукову тему переносяться, на вдячний знак пані дому, з їдальні до венець-кої курильні, де Коттар оповідав про те, як він був свідком роздвоєння особистости, навівши випадок одного зі своїх пацієнтів і чемно запропонувавши привести його колись до мене; досить докторові торкнутися пацієнтової скроні, як у тамтому пробуджується якесь інше життя, де він ніякого лизня не пам'ятає про

перше, отож-бо ця людина, цілком чесна в першому житті, не раз попадала під арешт за крадіжки, вчинені у другому, бо тут він пошився в останнього лайдака. На це пані Вердюрен тонко зауважила, що медицина могла б підсобити театрові виводити на кін правдивіші сюжети, де комічна плутанина ґрунтувалася б на патологічних помилках, і її слова, як нитка до клубка, привели пані Коттар до розповіді про те, як щось подібне написав уже улюблений казкар вечорів її дітей шкот Стівенсон, на що Сванн авторитетно заявив: «Але ж то дуже великий письменник, Стівенсон, запевняю вас, пане Едмунде, справді великий, рівний серед велетів». І коли, милуючись гербовими кесонами на плафонах, узятих із давнього палаццо Барберіні, я делікатно і ніби несамохіть висловив жаль, що певний декоративний басейн темнішає щораз більше від попелу наших «лондресів», Сванн освідчив, що подібні плями на книжках, які належали колись Наполеонові I, а нині становлять власність, попри його антибонапартистські переконання, дука Германтського, свідчать, що імператор жував тютюн; на що Коттар, показуючи себе допитливим аматором усіх цікавинок, відказав, що ці плями зовсім іншого походження, — «геть-то, геть-то іншого», — з притиском мовив він, — адже цісар мав звичку, навіть на бойовищі, тримати в пальцях солодцеві пастилки, аби втишувати болі в печінці. «Бо він був печінковий хворий і на печінку помер», — виснував доктор».

Я урвав читання, бо збирався завтра їхати; та й, зрештою, о цій порі мене кликав уже інший пан, на службі в якого ми перебуваємо половину свого життя. Обов'язок, якого він од нас вимагає, ми виконуємо, заплющивши очі. Щоранку він повертає нас іншому владареві, свідомий того, що інакше ми погано б йому служили. Коли наш розум знов почне чувати, цікаво було б довідатися, що ж такого могли ми робити в пана, який кладе покотом своїх невільників, перш ніж доручити їм нагальну роботу, бо найхитріші з нас, ледве виконають завдання, силкуються підглядати. Але сон намагається їх випередити, аби стерти сліди того, що ми хотіли б побачити. І вже стільки сторіч ми майже нічого не годні про це довідатися!

Отож я згорнув гонкурівський «Щоденник». Що то письменство! Мені запраглося знов побачити Коттарів, розпитати їх трохи про Ельстіра, оглянути склеп «Маленький Дюнкерк», якщо він ще зберігся,-попрохати дозволу одвідати палац Вердюренів, де я обідав.

Але я відчував якийсь неспокій. Ніколи я не приховував від себе, далєбі, що не вмю ні слухати, ні, опинившись на людях, бачити. Стара не показала мені жодного перлистого намиста, і я не чув, щоб коли йшла про це мова. Але я знав цих осіб у щоденному житті, не раз обідав з ними, з усіма цими Вердюренами, Германта-ми, Коттарами, і кожне з них здавалося мені таким самим пересічним, як пересічним здавався отой Базен моїй бабусі, яка й гадки не мала, що він і є укоханий сестринєць, молодий чудовий герой пані де Босержан, усі вони були в моїх очах сірі, безкровні; мені згадувалася сила-силенна банальностей, які вони платали...

І хай це все вночі нову зорю засвітить!

Я постановив тим часом утриматися від літературних закидів, які могли викликати в мені гонкурівські сторінки, прочитані напередодні від'їзду з Тансонвіля. Навіть не беручи до уваги неймовірної простодушности, дивовижної в цього мемуариста, я цілком міг не турбуватися з цілої низки причин. Якщо згадувати те, що стосувалося мене особисто, моя не-здольність до спостереження та слухання, так прикро проілюстрована цитованим вище щоденником, не була така цілковита. У мені жив той, хто вмів бачити краще чи гірше, але він був непостійний і оживав лише тоді, коли мені відкривалося щось істотне, спільне багатьом речам, стаючи для нього і поживою, і радістю. Тоді він споглядав і слухав, але тільки на певній глибині, отожд-бо спостережень як таких, властиво, не було. Як геометр, здираючи з речей їхню відчутну на дотик шкаралущу, бачить у них лише лінійний субстрат, так і від мене відскакувало те, що розповідали люди, бо мене цікавило не те, що вони хотіли повідомити, а те, як саме це викладалося, бо так відкривалася їхня вдача або їхні кумедні риси; або радше мене цікавила проблема, яка, будши для мене джерелом особливої насолоди, становила завше предмет моїх обсервацій: точку дотику між двома особами. І лише тоді, як я її постерігав, моя свідомість — досі дрімотна, навіть серед позірного запалу розмови, чия жвавність тайла від інших моє цілковите духовне одубіння, раптом козирила вухами, як мисливський пес, але те, що вона тропила в цю мить — наприклад, тотожність салону Вердюрєнів у різних місцях і в різний час — спочивало навіть не на найбільшій глибині, а десь відразу ж за позірністю, у трохи дальшій зоні. Отожд видимий чар

людей, зовсім легкий для опису, випадав з-під моєї уваги, бо я не мав хисту скупчуватися на ньому, наче хірург, здатний під гладенькою шкірою жіночого живота бачити хворобу, яка жере його зсередини. Даремно я бував на проханих обідах — я бесідників не бачив, я їх просвітлював, радіографіював, гадаючи, що на них дивлюся.

Ось чому, коли я збирав водно всі свої спостереження за бенкетниками, малюнок ліній, накреслених мною, становив собою сукупність психологічних законів, де майже не знаходилося місця для того, чим клопотався конкретний співрозмовник, проказуючи свої слова. Але якщо я робив свої портрети саме такими, чи можна їх вважати зовсім безвартісними? Якщо в малярстві якийсь портрет виявляє певні істини, пов'язані з обсягом, світлом, рухом, чи конче він має бути гірший за інший портрет тієї самої особи, не схожий на нього нічим, портрет, де тисячі подробиць, пропущених у першому, будуть ретельно вималювані, дозволяючи нам переконатися, що модель була гарна, тоді як у першому видалася нам бридкою, і де все це може мати документальну, ба навіть історичну вагу, але не конче є художнім відкриттям.

А потім, спонукуваний легковажністю, щойно я виходив на люди, я прагнув радше кокетувати і розважатися, базікаючи, аніж мотати на вуса, слухаючи, якщо тільки я не з'являвся в товаристві, аби розпитати про деякі проблеми штуки чи перевірити якийсь пекучий здогад, яким ще раніше сушив собі голову. Але я був нездатний побачити те, жадобу чого ще не пробуркала в мені якась лектура, те, чого я сам спершу не нашкіцував, аби потім порівняти свій шкіц із реальністю. Скільки разів, — я добре знав про це, хоча не навчився цього з наведених тут гонкурівських сторінок, — мені не щастило зосередити увагу на предметах чи людях, задля яких потому, — коли їхній образ являв мені у самоті якийсь художник, — щоб їх віднайти, помандрував би на край світу, важачи головою! Ось коли скресала моя уява і починала малювати. І про те, біля чого я позіхав рік тому, тепер я казав так, ніби вже споглядав його жагуче: «Невже справді не можна його побачити ще раз? Чого б я за це не дав!»

Коли читаємо статті про людей, навіть просто про світських людей, названих «останніми представниками суспільства, яке уже втратило всіх свідків», можна, звичайно, вжахнутися: «От тобі й маєш, стільки великих слів про такого сіряка! Якби я не бачив цієї людини, а тільки читав газети й періодику, то був би в розпачі, що досі цього не знав!» Але мене так і тягло, читаючи такі газетні шпальти, думати: «Шкода, що я все уганяв за Жільбертою та Альбертиною, і не зважав на цього добродія! Я мав його за маруду-світовця, за звичайного фігуранта: а він був фігурою!»

І прочитані гонкурівські сторінки схилили мене до уболівань над такою схильністю. Мабуть, я міг виснувати з них, що життя вчить нас не переоцінювати книжки і показує, що те, що вихваляє письменник, не заслуговує на особливу увагу; але так само я міг виснувати, що книжка, навпаки, вчить нас підносити вартість життя, вартість, якої ми не вміли цінувати раніше й усвідомити яку нам допомагає книжка. Зрештою ми можемо себе потішити, що нам було не дуже приємно в товаристві такого собі Вентейля чи Берготта. Соромливе філістерство одного, нестерпні вади другого, ба навіть претензійна вульгарність Ельстіра на початку його кар'єри (бо гонкурівський «Щоденник» відкрив мені, що він був не ким, як «паном Тішем», який у Вердюренів так драгував своїм патяканням Сванна) аж ніяк не можуть свідчити проти них, бо їхній геній об'явився в їхніх творіннях. Вони, незалежно від того, хто не має рації, ми чи мемуаристи, зачаровані їхнім товариством, надто цим не журяться, бо якщо автор «Щоденника» і помилявся, це анітрохи не применшить вартости життя, що породило таких геніїв. (Але який геній не нахапається панібратських манер, властивих художникам його кола, перш ніж дійде, як це сталося з Ельстіром, хоч буває таке й рідко, до вершин доброго смаку? Хіба не рясніють, приміром, Баль-закові листи вульгарними зворотами, від яких Сванна всього пересмикувало б? А проте Сванн, хоч який тонкий і вільний від усякої смішної галімації, навряд чи кебітний написати «Кузину Бетту» чи «Турського священника».)

На зовсім протилежному краю досвіду по моїх відкриттях, що найцікавіші анекдоти з гонкурівського «Щоденника», цієї невичерпної криниці, вечірньої розваги самотнього читальника, походили з уст співрозмовників, яких, читаючи ці сторінки, нам так хотілося б пізнати і які не залишили в мені жодного сліду цікавих спогадів, — я ще міг це якось пояснити собі. Попри наївність Гонкура, який цікавість анекдоту оцінював на засаді виїмковості оповідача, цілком могло бути, що й люди пересічні здибали у своєму житті або чули щось цікаве і собі переповідали його іншим. Гонкур умів і слухати, і бачити; а я ні.

А втім, кожен із цих фактів заслуговував на окремий розгляд. Дук Германтський, звісно, не справив на мене враження тієї чарівної моделі молодечої гожости, яку моя бабуся так прагнула пізнати, а мені завдяки мемуарам пані де Босержан ставила за недосяжний взірєць. Але не забуваймо, що Базен мав тоді щойно сім годочків, що

мемуаристка була його тітка і що навіть мужі, налаштовані за який місяць-два розлучитися, вихваляють своїх жінок. Одну зі своїх найчарівніших поезійок Сент-Бев присвятив появі біля фонтану дівчинки, увінчаної всіма чеснотами і принадами юної мадемуазель де Шамплатре, яка тоді, либонь, не мала ще й десяти. І хоча графиня де Ноайль, геніальна поетка, ставилася до своєї свекрухи, дукині де Ноайль з дому Шамплатре з ніжною пошаною, можливо, якби їй довелося нашкіцувати її портрет, він дуже різко контрастував би з тим портретом, який Сент-Бев намалював півсторіччя тому.

Здатним викликати більше спантеличення був, либонь, проміжний стан, тобто ті люди, від яких поголоски про них змушують сподіватися чогось більшого, ніж пам'яті, спроможної зберегти цікавий анекдот, хоча ми не знаходимо, як у разі Вентейлів чи Берготтів, підтвердження нашого суду в їхніх творах, бо вони їх не створили, а тільки — на превеликий наш подив, оскільки ми переконалися, які вони пересічні — надихали на них інших. То дарма, що салон, який у музеях сліпитиме очі найбільшою з часів великих ренесансових мальовидел пишнотою, виявиться вітальною втішною міщаночки, про яку я, аби її не знав, мав би перед полотном, щоб у реальності могли підійти до неї, сподіваючись, що вона викаже мені найцінніші секрети мистецтва маляра, яких не зрадила б мені його картина, міщанки, чий помпезний шлейф з оксамиту і мережива становить малярський мотив, гідний найкращих Тиціанів. Якби я розумів тоді, що Бергот-том стає не найрозумніший, найосвіченіший і найдуховніший з людей, а той, хто потрапить стати люстром і завдяки цьому віддзеркалить у творчості своє життя, хай би навіть нікчемне (сучасники не бачили Берготта таким розумником, як Сванн, і таким ерудитом, як Бреоте) — то можна було б із тим більшим правом сказати те саме про моделі художника. Коли у маляра, великого майстра, пробуджується почуття краси, її зразки дають йому люди трохи багатші за нього, і він знайде в них усе, чого бракує в його ательє невизнаного генія, який продає свої картини по п'ятдесят франків на штуку: вітальню з меблями, оббитими старосвітським єдвабом, силу ламп, гарних квітів, гарних овочів, гарних суконь; і ці люди, тільки відносно неможливі або такі, що видаються неможливими проти людей справді виняткових (які навіть не знають про їхнє існування), саме завдяки цьому можуть куди легше познайомитися з невідомим митцем, оцінити його, запросити до себе,

купити його образи, ніж аристократи, які подібно до пап та голів держав замовляють свої портрети у ма-лярів-академіків. Чи ж дивина, що поезію гожого дому і гарних нинішніх туалетів нащадки радше відкривють для себе в салоні видавця Шарпантьє роботи Ренуара, аніж у портреті принцеси де Саган або графині де Ларошфуко пензля Котта чи Шаплена? Митці, які дали нам найкращі взірці елегантності, примітили її в тих, хто не завше уходив за великого елєганта своєї доби, бо елєганти рідко доручають портретувати себе незнаному шанувальникові прекрасного, вони не здатні доглядіти прекрасне в його полотнах, бо все застує більмо за давнених шаблонів, застилаючи полудою зір публіки, мов те маячне видиво, що його недужий плутає з об'єктивними картинами довколишнього світу. Та оскільки ці пересічні відомі мені моделі були до того ж джерелом натхнення або порятунком для певних композицій і оскільки на картині та чи інша з них переставала бути моделлю, ототожнюючись із другом, гідним того, щоб його зобразити на полотні, то слід було задуматися, через що всі люди, спроможні збудити в нас жаль, що ми їх не знали, тимчасом як Бальзак повиводив їх у своїх книжках або присвятив їм ці книжки на знак свого безмежного захвату, а Сент-Бев чи там Бодлер написали про них найкращі свої вірші, — через що згадані люди, а надто всі оті пані Рекам'є та Помпадур видалися мені особами нецікавими: через моє природне каліцтво, що доводило мене тоді до сказу, бо несила було побачитися знову зі знехтуваними колись людьми, чи через те, що німбом їх оздоблювала тільки примарна магія літератури, що спонукало мене читати зовсім інші книжки, втішаючись тим, що з огляду на погіршення стану здоров'я, я мусів за день урвати світські стосунки, зрєктися подорожей та музеїв задля лікування в санаторії. Проте, може, цей лихий бік, ця лжепрозур-ка існує у спогадах лише тоді, коли вони ранні, коли репутації як людей мистецтва, так і світовців руйнуються надто швидко (бо хоч новий досвід і силкується потім повстати проти цих «поховань», чи здатен він вирвати із забуття бодай когось із цілої купи «похованих»?)

Більше ці думки, які то втишували, то підсичували жаль за тим, що я не маю літературного хисту, не виникали ні разу в моїй голові протягом довгих років, одколи я, зрештою, вирішив зовсім не братися за перо, років, перебутих на лікуванні далеко від Парижа, аж поки на початку 1916 року в моєму санаторії забракло медичного персоналу.

Я повернувся до Парижа, зовсім відмінного відтоді, як я його побачив у серпні 1914-го за першого свого повороту для лікарського огляду, після якого я знову повернувся до санаторію. Одного з перших вечорів по своєму повороті 1916 року мені закортіло послухати думки про єдину цікаву тоді для мене річ — війну, і по обіді я подався до пані Вердюрен, бо вона та пані Бонтан були королевами воєнного Парижа, який навіював думку про Директорію. Ніби вирости на дріжджах, сказати б, самосій, усі молоді жінки парадували щодня у високих циліндричних тюрбанах, достоту як чепурухи доби пані Тальєн, з патріотизму вони носили темні «воєнні» прямі єгипетські туніки і кучесенькі спіднички; на ногах мали перехрещене реміняччя і котурни, як у Тальми, або високі гамаші, схожі на ті, що носять наші славні вояки; а ще, хвалилися вони, лиш на те, аби тішити око воякам, вони надягали не тільки «струмисті» туалети, а й клейноди, як подивитись, чимось зрідні військовій амуніції, хай їхній матеріал і не походив з армії і не в армії підлягав переробці; замість єгипетського орнаменту, цього нагаду про єгипетську кампанію, повелася мода носити персні та браслети, зроблені з уламків або пояска гарматна 75-го калібру, запальнички, виготовлені з двох англійських монет, на які жовнір у своїй землянці примудрявся накладати таку гарну патину, що профіль королеви Вікторії виглядав, як вигравіюваний різцем Пізанелло; а ще через те, що думають про це повсякчас, — хвалилися дівчата, — вони носять мінімальну жалобу, якщо котрийсь із «наших» поляже, і під приводом, що в ній має бути «домішка гордості», не мають собі за сором носити білу шапчину з англійського крепу (такого гарного, «багатонадійного» — у плані їхньої нездоланої віри в остаточну перемогу), заступити давній кашемір атласом та шовковим мусліном і навіть зберегти перла, «дотримуючись такту і коректності, про які годі нагадувати французкам».

Лувр був зачинений, як і всі музеї, і коли в газеті з'явився заголовок: «Сенсаційна виставка», не було сумніву, що йдеться не про картини, а про сукні, сукні, призначені, втім, для «витворних утіх мистецтва, тих самих, яких парижанка давно вже позбавлена». Отож-бо елегантність і втіхи знов повернулися; елегантність, оскільки не знаходилося місця для красних мистецтв, намагалася виправдатися, як виправдовувалися 1793 року красні мистецтва, коли митці, виставляючись у революційному Салоні, заявляли, що «даремно ці

пісні республіканці ганять те, що ми залюблені у красні мистецтва, коли об'єднана Європа облягає терени свободи». Так само чинили 1916 року кравці, які, сповнені пиhi митців, проголошували зі свого боку, що «пошуки нового, відхід від банальності, утвердження індивідуальности, кування перемоги, відкриття для повoєнних поколінь нової формули краси — ось які амбіції не дають їм спати, ось за якою химерою вони женуться, в чому можна переконатися, одвідавши їхні салони, розташовані просто на вулиці... де глушіння світлою і веселою нотою тяжких смутків доби нібито стало злобою дня, хоча це робиться зі стриманістю, накинutoю обставинами. Смутки доби, справді, могли взяти гору над жіночою життєрадісністю, якби ми не мали перед собою стількох високих прикладів одваги та витримки. Отож, думаючи про мужніх наших вояків, які на споді траншей мріють про комфорт і вишукані туалети для далеких своїх голубок, залишених біля домашнього вогнища, вкладімо ще більше винахідливости в розробку нових моделей, щоб сукні відповідали вимогам часу. Мода, як легко здогадатися, оселилася переважно в англійських домах, себто у союзників; цього року всі шаленіють за сукнею-бочкою, гожа хвацькість якої відгонить якоюсь веселою поволокою витворности. Один із найщасливіших наслідків цієї сумної війни, — додавав захоплений хроніст, — «що ми доможемося (ні, не повернення утрачених земель чи пробудження національного духу, як усі сподівалися прочитати), доможемося пречудових здобутків у туалетах, це буде те, що називається: без зайвої розкоші, з дрібниць, з нічого створена елегантність. Над сукню від великого кравця, пошиту в багатьох екземплярах, ми предкладаємо нині сукню хатнього роблива, як ще один доказ тямущости, смаку та індивідуальної переваги наших дам».

Що ж до милосердя, то цілком природно, — ще б пак, стільки напастей від ворожої навали, стільки калік! — коло нього заходилися «ще ревніше», що зобов'язувало дам у високих тюрбанах проводити пообіддя на «чаюванні», обговорюючи довкола бриджового столика новини з «фронту», тим-часом як під брамою на них чекали авта і ставний солдат за кермом базікав із лакейчуком.

Зрештою новими були не тільки головні убори, що бовваніли над головою дивацькими циліндрами. Личка теж були нові. Молодісінькі дами в нових капелюшках бралися хтоз-на-відкіль і становили собою

виквіт бомонду — хто з-перед шести місяців, хто з-перед двох років, а хто й з-перед чотирьох. Зрештою ця різниця мала для них таку саму вагу, яку за часів перших моїх кроків у великому світі мало для двох родів, таких, скажімо, як Германти і Ларошфуко, доведене чотирьохсотрічне шляхетство. Дама, знайома з Германтами з 1914 року, вважала за парвеню даму, допущену до них лише 1916-го, і, вітаючи її, мов та королева-вдова, лорнетувала її і цідила з гримасою, що, властиво, навіть невідомо, заміжня ця пані чи ні. «Все це виглядає не бозна-як гарно», — висновувала дама, датована 1914 роком, бажаючи, щоб коло свіжо допущених урвалося саме на ній. Ці нові особи, яких юнь мала за старе луб'я, а деякі старі добродії, що бували не тільки у великому світі, за, зрештою, не таких-то вже й нових, не просто розважали товариство цікавими для нього розмовами про політику та музику в тісному свійському гурті; їм ще й доводилося постачати ці теми особисто, бо для того щоб речі здавалися новими, хай вони навіть старі чи хай навіть і нові, треба у мистецтві, як і в медицині чи там у вищому світі, витворювати нові назви. (В дечому вони, зрештою, були нові. Скажімо, пані Вердюрен вибралася під час війни до Венеції, але оскільки такі, як вона, уникали говорити про сумне і сентиментальне, то, за її визнанням, найбільше її там вразила не сама Венеція, не Сан-Марко і не палаци, тобто не те, що мені, навпаки, так подобалося, а гра світла нічних прожекторів, і про ці прожектори вона розповіла, підкріплюючи свою розповідь цифрами. Отож у кожному сторіччі відроджується певний реалізм як реакція на досі улюблене мистецтво.)

Салон Сент-Евертів нагадував блаженку вивіску: вона не привабила б нікого, хоча за нею ховалися найбільші артисти і найвпливовіші міністри. Зате збігалися — послухати в одних виступ секретаря, в інших заступника директора кабінету — до нових отюрбанених дам, які своєю крилатою і тріскотливою навалою заповнили Париж. Дами першої Директорії мали свою королеву, була вона молода та гарна і звалася пані Тальєн. Дами другої Директорії мали двох королев, були вони старі та шпетні і звалися пані Вердюрен і пані Бонтан. Хто міг би дорікати пані Бонтан за те, що її муж відіграв у Дрей-фусовій справі роль, гостро розкритиковану в «Еко де Парі»? Вся ж бо Палата стала в певний момент ревізіоністською, отож довелося серед старих ревізіоністів, як і серед старих соціалістів,

рекрутувати партію суспільного ладу, релігійної толерантності і військових приготувань. Колись би пана Бонтана ненавиділи, бо непатріоти ходили у дрейфуса-рах. Але скоро це слово кануло в лету, і їх почали йменувати ворогами закону про трирічну військову службу. А все ж, пан Бонтан, один з авторів цього закону, був патріот.

У великому світі (і це суспільне явище є, зрештою, об'явом далеко загальнішого психологічного закону) всякі новини, шкідливі чи нешкідливі, викликають страх, поки їх не засвоять і не пристосують. От і з дрейфусарством було так, як із одруженням Робера де Сен-Лу з Одеттиною донькою, одруженням, яке наробило стільки галасу. А нині, коли у панства де Сен-Лу бачать усіх «знайомих», навіть якби Жільберта поводитилась, як Одетта, до неї однак «ходили б» і хвалили її за те, що вона, як королева-вдова, ганить не засвоєні як слід моральні новації. Дрейфусарство вже стоїть на одній дошці зі справами шанованими і звичними. Жодна душа вже не завагалася б оплескувати його, як давніше — гудити, от і думай тепер, чого воно варте саме собою. Воно перестало бути шокінгом. Власне, інакше й бути не могло. Люди ледве пам'ятали про те, що це явище існувало взагалі, як по якомусь часі ми забуваємо, був батько молодої дівчини злодієм чи ні. Принаймні можна сказати: «Та ні, це стосується швагра або когось однопрізвищного. Тільки не її батька — про нього я зроду не чув чорного слова». Та й, поза всяким сумнівом, дрейфусарство від дрейфусарства різниться: тож-бо той, хто бував у дукинї Монморансі й лобював закон про трирічну службу, не міг бути покидьком. Кожен гріх прощений. І забуття, вготоване дрейфусарству, торкнулося а fortiori [\[1\]](#) дрей-фусарів. Зрештою, дрейфусарів у політиці більше не було, бо за колишніх дрейфусарів виставляли себе всі, якщо хотіли увійти до уряду, навіть ті, хто протистояв усім тим новаціям, що їх утілювало в собі дрейфусарство (за часів, коли Сен-Лу ступив на слизьке), таким як антипатріотизм, безбожництво, анархія тощо. Ось чому дрейфусарство пана Бонтана, приховане і конструктивне, як у всіх політиків, випиналося не більше, ніж кості під шкірою. Ніхто йому вже не нагадував, що він був колись дрейфусаром, бо світські люди не уважні й забудькуваті, до того ж уже й чимало літ перевернулось, а вони ще й вдавали, ніби куди більше, ніж чимало, бо тоді вважалося за дуже модний погляд твердити, що повоєнний час відмежовує од війни щось таке саме глибоке і довготривале, як

геологічний період — і сам Брішо, цей націоналіст, натякаючи на Дрейфусову справу, казав: «Ще за царя Гороха...»

(Сказати по щирості, ці глибокі зміни, спричинені війною, були обернено пропорційні до розумових здібностей тих, кого вони вразили, принаймні починаючи з певного рівня. На самому споді дурні дуренні, ласі до насолод, нехтували війну взагалі. А на верхівлях ті, хто жив внутрішнім життям, мало зважали на значущість подій. Те, що могло перевернути їхній напрям думок, радше було чимось, що саме собою не мало жодного значення і що перебило для них перебіг часу, роблячи їх сучасниками іншої життєвої пори. Це можуть зримо засвідчити чудородні сторінки, натхнені таким перенесенням, сторінки, де йдеться про спів птаха у парку Монбуасьє або про легіт, насичений запахом резеди, а це ж бо епізоди, мабуть, не такі важливі, як великі дати Революції та Імперії. А проте у «Посмертних записках» вони подвигнули Шатобріана написати сторінки куди більшої вартости.) Такі слова, як дрей-фусар чи антидрейфусар утратили вже глузд, мовили ті самі люди, що здивувалися б або обурилися, якби їм сказали, що, певно, за кілька сторіч, а то й раніше слово бош стане цікавим архаїзмом, як слова санкюлот, шуан чи блакитний.

Пан Бонтан не хотів чути про мир, поки Німеччина не зазнає розбору, як у середньовіччя, поки Гогенцоллерни не злетять із трону, а Вільгельма II не візьмуть на мушку. Словом, він признавався до тих, кого Брішо охрестив «порішайника-ми», і це було дипломом громадянської зваги, якого тільки можна добути. Певне, перші три дні пані Бонтан було якось ніяково серед тих, хто просив пані Вердюрен познайомити їх із нею, і пані Вердюрен поправляла її трохи шорстко: «Графа, моє серце», коли пані Бонтан казала їй: «Це ж бо ви рекомендували мені дука Осонвільського, правда?» — чи то з цілковитого невігластва і невміння пов'язати ймення Осон-вільський з якимсь титулом, чи то, навпаки, з надміру обізнаносте і за асоціацією з «Партією княжат», до якої, як їй повідомлено на її розпити про неї, граф Осонвільський належав ув Академії.

Але вже четвертого дня вона цілком загніздилася в Сен-Жерменському передмісті. Вряди-годи круг пані Бонтан ще бачили незнані уламки якогось товариства, дивні не більше, ніж шкаралуца круг курчати, для тих, хто знав, з якого яйця вилупилася пані Бонтан. Але за два тижні вона вже струшувала її з себе, а через місяць, коли

вона казала: «Іду до Леві», всі розуміли навіть без уточнення, що вона має на увазі панство де Леві-Мірпуа, і жодна дукиня не лягла б спати, не довідавшись від пані Бонтан чи пані Вердюрен, бодай телефоном, про що йшлося у вечірньому комюніке, чого там не згадали, як там розвивається наш спір із Грецією, який готується наступ, словом, не випитавши всього, що публіці стане відомо лише завтра, а то й пізніше, і що в неї скидалося на генеральну репетицію в будинку моди. У цих розмовах, повідомляючи новини, пані Вердюрен казала «ми», маючи на думці Францію. «Отож-бо ми вимагаємо від грецького короля, аби він ушивався з Пелопонесу тощо; ми йому покажемо дорогу тощо». І в усіх цих повідомленнях незмінно згадувалося Г.Ш.^[2] («я телефонувала до Г.Ш.»), і, вимовляючи цю аббревіатуру, вона зазнавала такої самої втіхи, якою смакували колись жінки, не знайомі з принцом Агрігентським, переписуючи з усміхом, коли мовилося про нього, аби показати, що вони в курсі: «Грігі?» — втіхи, відомої не в надто буремну добу лише світовцям, а за часів великих змін приступної уже й простому людові. Наш шафар, наприклад, коли згадувано про грецького короля, умів кинути — що то газети! — мов той Вільгельм II: «Тіно?», хоча це його панібратство щодо королів не переставало відгонити вульгарністю, як щось суто саморобне, бо вже давненько, починаючи розмову про короля ес-панського, він казав: «Фонфонс». Зрештою, помічалось, що в міру зростання числа ясновельможних осіб, що робили аванси пані Вердюрен, маліло число тих, кого вона взивала «занудами». Наче за помахом чарівної палички, кожний зануда, який візитував її чи набивався в гості, робився раптом якимсь інтелігентним, симпатичним. Словом, через рік число зануд скоротилося в таких пропорціях, що «страх і муки нудьги», які посідали таке місце в розмовах і відігравали таку велику роль в житті пані Вердюрен, де й поділися. Сказати б, на старість нестерпність нудьги (яка, зрештою, згідно з давнішими її запевненнями, замолоду була їй не відома) менше давалася пані Вердюрен узнаки, подібно до того, як деякі мігрени та нервові астми втрачають у нас на силі з роками. І страх перед нудьгою, мабуть, цілковито покинув би, за браком зануд, пані Вердюрен, якби вона не наwerbувала їх собі натомість серед колишніх своїх вірних.

А втім, завершуючи розмову про дукинь, які вчащали тепер до пані Вердюрен, — вони являлися сюди, самі про це не здогадуючись, у

пошуках достоту того самого, чого давніше шукали дрейфусари, тобто світських розваг, скомпонованих так, що смакування ними не тільки вгамовувало цікавість до політики, а й відгукувалося на потребу коментувати між собою події, вичитані в газетах. Пані Вердюрен казала: «Приходьте о п'ятій погомоніти про війну», як давніше — «погомоніти про Дрейфусову справу», а згодом: «Приходьте послухати Мореля».

До речі, щодо Мореля: йому не випадало там бувати через те, що він не служив у війську. Просто не зголосився до нього і став дезертиром, але про це ніхто не знав.

Усе верталось на свої круги, тож, цілком природно, знову ввійшли в обіг давні слівця «добромисний» і «недобромисний». Але на круги свої та не зовсім — і подібно до того, як давні комунари були антиревізіоністами, найзапекліші дрейфусари хотіли постріляти всіх, мавши підтримку в генералів, достоту як генерали під час Процесу насипалися на Ґаліфе. На свої зібрання пані Вердюрен постійно запрошувала кількох зовсім свіжих дам, відомих своєю доброчинністю; за першим разом вони з'явилися у пишних туалетах, у великих перлових кольє, на які Одетта, власниця незгіршого кольє, потому як устигла донесхочу накрусуватися у ньому, тепер, прибрана за модою сен-жерменок у «військової костюм», дивилася несхвально. Але жінки вміють перебудовуватися на ході. На третій чи четвертий раз вони зрозуміли, що на такі шикovní туалети, саме шикovní особи й наклали заборону, і вони поскидали свої золоті сукні й хоч-не-хоч опростилися.

Одною з салонних зірок став Набравхаляви, — цього жука забракувала військова комісія попри все його спортсменство. Тепер він зробився для мене безперечним автором дивовижного твору, хоча досі я думав, що тільки випадково, зіставляючи перехресним курсом два нурти спогадів, я вирішив, що то саме він умкнув од мене Альбертину. До того ж насамкінець цей перехресний нурт із далекої відстані років вивів мене стосовно того, що лишилось у моїй пам'яті по Альбертині, на геть занедбаний шлях. Бо я ніколи більше про неї не думав. То була стежка спогадів, межа, куди вже не ступала моя нога. Зате твори Набравхаляви залишалися свіжими, і ця стежка спогадів зринала і витала в моїй свідомості.

Треба сказати, що знайомство із чоловіком Андре не було справою ані приємною, ані легкою, а запропонованій йому дружбі загрожувало чимало розчарувань. Справді-бо, він уже тоді був тяжко хворий і оберігав себе від усіляких клопотів, хіба що котрийсь із них, на його думку, справляв би йому приємність. А приємним клопотом він вважав лише зустрічі з людьми незнайомими, мабуть, чи не сподіваючись у своїй палкій уяві, що вони виявляться не схожими на інших. Що ж до давніх знайомих, то він аж надто добре тямив, ким вони були і ким би могли бути, тож вони видавалися йому не гідними небезпечного для нього, а може, і смертельного панькання з ними. З нього взагалі був препоганий приятель. І хто знає, чи його жадоба до нових людей не крила в собі чогось від того шаленого вогню, який він укладав колись у Бальбеку в спорт, у гру та в непогамовану ненажерливість.

Тим часом пані Вердюрен щоразу хотіла звести мене з Андре, не допускаючи думки, що я з нею знайомий. Зрештою Андре рідко з'являлася з мужем. Вона стала мені за чарівну та щирю подругу, і, вірна естетичним смакам чоловіка, неприхильного до російського балету, казала про маркіза де Поліньяка: «Бакст опорядив увесь його дім. Як можна спати в такому декорі! Я воліла б Дюбуфа». А втім, Вердюрени, внаслідок фатального поступу естетизму, який сам себе почав їсти з хвоста, казали, що не годні знести модерного стилю (тим більше, мюнхенського), ані білих помешкань, і кохаються лише у старих французьких меблях проти темних шпалер.

У цей період я дуже часто бачився з Андре. Ми не знаходили теми для розмови, і одного разу мені спало ім'я Жюльєтти, зринувши із глибин спогадів про Альбертину, наче таємнича квітка. Таємнича натоді, але нині вже не хвильна для мене: тим часом, якщо я міг говорити на силу байдужих мені тем, то цю обминав — не те щоб вона була для мене байдужіша за інші, ні, просто настає щось подібне до пере-ситу справами, про які ми забагато думаємо. Хто знає, чи період, коли мені у всьому ввижались таємниці, й справді ними повнився. Та що такі періоди не тривають вічно, то чи варто жертвувати здоров'ям і добробутом задля розкриття таємниць, які колись перестануть нас цікавити.

За часів, коли пані Вердюрен приймала у себе всіх, кого хотіла, усі дивом дивувалися, що вона намагалася манівцями нав'язати стосунки з однією особою, яку зовсім згубила з очей, — з Одеттою. Вважалося,

що Одетта вже не може додати блиску гронові, згуртованому навколо пані Вердюрен. Але тривала розлука не тільки гоїть смертельні урази — подеколи вона будить дружні почуття. До того ж спостерігається явище, завдяки якому смертні вимовляють імена лише тих, кого знали колись, а старі любують у спогадах дитинства, і те явище має свій соціальний відповідник. Аби повернути до себе Одет-ту, пані Вердюрен скористалася, певна річ, не своїми «ультра», а завсідниками не такими вірними, які одною ногою стояли в тім, а другою в тамтім салоні. Вона сказала їм: «Ума не доберу, чому її тут більше не видно. Якщо вона на мене образилася, то я на неї ні; та й чим я власне її скривдила? У мене вона познайомила з двома своїми чоловіками. Якби їй захотілося вернутися, хай знає: мої двері для неї завжди відчинені». Ці слова, від яких, мабуть, могла б потерпіти гордість Принципалки, якби не гра її уяви, переказано адресатці, однак же нічого з того не вийшло. Пані Вердюрен чекала на Одетту, але Одетта не з'явилася, поки події, про які йтиметься згодом, не привели, зовсім з інших причин, до того, чого не здолало зробити посольство завзятих перекинчиків. Як легкі звитяги, так і нищівні поразки, як мовиться, на дорозі не валяються.

Пані Вердюрен казала: «Це нестерпно, я зателефоную Бон-танові, щоб ужив якихось заходів, знову став жертвою вики-дону весь кінець статті пана де Норпуа і за що? — дав наздогад, що кишнули Персена, та й годі». Зі звичайнісінької людської глупоти кожен пишався, вживаючи утертих виразів, і гадав, що цим засвідчує не просто собі глупоту, а глупоту модну; так робить міщанка, кажучи, коли йдеться про панів де Бреоте, д'Еґрігенте чи де Шарлюса: «Хто такий? Бабал де Бреоте, Гріґрі, Меме де Шарлюс?» Дукині, зрештою, поводитися так само і з не меншою втіхою ввертали «кишнули», щоправда, вони відрізняються — для простолюдців, трохи поетів — титулом, проте висловлюються відповідно до складу свого розуму, розбавленого підмісом міщанства. Споріднення душ не визнає станових відмінностей.

Втім, увесь цей телефонаж пані Вердюрен мав і свої прикрі мінуси. Хоч ми й забули про це сказати, «салон» Вердюренів, зберігаючи свій дух і сутність, перебрався до одного з найбільших паризьких осторонців, бо брак опалення та світла ускладнював вердюренівські прийняття у давній і дуже вогкій садибі венецьких послів. Зрештою

новий салон не був позбавлений принад. Як у Венеції форму палацу визначає простір, обмежений водою, а в Парижі крихітний садочок чарує більше, ніж парк у провінції, так і тісна їдальня пані Вердюрен, ромбовидне приміщення зі сліпучо-білими стінами, становила собою ніби екран, де як не щодня, то принаймні щосереді відбивалися силуети всіх найцікавіших і найрозмаїтіших людей, силуети найелегантніших парижанок, і увесь цей світ радів, насолоджуючись розкішшю Вердюренів, яка зростала разом з їхньою фортуною, тоді як найбільші багатії мусили обмежувати себе, позбавлені змоги стригти свої купони. Хоча форма прийнять зазнала змін, вони не переставали чарувати Брішо, а мірою того як стосунки Вердюренів ширилися, Брішо знаходив тут усе нові розривки, та ще й скупчені на малому просторі, ніби гостинці-сюрпризи в капці святого Миколая. У певні дні, коли на обід збиралося стільки гостей, що їдальня приватних апартаментів нагорі всіх не вмещала, застеляли стіл у величезній їдальні внизу, де вірні, облудно шкодуючи за затишною верхотурою (в дусі колишніх бідкань перед пані Вердюрен, що в разі запрошення Камбремерів усім доведеться потіснитися), насправді душею раділи — засідаючи окремою громадою, як давніше на вузькоколіїці, — що стають предметом цікавості й заздрости для сусідніх столиків. Певна річ, у звичайні мирні дні крадькома надісланий до «Фігаро» чи «Голуа» допис повідомив би більше осіб, ніж їх умістилося б у їдальні «Мажестіку», про те, як Брішо обідав із дукинею де Дюрас. Але з початком війни світські хроністи перестали писати про такі події (зрештою відігруючись на похоронах, відзначеннях та франко-американських бенкетах), отож реклама могла тепер існувати лише завдяки дитинному, примітивному викрутові, гідному часів царя Гороха і часів давніших за винахід Гутенберга — бути побаченим за столом у пані Вердюрен. Після обіду всі піднімалися до салону Принципалки, а тоді починали телефонувати. Під той час багато великих палаців залюднювали шпигуни, нотуючи і відомості, необачно розголошені паном Бонтаном, але його лепет-ливисть, на щастя, нейтралізувало те, що новини були непевні і їх завше спростовували поточні події.

Перш ніж завершувалися пообідні «гербатки», у надвечір'ї, на ще ясному небі, виднілися оддалік брунатні плямки, які, у блакитному присмерку, можна було взяти за птахів або мошву. Так само, коли з

великої відстані дивитися на гору, можна подумати, ніби це хмара. Але як тут не вразитися, коли знаєш, що хмара ця величезна, тверда і відпорна. Отак і я хвилювався на думку, що брунатна пляма на літньому небі не мушка і не птах, а аероплан, і підняли його люди, щоб стерегти Париж. (Спогад про аероплани, що ми бачили з Альбертиною на останній нашій прогулянці під Версалем, був непричетний до цього хвилювання, я збайдужив до цього спогаду.)

Ув обідню годину ресторани були повні; і побачивши на вулиці, як горопашний відпускник, що на шість днів утік від постійної смертельної небезпеки і, готовий уже вернутися до шанців, на хвилику зупиняє зір на освітлених вітринах, я страждав, як у бальбецькому готелі, коли рибалки пантрували, як ми обідали, ба навіть страждав іще більше, свідомий того, що солдатська мізерія страшніша за бідняцьку, збираючи в собі всі мізерії світу, і що вона ще зворушливіша, бо жертівніша і шляхетніша; він по-філософському відсторонено кивав головою, ніби висловлював свою готовність повернутися на фронт, бачучи, як тиловики пруться до столиків: «Чи подумав би хто, що йде війна». Потім, о пів на десяту, коли ще ніхто не встигав дообідати, на розказ поліції гасили нараз усі вогні, і в ресторані, де я обідав із Сен-Лу одного вечора, коли Робер дістав звільнення, тиловики знову зчинили штовханину, вихоплюючи пальта у гардеробників, — рівно о дев'ятій тридцять п'ять, ніби в таємничих сутінках кімнати, де показують чарівний ліхтар, ніби в сутінках зали, призначеної для демонстрації фільмів, зали одного з тих кінотеатрів, куди мали б оце бігти столувальники і столувальниці.

Але після цієї години, для тих, хто, як оце я, обідали у себе вдома і виходили провідувати друзів, Париж того вечора, про який ведеться розповідь, принаймні в деяких кварталах, був ще темніший, аніж Комбре за мого дитинства; враження було таке, ніби я вирушив у гості до сільських сусідів.

Ах! якби Альбертина лишилася жива, як гарно було б увечері, коли я обідав у місті, призначати їй побачення десь на вулиці, під аркадами! Спершу я б нічого не бачив, я хвилювався б, думаючи, що вона підвела, а потім раптом уледів би, як від чорної стіни відхиляється одна з її улюблених попелястих суконь і як усміхаються її очі, добачивши мене, і ми могли б гуляти, сплівшись ув обіймах, не помічені й не полохані ніким, а потім вернутися додому. Овва, я був

сам і мені марилось, ніби я йду в гості до сільського сусіди, як колись Сванн приходив до нас після обіду, не здибаючи нікого в тансонвільських сутінках, чимдуж поспішаючи стежкою бечів-ників на вулицю Святого Духа, і так само, як і він, теж не зустрічаю нікого на вулицях, а далі — на звивистих слобідських шляшках, простуючи від Святої Клотильди на вулицю Бонапарта. А втім, оскільки ці фрагменти краєвиду, які час вирядив у мандри, тепер не обмежувала, ставши незримою, рама, вечорами, коли вітрюган сипав крижаною крупною, я більше відчував себе на березі розшалілого моря, про яке колись так марив, аніж відчував у Бальбеку; а також іще й інші стихії, яких досі не існувало в Парижі, породжували ілюзію, ніби, висівши з потяга, ми прибули на вакації у ведмежий закут: наприклад, контрасти світла й тіні просто в нас під ногами в місячні вечори. Місячна повня породжувала ефекти, незнані в містах, навіть посеред зими; проміння слалося по снігу, не прибраному жодним підмітачем, на бульварі Осман-на, ніби на альпійському льодовику. Силуети дерев, виразні й чисті, лежали на цьому золотаво-синястому снігу так само вишукано, як на деяких японських мальовидлах чи на других планах Рафаеля; вони простиралися долі від самих прикорнів, як це часто спостерігається в лісі надвечір, коли сонце заливає галявини і всипає відблисками луки, де стоять у рівних відступах дерева. Але завдяки дивовижній витонченості лука, де простягалися ці тіні дерев, легкі, як душі, була лукою райською, не зеленою, а сліпучої білини, місячне-бо сьайво падало на сніг достоту нефритовий, аж можна було забожитися, що ця лука зіткана лише з пелюстків розквітлої груші. А на майданах божества, ці скульптурні оздоби фонтанів, тримали в руках крижаний струмінь і здавалися статуями з подвійного матеріалу, в яких скульптор вирішив поєднати бронзу і кристаль. У ці незвичайні дні всі будинки були чорні. Проте напровесні, вряди-годи, наперекір поліційним приписам, якийсь палац чи тільки один поверх палацу, чи навіть тільки одне вікно якогось поверху з непозачинюваними віконницями, виглядали так, ніби одним-одні спалахували серед кромішньої пітьми, як сніп чистого світла, як примарне видиво. І жінка, що її, звівши очі високо вгору, можна було вгледіти у тьмавій золотій порошок, набувала серед цієї ночі, де ти загубився і де вона сама видавалася пустельницею, ча-ру таємничого Сходу, що вгадувався за її візією. Але

що далі, то менше траплялося чогось такого, що могло перебити твою гігієнічну і монотонну прохідку серед нічного мороку.

Мені спало на думку, що я давненько вже не бачив жодної з тих осіб, про яких оповідається в цьому творі. Хіба що 1914 року, за мого двомісячного перебування в Парижі, я наткнувся на барона де Шарлюса, бачився з Блоком і з Робером де Сен-Лу — з Робером лише двічі. Вдруге він явив себе таким, як є — стер усі не дуже приємні спогади, справлені на мене його нещирістю під час моєї візити до Тансонвіля, про яку я вже розповів, і я віднайшов у ньому всі його давні високі прикмети. Першого разу я спіткав його по оголошенні війни, властиво на початку наступного після оголошення тижня, — Блок тоді висловив украй шовіністичні почуття; а коли нас покинув, Сен-Лу відразу ж заходився батожити себе щонай-гострішою іронією за те, що не вернувся на службу, і мене майже шокувала різкість його тону.

Сен-Лу саме вернувся з Бальбека. Згодом я дізнався від інших людей, що він марно намагався спокусити директора ресторану. Директор завдячував своє становище спадщині, відписаній йому паном Нисімом Бернаром. Власне, то був не хто інший, як давній молодий кельнер, якого «протегував» Блоків вуйко. Одначе багатство повернуло його до чесноти. І всі джигунські спроби Сен-Лу провалилися. Отак-то, скоряючись законові протилежностей, цнотливі молодики з віком віддаються пристрастям, дібравши в них урешті смаку, а доступні юнаки стаються людьми з засадами, і Шарлюс та подібні до нього вскакують у халепу: потикаються, повіривши у давні плітки, але з'ясовується, що вже запізно. Вся штука у хронології.

«Ні, ні, — заволав він весело й гучно, — всі, хто не на фронті, хоч би як вони виправдовувались, не мають охоти лягти кістьми, тобто — страхопуди. — Із тим самим ствердним жестом, ще енергійнішим, ніж той, яким він підкреслював переляк у в інших, докинув: — Бо я сам, якщо не вернуся до війська, то тільки тому, що страхопуд, та й годі!» Я помічав уже не раз, що нечестиві почуття прикриваються не тільки бравадою похвальними почуттями, але чимось зовсім новим було хизування нечестивими почуттями, завдяки чому вони принаймні не виглядають замаскованими. До того ж Робер мав ще й звичку, допустившись нетактовности чи давши маху, за що йому могли б дорікнути, розголошувати ці свої прогріхи, заявляючи, що вони

навмисні. Ця звичка перейшла до нього, гадаю, від одного з викладачів військової школи: Робер підтримував із ним дружні стосунки і щиро ним захоплювався. Отож без жодного клопоту я пояснив собі цей вибрик як словесне підтвердження поглядів, які Сен-Лу волів ознаймити, оскільки вони визначали його поведження і боронили йти на війну. «Ти, може, чув, — спитав він на прощання, — що моя тітка, Оріана, розлучається? Особисто я нічого не знаю. Про це подекують час від часу, я чув уже стільки разів, що повірю хіба постфактум. Додам, що це було б цілком зрозуміло; мій вуйко людина чарівна не тільки в салонах, але й для приятелів та родичів. І навіть по-своєму добріша, ніж тітка: жійка-то вона свята, але любить йому про це нагадувати. Але чоловік із нього ніякий: щокроку стрибає у гречку, зневажає дружину, тероризує і позбавляє грошей. Було б цілком природно, якби вона його кинула, і факт саме такого сприйняття може бути підтвердженням близького розриву, а може й не бути, бо людська поголоска стоуста, чого тільки не набалакають. Та скільки можна його витримувати! Тепер я вже добре знаю: нема диму без вогню!» Це підказало мені думку спитати, чи виникало колись питання про його одруження з мадемуазель де Гер-мант. Він здригнувся і запевнив мене, що це звичайнісінька плітка, з тих пліток, які не знати звідки беруться і так само безпричинно гинуть; їхнє безглуздя не стає наукою для тих, хто в неї повірив, тож як тільки з'явиться нова плітка про чиїсь там заручини чи розлучення або плітка політична, вони дають їй віру і знову розносять її, як сорока на хвості.

Не минуло й двох діб, як деякі факти, дійшовши до мене, показали, що я криво витлумачив Роберові слова: «Всі, хто не на фронті, страхопуди». Сен-Лу говорив так для красного слівця, аби похизуватися тим, який він оригінал-психолог, допоки не впевнився, що його рапорт прийнято. А тим часом зі шкури пнувсь, домагаючись, щоб рапорові було дано хід, і тут уже був не такий оригінальний у тому сенсі, який сам вкладав у це слово, зате показав себе французом куди щирішим за Святого Андрія-Первозваиного-в-Полях, яскравіше за інших виявив себе у всьому тому, що було найліпшого серед французів гарту Святого Андрія-Первозваного-в-Полях, шляхти, міщан та кріпаків, шанобливих до панів чи бунтарів, — двох питомо французьких гілок однієї й тієї самої родини: побічного підколіна Франсуази і побічного підколіна Мореля, звідки виходили дві стріли,

аби з'єднатися знову і стреміти в одному й тому самому напрямку, тобто до кордону. Блок зрадів, чуючи визнання в боягузстві від націоналіста (аж ніяк, утім, не заклятого), а коли Сен-Лу спитав, чи не йде той на призов, прибрав міни найвищого жерця і відповів: «Міопія».

Проте Блок геть змінив свій погляд на війну вже за кілька днів, коли з'явився до мене в якійсь нестямі. Попри короткозорість, його визнали придатним до служби. Я провів його до дому, і ми зіткнулися з Робером, — той ішов у Військове міністерство на зустріч із колишнім офіцером, який мав його рекомендувати. «Це пан де Камбремер, — пояснив він. — Ох, що це я! Розкажую тобі про давнього знайомого! Таж ти знаєш Канкана не гірше за мене». Я відповів, що справді його знаю, як і його дружину, і ставлю їх не вельми високо. Але я так звик із першої зустрічі з ними шанувати тільки його дружину, жінку, всупереч усьому, неабияку, бо вона капітально знала Шопенгауера і мала вступ до інтелектуального середовища, недосяжного для її мужа-простака, що мене заскочила Роберова відповідь: «Його жінка ідіотка, можеш узяти її собі. Натомість він — золотий чоловік, дуже обдарований замолоду і приємний ще й досі». Називаючи її «ідіоткою», Сен-Лу, певне, мав на увазі її нездоланну жаду бути у великому світі, що великий світ осуджував якнайсуворіше; під високими прикметами мужа він розумів, мабуть, щось таке, чого не заперечувала в ньому його сестриниця, вважаючи його за най-стерпнішого з усієї родини. Принаймні він один не дбав про дукинй, але, сказати по щирості, такий його «інтелект» так само відрізняється від інтелекту, властивого мислителям, як «інтелект», приписуваний загалом товстосумові, який «зумів збити гріш». Але Роберові слова мені навіть сподобалися, бо нагадали, що претензійність межує з глупотою і що простота наділена смаком, некрикливим і милим. Щоправда, досі мені не довелося посмакувати простотою пана де Камбреме-ра. Але все це доводить, що людська істота складається з багатьох різних істот, залежно від того, хто про неї судить, і навіть якщо не брати до уваги розбіжності суджень. У пана де Камбремера я знав тільки оболонку. Воднораз її смак, засвідчений іншими, залишався мені невідомим.

Блок попрощався з нами на порозі свого дому, і слова його, звернені до Сен-Лу, дихали ядучою гіркотою, слова про те, що всі вони, оті «мальовані вродливці» при галунах, оті бравкі штабні ад'ютанти, нічим не ризикують, натомість він, простий жовнір другої кляси, не має охоти дати «продірявити себе кулями за Вільгельмчика». — «Цісар Вільгельм начебто тяжко хворий», — відгукнувся Сен-Лу. Блок, як і всі люди, які крутяться навколо Біржі, напрочуд легко сприймав усі сенсації і не забарився додати: «Ба всі тільки й говорять що про його скін». На Біржі кожного недужого монарха, Едуарда VII чи Вільгельма II, спішать поховати, а кожне місто, взяте в облогу, вже капітулювало. «Поки що це приховують, — докинув Блок, — щоб не зламати духу бошів. Але він сконав учора вночі. Мій батько довідався про це з певного джерела». Цю причетність до певних джерел, єдиних, із якими рахувався пан Блок-старший, він завдячував «високим зв'язкам»; і нібито звідти ж таки йому подано наразі таємну звістку, що акції товариства «Екстер'єр» незабаром підуть угору, зате акції товариства «Де Бірс» ось-ось упадуть. А втім, якби навіть саме в цей момент почався зліт акцій товариства «Де Бірс» або «пропозицій» цінних паперів товариства «Екстер'єр», а ринок перших був «твердий» і «активний», ринок других «хисткий» і «слабкий», і його тримали «у фондовому резерві», певність джерел, однак, не викликала б сумніву. Тому Блок сповістив нам про смерть кайзера з міною таємничою та поважною, але разом і з роздратованою. Надто ж його іритувало оте Роберове: «Цісар Вільгельм». Гадаю, навіть під ножем гільйотини Сен-Лу і дук Германтський не змогли б сказати інакше. Двоє світських мужів, якби вони єдині зацілилися на безлюдному острові, де їм не було б перед ким засвідчувати добрі манери, розпізнали б одне одного по тих слідах культури, як двоє латиністів розпізнали б одне одного по правильному цитуванні Вергілія. Сен-Лу ніколи б, навіть катований німцями, не потрапив сказати інакше, ніж «цісар Вільгельм». І ця гречність, попри все, вказувала на велику духовну неволю. Хто не вміє скинути цих пут, застається світовцем. Ця елегантна пересічність не позбавлена чару — надто у всьому тому, що пов'язане в ній із прихованою шляхетністю і невизнаним героїзмом — проти простацтва Блока, страхополоха і фанфарона, який дзявкав на Робера: «А ти не міг би сказати «Вільгельм», та й квит? Отож-бо й воно, у тебе душа у п'ятах, ти вже стелишся перед ним! Що й казати, гарні будуть

наші вояки на фронті, вони лизатимуть чоботи бошам! Ви, штабники з золотими нашивками, зугарні тільки клацати закаблуками. Що, дістав?»

«Бідоласі Блокові усе ввижається, наче ми тільки клацаємо закаблуками», — сказав мені Сен-Лу з усмішкою, коли ми покинули нашого товариша. І я добре зрозумів, що Робер не прагнув клацати закаблуками, хоча наразі не здавав собі справи з його намірів так ясно, як згодом, коли він домігся переведення в піхоту, оскільки кавалерія в боях не брала участі, а потім записався в піші стрільці, після чого з ним сталося те, про що ви прочитаєте згодом. Блок не побачив Робероного патріотизму з тієї простої причини, що Робер ніколи не виставляв його напоказ. Сам Блок почав палко признаватися перед нами до антимілітаризму, щойно комісія визнала його за «придатного», однак доти він виступав з украй шовіністичними заявами, з огляду на короткозорість вважаючи себе за комісованого. Натомість Сен-Лу на такі заяви був нездатний; передусім через свою моральну делікатність, що не дає нам висловлювати надто глибокі почуття, хай навіть і цілком природні. Моя мати не тільки не вагаючись ані хвилини віддала б життя за мою бабусю, а й страшенно мучилася б, якби не могла цього зробити. А проте я не потрапив би собі уявити з відстані років, щоб із її уст могли зірватися слова: «Я віддала б життя за матір». Так само сором'язливий у своїй любові до Франції був Робер, і, як на мене, в цьому сенсі більше належав до роду Сен-Лу (наскільки я міг уявити собі його батька), ніж до Германтів. А ще його оберігала від такого вияву почуттів і певна моральна гідність розуму. Працівники справді розумні та поважні переймаються якоюсь огидою до тих, хто не може діяти без тріскотнечі, хто набиває собі ціну. Ми не вчилися разом ні в ліцеї, ні в Сорбонні, але нарізно слухали лекції одних і тих самих професорів, і мені згадується сміх Сен-Лу, викликаний тим, що викладач анітрохи не кращого, ніж в інших викладачів, курсу, прагнув ухититися за генія, даючи якусь амбітну назву своїм теоріям. Досить було про це згадати, як Робер сміявся з усієї душі. Звичайно, чисто інстинктивно ми не віддавали переваги Коттарові чи Брішо, але так чи інак шанували людей, які глибоко знали греку чи медицину і не були схильні через це до дурисвітства. Як я вже казав, хоча всі мамині вчинки виказували готовність віддати життя за свою матір, вона ніколи б не зізналася в цьому навіть самій собі, а висловлювати свої почуття

перед іншими вважала б за річ не тільки зайву і смішну, а й відразливу та ганебну; так само я не здолав би уявити, щоб Сен-Лу розводився про свій військовий риштунок — про те, що йому треба зробити, про наші шанси на перемогу, про невисоку боєздатність російського війська, про те, що мала б зробити Англія; важко було уявити в його устах бодай і найкрасномовнішу тираду, гідну навіть того, щоб її виголосив найсимпатичніший з міністрів перед депутатами, змусивши їх посхоплюватися в єдиному пориві на ноги. Проте я не можу сказати, щоб на цю його негативну рису, що боронила висловлювати найкращі почуття, не впливав «дух Германтів», як у цьому сенсі, — ми бачили це, — він не раз впливав на Сванна. І хоча я відзначав у Роберові риси, притаманні передусім родові Сен-Лу, він залишався ще й Германтом, і серед численних спонук, що підносили його дух, були й такі, яких ви не дошукалися б у його приятелів із Донсьєра, залюблених у своє ремесло молодиків, з якими я щовечора обідав і багато хто з яких поліг у битві на Марні або деінде, піднімаючи на приступ своїх людей.

До молодих соціалістів, певно, присутніх у Донсьєрі під час мого там побуту, але не знайомих мені, бо вони зоставалися поза Роберовим середовищем, тепер дійшло, що офіцери з цього оточення зовсім не були арісто, як їх у з-пишна гордовитому і дешево дотепному сенсі обзивали популо, старшини, що вислужилися з рядових, франкмасони. І так само, зрештою, не менший патріотизм офіцери зі шляхти виявляли серед соціалістів, яких оскаржували, я сам це чув у Донсьєрі, в розпалі Дрейфусової справи, у «безрідності». Патріотизм військовиків, однаково щирий і однаково глибокий, поставав у всьому своєму гарті, і тут вони були непохитні, обурюючись, як хтось важив на це святе почуття, натомість незалежні, несвідомі патріоти, не признаючись до патріотичної віри, а такими були радикал-соціалісти, не вміли збагнути, яка глибока реальність живе в тому, що їм уявлялося порожньою і ненависною формулою.

Безперечно, Сен-Лу, як і вони, звик розвивати в собі як найправдивішу частину свого ества вміння шукати і потім організувати найуспішніші зі стратегічного та тактичного погляду маневри, отож для них, як і для нього, життя тіла ставало чимось порівняно незначним, чимось таким, чим можна легко пожертвувати задля частини внутрішньої, того вітального ядра, яке було оточене особистим буттям, наділеним лише вартістю захисної епідерми. У

Роберовій відвазі були ще своєрідніші елементи, де легко можна було розпізнати як шляхетність, що нею на початку визначався чар нашої дружби, так і спадкову нецноту, що, пробудившись у ньому згодом, поєдналася з певним інтелектуальним рівнем, вище якого він уже не міг піднятися, і вдихнула в нього не тільки хоробрість, а й таку гостру відразу до жінкуватості, що його п'янило кожне зіткнення з мужністю. Він знаходив — почуття, по-моєму, невинне — у співжитті просто неба з сенегальцями, готовими щохвилини пожертвувати собою, розумову любашність, не позбавлену певної погорди до «пижмових панків», і та любашність, хоча й видавалася йому чимось геть протилежним, насправді була не така вже й далека від любашности, навіюваної кокаїном, яким він надуживав у Тансонвілі, й геройство від якого — одні ліки доповнюють інші — зцілювало його. У його одвазі відчувалася передусім звичка до греч-ности, яка, з одного боку, змушувала його вихваляти інших, замовчуючи при цьому свої власні подвиги, — на противагу Блокові, який сказав йому під час нашої зустрічі: «Звичайно, ви здрейфите», хоча сам нічим не відзначився; а з другого — схиляла Робера мати за ніщо те, що йому належало: маєток, становище, ба навіть життя — і до готовності офірувати все. Словом, у цьому полягала правдива шляхетність його натури. Але стільки всього було намішано в його геройстві, що знайшлося місце й для отої нової схильності, відкритої в ньому, а також для незжитої інтелектуальної пересічності. Засвоївши звички барона де Шарлюса, Робер перейняв також, але в зовсім іншому вигляді, його ідеал мужности.

— Надовго ми влізли, як по-твоєму? — спитав я Сен-Лу. «Ні, гадаю, війні скоро кінець», — відповів він. Але й тут, як завше, аргументи наводив книжні. — «З уваги на пророцтва Мольтке, перечитай ще раз, — сказав він мені так, ніби я його вже колись читав, — декрет від 29 жовтня 1913 року про керування великими з'єднаннями, і побачиш, що за мирних часів не організовано і навіть не передбачено заміни резервів, чого не забарилися б зробити, якби сподівалися тривалої війни». Як на мене, згаданий декрет свідчив не про те, що війна буде коротка, а про сліпоту і безпорадність у прогнозуванні характеру війни авторів декрету, які й гадки не мали, що в разі позиційної війни фронт вимагатиме неймовірних витрат усілякого матеріялу і тісної взаємодії різних театрів воєнних дій.

Незалежно від гомосексуалізму, у тих, хто з природи своєї найбільший противник гомосексуалізму, є певний умовний ідеал мужности, який сповідує і гомосексуаліст, але, якщо він не людина виняткова, зрештою, тільки для того, щоб його зна-турювати. Цей ідеал — властивий деяким військовикам і деяким дипломатам — викликає страшенне роздратування. У найнижчому своєму об'яві це звичайна шорсткість добряги, не охочого показувати зворушення під час прощання із приятелем, який може полягти; добрягу душать сльози, але ніхто цього не помічає, бо він маскує свою хіть дедалі більшим збудженням, яке нарешті розряджується у хвилю розлуки вигуками: «Ну, сто чортів тобі в пельку! Обійми ж мене, ідіоте, і візьми цю саковку, вона мені заважає, от сліпа дурнота!» Дипломат, офіцер, муж, свідомий того, що тільки праця на рідній ниві цінується, і при цьому кохаючись у «хлопчині» з посольства чи з батальйону, байдуже, помер той «хлопчина» від тифу чи від кулі, виявляє той самий нахил до муж-ности у зручнішій, витонченішій, але, власне, не менш огидній формі. Він не стане оплакувати «хлопчину», він знає, що скоро згадуватиме про нього не частіше, ніж співчутливий хірург, який, проте, журиться, хоча не показує свого горя, того вечора, коли помирає від зараження крові хвора дівчинка. А якщо дипломат, будучи письменником, розповість про цю смерть, то не зізнається у своєму горі; ба ні! — передусім задля «чоловічої стриманости», а потім задля художнього такту, що спонукає зображувати маскувальні емоції. Разом із колегою він чуватиме біля небіжчика. Жоден з них і словом не прохопиться, як йому важко. Вони розмовлятимуть про справи посольства чи батальйону, і то докладніше, ніж зазвичай. «Б*** сказав мені: «Не забудьте, що завтра приїжджає з інспекцією генерал; постарайтеся, щоб ваші люди виглядали охайно». Він, завжди такий лагідний, звертався до мене незвично сухо, я зауважив, що він уникає мого погляду. Сам я теж нервувався». І читач розуміє, що ця сухість у голосі, — то смуток тих, хто не хотів би мати засмучений вигляд, що було б смішне, якби не було таке дратівне й огидне, бо саме так побиваються люди, переконані, що скорбота— це непотріб, що життя — це щось важливіше, ніж розлука тощо, ось чому люди душею й тілом віддані померлому, створюють ефект брехні, ефект небуття того, що є,— так торгівець каштанами в цукрі, приносячи їх нам на Новий рік, поздоровляє: «З Новим роком, новим щастям!» — глумливо, а все

ж поздоровляє». І ще один епізод на завершення згаданої розповіді: наш офіцер чи дипломат чергує біля пораненого в головному уборі, бо того винесено на свіже повітря, — поранений уже конає, і будь-якої миті буде по всьому: «Я подумав: треба вернутися і приготувати речі для дезинфекції, але, диво, та й годі, тої миті, коли доктор відпустив пульс, Б*** і я, не змовляючись, може, тим, що сонце було в zenіті і лило з неба жар, ми обидва, стоячи біля лежака, поскидали кепі».

І читач чудово розуміє, що поскидали вони кепі не через сонце, ні, ці двоє твердих мужів, не знаючи слів ніжності чи смутку, вражені величчю смерті, поскидали перед нею головні убори.

Ідеал мужності не в усіх гомосексуалістів а-ля Сен-Лу такий самий, але однаково умовний і оманливий. Омана зводиться до одного: вони не хочуть усвідомити, що в підложжі почуттів, яким вони приписують інші джерела, лежить фізичний потяг. Барон де Шарлюс ненавидів жінкуватість. Сен-Лу захоплювався відвагою молодиків, сп'янінням кавалерійських атак, інтелектуальною і духовною шляхетністю чистої чоловічої дружби, коли один за одного віддає життя. Війна, залюднюючи столицю самими жінками, викликає розпач серед гомосексуалістів, і навпаки, війна — це палкий гомосексуальний роман, якщо у них стає розуму на те, аби гнати химери, і разом настільки його бракує, щоб не зуміти розкусити їх, пізнати, звідки вони, й не осудити самих себе. Отож коли певні молодики вербувалися до війська з чисто спортивного наслідування, як того чи іншого року всі грають у «диявола», то для Робера війна ще більше стала саме тим ідеалом, до якого, як йому здавалося, він поривався у своїх мріях, куди конкретніших, але трохи отуманених ідеологією, ідеалом, що його він поділяв із тими, кого предкладав над іншими, згуртованими в суто чоловічому рицарському законі, здаля від жінок, де він міг важити головою, рятуючи власного ординарця, і померти, надихнувши фанатичною любов'ю своїх солдатів. І хоч би що крилося в його хоробрості, вона мужалася тим, що він був великий пан, а також її підпирала майже невпізнанна і висока ідея барона де Шарлюса, що чоловік на те й чоловік, щоб не мати в собі нічого жінкуватого. А втім, подібно до того, як у філософії та мистецтві дві аналогічні ідеї завдячують свою вартість лише способів свого розвитку і можуть дуже різнитися між собою, залежно від того, хто їх проголошує, Ксенофонт чи Платон — так само, беручи до уваги їхню схожість між

собою як віддзеркалень однієї ідеї, я куди більше подивляв Робера де Сен-Лу, який рвався на передову в саме пекло, ніж барона де Шарлюса, який уникав носити ясні краватки.

Я розповів Роберові про мого приятеля, директора баль-бецького Гранд-Отелю, який начебто доводив, що на початку війни у французьких полках траплялося дезертирство, яке він називав «дезерцією», ставлячи його провокування на карб прусського мілітаризму, охрещеного ним «пруським мілітан-том»; він навіть припускав, що не сьогодні-завтра у Рівбелі висадиться десант японців, німців та козаків, загрожуючи Бальбеку, і казав, що йому нічого іншого не залишиться, як «облупитися». Він уважав виїзд уряду до Бордо за надто поквапливий, заявляючи, що той даремно так швидко «облупився». Цей германофоб розповідав, сміючись, про свого брата: «Сидить у шанцях, за двадцять п'ять метрів від бошів!» — поки не опинився в таборі для інтернованих, коли з'ясувалося, що він сам бош.

«До речі, про Бальбек, ти пам'ятаєш давнього ліфтера? — спитав Сен-Лу, прощаючись зі мною, таким тоном, ніби сам не дуже знав, про кого йдеться, і розраховував, що йому підкажуть. — Він хоче завербуватися і пише мені, щоб я «втелющив» його в авіацію». Напевне, ліфтерові набридло їздити в тісній клітці ліфта, а верхотури сходів Гранд-Отелю йому вже не вистачало. Він прагнув «здобути лички» інші, ніж лички консьєржа, бо наша доля не завше така, як ми її собі уявляємо. «Я, звичайно, підтримаю його прохання, — сказав мені Сен-Лу. — Сьогодні вранці я навіть переконував Жільберту, що літаків ніколи не може бути забагато. Завдяки їм ми завше побачимо, що там снує супостат. Це позбавить його переваги раптового нападу, несподіванки, найкращим військом буде чи не те, яке матиме найкращі очі».

Кілька днів тому я вже стикався з цим ліфтером-авіатором. Він заговорив зі мною про Бальбек, і я, цікавий знати, що він міг сказати про Сен-Лу, навів розмову на нього, спитавши, чи це правда, що барон де Шарлюс, як мені казали, виявляв цікавість до молодиків тощо. Ліфтер, начебто, здивувався, він про це не знав нічогісінько. Зате він напався на багатого молодика: той жив із коханкою і трьома друзями. Оскільки він валив усе на одну купу, а від барона де Шарлюса я вже чув, пригадується, у присутності Брішо, цілу промову про те, що той ніякого біса в цьому не тямить, я сказав ліфтерові, що він, мабуть,

помиляється. Тоді він спробував розвіяти мої сумніви переконливішими доказами. Подруга молодого багатія мала доручення розбуркувати молодиків, і вони жирували всі разом. Отже, барона де Шарлюса, найбільшого експерта в цій матерії, введено в оману, а все тому, що істина — це щось часткове, потаємне, непрогнозоване. Боючися скотитися до рівня буржуа, побачити шарлізм там, де його немає, ліфтер випустив з уваги цю обставину — розбуркування, яке проводить жінка. «Вона частенько забігала до мене, — похвалився мені він. — Але одразу бачила, з ким має справу, я відмовлявся навідріз, мене на цей калабалик не підіб'єш; я казав їй, що мені це страх не подобається. Якщо будеш нескромним, піде поголос, і тоді вже не знайти тобі місця ніде». Останні міркування звели нанівець його перші добродесні заяви, оскільки виходило, що ліфтер може поступитися, якщо переконається, що все буде зберігатися в таємниці. А Сен-Лу тільки цього й треба. Цілком можливо, що згаданому багатому молодикові, його коханці та друзям усе-таки щастило доскочити свого, бо ліфтер надто широко наводив їхні розмови з ним у зовсім іншу пору, а таке буває рідко в разі категоричної відмови. Наприклад, багатієва амантка приходила до нього, аби познайомитися з посильним готелю, його другом. «По-моєму, ви його не знаєте, вас у той час тут не було. Вона мала на увазі Віктора. Звичайно, — додав ліфтер, з таким виглядом, ніби посилався на якісь непорушні й, сказати б, неписані закони, — важко відмовити товаришеві, людині як-не-як бідній». Я згадав, як мене в останні дні перед моїм від'їздом із Бальбека запрошував до себе вельможний друг того багатія. Хоча це, звісно, ще нічого не означало, запрошення було продиктоване звичайною гречністю.

«Ага, чи домоглася ця бідолашна Франсуаза білого квитка для сестринця?» Але Франсуаза, — вона вже давно робила все, щоб комісувати сестринця, — коли їй сказали, що можна за посередництвом Германтів звернутися до генерала Сен-Жозефа, відповіла з розпачем: «Ба ні, це справа пропаща, нічого від цього діда не доб'єшся, як на гріх, він — патріота», бо Франсуаза, тільки мова заходила про війну, вважала, хоч би як їй дошкуляла війна, що не можна кидати тих «нетяг росіян», якщо ми вже «аліанти». Шафар, зрештою, переконаний, що війна триватиме десять днів, не більше і завершиться блискучою звитягою Франції, не зважився б на ро-лю

пророка — та й забракло б йому на те уяви — ану ж війна буде довготривала, та ще й з непевним кінцем. Але в очікуванні на цю цілковиту і блискавичну перемогу він намагався чим тільки міг допекти Франсуазу до живого. «З цього ще може вийти неабияка халепа, бо забагато, виявляється, тих, хто не хоче братися до зброї, шістнадцятирічних хлопчиків-рев». Він говорив так, аби «вжалити» прикрими словами, називаючи це «стрілити кісточкою, загнати карлючку, скаламбурити». — «Шістнадцятирічних, Царице Небесна! — гукала Франсуаза і недовірливо додавала: — А казали ж, братимуть допіру двадцятирічних, бо то все діти!» — «Природно, в газетах про це писати заборонили. Отож увесь молодняк поженуть на фронт і вернуться лічені одиниці. З одного боку, це непогано, пускати кров час від часу корисно, це змушує ворушитися. Бо достолиха, якщо хлопці ніжні, нерішучі, їм зразу куля в лоб і квит! Воно й це потрібне. А крім того, з якого побиту це мало б обходити офіцерів, їм капає грошва, чого їм іще треба?» Франсуаза так блідла під час цих балачок, що ми боялися, як би шафар не довів її до розриву серця.

А проте від свого бідкання вона кращою не ставала. Коли мене відвідувала якась дівчина, а я випадково відлучався з кімнати, я заставав стару служницю, хоча їй страшенно боліли ноги, на драбині, бо її брала хіть, як вона казала, розшукати на антресолі якесь із моїх пальт, аби перевірити, чи не побила його міль, а насправді хотілося нас підслуховувати. Попри всі мої зауваги, вона зберегла звичай ставити непрямі запитання, віднедавна ще й тулячи при цьому щось на зразок «по-заяк довідно». Не зважаючись поспитати: «Чи ви, пані, маєте свою віллу?», вона проказувала, несміливо зводячи очі, ніби поштива дворнячка: «Позаяк довідно ця пані має свою власну віллу...» — уникаючи прямого запитання не так із греч-ности, як з остраху видатися надміру цікавою.

Зрештою, оскільки наші найулюбленіші слуги — особливо якщо вони вже майже не роблять нам послуг і не виявляють належної шани, — залишаються, на жаль, слугами і тим чіткіше окреслюють визначені для своєї касты межі (нам хотілося б їх стерти!), чим дужче впевнюються в тому, що втерлися в нашу касту, Франсуаза, якщо говорити про мою особу, часто зверталася до мене («аби мене куснути», — сказав би шафар) із дивацькими речами, яких би зроду собі не дозволила вихована людина. З потаємною, але глибокою

радістю, ніби йшлося про тяжку хворобу, тоді як мені просто було гаряче і піт — я цього навіть не помічав — росився на моєму чолі: «Але ж панич увесь мокрий!» — казала вона, мовбито вражена дивним явищем, з легким презирливим усміхом, наче вплигло щось непристойне («панич, виходить, а забув надіти краватку»), а все ж стурбованим голосом, де вчувалася тривога за моє здоров'я. Можна було подумати, що ніхто, крім мене, не пітнів на білому світі. Врешті вона вже перестала говорити так влучно, як колись. Бо у своїй покорі, в чулому захваті перед людьми, куди нижчими за неї, вона підхопила їхню гидомирну говірку. Донька, скаржачись на неї, казала мені (не знаю, звідки вона це взяла): «Мати все зі мною гиркаються, то двері їм не причинила, то ще що, учепляться за щось — і трелі-морелі, і трелі-морелі», — Франсуаза гадала, мабуть, що тільки неповна її освіта позбавляла її досі такої мовної перлини. І я чув, як з її уст, на яких колись квітла найчистіша французчина, зривалося по кілька разів на день: «І трелі-морелі, і трелі-морелі».

Зрештою, цікаво, як мало варіюються не тільки вирази, а й думки в однієї й тієї самої людини. Шафар завів звичку заявляти, що пан Пуанкаре зловмисник, не через гроші, а тому, що неодмінно хотів війни, і товк про це сім-вісім разів на день перед одною й тою самою незмінно зацікавленою аудиторією. При цьому не змінював жодного слова, жодного жесту, жодної інтонації. І хоча його виступ тривав лише дві хвилини, він щоразу залишався однаково зашкарублій, ніби театральна постанова. Огріхи його французчини псували говірку Франсу-ази достоту, як псували її доччині мовні огріхи. Він правив, що пан де Рамбуто був колись страшенно вражений, почувши, що дук Германтський назвав «будиночки пана Рамбуто» псуарами. Мабуть, у дитинстві його вухо не чуло тут «і» — і це в нього так і залишилося. І він вимовляв це слово хоч і неправильно, але в кожен слід. Франсуазу спершу це пантели-чило, але згодом вона почала його мавпувати, нарікаючи, що таке причандалля передбачене не для жінок, а для чоловіків. Так її покора і подив перед шафарем змусили її говорити не пісуари, а тільки — з легкою поступкою логіці— пісівари.

Служниця вже не спала і не їла, все слухала, як читає комюніке, в яких вона нічого не тямала, шафар, тямущий не більше за неї; над хіттю дрочити Франсуазу в того тепер часто брала гору патріотична веселість; він кидав з приємним усміхом, говорячи про німців: «Бій,

мабуть, буде гарячий, наш старий Жоффер он як химерує і химеродить!» Франсуаза, не вельми розуміючи, про які химерії і химероди йдеться, відчувала, що сказана фраза була одним із милих екстравагантних вибриків, отож вихована людина повинна відгукуватися на неї з гумором, весело знизуючи плечима, ніби кажучи: «Він завше такий», — відчувала і всміхалася, ковтаючи сльози. Принаймні вона була щаслива, що її новий хлопчина різничук, попри своє ремесло досить лякливий (хоча починав на міській різниці), ще не досяг призовного віку. А то вона дійшла б до самого військового міністра, аби його звільнити.

Шафар, либонь, не здогадувався, що комюніке невітні й що ми ще далеко від Берліна, бо коли читав: «Ворога знову відкинута з тяжкими втратами для нього...», — то славив ці подвиги як нові перемоги. Проте мене вражала швидкість, з якою театр цих перемог наближався до Парижа, і я просто дивом дивувався, коли шафар, вичитавши в комюніке, що під Лансом відбувся бій, не занепокоївся, побачивши в завтрашній газеті, що плоди цієї битви запевнили нам успіх у Жуї-ле-Віконт, де ми закріпилися дуже міцно. Шафар-бо добре знав назву Жуї-ле-Віконт, ця місцевість не так уже й далеко була від Комбре. Але ми читаємо газети на свій копил, ніби на очах у нас більма. Ми відмовляємося розуміти, що діється. Всі слухають солодку мову головного редактора, ніби мову коханки. Нас розгромили, а ми радіємо, бо вважаємо себе не розбитими, а переможцями.

Не закріпивши собі місця у Парижі, я швиденько вернувся до санаторію. Хоча лікар приписав хворим режим цілковитої ізоляції, мені вручили в різний час два листи, від Жільберти й від Робера. Жільберта писала (десь так у вересні 1914-го), що, хоч як їй праглося залишитися в Парижі, аби швидше дізнаватися про новини від Робера, постійні рейди таубів на Париж нагнали їй такого холоду, надто їй лячно було за доньку, що вона втекла з Парижа останнім комбрейським потягом, але цей потяг до Комбре вже не доплуганився і досягти Тансонвіля вона прирозуміла селянською хурою аж по десятьох годинах трусської дороги! «Можете собі уявити, що там чекало на вашу давню приятельку, — писала мені Жільберта, закінчуючи листа. — Париж я покинула, аби втекти від німецьких аеропланів, і марила, що в Тансонвілі мені буде як у Бога за порогом. Але не минуло й двох днів, як сталося те, чого вам і на думку ніколи не спало б: німці розбили

наші війська під Ла-Фером і вже займали передмістя, німецький генеральний штаб, а за ним цілий полк зупинилися перед брамами Тан-сонвіля, і я мусила їх гостити, втекти було ніяк, потяги вже не ходили». Чи то німецькі штабники і справді були так добре виховані, а чи Жільбертиного листа проймав дух Германтів, посталих із баварського ложа і споріднених із найвищою аристократією Німеччини, але Жільберта правила про чудове виховання старшин і навіть шерегових, які тільки попросили її дозволу «нарвати незабудок, із тих, що росли над ставком», — і ці добрі манери вона протиставляла брутальній розперезаності французьких утікачів, які перед з'явою німецьких генералів пройшли потопом по її маєтку, плюндруючи все, що трапить на очі. У кожному разі, якщо навіть Жільбертин лист був пройнятий духом Германтів, — інші сказали б: жидівським інтернаціоналізмом, радше несправедливо, як ми побачимо, — то лист від Робера, що я одержав десь так за місяць, виявляв скорше натуру Сен-Лу, ніж Германтів, ще й відбивав набуту ним ліберальну культуру, загалом цілком симпатичну. На жаль, Робер і словом не обмовився про стратегію, тему наших розмов у Донсьєрі, і не пояснював мені, якою мірою перебіг війни підтверджував чи спростовував його тодішні красномовні теорії.

Якщо він про щось трактував, то хіба про те, що від 1914 року вже змінили одна одну кілька воєн, і наука, здобута з кожної з них зосібна, впливала на долю наступних. Так, наприклад, теорію «клин» доповнила теза, що, перш ніж убити клин, слід артилерійським вогнем цілковито переорати терен, захоплений ворогом. Але потім констатовано, що, навпаки, така оранка унеможлиблює марш піхоти та артилерії на місцевості, де тисячі вирв від снарядів стануть серйозною перешкодою. «Війна, — казав мені він, — не уникає законів нашого старого Гегеля. Вона у стані вічного становлення». Це було зовсім не те, про що мені найбільше хотілося дізнатися. Але ще більше мене сердило, що в листах не вільно було називати імена генералів. А втім, як свідчили скупі газетні вісті, командували не ті, ким я так цікавився в Донсьєрі, налаштований з'ясувати, хто з них виявить більшу звагу в цій війні. Жес-лен де Бургонь, Галіфе, Негріє вже віддали Богові душу. По майже на початку війни подав у відставку. Про Жоффра, Фо-ша, Кастельно чи Петена ми ніколи не згадували. *«Друже мій, — писав мені Робер, — згоден, що такі слова, як «вони не пройдуть» або «ох*

же ж і вкрутимо ми їм хвоста» неприємні; у мене самого вони нав 'язнули в зубах, як «пуалю» тощо; звичайно, нудно мережити епопею, вживаючи виразів, які самі собою ще гірші за граматичні помилки чи похибки проти доброго смаку; суть їхня суперечлива й жахлива, це вульгарна афектація і претензійність, така нам ненависна, подібна до того, як деякі дотепники кажуть «коко» замість «кокаїна». Але якби ти бачив усіх цих хлопців, надто людей простих, робітників, крамарів, що ніколи б не відали, які вони герої, і померли б удома, у своєму ліжку, бачив, як вони бігають під кулями, аби врятувати товариша, підібрати пораненого офіцера, і як, поцілені самі, всміхаються, конаючи, бо лікар каже їм, що відбито у німців траншею,— я запевняю тебе, мій друже, що в цьому, мабуть, уся французька ідея, тут можна краще збагнути, що таке історична доба, яка видавалася нам у школі трохи зведеною на котурни.

Ця епопея така гарна, що ти, як і я, вважав би, що слова тут нічого не варті. Роден чи Майоль потрапили б створити шедевр із потворного, нікому не відомого матеріалу. Показавши таку велич духу, «пуалю» перестав бути для мене чимось таким, що пов 'язувалося в мене з якимось натяком чи жартом, як, наприклад, зі словом «шуани». І я чую, що це слово готові підхопити великі поети, так само як слова «потоп», «Христос» чи «варвари», які пишали вже величчю, перш ніж їх пустили в обіг Гюго, Вінї та інші.

Я заявляю, що найкращі — простий люд, робітники, але й інші теж бувають зухи. Горопаха Вогубер-молодший, син посла, що дістав сім поранень, перш ніж загинув, хоча стільки разів вертався з вилазок без жодної подряпини, мав таку міну, ніби перепрошував і казав, що це не його провина. Чарівний був хлопчина. Ми з ним щиро заприятелювали, безталанним його батькам дозволено приїхати на похорон з умовою не надівати жалоби і, з уваги на обстріл, вдовольнитися п 'ятихвилинним прощанням. Мати, рослява лошиця, яку ти, певно, знаєш, звичайно побивалася, але, дивлячись на неї, ніхто цього б не сказав. Натомість батько був, бідачесько, у такому стані, що, запевняю тебе, я, збайдужілий уже до всього і зовсім бездушний, звиклий бачити, як на моїх очах голову товариша, мого співрозмовника, розчереплює раптом міна чи навіть відриває від тіла, не міг стриматися, завваживши розпуку бідолашного Вогубера — він нагадував тепер руїну. Даремно генерал утішав його, що син поліг за

Францію і поведився як герой, бідачисько тільки хлипав ще болісніше і не міг відірватися від синового тіла. Врешті — і це причина, чому треба зникати до «вони не пройдуть» — всі ці люди, такі, як мій горопашний камердинер, як Вогубер, зупинили німців. Ти, може, вважаєш, що ми не дуже просунулися, але не треба розумувати, солдати чують себе переможцями завдяки внутрішньому переконанню, як смертний чує, що йому бас увірвався. Отож-бо ми знаємо, що візьмемо гору, і прагнемо цього, щоб продиктувати справедливий мир, не хочу сказати справедливий лише для нас — посправжньому справедливий: справедливий і для французів і для німців».

Звичайно, «лихоліття» не допомогло Сен-Лу перерости самого себе. Так само, як недалекі й банальні герої на відпочинку писали про війну не на рівні подій, які самі з себе ніщо, а на рівні банальної естетики і, дотримуючись іще й досі її правил, говорили, як говорили б десять років тому, про «криваву зорю», про «трепетний політ звитяги» тощо, Сен-Лу, розумник і естет, залишився розумником і естетом, зі смаком описуючи бівак на краю багнистого лісу, ніби йшлося про качине полювання. Аби передати мені контраст світла й тіні, такий «чарівний на світанку», він згадував про улюблені нами обома мальовидла і сміливо посилався на якусь сторінку Ромена Роллана чи навіть Ніцше з відомою незалежністю фронтовиків, які не боялися вимовляти німецькі імена, як полохливі тиловики, ба більше, з певною грайливістю цитуючи ворога, як це було, скажімо, з полковником дю Паті де Кламом, коли, виступаючи свідком на процесі Золя, він продекламував у присутності П'єра Кієра, затятого поета-дрейфусара, якого, зрештою, не знав, вірш із його символістської драми «Безрука дівчина». Пишучи про якусь мелодію Шумана, Сен-Лу подавав лише її німецький титул і навпростець казав, що на світанні, почувши перший щебет, сп'янів, ніби йому співав птах із «чудородного «Зігфріда», якого він дуже сподівається почути по війні.

Вернувшись до Парижа вдруге, я наступного ж дня по приїзді отримав ще одного листа від Жільберти — про перший, наведений тут, чи принаймні про його зміст вона чи не забула, бо свою втечу з Парижа, наприкінці 1914-го, подавала інакше. *«Ви, може, не знаєте, любий друже, — писала вона, — що ось уже майже два роки як я у Тансонвілі. Я прибула сюди разом із німцями: всі намагалися утримати мене від виїзду. Мене трактували як навіжену. «Як, — чула*

я застереження — ви у безпеці в Парижі й вибираєтеся до окупованої зони саме тоді, коли всяк намагається звідти втекти». Я не сліпа і визнаю всю слушність цих аргументів. Та що вдієш, у мене є одна гарна риса, я не з похливих, або, якщо хочете, людина вірна, і коли я дізналася, що мій любий Тансонвіль загрожений, мені не хотілося, щоб його боронив єдиний наш старий радця. Я зрозуміла, що моє місце там. І, зрештою, завдяки цій постанові спромоглася врятувати не лише замок— коли інші сусідні обійстя і замки, покинуті ошалілими власниками, зазнали майже всі цілковитої руїни, — ай цінну колекцію, з якою так носився любий татусь».

Словом, Жільберта тепер свято вірила, що подалася до Тансонвіля, не тікаючи від німців до безпечної криївки, як писала мені 1914 року, а, навпаки, аби спіткати їх і боронити від них свій замок. Зрештою німці не стали постоем у Тансонвілі; але, мусивши терпіти в себе постійну крутанину військових, куди гіршу, ніж та, яка витискала сльози у Франсуази на ком-брейській вулиці, Жільберта жила, як твердила сама (цього разу щиро), достоту фронтовим життям. Отож газети підносили до небес її поведження і вже домагалися для неї ордена. Кінець листа містив святу правду. *«Ви не уявляєте, любий друже, що таке війна і якого значення тут набуває кожна дорога, міст, висота. Скільки разів я думала про вас, про те, як гарно ми гуляли разом по цих околицях, сьогодні спустошених, бо за цю дорогу або схил пагорба, який ви так любили і куди ми так часто ходили у парі, точаться затягі бої! Либонь, ви, як і я, не уявляли, що похмурий Русенвіль і нудний Мезегліз, звідки нам приносили листи і куди посилали по лікаря, коли вам нездужалося, колись уславляться. Так ось, любий друже, вони стали славні, як Австерліц чи Вальмі. Битва за Мезегліз тривала понад вісім місяців, німці втратили в ній понад шістсот тисяч солдатів, вони знищили Мезегліз, але не взяли. Стежка, яку ви так любили і яку прозвали глодовою, де, як ви твердите, ви закохались у мене в дитинстві, хоча, повірте, і я кохала вас, — важко навіть сказати, якого значення вона набула. Величезний пшенишний лан, біля якого вона уривалася, це та сама славетна висота 307, на яку ви, мабуть, часто натрапляли у комюніке. Французи висадили місток через Вівону, який, за вашими словами, не нагадував вам дитячих споминів, як вам того хотілося, а німці навели*

кілька переправ; півтора року половина Комбре була в їхніх руках, а половина у наших».

Другого дня після одержання цього листа, тобто за два дні до того, як я, чимчикуючи в темряві, дослухався до відлуння власних кроків і водночас переживав усі ці спогади, Сен-Лу прибув ненадовго із фронту і вже дорогою назад заскочив до мене на секунду-дві, але саме вже передвістя його візиту встигло збурити всю мою істоту. Франсуаза порвалася була до нього з надією, що він допоможе виклопотати білий білет несміливому різничукові, якому через рік мали заголити лоба. Але сама зрозуміла безглуздя цього прохання, бо вже давно полохливий скоторізун змінив ятку. Тобто нашу ятку, а її власник чи то тим, що боявся втратити клієнтів, чи то з простої правдомовности, заявив, що не знає, де нині цей хлопчина, тим паче, що він звичайний найманець, а різник із нього ніякий. Франсуаза кинулася на пошуки. Але Париж великий, яток тут безліч, і, відбігавши ноги, вона так і не здолала віднайти свого боюна-кровопія.

Коли Сен-Лу ввійшов до мого покою, я несміливо підступив до нього, відчуваючи щось неймовірне, кожен відпускник справляв тоді враження вихідця з того світу або вже не житця, який, забачивши вас, проте, ще встає, сам одягається і навіть прогулюється. Здавалося (а надто спершу, бо для тих, хто не мешкав, як я, далеко від Парижа, це стало вже звичним, а звичка відтинає у предметів, бачених не раз, корінь глибокого враження і думки, яка надає їм справжнього сенсу), здавалося, є щось жорстоке у тих звільненнях, наданих фронтовикам. По-перше, кажеш собі: «Вони не захочуть вертатися на передову, стануть дезертирами». Справді-бо, вони не тільки прибували з місцевостей, у реальність яких годі повірити, бо ми чули про них хіба з газет і не могли собі уявити, щоб якийсь учасник тих титанічних боїв повернувся тільки з контузією плеча; узбережжя, до яких вони верталися, були узбережжями смерті, вони з'являлися між нами незбагненні для нас, переповнюючи нас ніжністю, тривогою і відчуттям таємниці, наче ми викликали душі померлих: мерці на мить поставали перед нами, і ми ні про що не зважувались їх запитати; та й що вони, зрештою, могли відповісти? Хіба одне: «Вам цього не уявити»? Бо ж можна тільки дивуватися: єдиним вислідом зіткнення з таємницею для отих обпалених вогнем відпускників, живих чи мертвих, загіпнотизованих чи викликаних закляттями медіума, стало

ще дужче поглиблення, якщо тільки таке можливе, відчуття марности всяких слів. Ось у якому стані я вітав Робера, чиє чоло прикрашав тепер шрам, величавіший і загадковіший для мене, аніж залишений на землі слід стопи великолюда. Я не зважувався на жодне запитання, а він говорив мені лише найпростіші слова. До того ж слова його не дуже різнилися від тих, які він мовив би й перед війною, так ніби люди, всупереч їй, і далі зоставалися такими, як були; тон розмов був той самий, змінилася хіба що тема, але як!

Оскільки я зрозумів, він знайшов у війську підпору, завдяки якій поступово забув, що Морель учинив з ним так само підло, як і з його дядьком. Проте він зберіг до нього приязнь, душа його й досі палко жаждала зустрічі з ним, але він відкладав її день у день. Я визнав за краще з делікатности до Жільбер-ти не нагадувати Роберові, що він може застати Мореля у пані Вердюрен.

Я знічено сповістив Робера про те, як мало відчувається війна у Парижі. Він відповів, що навіть як на Париж тут часом кояться «досить-таки нечувані речі». Робер натякав на рейд цепенів напередодні і спитав, чи добре мені було все видно, таким тоном, яким давніше мовив про якусь добірну виставу. На фронті ще можна зрозуміти своєрідне кокетство слів на зразок: «Диво, та й годі, яка рожевість! А ця бліда зелень!» — сказаних у мить смертельної небезпеки, але за Сен-Лу цього не водилося, тим паче в Парижі, коли йшлося всьо-го-но про незначний наліт, який, проте, з нашого балкона, у нічній тиші, виглядав як *достеменне*, хай і несповідане свято, із прицільним і захисним вогнем ракет, із перезвою сурем, що вже грали аж ніяк не для параду тощо. Я зауважив, які гарні літаки, коли злинають у небо. «А як ідуть у піке, то, мабуть, іще ефектніші, — підхопив він. — Згоден, момент, коли вони злинають угору, групуються у *сузір'я*, напрочуд гарний; літаки тут скоряються законам не менш точним, ніж ті, що керують *сузір'ями*, бо те, що здається тобі виставою, є збіговиськом окремих ескадриль; вони дістають накази, змикаються, заходячи на ціль. Але найефектніша та мить, коли після остаточного уподібнення до зірок вони відриваються від них, щоб атакувати цілі або вернутися після сирени відбою, мить, коли починається апокаліпсис, коли навіть зорі зриваються з місця. А ці сирени — таж вони трохи чи не вагнерівські й, цілком, зрештою, природні для віншування прибулих німців, власне, майже

національний гімн, із кронпринцом та принцесами в цісарській ложі, Wacht am Rhein; як тут не загадаєшся, хто воно оце шугає в небо — авіатори чи, може, все-таки валькірії? — Його, здавалося, тішило таке ототожнення авіаторів із валькіріями, хоча він тлумачив це чисто музичними смаками:— До лиха, це ж бо музика сирен із «Лету Валькірії»! Далєбі, треба було прийти німцям, аби в Парижі ми могли слухати Вагнера».

А втім, із певного погляду таке порівняння було слухне. З нашого балкона місто видавалося суцільним рухливим згустком, безформним і чорним, з раптовим переходом від хлані та ночі до світла та неба, куди один по одному злинали на несамовитий поклик сирен авіатори, тимчасом як прожектори оберталися повільніше, але й підступніше та загрозливіше, бо їхні зіниці, здавалося, ловили щось незриме і, може, вже близьке, кружеляли невтомно, винюхуючи ворога, оточуючи його своїми променями, аж поки літаки, мов згряя на поклик «кусі», кидалися на нього, щоб знищити. І, ланка за ланкою, кожен пілот злинав догори з міста, перенесеного тепер на небо, подібний до валькірії. А проте закутки землі під самими будинками яскріли світлом, і я сказав Роберові, що якби він напередодні був удома, то міг би, спостерігаючи небесний апокаліпсис, побачити на землі (як на «Погребі графа Оргаса» Ель Греко, де ці два плани рівнобіжні) водевіль, розіграний героями в нічних сорочках, — усі вони завдяки своїм славним іменам заслуговували на честь бути спровадженими до якогось послідовника Феррарі, чиї нотатки у світській хроніці так веселили нас обох, що ми, собі на втіху, для забави компонували щось таке й самі. І ще того самого дня ми зладили нотатку в такому дусі, начеб і не було війни, хоча тема її була «воєнна» далі нікуди — страх перед цепелінами: «Серед них ми побачили: дукиню Германтську, вельми чарівну в нічній своїй сорочці, дука Германтського, преппишого в рожевій піжамі та в купальному халаті і т. ін. і т. ін.»

«Можу перехреститися, — вирік Сен-Лу, — що в кожному великому готелі бігали по холу американські жидівки в негліже, тулячи до прив'ялих грудей перлові кольє, що з їхньою допомогою вони сподівалися пошлюбити якогось підупалого дука. Готель «Ріц» скидався цього вечора на контору обміну валют».

Одначе слід сказати, що хоча війна не сприяла духовному зростанню Сен-Лу, розум його, зазнавши еволюції, зумовленої почасти спадковістю, здобувся на політ, досі в нього не бачений. Яка відстань між юним білявцем, улюбленцем ши-ковних чи з претензією на шик жінок, і балакуном, доктринером, схильним до каламбурів! Ув іншому поколінні, на іншому стеблі, ніби актор, який узяв на себе роллю, зіграну колись Бресаном чи Делоне, він став мовби спадкоємцем — рожевим, ясноволосим і золотавим (тоді як той був наполовину чорний, аж смоляний, а наполовину білий як сметана) — барона де Шарлюса. То дарма, що він не міг порозумітися з вуйком на тему війни, приставши до тієї частини аристократії, яка ставила Францію над усе, тимчасом як барон де Шарлюс був, власне, поразником, оскільки міг показати тому, хто не бачив «творця своєї ролі», яким недосяжним можна бути в амплу резонера. «Здається, Гінденбург — це відкриття», — зауважив я. «Не нове відкриття, — відрубав він, — або майбутня революція. Треба б, замість панькатися з ворогом, дати Манженові повну волю, погромити Австрію та Німеччину і європеїзувати Туреччину, замість чорногорити Францію. «Але ж нам подадуть руку Сполучені Штати»,— сказав я йому. «Наразі я бачу тільки, це зразу впадає в вічі, штати не-сполучені. Чому б не піти на ширші поступки на користь Італії перед загрозою дехристиянізації Франції?» — «Почув би тебе твій вуйко, барон де Шарлюс! — сказав я. — Власне, ти б не обурився, почувши ще більшу хулу на папу, натомість у вуйка думки про кривди, яких може зазнати трон Франца-Йо-сифа, викликають розпач. Зрештою, барон заявляє, що з цього погляду він зберігає вірність традиціям Талейрана та Віденського конгресу». — «Часи Віденського конгресу минули, — заперечив він. — Таємній дипломатії треба протиставити дипломатію конкретну. У мого вуйка нутро завзятого монархіста, і він проковтне жабу, як пані Моле, чи ропуху, як Артур Меєр, аби тільки ту жабню подавано під шамборсь-ким соусом. З ненависти до трибарвного стягу він, по-моєму, став би радше під ганчіркою червоного ковпака, щиро беручи її за білий прапор». Звісно, то були лише слова, насправді ж Роберові було далеко до іноді глибокої оригінальності його вуйка. Але його вдача була така сама весела й чарівлива, як баронова — підозрілива й ревнива. Принадний і рожевий, на голові кучма золотого волосся — такий він був у Бальбе-ку, такий залишився й нині. Єдине, в чому не

перевищував його вуйко, це в ментальності Сен-Жерменського передмістя, відчутній навіть у тих, хто уявляв себе цілком від неї вільним, і водночас здатній викликати до них повагу розумних людей не блакитної крові (повагу, яка по-справжньому квітнула серед шляхти і свідчила про несправедливість революцій), змішану з дурнуватим самовдоволенням. Завдяки такій мішанині покори та пиhi, набутих розумових запитів і природженого владолюбства, барон де Шарлюс і Сен-Лу, простуючи різними шляхами і сповідуючи протилежні погляди, розмежовані між собою одним поколінням, стали інтелектуалами, цікавими до кожної нової ідеї, і цокотунами, яких жоден «защитькувач» не зупинив би. Тож людина сіренька могла визнати їх обох, залежно від свого хвиливого настрою, занудами чи дотепниками.

«Ти пам'ятаєш наші розмови у Донсьєрі?» — спитав я його. «О, що за славні були часи! Яке провалля відмежовує нас від них! І чи повернуться колись ці гарні дні ...

як з хлані, чужої людині,
Знов юні піднімуться в небо сонця,
В морській перемиті пучині?»

«Ми згадуємо про ці розмови не тільки для того, щоб розчулитися, — відповів я. — Я завжди намагався добути з них якусь частку істини. Ця війна перевернула все, а надто, як ти кажеш, наше уявлення про війну, але чи спростувала вона те, що ти казав тоді, наприклад, про наполеонівські битви, що їх братимуть за взірець у наступних баталіях?» — «Де там! — сказав він. — Наполеонівські битви повторюються скрізь, тим паче в цій війні, адже Гінденбург сповнений наполеонівського духу. Його блискавичні перекидання військ, або такі його маневри, коли він, виставивши лише невеличке прикриття перед одним супротивником, об'єднаними своїми силами нападає на другого (чим не Наполеон 1814-го), або проводить рейди вглиб, змушуючи ворога утримувати сили на додатковому фронті (приміром, хитрощі Гінденбурга під Варшавою, коли ошукані росіяни стягнули туди всю потугу і зазнали поразки на Мазурських Озерах), чи його обходи, схожі на ті, з яких розпочалися Австерліц, Арколь чи Екмюль — все у нього наполеонівське, і це ще не край. Додам, що як ти вже без мене спробуєш тлумачити епізоди цієї війни у ході їхнього розгортання, ти

не вельми покладайся тільки на цю особливу тактику Гінденбурга, щоб розшифрувати сенс його дій, знайти ключ до відгадки його задумів. Генерал нагадує письменника, який пише п'єсу чи книжку, і ця книжка, відкриваючи, з одного боку, несподівані ходи, а, з другого, заводячи сюжет у безвихідь, змушує його перекреслити первісний план. Наприклад, відворотний маневр для відвернення уваги має проводитися лише в пункті, який важливий сам собою; уяви, що він удається понад усі сподівання, а головна операція тим часом провалилася; у такому разі цей маневр можна вважати за всю операцію. Я сподіваюся від Гінденбурга ведення бою в наполеонівському дусі, маючи на увазі вбити клин між союзниками, англійцями та нами».

Отак-то, відновлюючи в пам'яті зустріч із Робером, чимчикував я вулицями, заломивши чортові ковбасу; мене занесло трохи чи не на міст Інвалідів. Ліхтарі, досить нечисленні (через німецькі готаси), засвічено трохи завчасно, прецінь трохи завчасно запроваджено й «літній час», коли вечоріло ще досить швидко (як умикають і вимикають парове опалення, починаючи з певного дня), отож над містом, освітленим по-нічному, край неба — неба, необізнаного з літнім і зимовим часом, не готового брати до відома, що о пів на дев'яту тепер означає о пів на десяту — край блакитнявого неба і досі жеврів день. Над тією частиною міста, де торують вежі Трокадеро, небо виглядало як незмірне з відтінком туркусу море; відступаючи, воно відслонювало легку лінію чорних скель чи, може, навіть звичайних рибальських сітей, простертих одна по одній, хоч насправді то були хмаринки. Море, цієї хвили бірюзове, забирає з собою, хоч ніхто цього не помічає, людей, втягнутих у всеосяжне обертання землі, землі, де ці непогамовні шаленці й досі захоплюються своїми революціями і даремними війнами, подібними до війни, яка в цю мить заливала кров'ю Францію. Зрештою, поки споглядаєш це ледаче і прегарне небо, яке вважало нижчим за свою гідність міняти розклад і над освітленим містом не переставало недбало слати, уже в блакитнявих тонах, свій длявий день; просто голова йде обертом: небо стає вже не морськими розлогами, а вертикальною градацією блакитних глетчерів. А вежі Трокадеро, на око такі близькі від тих бірюзових приступок, виявляються страшенно далекими, як це буває в

деяких швейцарських містечках, де, можна подумати, дві далеченькі вежі сусідують зі спадами найвищих вершин.

Я повернув назад, віддаляючись від мосту Інвалідів, але небо тепер було вже чорне, темрява панувала і в місті; натикаючись раз у раз на смітниці, змиливши дорогу, я, сам про це не здогадуючись, прямуючи машинально лабіринтом темних вулиць, опинився на бульварах. Місто знов нагадало мені Схід, таке враження було вже мені знайоме, а візію Парижа часів Директорії заступила візія Парижа 1815-го. Як і 1815-го, вулицями розгулювали строкаті мундири аліянтів; серед них були африканці в червоних шароварах, індуси в білих тюрбанах, — їх цілком вистачало, аби Париж, де я йшов, почав уявлятися якимсь екзотичним східним містом, водночас достотним, якщо мати на увазі костюми та обличчя, і геть фантастичним з уваги на деталі тла, — так із міста, де він мешкав, Карпаччо робив Єрусалим або Константинополь, оздобивши їх кольористою юрмою, не менш барвистою, ніж тут.

Я помітив, як за двома зуавами, хоч вони на нього нібито не зважали, цьохав рослявий і тілистий чолов'яга у м'якому фетровому капелюсі й довгій пелерині; глянувши на його лілову бузю, я завагався, з яким іменням його поєднати, — певного актора, а чи маляра, однаково славних незліченними со-домськими бешкетами. Я був переконаний, що не знаю переслідника; який же був мій подив, коли, зустрівшись зі мною очима, він збентежено, але рішуче пристав і підійшов до мене, ніби хотів показати, що його не застукано на гарячому вчинку і що критися йому ні з чим. Якусь мить я міркував, хто ж воно зі мною вітається: то був барон де Шарлюс. Можна сказати, що еволюція його хвороби або революція збочення досягли того кульмінаційного моменту, коли маленька первісна особистість індивіда, її риси, успадковані від предків, виявляються уярмленими розвитком набутого пороку чи супутньою їм органічною недугою. Барон де Шарлюс розійшовся уже так далеко із самим собою чи, точніше, настільки став самим собою під чудовою маскою, що її начепив на себе той, ким він став і хто вже належав не тільки самому собі, а й багатьом іншим збоченцям, що у першу хвилину я взяв його за одного з них, бульварного ловця зуавів, взяв за якогось збоченця, хто не був бароном де Шарлюсом, великим паном, дотепником і

фантазером, схожий з ним тепер хіба спільним для них усіх виглядом, і нині він, принаймні поки я не придивився пильніш, застував усе.

Отака-то була моя зустріч із бароном де Шарлюсом, зустріч дорогою до пані Вердюрен. Певна, річ, я не застав би його в неї, як колись; їхня сварка ще поглибилася, і навіть теперішні приклучки пані Вердюрен використовувала на те, щоб дискредитувати барона ще більше. Вона вже давно заявляла, що він людина старосвітська, пропаша, що він ще кумедніший у своїх так званих зухвальствах, ніж банальні крутиуси, а тепер гудила його та всі його вигадки, взиваючи його «довоєнним» і відвертаючи від барона всякого, чиєму розумові не чужа була уява. Війна вбила між ним і теперішністю клин, і той клин, на думку «кланчика», відтісняв його в мертву минувшину.

А втім, це призначалося радше для політичного світу, гірше поінформованого; вона охрестила його «хибчею», «відметом» як щодо вищого світу, так і щодо розумових здібностей. «Він ні з ким не бачиться і ніхто його не приймає», — казала вона панові Бонтану, якого завжди легко переконувала. Проте її слова містили й зерно істини. Становище барона де Шарлюса похитнулося. Спілкуючись дедалі менше з людьми, посварившись через свій норовистий характер із вершками товариства, він гордував згодою з ними і, свідомий своєї світської ваги, жив самотою, але його самота, на противагу померлій маркізі де Вільпарізіс, була спричинена не остракізмом аристократії, а значно гіршими в очах загалу двома мотивами. Лиха слава барона де Шарлюса, відома нині, навіювала не досить обізнаним людям думку, що саме з цієї причини ніхто його не відвідує, тоді як товариства цурався він сам. Отож те, що було викликане його жовчним темпераментом, уходило за об'яв зневаги з боку тих, кого дратував його темперамент. З другого боку, маркіза де Вільпарізіс мала надійну підпору — родину. А барон де Шарлюс тільки множив гризню між родиною та собою. Вона видавалася йому — надто з боку старого Передмістя, з боку Курвуазьє — нецікавою. Він і гадки не мав, хоча, на противагу Курвуазьє, кохався в мистецтві, що, приміром, у ньому самому такого собі Берготта найбільше цікавило саме його споріднення з усім старим Передмістям і те, що він спромігся б описати йому майже провінційне життя своїх кузинок на терені від вулиці де ла Шез аж до площі Пале-Бурбон і до вулиці Га-рансьєр.

Потім, обравши інший погляд, менш абстрактний, зате життєвіший, пані Вердюрен виявляла сумнів, чи він француз. «Якої він усе-таки національності, часом не австріяк?» — наївно допитувалася вона. «Бійтесь бога», — відповідала графиня Моле, завше керована радше здоровим глуздом, ніж уразою. «Ба ні, він пруссак, — запевняла Принципалка. — Кажу вам, я добре знаю, він не раз повторював, що він спадковий член прусської Палати панів і має право на титул Durchlaucht^[3]».

— «Одначе королева Неаполітанська казала мені...» — «Ви ж самі здорові знаєте, що ця королева мерзенна шпигунка, — гукнула пані Вердюрен, не забувши, як скинута владарка зневажила її. — Для мені це ніяка не таємниця, вона тільки з цього й живе. Якби ми мали уряд енергійніший, усі вони сиділи б уже в концентраку. Отакої! У кожному разі, вам би ліпше не приймати в себе цієї добірної кумпанії, бо я знаю, що міністр внутрішніх справ уже пильнує їх і вам світить поліцейний нагляд. Цей Шарлюс цілі два роки шпигував у мене, і ніхто не переконає мене в цьому на інше». І зміркувавши притьмом, що всі найдостотніші доказки щодо укладу її кланчика навряд щоб цікавили німецький уряд, пані Вердюрен, лагідно і проникливо, свідома того, що вартість її слів ще дужче зросте, якщо перейти на горловий голос, вирекла: «Скажу вам, що я вже першого дня застерегла чоловіка: «Щось мені не до вподоби, як цей добродій вліз до мене. Тут щось непевне». Ми мали маєток на височенному шпилі у глибині затоки. Німці напевно дали йому завдання підготувати там базу для підводних човнів. Дещо мене тоді дивувало, а тепер усе прояснилося. Атож, спершу він завжди огинався приїздити потягом разом з іншими. Я щонайласкавіше запропонувала йому кімнату в замку. Де пак, він волів мешкати у Донсьєрі, бо там військ — аж кишить. Шпигунство чути так, аж у носа шибает».

Щодо першого типу звинувачень на адресу барона де Шарлюса, а саме що той став немодним, то світські люди аж надто легко визнали рацію пані Вердюрен. Цим вони засвідчили свою невдячність, оскільки пан де Шарлюс у певному сенсі був їхнім поетом, він умів обертати світське життя в якусь поезію, куди так природно вливалися історія, краса, мальовничість, комізм і фривольна гожість. Проте світовці, сліпі до такої поезії, бо не бачили її у своєму житті й шукали деінде, ставили куди вище за барона де Шарлюса тих, хто і його нігтя

не був вартий, але хто розп'якував про свою зневагу до вищого світу, проголошуючи натомість соціологічну теорію у парі з політекономією. Розпливаючись у захопленій усмішці, пан де Шарлюс повторював ненароком якісь типові слівця та описував препошні наперекір усьому туалети дукинї де Мон-морансі, називаючи її запаморочливою жінкою, і світські дами вважали його за кретина, бо, на їхній суд, дукиня де Мон-морансі — дурна гуска, скоро сукні шиють на те, аби їх носити, але носити так, щоб ніхто не звертав на них уваги, і скоро вони, найрозумніші, бігали до Сорбонни чи до палати, якщо виступав Дешанель.

Коротко кажучи, світським людям увірився барон де Шарлюс, і то не тим, що вони розгадали його, — просто ніхто з них не спромігся піднятися до його розумового рівня. Вважалося, що він «довоєнний», старомодний, бо судити про чийсь заслуги найбільш нездатні ті, хто поспішає топтати ці заслуги, цупко тримаючись моди; вони не те що не зглибили своїх здібних сучасників, а геть розминулися з ними і тепер мушили обмовляти їх усіх гамузом — ось гасло нової генерації, теж рокової на таке саме нерозуміння.

Натомість другий закид, закид у германофільстві, хоч і відметений світськими людьми завдяки їхньому здоровому глузду, знайшов невтомного і запеклого речника в особі Мореля; Морель зумів зберегти своє місце у редакціях газет і навіть у салонах (барон де Шарлюс на превелику силу домігся його для нього, і не збирався зганяти його звідти й тепер) і переслідував барона з ненавистю тим відразливішою, що, хоч би які були його стосунки з бароном, Морель найбільше відчув на собі те, що тамтой приховував від багатьох людей, а саме — глибоке добросердя. Пан де Шарлюс виявив до скрипаля таку великодушність, таку делікатність, показав таку чесність у дотриманні свого слова, що після розриву з ним Чарлі згадував його не як збоченця (вважаючи баронові нахили за хворобу), а як людину високих засад, досі йому геть не знаних, як людину рідкісної вражливості, майже як святого. Він і сам не заперечував його високих прикмет і, навіть посварившись із ним, щиро казав батькам: «Ви можете довірити йому сина, присягаю, вплив буде щонайкращий». Отож, коли він намагався своїми статтями завдати йому болісних ударів, то ганьбив не його гріхи, а чесноту.

Незадовго перед війною в коротких дописах, прозорих для тих, кого звано втаємниченими, барона де Шарлюса почали обкидати багном. Одного з них під заголовком «Знегоди старої пані на «юс», або Баронеса на схилі віку» пані Вердюрен купила півсотні примірників, аби дарувати знайомим, а пан Вердюрен, заявляючи, що сам Вольтер не написав би краще, читав його вголос. Із початком війни тон статейок змінився. Викривалося не лише баронове збочення, а й нібито німецький його рід. «Фрау Бош», «Фрау фон Бош» стало звичайним прізвиськом пана де Шарлюса. Один дрібний опус у віршах мав заголовок, запозичений із танцювальних бетховенівських мелодій: «Аллеманда». Потім з'явилися дві новелки «Вуйко з Америки і тітка з Франкфурта» та «Зух на юті» — прочитані ще в гранках серед кланчика, вони врадували самого Брішо, і він гукнув: «Аби ж тільки не почали свербіти руки чесній і всемогутній пані Цензурі!»

Самі статті були розумніші за ці дурнуваті заголовки. Їхній стиль нагадував берготтівський, але, мабуть, це відчував тільки я й більш ніхто, і то ось чому. Берготтові твори не справили жодного впливу на Мореля. Запліднення тут відбулося таким особливим і химерним робом, що тільки з цієї причини я на цьому затримуюся. Я вже згадував про своєрідну Берготтову оповідну манеру, про те, як він добирає і вимовляє слова. Морель, довгий час здибаючи його у подружжя Сен-Лу, став його кривити, чудово наслідуючи Берготтів голос і вживаючи тих самих, підхоплених ним слів. Тепер Морель переносив розмови а-ля Берготт на папір, але без тієї транспозиції, якій би їх піддало перо самого Берготта. Оскільки людей спілкувалося з Берготтом небагато, цього відмінного від його стилю тону ніхто не впізнавав. Усне запліднення — явище таке рідкісне, що мені захотілося про це розповісти. Зрештою, воно породжує виключно паперові квіти.

Морель, працівник прес-бюро, вирішив (а французька кров нуртувала в його жилах, як молоде комбрейське вино), що працювати під час війни у бюро — заслуга невелика, і записався до війська, хоча пані Вердюрен щомога умовляла його зостатися в Парижі. Напевно, її обурювало, що маркіз де Камбремер у його віці сидів у генеральному штабі, а тим часом вона ж таки про кожного чоловіка, який не ходив до неї, казала: «І як же йому пощастило викрутитись?» — а як їй відповідали, що «цей» від першого дня на передовій, заперечувала, не зупиняючись перед брехнею чи, може, зі звички до самообману: «Та

ні, він і не рипався з Парижа, але якщо гуляти з міністром небезпечно, тоді він і справді герой, кажу це вам з усією відповідальністю, мені передавали ті, хто їх бачив»; інша річ, коли йдеться про вірних — вона не хотіла пускати їх на фронт, вважаючи війну за страшну «нуду», здатну породити дезертирів. Вона докладала всіх зусиль, аби зупинити їх, це справляло їй подвійну втіху: обідати з ними за одним столом, а як хтось із них ще не почав з'являтися або вже відбув, кобенити їх за пасивність. А що вірні таки погоджувались відсиджуватися в тилу на її загад, то вона впала у справжній розпач, коли Морель почав норовитися; і укоськувала його — довго і даремно: «Для вас бій іде в редакції, і цей бій куди важливіший, ніж фронтові сутички. Треба залишатися там, де ти найпотрібніший, бути воїном на своєму місці. Бувають солдати і симулянти. Але ви солдат, і не турбуйтеся, всі про це знають, ніхто не кине у вас каменем». Десь так само, за трохи інших обставин, коли чоловіки ще не перевелися, і вона не була приречена, як нині, здебільшого на товариство жінок, — якщо хтось із них утрачав матір, вона одвер-то заявляла, що хоча журба і не матінка, відвідувати її салон можна. «Тужно на серці, так. І якби ви збиралися на бал (балів вона не давала), я перша б відрадила, але тут, на моїх скромненьких середках або в ложі, нікого це не може вразити. Всі-бо знають, як ви побиваєтесь». Тепер чоловіків було не гурт, жалобу носилося частіше, тож було б безглуздо відраювати їх виходити у світ — як-не-як війна! Пані Вердюрен чіплялася за решту чоловіцтва. Вона хотіла переконати їх, що вони більше допоможуть Франції, залишаючись у Парижі, як запевняла б їх колись, що небіжчик тільки б радів, якби бачив, що вони вдарили лихом об землю. А проте чоловіків у неї було трошки; хто знає, чи не шкодувала вона часом, що порвала з бароном де Шарлюсом і що його вже не вернути.

Та хоча барон де Шарлюс і пані Вердюрен більше не бачилися, пані Вердюрен не переставала приймати, а барон де Шарлюс — розважатися, ніби все було, як і перше, за винятком незначних одмін: наприклад, Коттар у пані Вердюрен пишався тепер у полковничому мундирі з «Острова Мрії», схожому на форму таїтянського адмірала, з широким блакитним черезплічником, що нагадував про стрічку Дітей Марії; а барон де Шарлюс, живучи в місті, звідки вже позникали дорослі чоловіки, об'єкт його колишніх домагань, давав тепер собі

раду, як деякі французи-колоністи, ласі колись у Франції до жінок: спершу з біди, а потім дібравши смаку, звик до хлопчиків.

Як на те, перша з цих характерних рис досить швидко стерлася, бо Коттар невдовзі помер, «ставши на герць із ворогом», як написали газети, хоча він не рушав з Парижа, а просто забагато працював, як на свій вік, за недовгий час відійшов і пан Вердюрен, чия смерть засмутила, очевидно, одним одну людину, а саме Ельстіра. Я спромігся простудіювати його доробок наново, щоб цілком безсторонньо скласти йому ціну. Старіючи, він у забобонності своїй дедалі зростався з товариством, де знаходив моделі, а потім, обернувши, мов той алхімік, враження на твір мистецтва, у тім самім товаристві здобув шанувальників. Він щораз більше схилявся до ма-теріялістичної віри в те, що прекрасне переважно таїться у предметах, і як давніше, ступаючи перші кроки, любив у пані Ельстір тип обважнілої краси і підносив, плекав цей тип у своїх мальовидлах та гобеленах, так тепер гадав, що зі смертю пана Вердюрена пропав один з останніх заступників соціального середовища, середовища приреченого, не менш минушого, ніж його складник — мода, середовища, яке обрамлювало мистецтво і засвідчувало його достеменність, — Ельстірові вбачалося тут щось подібне до того, як Революція, знищивши гожість XVIII сторіччя, могла б довести до розпачу маляра галантних свят, або до того, як Ренуар побивався б, коли б зник Монмартр чи Мулен де ла Галетт; але насамперед він вважав, що з паном Вердюреном зникають очі й мозок, завдяки чиему точному сприйманню його малярства це малярство і жило у ньому в подобі якихось любих спогадів. Звичайно, з'явилися молодики, теж залюблені в малярство, але то було інше малярство, ці молодики не проходили, як Сванн чи пан Вердюрен, науки доброго смаку в Вістлера і науки правди в Моне, наук, які дозволили б їм належно оцінити Ельстіра. Отож по смерті пана Вердюрена він гостріше відчув свою самоту, хоча давно розбив з ним глека; і це було для нього так, ніби якась частка краси з його робіт розвіюється разом з часткою свідомости тієї краси, ще сущої на цьому світі.

Що ж до зміни, якої зазнали радощі барона де Шарлюса, то вона ще не закріпилася: підтримуючи жваве листування із фронтовиками, він не відчував браку у зрілих відпускниках.

За тих часів, коли я вірив усьому, що мені казали, я б дався на мирні запевнення Німеччини, Болгарії, а потім Греції і взяв би їх за чисту монету. Одначе, живучи з Альбертиною та Франсуазою, я звик підозрювати в них приховані думки та плани, в які вони воліли не втаємничувати мене, і тепер не допускав, аби ті чи ті на погляд правдиві слова Вільгельма II, Фердинанда Болгарського чи Константина Грецького ошукали мій інстинкт, такий чутливий до їхніх каверз. Певна річ, мої сварки з Франсуазою та Альбертиною були тільки особистими сварками, пов'язаними лишень із життям малої духовної клітини, людської істоти. Але подібно до того, як існують тіла тварин чи тіла людей, тобто скупчення клітин, і кожне тіло проти однієї клітини величезне, як Монблан, — так само існують величезні скупчення індивідів, званих народами; їхнє життя лише побільшено повторює життя складових клітин; і хто не потрапить осягнути його таємниць, реакцій і законів, лише пустословитиме, правлячи про змагання між народами. А якщо він освоїв психологію індивідів, згуртовані й супротивні одні одним колосальні маси живих істот набудуть у його очах краси потужнішої, ніж борня, породжена тільки зіткненням двох характерів; і він побачить їх у такому мірілі, в якому навіть росляві людські особні виглядають інфузоріями, що їх, аби заповнити який кубічний міліметр, потрібно понад десять тисяч. Так от, від якогось часу велика геометрична фігура, Франція, заповнена в усьому своєму периметрі мільйонами крихітних розмаїтих багатокутників, і друга велика геометрична фігура, Німеччина, заповнена ще більшою кількістю багатокутників, двічі ставали на перебії між собою. З цього погляду, тіла Німеччини і Франції, тіла союзників і ворогів, почасти походились як індивіди. Але стусани, якими вони обмінювалися, підлягали правилам тьми-тьменної боксерських матчів, правилам, які мені виклав Сен-Лу, підлягали їм бодай уже тому, що з погляду індивідів вони були їхніми величезними скупченнями; сутичка набувала монументальних і казкових кшталтів, вона скидалася на мільйоннохвилий океан, здиблений, щоб розірвати предковічну лінію стрімких прибережних скель, скидалася на гігантські льодовики, налаштовані своїми повільними і руйнівними коливаннями крушити відноги навколишніх гір.

Попри все це, життя більшосте осіб, які фігурують у нашій оповісті, а надто барона де Шарлюса і Вердюренів, не змінилося,

начебто німці й не були так близько від них: грізна постійність небезпеки, присутньої й нині попри своє послаблення, робить нас цілком байдужими, якщо ми її собі не уявляємо. Люди зазвичай рвуться до своїх утіх, навіть не думаючи, що з припиненням гамівних і нищівних упливів розмноження інфузорій досягне максимуму, тобто протягом кількох днів може статися викид на кілька мільйонів миль, з кубічного міліметра постане маса, в мільйон разів більша за сонце, хутко поглинувши весь кисень та чимало всіляких життєдайних речовин, і більше не буде вже ні людськосте, ні тварин, ані землі, — або, не сподіваючись, що невблаганна і цілком імовірна катастрофа в атмосфері може бути наслідком несамовитої і безупинної активності, прихованої за позірною незмінністю сонця, вони знай клопочуться своїми справами, і гадки не маючи про ці два світи, один замалий, другий завеликий, тож і не годні помітити космічну грізбу, навислу над нами завдяки їм.

Отож-бо Вердюрені вряждали прохані обіди (незабаром одна пані Вердюрен, бо пан Вердюрен скоро покинув цей світ), а барон де Шарлюс ганявся за своїми утіхами, анітрохи не задумуючись над тим, що німці перебували — зупинені кривавим і постійно оновлюваним бар'єром — за годину автомобільної їзди від Парижа. Вердюрені, щоправда, про це думали: в їхньому політичному салоні щовечора обговорювано становище і армії, і флоту. Вони міркували про цю гекатомбу загиблих полків, потоплених пасажирів; але супротивна калькуляція так множить усе дотичне до нашого доброго самопочуття і на такий великий дільник ділить усе до нього не дотичне, що смерть невідомих мільйонів заледве лоскоче нас, справляючи прикрість не більшу, ніж легкий протяг. Пані Вердюрен, потерпаючи від мігрені, бо останнім часом не мала кру-асанів, щоб мочати їх у каву з молоком, здобула за посередництвом Коттара папірця, завдяки якому замовляла круасани в уже згаданому нами ресторані. Такого дозволу домогтися від влади було не легше, як звання генерала. Вона дістала свій перший круасан того ранку, коли газети яскравими барвами описували потоплення «Лузітанії». Мочаючи круасан у каву з молоком і ляскаючи пальцем по газеті, щоб та трималася широко розгорнутою і їй не доводилося відривати другу руку від мочання, вона сказала: «Який жах! Це перевершує найстрашніші трагедії!» Але смерть усіх цих потопельників, певне, уявлялася їй величиною геть-то зникомою, бо,

вимовляючи з іще напханим ротом ці невтішні слова, вона зберігала на обличчі вираз, нав'язаний, мабуть, смаком круасана, такого помічного на мігрень, вираз солодкого вдоволення.

Що ж до барона де Шарлюса, то з ним справа стояла трохи інакше, але ще гірше; бо він не тільки не здобувся на палке прагнення перемоги Франції, а ще й, не зізнаючись у цьому сам собі, зичив Німеччині як не тріумфу, то принаймні того, щоб її не розгромили, як цього зичили собі всі. Це пояснювалося тим, що в суперечках сукупностей індивідів, званих народами, певною мірою ті сукупності поводяться як індивіди, їхня логіка чисто прихована і повсякчас перетоплюється в горнилі пристрасти, як у людей, розсварених любовною чи хатньою сваркою, сваркою сина з батьком, господині з кухаркою, дружини з чоловіком. Одначе винний вважає, що з погляду моралі він має слухність — як це було у випадку з Німеччиною — а той, хто має слухність, іноді висуває, і ніхто йому цього не заборонить, аргументи, які видаються йому неспростовними лише тому, що знаходять відгук у серці. У суперечці між індивідами найпевніший спосіб переконатись у слухності будь-якої зі сторін — це попросту висловитися за неї, бо сторонній спостерігач навряд чи підтримає якусь із них цілком. Отож серед народу індивід, якщо він справді становить частку народу, є лише клітиною народу-індивіда. «Задурювання» — слівце, позбавлене глузду. Якби французам сказали, що вони зазнають поразки, жоден із них так би не побивався, як на звістку, що він загине від «берти». Кожен дурить сам себе через надію, і в цьому виявляється інстинкт збереження нації, якщо він справді живий член своєї нації. Щоб залишатися сліпим щодо несправедливості індивіда-Німеччини або щоб бути певним справедливості індивіда-Франції, німцеві не треба позбуватися розуму, а французові його зберігати — досить бути патріотом. Пан де Шарлюс, наділений рідкісними духовними прикметами — спочутливістю, щирістю, товариськістю, самовідданістю, міг із різних причин, серед них і з тої, що його мати походила з баварських княжат, не бути патріотом. А отже, він належав і до тіла-Франції, і до тіла-Німеччини. Якби і я був позбавлений патріотизму і не відчував себе клітиною тіла Франції, то, може, судив би про це зіткнення інакше. За хлоп'яцтва, коли я беззастережно вірив усьому, що мені казали, я б, либонь, вислухавши запевнення німецького уряду в найкращих своїх

намірах, улїг би спокусї не піддавати їх сумнїву; але я давно вже знав, що наші думки не завше узгоджуються зі словами; бо не тільки якось відкрив для себе з вікна на сходах такого Шарлюса, про якого й гадки не мав, а й ще гірше — постерїг, як у Франсуази і, на жаль, ув Альбертини формуються судження та плани, геть суперечні їхнім словам, — і тепер би не допустив, навіть виступаючи стороннім спостерїгачем, щоб якесь, хай, на позїр, і справедливе, слово кайзера Німеччини чи короля Болгарського змилило мїй інстинкт, який відгадав би, як у випадку з Альбертиною, їхні таємні махінації. Але врешті-решт я можу тільки припускати, як би я вчинив, коли б мені не судилося бути актором, бути частиною актора-Франції, подїбно до того, як у сварках з Альбертиною мїй журний погляд або стиснуте горло були частиною моєї особистости, палко зацікавленої у моїй справі: я не мїг, як мовиться, пиво варити, а солоду відцуратись. Натомїсть пан де Шарлюс пиво варив, а солоду відцурався. Отож, із моменту, коли він став уже тільки глядачем, усе мало схилити його до германофїльства, оскїльки він мешкав у Франції, не бувши щирим французом. Розум у нього був тонкий, а дурнів у кожній країні хоч греблю гати; якби він жив у Німеччині, німецькі дурні, що з тупим завзяттям обстоювали неправе діло, його б запевне бісили; але й у Франції французькі дурні, що з тупим завзяттям обстоювали праве діло, доводили його до неменшого сказу. Логїка пристрасти, хай навіть вона слугує найсправедливішому ділу, ніколи не переконає того, хто цієї пристрасти не подїляє. Барон де Шарлюс дотепно спростовував будь-які фальшиві розумування патріотів. Задоволення, з яким недоумок доводить слухність своєї позиції та певність у перемозі, дратує нас найбільше. Надто ж пана де Шарлюса дратував трїумфальний оптимїзм тих, хто не знав, як він, Німеччини та її потуги, і місяць у місяць заповідав остаточний її розгром, а наприкінці року не менш певний у нових своїх прогнозах, так наче досі не висувалося жодних, заявляв так само твердолобо і так само помиляючись — якщо хтось йому про це нагадував, бо сам він забував, — що це «не одне й те саме». Проте пан де Шарлюс, людина освічена, відмовлявся розуміти мистецтво як «не одне й те саме», коли огудників Мане запевняли: «Те саме казали про Дела-круа».

Урешті пан де Шарлюс, людина жалїслива, страждав на саму думку про переможених, завжди спомагав кволих і не читав поліційних

хронік, аби не переживати смертельної туги стратенця і не катуватися від власного безсилля, незмоги замордувати суддю, ката і юрму, щасливу побачити, що «присуд виконано». Він був певен, що Франція, хай там що, уже не впаде, зате знав, що німці пухнуть з голоду і, рано чи пізно, здадуться на ласку чи неласку. Ця думка здавалася йому тим прикрішою, що мешкав він у Франції. Його спогади про Німеччину все ж були вельми туманні, тимчасом як французи, які говорили про розгром Німеччини з відвратною для нього радістю, належали до людей, чиї вади були йому відомі, а фізіономії антипатичні. У подібних випадках ми жаліємо більше тих, кого не знаємо, хто живе тільки в уяві, а не людей, утягнутих поруч із нами у марноту повсякденщини, хіба що ми зіллємося з ними в єдине ціле, станемо їхньою кровинкою; патріотизм dokonує цього дива, ми вболіваємо за свою вітчизну, як уболіваємо за себе в любовній сварці.

Отож війна зробила барона де Шарлюса страшенно гнівливим, він спалахував з найменшого приводу, але швидко холонув, хоча в люті не знав стриму. Коли він читав у газетах тріумфальні заяви хроністів, які засвідчували що не день, то більшу руїну Німеччини, цього «звіра, оточеного і втоптаного в землю», тоді як усе було навпаки, їхня радісна і кровожерна глу-пота бісила його до нестями. У газетах тоді працювали відомі особи, вони вірили, що, діючи саме так, вони «служать», то були такі собі Брішо, Норпуа, Морель і навіть Легранден. Барон де Шарлюс марив про те, як при зустрічі обкладе їх най-ядучішими, найсаркастичнішими шпильками. Він був добре обізнаний зі статевими збоченнями деяких осіб, тоді як вони, певні, що ніхто ні про що не здогадується, з солодкою втіхою витикали їх владарям «заборчих імперій», Вагнерові тощо. Він аж регнув, ставши з ними віч-на-віч, тицьнути їх прилюдно носом у власне збочення і покинути цих людей, кривдників переможеного ворога, зганьбленими і тремтячими.

Барон де Шарлюс був германофілом ще з однієї, більш особистої причини. Передусім він як людина світська повсякчас обертався серед світовців, людей вартних, людей гонорових, серед тих, хто не потисне руки підлотникові, він знав їхню вибагливість і безоглядність, знав їхню нечулість до сліз тих, кого вони виганяли зі свого кола і з ким відмовлялися стрілятися, хоч би навіть така турбота про «моральну чистоту» могла убити матір паршивої вівці. Мимоволі, хоча він і

захоплювався Англією, а надто тим, як елегантно вступила вона у війну, ця бездоганна, нездала до брехні Англія, що не пропускала збіжжя та молока до Німеччини, ототожнювалась у його сприйнятті зі згаданою породою людей гонорових, непомильних секундантав, арбітрів усякої справи честі, а все ж він знав, що люди зіпсуті, шелегейдики, як декотрі герої Достоевсько-го, бувають іноді кращими; і я ніколи не міг зрозуміти, чому він ототожнював із ними німців, бо брехня і хитрощі — це замало, щоб судити про чиєсь добре серце, якого, здається, німці не показали.

І ще одне доповнює германофілію барона де Шарлюса: він завдячував їй, і то через надто дивацьку реакцію, своєму «чарлізму». Він вважав німців за людей негарних, може, тому, що був із ними досить-таки близько споріднений: зате він шаленів за марокканцями, а надто за англосаксами, в яких убачав живі статуї Фідія. Насолода до нього не приходила уповні без однієї жорстокої думки, сили якої я на той час іще гаразд не знав; коханий уявлявся йому чудородним катом. Може, насипаючись на німців, він робив так, як діяв лишень у мить оргазму, тобто в сенсі супротивному своїй жалісливій вдачі: розпалений звабленим злом, топтав цнотливу бридоту. Так було і в момент убивства Распутіна, — цього разу вбивство вразило нас аж надто яскравим російським колоритом, вчинене за вечерею в душі Достоевського (враження було б іще сильніше, якби загал знав ще й те, що було добре відоме баронові де Шарлюсу): надто глибоко розчаровані життям, ми, зрештою, починаємо вірити, що письменство не має з ним жодного зв'язку, і нас огортає здуміння, коли дорогоцінні ідеї, вказані у книжках, виявляються, не зупиняючись перед згубою, стихійно і природно у щоденному житті, приміром, коли ми бачимо, що вечеря, вбивство, російські події мають виразний присмак російськості.

Війні, здавалося, не буде кінця-краю, а ті, хто кілька років тому вістив, посилаючись на певні джерела, про початок мирних переговорів і з'ясовував клаузули договору, і гадки не мали перепрошувати за фальшиві новини. Вони забували про ці відомості і схильні були з усією щирістю пропагувати інші, про які забули б так само легко. То був час, коли німці безперестанку бомбили, повітря деренчало від сторожкого і дзвінкого гуркоту французьких аеропланів. Але часом озивалася сирена, ніби несамовитий клич валькірії — єдина

німецька музика, приступна у воєнний час, — і вила, аж поки пожежники оголошували, що алярм минув, тимчасом як сурма сурмила відбій, ніби лобур-невидимець, оповіщаючи через рівні проміжки часу добру вість і кидаючи в небо гук радості._

Барон де Шарлюс дивувався, що навіть такі люди, як Брішо, хто перед війною був мілітарист і лаяв Францію за недостатню військову підготовку, нині винуватили Німеччину не лише в мілітаризмі, а й у культурі армії. Звичайно, відтоді як зайшла мова про припинення наступу проти німців, їхні погляди змінилися, і тепер вони цілком слушно таврували пацифістів.

Але, скажімо, Брішо, зголосившись, попри свою підсліпуватість, оглядати у своїх лекціях певні твори, опубліковані в нейтральних країнах, підносив до небес повість одного швейцарця, де висміювалися, як породження мілітаризму, двоє хлопців, які при зустрічі з драгуном не годні були відвести від нього зачарованих очей. Це висміювання з цілком інших причин могло припасти не до шмиги панові де Шарлюсу, який вважав, що драгун попри все може бути дуже гарним із себе. Але найбільше його дивувало захоплення Брішо, і річ була не в книжці, барон її не читав, а в тім, наскільки змінився сам Брішо, відколи вибухнула війна. Доти все, що робив вояк, в очах Брішо було похвальним, чи то йшлося про вибрики генерала де Буадеффра, чи про маскарadi й махінації полковника дю Паті де Клама, чи про фальсифікації полковника Анрі. Завдяки якомусь наглому і незвичайному переворотові (насправді то був лише другий лик однієї й тієї самої шляхетної патріотичної пристрасти, змушеної перейти від войовничості, виявленої у боротьбі з по суті антимілітаристським дрей-фусарством, мало не на пацифістські позиції, оскільки тепер вона боролася з архімілітаристською Німеччиною), Брішо волав: «О предивне видовище, гідне того, щоб принадити молодь цього віку, віку, сповненого брутальністю і сліпого на все, крім культу сили: драгуна! Можна уявити, яка огидна солдат-неча вийде з покоління, вихованого на культурі таких виявів брутальної сили!» Достоту в дусі Шпіттелера: наміряючись протиставити свого героя огидній концепції невтомної шаблони, він символічно загнав у лісові дебри осміяного, обмовленого і оса-мотілого мрійника, Дурного Студента, уособивши в ньому урочу лагідність (на жаль, уже немодну, можна сказати, приречену поринути

небавом у забуття, якщо ніхто не зламає жорстокого ярма давнього їхнього Бога), чарівну лагідність мирних часів.

«От що, — звернувся якимось до мене барон де Шарлюс, — ви знаєте Коттара і Камбремера. Щоразу, як я їх здибаю, вони правлять мені про цілковите психологічне невігластво німців. Між нами, чи не здається вам, що досі вони аж надто дбали про психологію і нині зуміли б навіть якимось це засвідчити? Я не перебільшую, повірте мені. Щойно мова зайде про німців, хай і найбільших велетів на кшталт Ніцше чи Гете, Коттар одразу ж заявляє: «Звична психологічна глухота, характерна для тевтонської раси». У війні, звичайно, є для мене речі й куди прикріші, але, погодьтеся: тут хоч-не-хоч скипиш. Норпуа людина тонша, визнаю, а все ж і він із самого початку плутається у трьох соснах. Але що можна сказати про ці статті, які викликають загальний ентузіазм? Любий мій друже, ви, як і я, добре знаєте, чого вартий Брішо, і я дуже його люблю і любити не перестану, хоча розкол і відлучив мене від його каплички, а отже, й бачимось ми далеко рідше. Зрештою я шаную нашого красномовного і дуже освіченого професора і визнаю: це страшенно зворушливо, коли хтось у його віці, а він останніми роками таки добряче підтоптався, зголошується, як він мовить сам, «на службу». Але кінець кінцем добрий намір — одне, а талант — інше, Брішо ж безталанний. Я поділяю його захоплення величчю цієї війни. Але чи не дивно, що такий сліпий шанувальник античності як Брішо, незмірно щедрий на сарказм щодо Золя, схильного вбачати більше поезії в робочих оселях і копальнях, ніж в історичних палацах, або щодо Гонкура, схильного предклатати Дідро над Гомера, а Ватто над Рафаеля, — знай товче нам, що Термопіли чи навіть Австерліц — дрібничка проти Вокуа. Словом, цього разу публіка, опірна колись щодо модерністів од літератури та мистецтва, схиляється перед модерністами од війни, бо перейняла саме такий спосіб мислення, а крім того, кволі уми приголомшує не краса, а огромчину. Не пишуть уже з-німець-ка «колосаль», а саме те, перед чим колінкують, і є колосальне. Скоро мова зайшла про Брішо, чи не бачили ви Мореля? Мені переказували, ніби він знову хоче побачитися зі мною. Хай ступить перший крок, та й квит, я старший, не мені й починати».

Забігаючи наперед, зазначмо: на жаль, уже наступного дня, барон де Шарлюс зіткнувся віч-на-віч на вулиці з Морелем; Морель, аби

розпалити в баронові ревності, узяв його під руку і набалакав йому купу більше чи менше правдивих історій, а коли пан де Шарлюс, приголомшений, захотів провести з Морелем вечір і скасував свій маршрут, Морель, запримітивши якогось товариша, розпрощався; тоді пан де Шарлюс, сподіваючись, що отямить Мореля вдовоною погрозою, сказав: «Гляди, бо я помщуся», — але Морель розреготався і пішов геть, поплескуючи по карку й обіймаючи за талію спантеличеного товариша.

Слова барона де Шарлюса про Мореля свідчили, наскільки кохання, — а баронове кохання ще не згасло, — робить нас (пробуджуючи водночас нашу уяву та вражливість) легковірнішими і не такими гордими. Але коли пан де Шарлюс додав: «Цей хлопчина шаліє за жінками і ні про що інше не думає», він був куди ближчий до правди, ніж гадав. Він це сказав, спонукуваний самолюбством і ревностями, даючи наздогад іншим, що Морель ні до кого вже потім не прихилився таким робом, як до барона де Шарлюса. Але я ані на крихту не йняв віри цим словам, я був свідком того, про що баронові де Шарлюсу ніколи не довідатися, а саме, як Морель за п'ятдесят франків зночував ніч із Германтом. І коли, побачивши пана де Шарлюса, Морель (за винятком тих днів, коли він з потреби сповідатися навмисне натикався на барона, а потім казав йому журно: «Перепрошую, визнаю, що поведився з вами мерзенно»), сидячи з товаришами на терасі кав'ярні, хихотів разом з ними, тицяв у барона пальцем і со-корів, як сокорять для сміху до старих педиків, я був переконаний, що він чинить так, аби приховати свою гру, і що відведений паном де Шарлюсом осторонь кожен із цих громадських критиканів зробив би все, чого зажадав би від них барон. Я помилявся. Якщо особливий нахил призводить до збочення, — а це трапляється в усіх сферах, — таких людей, як Сен-Лу, або таких, що стоять від нього якнайдалі, то нахил супротивний відриває від цих практик людей, у яких вони були чимось найзвичайнішим. У декого зміна ця настає шляхом запізнілого релігійного каяття, струсу, спричиненого скандалами, або зі страху перед уявними хворобами, якими їх щиро лякають родичі (серед них — консьєржі та лакеї) або — нещиро — ревниві коханці, які, думаючи таким робом зберегти молодика для себе, навпаки, відпихають його і від себе, і від інших. Тож-бо колишній бальбецький ліфтер не пристав би за жодні скарби світу на пропозиції, які тепер видавалися йому не менш грізними, ніж пропозиції ворога. Що ж до Мореля, то його відмова усім без винятку — і тут барон де Шарлюс, не відаючи про це, казав правду, що підтверджувала його ілюзії і zarazом нівечила надії, — пояснювалася тим, що через два роки після розлуки з паном де Шарлюсом Морель залюбився в жінку, з якою й жив; наділена сильнішою, ніж у нього волею, ця жінка потрапила накинути йому цілковиту вірність. Отож-бо Морель, який під той час, коли пан де Шарлюс ущедряв його грішми, подарував за

п'ятдесят франків одну ніч принцові Германтському, не взяв би ні від нього, ані від абикого жодної суми, хоч би йому давали й п'ятдесят тисяч. А що йому бракувало гонору та безкорисливосте, то «жона» зуміла пробудити в ньому почуття власної гідносте, і тепер він залюбки, із бравадою та хизуванням, заявляв, що ніхто не перекине до нього золотого містка. Отак-то гра розмаїтих психологічних законів надолужує в пору розквіту людського роду все те, що могло б його занастити, викликаючи або гіперемію, або анемію. Щось таке буває і з квітами, де та сама відкрита Дарвіном мудрість регулює способи запліднення, по черзі протиставляючи їх одні одним.

«Чудасія, — додав барон де Шарлюс пискучим голоском, який він іноді видобував із себе, — я чув, як декотрі люди цілі дні веселяться, п'ють смачні коктейлі, і раптом, ні сіло ні впало, заявляють, що не докаляють до кінця війни, що в них серцева недостатність і вони не годні думати ні про що інше, окрім наглої смерте. Та що найдивніше: так воно все й виходить. Незбагненно! Чи винне тут харчування, бо їдять вони вже тільки зле приготовані страви, чи те, що, пнучись із шкури, вони впрягаються не в своє діло, згубне для їхнього здоров'я? Бо ж я нотую дивовижну кількість таких чудних, передчасних кончин, передчасних принаймні з погляду небіжчика. Не пам'ятаю вже, чи казав я вам, що Норпуа захоплюється війною. Але яка химерна манера говорити про неї! Передусім чи помічали ви, як плодяться усі ці нові вирази, аби потім, стершись від щоденного вжитку, — бо Норпуа справді невтомний, не інакше, як це смерть моєї тітки Вільпарізіс обдарувала його другою молодістю, — миттю бути заступленими іншими загальниками? Пам'ятаю, колись ви розважалися, нотуючи ці мовні тропи, їхню появу, розквіт і занепад: «Хто сіє вітер, той пожне бурю», «Пес гавкає, а віз їде», «Робіть мені добру політику, а я вам зроблю добрі фінанси, як казав барон Луї», «Є певні симптоми, вбачати в них трагедію було б пересадою, але й не зважати на них гріх», «Працювати на прусського короля» (це виявилось непомильним і, зрештою, воскресло). Гай-гай, а скільки подібних фраз ляснуло! Чого в нас тільки не було! «Клаптик паперу», «заборчі імперії», «славетна Культур, що зводиться до мордування безборонних жінок і дітей», «Переможе той, як мовлять японці, хто протримається на чверть години довше», «германо-пер-си», «наукове варварство», «якщо ми хочемо виграти війну, за влучним висловом Ллойд-Джорджа», хоча на

це вже не уповають, чи там «наші зухи», «наші відчайдухи-молодці»! Навіть складня знакомитого Норпуа зазнала через війну таких самих небажаних і глибоких змін, як випік хліба чи справність транспорту. Чи помітили ви, що наш світоч, коли його бере охота видати бажане за дійсне, не зважається, проте, вжити найзвиклішого у світі *футурума*, бо події ще його спростують, а як знак наших часів обрав дієслово «знати»? Я признався баронові де Шарлюсу, що не дуже розумію, що він має на думці.

Принагідно зазначу, що дук Германтський принаймні не поділяв братового песимізму. А втім, він був ще більший англофіл, ніж барон де Шарлюс англофоб. Він вважав пана Кайо за зрадника, що тисячу разів заслужив на кулю. Коли брат вимагав від нього доказів зради, дук Германтський відповідав, що якби малося засуджувати людей, які підписують папір із заявою «Я зрадив», за цей гріх нікого б не покарали. В разі, якщо мені не випаде нагода до цього повернутися, зазначу також, що через два роки дук Германтський, порваний найщирішим антикайоїзмом, запізнався з англійським військовим аташе та його дружиною, дуже освіченою парою, заприятелював з ними, як за часів Дрейфусової справи із трьома чарівними дамами, і першого ж дня був вражений, коли, згадавши про Кайо (він вважав його засудження за справу вирішену, а злочин за очевидний), почув з уст освіченої і чарівної пари таку відповідь: «Але ж десь-найпевніш його виправдають, проти нього ніщо не свідчить». Дук Германтський спробував навести доказ, що пан де Норпуа, складаючи свідчення, сказав, поглядаючи на пригніченого Кайо: «Ви — французький Джолітті, так, пане Кайо, ви — французький Джолітті». Але освічена і чарівна пара осмішила пана де Норпуа, назвала його маразматиком і дійшла висновку, що, хоч у «*Фігаро*» написано про «пригніченого Кайо», правильно було б сказати про «насмішкуватого Кайо». Незабаром погляди дука Германтського змінилися. Приписувати цю зміну впливам англійки не було чимось аж таким незвичним, як могло б здаватися, якби її комусь пощастило напроорокувати бодай ще року 1919, коли англійці називали німців не інакше, як гунами, вимагаючи жорстокої карі для винуватців. Адже вони теж змінили погляди, схвалюючи кожну постанову на шкоду Франції та допомагаючи німцям.

Але вернімося до барона де Шарлюса. «Річ у тім, — відповів він, коли я признався, що не розумію його, — що «знати» у статтях Норпуа — це символ прийдешности, або символ прагнень пана де Норпуа, а також, зрештою, наших прагнень, — додав він, не зовсім, мабуть, щиро. — Бачте, якби це «знати» не стало звичним символом прийдешности, зрештою, не штука було б здогадатися, що підметом цього дієслова може бути якась країна. Наприклад, щоразу, як Норпуа заявляє: «Не знати, чи Америка повинна залишитися байдужою до цього постійного ламання права», «Не знати, чи двоголова монархія не повинна врешті схаменутися», — ясно, що такі вислови відбивають прагнення пана Норпуа (як, зрештою, і мої та ваші), але тут кінець кінців дієслово може все ж таки зберігати і своє безпосереднє значення, оскільки конкретний край може «знати», Америка може «знати», «двогорова» монархія теж може «знати» (попри своє одвічне «психологічне невігластво»). Але всякі сумніви виключаються, коли Норпуа пише: «Не знати, чи ці постійні плюндрування не повинні переконати нейтралів», «не знати, чи Поозер'я не повинне скоро перейти до рук аліантів», «не знати, чи наслідок цих нейтралістських виборів не повинен відбивати думки більшости». Адже факт, що ці плюндрування, райони і наслідки — речі неживі, за якими не повинні значитися жодні повинності. Завдяки цій формулі Норпуа просто нагадує нейтралам (на жаль, мушу констатувати, що вони якось не дослухалися до цих нагадувань), щоб ті зреклися нейтралітету або щоб Поозер'я перестало належати бошам (вимовляючи слово «бош», барон де Шарлюс ставав зухвалим, як колись у бальбецькому приміському потязі, коли розводився про чоловіків, не конче ласих до жінок).

А втім, чи не впало вам в око, з яких фортелів Норпуа незмінно, від 1914 року, розпочинає свої статті, звернені до нейтралів? Він починає з заяв, що Франція, видима річ, не повинна втручатися в політику Італії (чи там Болгарії, Румунії тощо). І лишень цим державам випадає вирішувати, цілком незалежно і керуючись виключно національними інтересами, виходити їм чи не виходити з нейтралітету. Та хоча ці вступні заяви його статей (звані колись експозицією) украй нецікаві, те, що читаємо далі, просто-таки інтригує. «А проте, — провадить Норпуа, — ясно, що матеріальну вигоду від битви матимуть лише ті нації, які стануть на бік Права і Справедливості. Годі сподіватися, щоб аліанти віддячилися тим націям, — визнаючи за ними території,

звідки багато сторіч лунає зойк їхніх уярмлених братів, — які, дотримуючись політики найменших зусиль, не поставлять свою зброю на службу аліянтам». А коли Норпуа зробить перший крок, радячи вступити у війну, ніщо вже не зупинить його від нових, і він уже трактуватиме не лише про принцип, а й про час виступу і вже майже не криючись. «Звичайно, — веде далі Норпуа, вбираючись у тогу, як би він сам сказав, «доброго апостола», — Італія і Румунія повинні самі у слухний момент визначити умови, на яких вони виступлять. Проте хай буде їм відомо, що, довго отягуючись, вони ризикують змарнувати нагоду. Німеччина вже двигтить під копитами російської кавалерії, охоплена невимовною тривоگوю. І більш ніж очевидно, що ті нації, які не полинуть мов на крилах підтримати перемогу, — а її зоря уже он жевріє на обрії, — не здобудуть жодного права на згадану винагороду, права, що його ще можна заслужити, якщо поспішити тощо». Це як у театрі, коли оголошують: «Останні вільні місця незабаром будуть розкуплені. До відома тих, хто спізнюється!» Висновки тим дурніші, що Норпуа виголошує їх щопівроку, застерігаючи Румунію: «Для Румунії надійшов час з'ясувати, чи хоче вона здійснити свої національні змагання. І якщо вона зволікатиме далі, то може бути вже запізно». Ось уже три роки, як він це торочить, а «запізно» для Румунії все не настає, ба більше, їй роблено дедалі вигідніші пропозиції. Так само він заохочує Францію тощо, аби вона втруtilась у справи Греції як її гарант, скоро зірвано угоду, що зв'язує Грецію з Сербією. Так от, щиро кажучи, якби Франція оце не воювала і не допевнялася від Греції допомоги або доброзичливого нейтралітету, хіба б спало їй коли на думку втручатися туди як гарантові й хіба нині, в час воєнний, моральне почуття, яке велить їй обурюватися тим, що Греція не дотримала своїх зобов'язань щодо Сербії, не мовчить, коли мова заходить про такі самі очевидні порушення з боку Італії та Румунії, які — слушно, на мою думку, як і Греція, — не виконали своїх зобов'язань, не таких пильних і не таких, як кажуть, широких, узятих ними після примирення з Німеччиною? Правда у тому, що люди дивляться на все крізь призму своєї газети, та і як може бути інакше, скоро самі вони не знають особисто ні людей, ні подій, про які йдеться? Під час Дрейфусової справи, якою ви так дивацьки захоплювалися, за часів, від яких, як люблять казати, нас відокремлюють сторіччя, бо філософи війни запевняють, що всякий

зв'язок із минувшиною урваний, мене разило, якщо хтось із моєї рідні водився з анти-клерикалами — давніми комунарами, оскільки газета, яку він читав, виставляла їх антидрейфусарами, і пащекував на шляхетного генерала-католика, але ревізійніста. Тепер мене разить не менше, що всі французи мішають із болотом цісаря Франца-Йосифа, хоча раніше шанували, і слушно, можу вас запевнити як його добрий знайомий, якого він рачить звати своїм кузеном! Ах! Я не писав до нього ні разу від початку війни, — вигукнув він, ніби сміливо признавався у своєму гріху, за який, він знав про це чудово, ніхто б його не осудив. — Хоча ні, першого року я написав йому одного листа. Що ж, моя шана до нього не змаліла, але багато моїх молодих кузенів б'ються на фронті і визнали б за велике паскудство, знаю, коли б я листувався з головою нації, що воює з нами. Що вдієш, хай мене критикують, кому заманеться, — додав він, немовби одважно наражаючись на мої докори, — але я не зичу собі, щоб лист із підписом Шарлюс надійшов оце до Відня. Найгостріша критика, з якою я звернувся б до сивого монарха, полягала б у тім, що магнат його рівня, голова найдавезнішого і найславетнішого дому Європи, дав себе ошукати цьому голопузому шляхтичеві, хай і тямущому, але, зрештою, найординарнішому парвеню, Вільгельмові фон Гогенцоллерну. І це одна з аномалій цієї не менш дивної війни». А що зараз по тому, як він вертався до шляхетського погляду, який, власне, торував у нього над усім, барон де Шарлюс скочувався до чистого хлоп'яцтва, то тим самим тоном, яким би він говорив про Марну чи Верден, він заявив, що майбутньому історикові цієї війни не годилося б оминати певних капітальних і надзвичайно цікавих речей. «Отож-бо, — сказав він, — усі, через свою темноту, проочили, що великий магістр Мальтійського закону, щирий бош, мешкає собі любісінько в Римі, де, як великий магістр нашого закону, користується з привілею екстериторіальности. Се цікаво!»— додав він із такою міною, ніби мовив: «Бачите, спіткавши мене, ви даремно часу не змарнували». Я подякував йому, а він зробив скромну міну, наче той, хто не потребував віддяки. «То що я вам оце казав? Ага, так, так, що французи, судячи з їхніх газет, ненавидять тепер Франца-Йосифа. Що ж до Константина Грецького і царя Болгарського, то людність вагається між огидою і симпатією, бо пишуть по черзі то про те, що обидва на боці Антанти, то про те, що вони на боці, як висловлюється Брішо, центральних

імперій. На зразок Брішо, коли той щохвилини приказує: «Наспіє час Венізело-са». Не сумніваюся, що пан Венізелос — здібний державний діяч, але хто знає, чи грекам так уже до вподоби цей Венізелос? Він нібито хотів, щоб Греція дотримала своїх зобов'язань щодо Сербії. Треба б іще з'ясувати, які були її зобов'язання і чи були вони ширші, ніж ті, що їх порушили Італія та Румунія, визнавши за собою таке право. Нас обходить, як Греція виконує свої угоди і шанує свою конституцію, але навряд щоб це нас обходило, якби ми не мали в цьому інтересу. Якби не було війни, чи звернули б держави «гаранти» бодай якусь увагу на розпуск обох Палат? Не можна не бачити, як грецького короля позбавляють підтримки, аби вигнати його чи ув'язнити, коли він залишається без свого оборонця — війська. Як я вже вам казав, загал судить про грецького короля та болгарського царя тільки на підставі газет. Та й як люди могли міркувати інакше, якщо вони з ним не знайомі? А я бачився з ним не раз і не два, добре знав Константина Грецького, коли той ще був діадохом, — диво — не чоловік! Я завжди думав, що імператор Микола мав до нього великий сентимент. Звичайно, у найшляхетнішому значенні. Принцеса Христина мовила про це навпростець, але вона змія. Що ж до царя Болгарського, то це шальвіра, позер, яких мало, але дуже розумний, людина неабияка. Він дуже мене любить».

Барон де Шарлюс умів бути премилим, але ставав нестерпним, коли підходив до таких тем. Він укладав у ці балачки втіху, що дратує мов у хворого, який не нахвалиться своїм квітучим здоров'ям. І я часто думав, що у приміському баль-бецькому потязі вірні, жадібні почути сповідь, від якої він ухилявся, мабуть, не знесли б цієї хвалькуватої манії і, почувавочи страшенну ніяковість, ледве одводячи дух, як у покої хворого або коло морфініста, який дістав свою штрикавку, самі поклали б край цим визнанням, таким нібито для них жаданим. Крім того, їх дратувало це голослівне оскарження геть-чисто всіх, оскарження з уст того, хто виключав себе з тієї особливої категорії,— до якої, як відомо, належав, — залюбки відносячи до неї інших. Нарешті він, такий розумник, створив собі відповідну куценьку філософію (підмурок якої становило, мабуть, кілька цікавинок, примічених Сванном у «житті»), тлумачачи все особливими причинами, і в цій своїй філософії, як буває щоразу, коли ми пускаємося берега, він не тільки скотився нижче самого себе, а й був

страхитливо задоволений собою. Отже, цей напрочуд статечний і шляхетний муж усміхнувся, як дурник, щоб довести свою думку до кінця: «Позаяк є небезпідставні підозри щодо Фердинанда Кобурзького, підозри того самого штабу, що й стосовно кайзера Вільгельма, та хто знає, чи не з цієї причини цар Болгарський став на бік «заборчих імперій». Достолиха, це так зрозуміло, до сестри ми поблажливі, нічого їй не відмовляємо. Я вважаю, що це було б гарним поясненням альянсу Болгарії та Німеччини». І, захоплений цим ідіотичним поясненням, барон де Шарлюс довго реготався, ніби й справді мав його за вельми дотепне, хоча, воно, навіть коли б спиралося на дійсні факти, було б не менш дитинне, як звичні розважання пана де Шарлюса про війну, з погляду феодала чи рицаря закону святого Йоанна Єрусалимського. Завершив він уже тверезішою заувагою: «Дивно, що суспільство, судячи про війну, людей та речі лише на підставі газет, переконане, що це його власне судження».

Тут барон де Шарлюс мав рацію. Треба було бачити, розповідали мені, короткі хвилини мовчання та вагань пані де Форшвіль, подібні до коротких хвилин, потрібних не так для висловлення, як для сформулювання особистого погляду, перш ніж озватися найпереконливішим тоном: «Ні, я не думаю, щоб вони взяли Варшаву»; «Мені не здається, щоб нам стало духу протриматися ще одну зиму»; «Чого б мені не хотілося, то це калічного миру»; «Чого я побоююся, даруйте за відвертість, то це нашого Парламенту»; «А все ж таки я вважаю, що нам до снаги прорвати ворожу лінію». І щоб не подумали, ніби вона чогось не доказала, Одетта, страшенно манірячись та ламаючись, додавала: «Я не кажу, що німецькі війська б'ються погано, — просто їм бракує задерикуватосте». Вимовляючи слово «задерикуватість» (або й просто «заїдливість»), вона тицяла вниз п'ястком, ніби щось вимішувала, і підморгувала, як хлопець-пекарчук, уживши цехове слівце. В її мові дедалі дужче виявлялося захоплення Англією, і тепер вона вже не задовольнялася, як колись, епітетами «наші сусіди по той бік Ла-Маншу» чи — у кращому разі — «наші приятелі англійці», а могла собі дозволити й «наші вірні союзники». Зайве додавати, що вона ніколи не поминала нагоди приточити в кожен слід вираз фер плеї^[4], нагадуючи, що для англійців німці нечесні гравці, або сказати: «Що нам треба, то це виграти війну, як мовлять наші хоробрі союзники». До того ж вона досить незграбно

(щонайменше!) сполучала ім'я свого зятя з усім тим, що стосувалося англійських солдатів, та задоволенням, яке давало йому співжиття з австралійцями, як, зрештою, й зі шкотоми, новозеландцями чи канадійцями. «Мій зять, Сен-Лу, знає тепер арго всіх бравих томмі^[5], він знаходить спільну мову із людьми з найвіддаленіших домініонів і так само щиро, як із генералом чи командувачем бази, братається з най-скромнішим прайвит^[6].

Хай цей ліричний відбіг стосовно пані де Форшвіль, поки я вештаюся бульварами з бароном де Шарлюсом, наснажить мене на ще один, хоч і довший, але корисний для опису тієї доби, на відбіг, присвячений взаєминам між Брішо та пані Вердюрен. Так от, хоч як безжально брав бідолашного Брішо на сміх пан де Шарлюс (бо ж барон був натура тонка, ще й свідомий германофіл), Вердюрени витирали об нього ноги ще й не так. Звичайно, їм як шовіністам, мали подобатися статті Брішо, не гірші, зрештою, від багатьох інших, якими смакувала пані Вердюрен. Але насамперед, якщо ви не забули, уже в Распельєр Брішо для Вердюренів обернувся з великої людини, — якою видавався їм давніше, — коли й не в цапа-одбувайла, як Саньєт, то принаймні у предмет погано маскованих поглумок. А все ж він і досі залишався найвірнішим із вірних, і це запевняло йому пільги, передбачені неписаним статутом для фундаторів та членів «кланчика». Але в міру того як — чи то через війну, чи то завдяки швидкій кристалізації елегантності, дуже й дуже запізнилій, — хоча конечні її елементи, незримі у своїй сукупності, вже віддавна просякали салон Вердюренів, — цей салон відчиняв двері для нових гостей, а вірних, принаду для свіжого товариства, запрошувано чимраз рідше, не був винятком тут і Брішо. Попри Сорбонну й Інститут його довоєнна слава не виходила за межі салону Вердюренів. Але коли він узявся стругати мало не щодня статті, оздоблені тією шумихою^[7], що нею він так часто і щедро частував вірних, хоча, з другого боку, багаті на глибоку ерудицію, якої він, типовий професор Сорбонни, і не ховав, хіба надавав їй різних форм дотепного жарту, — «великий світ» був просто засліплений. Зрештою бодай один раз він вирізняв когось, хто, аж ніяк не буди нікчемною, міг прикувати до себе увагу плідністю свого ума та коморою пам'яті. Тож тимчасом як три дукинї збиралися візитувати пані Вердюрен, три інші змагалися за честь запросити на обід велику людину, і Брішо, зрештою, відгукувався на одне з запрошень, то

більше, що чув себе не надто зв'язаним із пані Вердюрен, позаяк та, роздратована успіхом його статей у Сен-Жерменському передмісті, пильнувала, щоб Брішо ніколи не міг зустрітись у неї з цікавою людиною, з якою він ще не був знайомий і яка поквапилася б заманути його до себе. Отож-бо газетярство (де Брішо загалом удовольнявся запізнілою демонстрацією талантів — похвальною, зрештою, і за чудові гонорари, — талантів, які він анонімно і безкоштовно марнував увесь свій вік у салоні Вердюренів, бо коли статті давалися йому, вигадливому та розумному, то цього не можна було сказати про його оповістки) привело б Брішо, певної миті навіть видавалося, ніби веде, до очевидної слави, якби не пані Вердюрен. Звичайно, статті Брішо не були аж такі блискучі, як це уявляли світські люди. Поряд із образами зовсім беззмістовними («Німці не посміють більше глянути в очі статуї Бет-ховена»; «Шиллер, мабуть, перевернувся у гробу», «атрамент, яким підписано нейтралітет Бельгії, ще не висох»; «Ленін виступає, але все говорить на степовий вітер») там траплялися й вульгарні загальники такого, скажімо, штабу: «Двадцять тисяч полонених, оце цифра»; «Наш провід візьме очі в руки»; «Ми хочемо перемогти, і край». Але скільки було туди намішано знання, розуму і слухних думок! Проте пані Вердюрен завжди бралася за статтю Брішо, тішачись наперед викриттям якоїсь бридні й учитувалася з найпильнішою увагою, аби мати певність, що не проочила чогось смішного. На жаль, кумедне там таки траплялося. Цитата, хоч би й найудаліша, якогось маловідомого автора чи принаймні маловідомого твору, інкримінувалась як доказ просто-таки нестерпної вчености, і пані Вердюрен нетерпеливо чекала обіду, щоб викликати у гостей вибухи сміху. «Ну й що ж ви скажете про вечірнього Брішо? Я згадала вас, коли прочитала тамту цитату з Кюв'є. Присягаю, він уже скрутився». — «Я ще не читав», — відповідав Коттар. «Як, ви ще не читали? Ви не уявляєте, якої втіхи ви себе позбавили. Можна було померти зо сміху». І рада душею, що хтось іще не читав, а отже, вона сама може виставити на очі всім гиля-гуси, пані Вердюрен веліла маршал-кові принести «Тан» і читала статтю сама, підкреслюючи з емфазою найпростіші фрази. Після обіду цілий вечір могла тривати ця антибрішотівська кампанія, сповнена, одначе, фальшивої стриманости. «Я не кажу про це надто голосно, — заявила якось пані Вердюрен, киваючи в бік графині Моле, — дехто умліває перед Брішо.

Аристократія ще наївніша, ніж нам здається». Цю фразу проказано досить голосно, аби графиня Моле збагнула, що мовиться про неї, але водночас і досить тихо, аби показати, що це не для її ушей, отож графиня Моле боягузливо зреклася Брішо, хоч насправді ставила його на одну дошку з Мішле. Вона визнала пані Вердюрен рацію, але щоб закінчити розмову чимось, що здавалося їй неспростовним, додала: У чому йому не відмовиш, то це у зграбності вислову». «Ви так гадаєте? — озвалася пані Вердюрен. — А як на мене, то так міг би написати свинюка», — і цей вибрик викликав у світовців дружний сміх, тим паче що пані Вердюрен, ніби налякана словом «свинюка», вимовила його, прикриваючи долонею рота. Брішо доводив її до сказу, простодушно радіючи своєму успіхові, хоча іноді бував не в гуморі, бо цен-зура — він мовив про це, призвичаївшись уже вживати нових слів, щоб не виглядати вченим сухарем, — часто робила «ви-кидони» з його статей. Перед Брішо пані Вердюрен не дуже виказувала себе, хіба що дусами, з яких би хтось проникливіший побачив, як мало її обходило, що там пописував Приндя. Лише один раз вона закинула йому, що він занадто часто пише від першої особи. Він і справді цим надуживав, поперше, тому що — професорська звичка — безперестанку послуговувався виразами типу «я згоден з тим, що» або «я визнаю, що», «я допускаю»: «Я допускаю, що величезна протяжність фронтних ліній тощо», а передусім тому що як старий войовничий антидрейфусар, який винюшив німецькі приготування задовго перед війною, він нерідко писав: «я викривав від 1897-го»; я остерігав 1901-го»; «Я це питання ставив руба у моїй брошурі, сьогодні вона бібліографічна рідкість (*habent sua fata libelli*^[8])», і ця звичка в нього збереглася. Він геть спаленів від докору пані Вердюрен, докору, зробленого ущипливим тоном. «Ви маєте рацію, пані. Хтось, хто не любив езуїтів більше, ніж пан Комб, хоча до нього не писав передмови наш блискучий майстер розкішного скептицизму, Анатоль Франс, який, коли не помиляюся, був моїм противником... ще перед потопом, твердив, що Я завжди викликає огиду». Відтоді Брішо змінив першу особу безособовою формою, але це не заважало читачеві помічати, що автор говорить про себе, авторові ж дало змогу не облишити говорити про себе, пережовувати елементарні думки, будувати статті на самому запереченні — завжди під ослоною безособової форми. Наприклад, якщо Брішо говорив (менше з тим, де і в якій статті), що німці

втратили бойовий дух, він розпочинав так: «Ніхто не приховує тут правди. Либонь, німецьке військо стратило бойовий дух. Ніхто не каже, що воно більше не має бойового духу. Тим більше не випадає писати, що воно взагалі не має бойового духу. Так само ніхто не скаже, що території не відвойовано і так далі». Словом, виловлюючи тільки те, чого б він не сказав, нагадуючи все, що він казав кілька років тому і все, що Клаузевіц, Жоміні, Овідій, Аполлоній Тіанський тощо сказали в різних, менше чи більше відлеглих сторіччях, Брішо легко міг би набрати матеріалу на грубе то-мисько. Шкода, що він його не оприлюднив, бо його статті без належної бібліографії знайти тепер важко. Сен-Жерменське передмістя, з наусти пані Вердюрєн, починало в неї підсміюватися з Брішо, але поза межами «кланчика» ним і досі захоплювалися. Потім підкушувати Брішо стало модним, як доти було модним захоплюватися ним, і ті самі дами, які нишком цікавилися ним і далі, при читанні впиняли своє захоплення, а на людях сміялися, аби не видаватися менш витонченими, ніж інші. Ніколи ще в кланчику так не плескали про Брішо, але цим разом виставляючи на глум. Для новачків було визначено щось наче критерій інтелігентности: що він думає про статті Брішо; якщо хто з першого разу давав маху, йому одразу ж пояснювали, по чому розпізнають розумних людей.

«Урешті, бідолашний мій друже, все це огидне, і нам доводиться вболівати не тільки над нудними статтями. Говорять про вандалізм, про потрошені статуї. А хіба нищення стількох преслічних молодиків, цих незрівнянних поліхромних статуй — не вандалізм? Хіба місто, де вже нема жодного гарного чоловіка, не схоже на місто, де порозбивано всю скульптуру? Яку я матиму втіху, якщо піду обідати до ресторану, скоро мене обслуговуватимуть старі моховиті блазні, подібні до отця Дідона, або навіть жінота в очіпках, аж мені примариться, ніби я вступив у бульйонну Дюваля? Напевне, мій голубе, я маю право так говорити, бо прекрасне — це таки прекрасне в живій плоті. Велика радість, коли тебе обслуговують рахітичні істоти в пенсне і з тавром непридатности до військової служби на обличчі! Тепер не так, як давніше, — в ресторані тішать твій зір уже не кельнери, а клієнти. Проте кельнера можна легко нагледіти знову, хоча їх і часто міняють, — але спробуйте довідатися, що воно за один і коли повернеться назад цей англійський поручник, який, може, явився сюди вперше, а завтра його, гляди, іще вб'ють. Август, король Польський, обмінюючи, як

розповідає чарівний Моран, чудовий автор «Клариси», один зі своїх полків на колекцію хінських ваз, зробив, на мій суд, погану оборудку. Уявіть лишень — усі ці росляві льокаї двометрового зросту, хлопець у хлопця, що оздоблювали монументальні сходи наших найкращих приятельок, усі до одного зложили свої голови, а вони ж узяли до рук зброю здебільшого тому, що їм правили, ніби війна потриває яких два місяці. О, хіба вони знали, як знаю я, потугу Німеччини і завзятість пруської раси», — сказав він, забувши про обережність.

І додав, схаменувшись, що так засвітився: «Я боюся за Францію не так через Німеччину, як через саму війну. У тилу думають, що війна — це тільки гігантський боксерський двобій, за яким усі спостерігають завдяки газетам. Але це щось зовсім інше. Війна — це хвороба, і коли вам здається, ніби ми подолали її в одному місці, вона з'являється в іншому. Сьогодні визволено Нуайон, а завтра вже не стане хліба та шоколяди, а позавтра той, хто поводився цілком спокійно і в разі потреби підставив би себе під кулю, не маючи про неї уявлення, ошаліє, вичитавши в газетах, що його рік уже призовний. Що ж до архітектурних забутків, унікальних шедеврів, на кшталт Реймського собору, то мене лякає не так їхнє знищення, як знищення великого числа будов, які роблять найменше французьке сільце і повчальним, і чарівним».

Я одразу подумав про Комбре, хоча давніше мені видавалося, ніби я здрібнію в очах дукинї Германтської, зізнавшись у тому, яке скромне становище посідає там моя родина. Я застановлявся, чи не довели цього до відома Германтам і баронові де Шарлюсу Легранден або Сванн, Сен-Лу або Морель. Але навіть таке замовчування було б не таке для мене прикре, як необхідність пояснювати. Я прагнув лише, щоб барон де Шарлюс не завів мови про Комбре.

«Не хочу мовити зле про американців, — провадив він, — їхня шляхетність, здається, невичерпна, а що в цій війні не було диригента, і паузи між прилученням до танцю нових виконавців виявилися задовгі, то вийшло так, що американці почали, коли ми майже закінчили, й можуть мати запал, що його чотири роки війни могли в нас остудити. Але перед війною вони любили наш край, наше мистецтво, щедро платили за наші шедеври. Чимало з них так і осіли в Новому Світі. Але саме це мистецтво, вирване з питомого ґрунту, як сказав би пан Баррес, геть розминається з тим, що було чарівною

оздобою Франції. Замок правив за коментар до церкви, а сама вона, як місце прощі,— за коментар до рицарських поем. Я не збираюся надто розхвалювати свій рід і свої спілки, бо, зрештою, не про них ходиться. Але недавно, аби залагодити фінансові справи, я мусив відвідати, хоча стосунки між цим подружжям і мною дещо й охололи, мою синову, Сен-Лу, осілу нині в Комбре. Комбре — містечко, яких багато. Але наші предки були зображені на кількох вітражах як даро-давці, а на інших вітражах пишалися наші герби. Ми мали там свою каплицю, свої гробниці. Церкву зруйнували французи та англійці, бо вона правила німцям за спостережний пункт. Уся ця мішанина зацілілої історії та мистецтва, якою була Франція, обертається в руїну, але це ще не кінець. Я, звичайно, не такий простак, аби з родинних мотивів порівнювати руїну комбрейської церкви з руїною Реймського собору, що якимсь дивом так природно відтворив чистоту античної архітектури, чи Ам'єнського собору. Я не знаю, чи не розсипалася в порох піднесена рука святого Фірміна. Якщо це так, то найвище ствердження віри та сили духу зникло з цього світу». — «Зник його символ, пане, — відповів я. — Я теж, як і ви, поклоняюся деяким символам. Але було б абсурдом віддавати за символи реальність, яку вони символізують. Храмам слід поклонятися доти, доки для їхнього збереження не доводиться заперечувати істини, освячені ними. Піднесена рука святого Фірміна передає майже військовий наказ: «Хай нас розіб'ють, якщо так повеліває честь. Не офіруйте людей за камені, краса яких лише ненадовго закарбувала людську правду». «Розумію, що ви хочете сказати, — озвався барон де Шарлюс, — зі свого боку пан Баррес, який, на жаль, посилав нас стільки разів на прощу до страсбурзького пам'ятника і до могили пана Де-руледа, здавався вельми зворушливим і чарівним, пишучи, що Реймський собор не такий нам дорогий, як життя наших піхотинців. Ця заява осмішує гнів наших газет на німецького генерала, командувача тамтешнього сектора, який сказав, що більше цінує життя одного німецького вояка, ніж Реймський собор. Зрештою саме те, що кожен супротивник править одне й те саме, дратує і болить. Аргументи, якими німецькі промислові об'єднання доводять, що посідання Бельфором потрібне для оборони нації від нашого реваншу, власне, такі самі, якими керується Баррес, коли домагається Майнца, щоб оборонити нас від спроб нової навали бошів. Чому відзискання Ельзасу та Лотарингії

видалося Франції недостатньою причиною для вступу в війну, але достатньою для її продовження, для того, аби щороку оголошувати її заново? Здається, ви вірите, що перемога Франції уже в кишені. Я в душі зичу її, не сумнівайтеся. Але відтоді як аліанти, слушно чи неслухно, повірили у швидку звитягу (особисто я, видима річ, захоплений таким розв'язанням, але бачу тільки силу паперових, піррових перемог, про ціну яких нам не говорять), а боші нині у звитягу вже не вірять, видно, як німці намагаються прискорити мир, а Франція прагне продовжити війну, — і це справедлива і наділена правом говорити про справедливість Франція! Але ж є ще добросерда Франція, і вона зобов'язана вимовити слова жалю, хоча б задля своїх власних дітей, а ще задля того, аби щовесни відроджені квіти могли лишати не тільки на могилах. Будьте щирий, любий мій друже, ви самі колись мені викладали теорію про речі суцї лише завдяки вічно відновлюваному творенню. Створення світу відбулося не за одним разом, казали ви, воно dokonується з необхідности щодня. Отже, якщо ви чесний, ви не можете виключити зі своєї теорії війни. Наш знакомитий Норпуа може собі писати (видобуваючи один зі своїх риторичних аксесуарів, так само дорогих йому, на зразок «зорі перемоги» чи «генерала Мороза»): «Тепер, коли Німеччина захотіла війни, кості кинуті», — факт лишається фактом: щоранку знову оголошується війна. Отож той, хто прагне її продовжувати, такий самий винуватець, як той, хто її розпочав, а може, ще й більший, бо перший, мабуть, не передбачав усіх її звірств.

Словом, ніхто не скаже, що така довга війна, хай навіть і з переможним кінцем, не завдасть шкоди. Важко говорити щось із приводу безпрецедентної операції, можливі наслідки якої для організму не відомі. Звісно, загалом беручи, тривожні експерименти вдаються на славу. Наймудріші республіканці гадали, що відокремлювати Церкву від держави — божевілля. А проте все пішло як з маслом. Дрейфус реабілітований, Пікар — військовий міністр, ніхто і не писнув. Але чому ж не треба боятися перевтоми від цієї безперервної, багатолітньої війни? Що коїтимуть люди після повернення? Чи ця втома минеться, а чи зведе їх із розуму? Все може повернути на лихе як не для самої Франції, то принаймні для уряду, а може, навіть і для нашого ладу. Ви якось намовили мене прочитати чарівну Моррасову «Еме де Куаньї». Я б вельми здивувався, якби якась

Еме де Куанї не сподівалася від розвитку війни, що веде Республіка, того самого, чого 1812 року вона сподівалася від імперських війн. Якщо якась Еме існує тепер, чи не збудуться її надії? Я б цього не бажав.

Вернімося до самої війни: хіба її розпочав не той-таки кайзер Вільгельм? Я маю серйозні сумніви. Але навіть як і він, то хіба не те саме зробив, наприклад, Наполеон, — те, що він зробив, я вважаю за огидне, але мене дивує, що це так жахає кадил Наполеона, адже ці люди в день оголошення війни репетували, як генерал По: «Я чекав цього дня сорок років! Це найкращий день у моєму житті!» Бачить Бог, чи обурювався хтось дужче за мене, коли в товаристві відводили стільки місця націоналістам, військовикам, і коли залюблеників у мистецтво оскаржували в тому, що їхнє захоплення згубне для вітчизни, бо кожна цивілізація, не військова, шкідлива! Світовцеві до генерала, як куцо́му до зайця. Якась вар'ятка мало не відрекомендувала мене панові Сіветону. Ви скажете, що я намагаюся лише дотримуватися світських правил. Але попри свою позірну фривольність вони запобігають багатьом вибрикам. Я завжди шанував оборонців граматики чи логіки. Через півсторіччя до нас доходить, що вони відвернули від нас чимало лиха. Проте наші націоналісти — це найбільші германофоби і найбільші «довершителі» під сонцем. Але за п'ятнадцять літ їхня філософія геть-то змінилася. Справді вони аж регнуть вести війну далі. Одначе вже тільки з тим, щоб вигубити расу воїтелів, а також в ім'я миру. Бо військова цивілізація, якою вони захоплювалися перед п'ятнадцятьма роками, викликає в них жах, вони не тільки закидають Пруссії домінування у ній військового елемента, а й думають, що військові цивілізації завжди нищили все те, що вони сьогодні визнають за цінне, — не лише мистецтво, а й гожість. Досить якомусь давньому їхньому критикові навернутися до націоналізму, як він стає миротворцем. Він переконаний, що в кожній військовій цивілізації місце жінки на задвірках. Ніхто не зважиться йому відповісти, що дами середньовічних рицарів, як і Дантова Беатріче, сиділи, може, на троні не нижчому, ніж у героїнь пана Бека. Сподіваюся, скоро мене посадять за один стіл з якимось там російським революціонером чи просто з нашим генералом, який воює з відрази до війни, а також для того, аби покарати певний народ за культивування ідеалу, що його ми самі п'ятнадцять років тому вважали

за єдиний стимул. Бідолашного царя шанували ще два місяці тому за скликання Гаазької конференції. Але тепер, коли вітають вільну Росію, забувають про підстави для такої хвали. Та-ким-то робом крутиться колесо світу.

А все ж Німеччина так щедро послуговується французькою фразеологією, аж виникає думка, що то, власне, Франція цитує Німеччину, повторюючи безперестанку, що «бореться за існування». Коли я читаю: «Ми битимемося з жорстоким і невблаганним ворогом, аж поки досягнемо миру, який убезпечить нас надалі від усякої агресії, і кров нашого славного воїна перестане литися даремно», або: «Хто не з нами, той проти нас», я не знаю, чиї це слова— кайзера Вільгельма чи пана Пуанкаре, бо обидва вони їх проказували разів з двадцять, майже цята в цяту, хоч, правда, мушу визнати, що кайзер у цьому разі наслідував президента Республіки. Певно, Франції не залежало б аж так на продовженні війни, якби вона залишилася німецька, а Німеччина не квапилася б так її закінчити, якби не підупала. Вона не така дужа, як давніше, але ще дужа, ось ви побачите».

У нього завелася звичка провадити балачку украй галасливо — з нервозности, з потреби вихлюпнути враження, від яких він мусив звільнитися — адже в жодному з красних мистецтв він себе не випробовував, — як пілот звільняється від бомб, хай навіть у чистому полі, там, де його слова не досягали нікого, а надто в салонах, де вони також падали куди попало, де слухали його зі снобізму та довіри, а що він тиранив слухачів, то й чи не з мусу, ба навіть зі страху. На бульварах його тирада мала засвідчувати ще й погорду до переходнів, — ось чому він і не поступався їм дорогою, і не знижував голосу. А що тиради гриміли й дивували, а головне — таки доходили до тямлюючих людей, то люди, обертаючись услід, могли взяти нас за поразників. Я звернув на це увагу пана де Шарлюса, але тільки розвеселив його. «Погодьтеся, це було б вельми втішно, — відповів він. — Так чи інакше, — додав він, — ніколи нічого не знаєш, кожен із нас ризикує щовечора тим, що назавтра потрапить до газети, до чорної хроніки. Чому б, власне, не розстріляти мене у Венсенських фосах? Щось таке спіткало мого діда в перших, дука Енгієнського. Голота аж до сказу жадає пустити блакитну кров, виказуючи тут більшу вибагливість, ніж леви. Бачте, для цих звірів, щоб кинутися на пані Вердюрен, досить

подряпини на її носі. На носі, який за мого молоду називали рийком!» І він зареготав на все горло, наче ми були в салоні лишень удвох.

Іноді я бачив, як поява барона де Шарлюса вискіпує з мороку якихось непевних осіб, спонукаючи їх триматися громадкою на певній відстані від нього, і застановлявся, що йому було б приємніше, коли б я з ним розлучився чи йшов далі. Так, спіткавши старого чоловіка, враженого чорною німеччю, і помітивши з його некоординованих рухів, що йому загрожує напад, ми задумуємося, чи потребує він нашого товариства як можливої допомоги, чи, радше, ми для нього небажані свідки, від яких йому хочеться приховати свою недугу, а раз так, то сама наша присутність може прискорити пароксизм, тоді як абсолютний спокій його віддалить. Але можливість такого становища, коли ми не знаємо, залишити хворого, чи ні, засвідчується чимось наче п'яне виписування мисліте; проте у барона де Шарлюса ці розмаїті вихиляси, знак імовірного інциденту, щодо якого я не був певен, бажана чи небажана моя присутність, були, мов у згоді з якоюсь химерною мізансценою, «справою ніг» не його, барона, бо він пер прямо вперед, а замкненого кола підставних осіб. Одначе він волів, по-моєму, уникнути зіткнення і потяг мене в поперечну вулицю, темнішу за бульвар, куди бульвар, проте, без упину переливав, якщо тільки вони самі туди не напливали, — вояків усіх видів броні й усіх національностей, — цей приплив молодиків став для пана де Шарлюса нагородою і втіхою після відпливу чоловіків на фронт, який у перші дні мобілізації утворив у Парижі вакуум. Пан де Шарлюс, не вмовкаючи, захоплювався їхньою блискучою уніформою, яка обернула Париж у космополітичне місто, в порт, так само примарний, як задник, де маляр удав лише кілька споруд, аби на їхньому тлі можна було зібрати букет найрозмаїтіших і най-барвистіших костюмів.

Барон зберіг усю свою пошану і всю щиросердність до великих дам, звинувачених у капітулянтстві, як колись до дам, звинувачених у дрейфусарстві. Він тільки вболівав, що, опускаючись до політики, вони дають поживу «газетним пліткам». На самого барона ті плітки не впливали. Адже його легковажність відзначалася такою логічністю, що блакитна кров у поєднанні з уродою та іншими високими прикметами уявлялися йому чимось вічним, а війна, як і Дрейфусова справа, — вульгарною і перехідною модою. Якби дукинню Германтську розстріляли за намагання укласти сепаратний мир з Австрією, він би й

далі вважав її за таку саму шляхетну і скомпрометовану не більше, ніж видається нам сьогодні Марія-Антуанетта, рокована на кару горлом. Пан де Шарлюс, шляхтич у дусі Сен-Вальє чи Сен-Мегрена, розмовляв зі мною рівно випростаний, штивний, з урочисто-поважним виглядом і ні на мить не виказував манер, якими зраджують себе люди його штабу. А проте чому між ними ніколи не натрапити на такого, хто б говорив із цілковитою щирістю? Навіть тепер, коли баронів голос лунав зовсім поважно, він фальшивив і нібито потребував ладнана.

А втім, пан де Шарлюс уже не знав, на яку ступити, він усе задирав голову, шкодуючи, що не захопив бінокля, хоча особливої потреби в ньому не було: навіть у небі військовики того вечора вилися численнішим, як звикле, роєм, оскільки вчорашній рейд цепелінів посилив пильність влади. Я помітив аероплани кілька годин тому, вони нагадували мені комах, такі собі брунатні плямки серед блакитного вечора, а нині їх позаносило в темряву, ще густішу від часткового погашення схожих тепер на жевристі головешки вуличних ліхтарів. Може, ми просто тому так гостро відчували красу, милуючись на ці людські летючі зірки, що мусили дивитися на небо, куди звичайно не так часто зводимо свій погляд. Тепер Париж, як і Париж 1914-го, майже безборонний перед нападом близького ворога, — купався в давнезному і незмінному сяйві жорстокого і zarazом таємничо погідного місяця, що сіяв на досі не діткнуті монументи марну пишноту свого проміння, — і так само, як 1914-го, навіть ще рясніше, ніж тоді, блимали вогники то з аеропланів, то з Ейфелевої вежі, але вже інакшим, не мертвим світлом: як відомо, ними керувала розумна, пильна і приязна воля, і душа моя сповнювалася тим самим хвилюванням, тією самою вдячністю й супокоем, яких я зазнав у кімнаті Сен-Лу, в келії військового кляштору, де гартувалося — перш ніж одного дня без вагань, у розквіті молодости принести себе в жертву, — стільки палких і дисциплінованих сердець.

Після недавнього нальоту небо, що клубочилося ще більше, ніж земля, устигло вже втихомиритись, як море по хуртовині. Але, як і море по хуртовині, воно ще було не зовсім спокійне. Аероплани злинали, як ракети, женучи до зір, а прожектори поволі слали по розкраяному на ділянки небу, мов блідий зоряний пил, блудні молочні шляхи. Проте аероплани уже вписувалися поміж сузір'їв, і можна було зажитися, що ми стоїмо на другій півкулі, спостерігаючи ці «нові зірки».

Пан де Шарлюс не крив свого захоплення авіаторами, як не здолав утриматись і від вияву свого германофільства, а також інших нахилів, заперечуючи, зрештою, і те, і те. «Втім, я додаю, що так само мене захоплюють і німці, літаючи в «гота-сах». І на цепелінах, уявіть, скільки тут треба відваги! Це ж просто герої! І чи так уже важливо, що від усього цього потерпає цивільна людність, якщо по них гамселять із гармат! Ви боїтеся «готасів» і гармат?

Я відповів, що ні, хоч, може, це було й не так. Певне, лінощі привчили мене день у день відкладати працю, і я уявляв собі, що так само може бути й зі смертю. Як можна боятися гармат, якщо ти переконаний, що сьогодні в тебе не поцілять? А втім, виношувані окремо, ці думки про скинуті бомби та близьку смерть не обтяжували нічим трагічним моєї візії німецьких апаратів, поки якимось увечері я став свідком бомбометання із одного з них, — хисткого, потятого в моїх очах хвилями туману на здибленому небі, хай і смертодайного, але такого, як дивитись, небесного і зоряного, аероплана. Адже елементарну реальність небезпеки ми можемо помітити лише в чомусь зовсім новому, нам невідомому, званому враженням, і воно часто, як у цьому, власне, разі, зводиться до лінії, лінії, що її накреслив замір, лінії, зарядженої зачаєною силою дії, здатної змінити її гін, тимчасом як на мості Згоди, довкола грізного, хоч і переслідуваного аероплана, — чисто тобі відбиті у хмарах водограї Єлисейських Полів, площі Згоди і Тюїльрі, — світлісті водомети прожекторів дугасто вигиналися під небом лініями, так само сповненими замірів, але замірів гнучких, замірів охоронних, що повзяли їх мудрі й дужі люди, кому, як пам'ятної ночі в донсьєрських касарнях, я був щиро вдячний за те, що вони так беззастережно взяли на себе клопіт боронити нас.

Ніч була так само гарна, як 1914 року, а Париж так само zagrożений. Місяць точив лагідне і непогасне магнієве світіння, ніби

заохочуючи востаннє ввібрати в себе нічні образи чудових архітектурних ансамблів на зразок Вандомсь-кої площі та площі Згоди, і моя тривога перед бомбами, готовими їх нищити, надавала, за контрастом, їхній ще незайманій красі якоїсь повні, змушувала їх ніби тягтися вгору, підставляючи під удари свої безборонні силуети. «Вам не страшно? — повторив пан де Шарлюс. — Парижани нічого не тямлять. Я чув, ніби пані Вердюрен скликає щодня гостей. Звісно, тільки чув, бо я нічого про них не знаю, я порвав із нею раз на все», — додав він, спускаючи не тільки очі, що було б цілком у його стилі, коли б нас минав якийсь зв'язківець, а й голову та плечі й підносячи руки жестом, що означав як не: «умиваю руки», то принаймні: «мені нема чого додати» (хоча я нічого й не питав). — Знаю, що Морель туди вчащає, — сказав він (згадавши його вперше). — Кажуть, він дуже шкодує за тим, що було, і прагне знову зі мною зійтись», — додав він, засвідчуючи водночас легковірність мешканця Передмістя («Багато балачок про те, що Франція звертається до Німеччини частіше, ніж колись, і що навіть розпочато переговори») і закоханого, якого не остудила най-брутальніша відсіч. — У кожному разі, якщо він цього бажає, хай тільки скаже, бо я старший і мені не випадає робити перший крок». Про це можна було й не згадувати — все й так було ясно. Та й слова його були, зрештою, нещирі й змушували ніяковіти за пана де Шарлюса; неважко було здогадатися: кажучи, що перший крок робити не йому, він, навпаки, саме його й робив, сподіваючись, що я візьму на себе клопіт їх помирити.

Мені добре відома ця щира чи вдавана легковірність тих, хто в когось закоханий або просто не має до когось вступу і ладний приписувати тому комусь бажання, якого той, одначе, не виявив, попри чийсь занудливі клопотання. Але з несподіваного тремоло в голосі, з яким пан де Шарлюс вимовив ці слова, із каламутних вогників у його зіницях, я відчув, що за цим таїлося щось більше за банальну настирливість. Я не помилився і приточу зараз два факти, які довели це мені заднім числом. (Я забігаю на багато років уперед, розповідаючи про другий факт, бо стався він уже після баронової смер-ти. Проте ця подія зайде куди пізніше, і ми ще матимемо не одну нагоду зустрітися з ним, коли він зовсім переродиться і стане невпізнаним, особливо коли ми побачимо його востаннє, під той час, коли він геть забуде про Мореля.) Перший із цих фактів зайшов через два чи три роки після

того вечора, коли я простував бульварами з паном де Шарлюсом. Саме тоді, через два-три роки, я спіткав Мореля. Я зараз же подумав про пана де Шарлюса, про те, яку приємність справить йому зустріч зі скрипалем, і мені захотілось, аби Морель відвідав його, бодай один раз. «Він зробив вам стільки добра, — сказав я Морелеві, — він уже старий і стоїть, мабуть, одною ногою в могилі, час забути про колишні чвари і примиритися». Морель, здавалося, був цілком зі мною згоден, що примирення бажане, але категорично відмовився візитувати пана де Шарлюса. «Ви не маєте рації, — сказав я. — Не знаю тільки, що тут винне: упертість, лінощі, запеклість, хибно витлумачене самолюбство, цнота (можете бути спокійні, вам тут ніщо не загрожує) чи кокетство?» Скрипаль скривив обличчя, бо визнання йому, певне, коштувало немало, і відповів із дрожем: «Та ні, нічого такого тут нема й близько: цнотою я не журюся, запеклість... навпаки, мені майже його жаль, кокетство, яка в ньому потреба, лінощі теж відпадають, бо я цілі дні сиджу зі згорнутими руками. Ні, все це виключається, я... не кажіть тільки нікому, та й сам я, либонь, дурень, що кажу це вам, я... не можу до нього піти зі страху!» Він увесь тремтів. Я признався, що не зовсім розумію. «І не допитуйтеся, обличмо цю розмову, ви не знаєте його, як я, можу навіть сказати, зовсім його не знаєте». — «Але що ж він зробить вам лихого? Хай би ще між вами стояла якась ураза, а то ж нічого такого, навпаки, він буде сама доброзичливість. Ви ж бо знаєте: він добряк, яких мало». — «До лиха! Чи ж я не знаю, що добряк? Живий образ делікатности й порядности? Але дайте мені спокій, годі про це балакати, благаю, сором у цьому признатися, але мені лячно!»

Другий факт датується тим часом, коли пана де Шарлюса не було вже на світі. Мені надіслали від нього кілька сувенірів і листа у потрібному конверті, написаного принаймні за десять років перед смертю. Тоді він тяжко хворів і склав духівницю, але вичунав, а потім знову занепав здоров'ям, і в такому, власне, стані ми його побачимо одного дня у принцеси Германської, — а лист лежав тим часом у вогнетривкій шафі з призначеними для кількох приятелів предметами, і пролежав сім років, аж поки барон геть забув Мореля. Ось цей лист, написаний дрібним письмом і твердою рукою:

«Коханий приятелю, недовідомі шляхи Провидіння. Часом воно використовує нецтоту якогось сіряка, не допускаючи, щоб упав праведник. Ви знаєте Мореля, звідки він вийшов і до яких верховин я

хотів його піднести, себто до мого рівня. Ви знаєте, що він волів вернутися не до пороху і попелу, з яких кожна людина, себто правдивий фенікс, потрапить відродитися, а до болота, де плазує гад. Він упав, і це врятувало мене від падіння. Ви знаєте, що на його гербі той самий девіз, що й у Спасителя: *Inculcabis super leonem et aspidem*^[9]. — із мужем, чії стопи стоять на левові та змії як на геральдичному оперті. Отож якщо я здолав потоптати лева, тобто самого себе, то тільки завдяки змієві та його обачності, яку я надто легковажно назвав щойно нецнотою, оскільки глибока мудрість Євангелії робить її цнотою, принаймні цнотою щодо інших. Наш змії сичав справді музично, коли мав заклинача, надто, до речі, заклятого, і був він не тільки музичний та повзючий, а й відзначався аж до нищого боягузтва тією цнотою, яку я сьогодні вважаю за божну, — Розважністю. І завдяки цій божній Розважності він оперся запрошенням, які я загадував уносити йому в вуха, запрошення, щоб він мене одвідав, і я не матиму спокою на цьому світі, а на тому — надії на прощення, якщо не признаюся в цьому вам. У всій цій історії він був знаряддям божої Мудрости, бо я постановив, що живим од мене йому не вийти. Один із нас мусив згинутися. Я надумав його вбити. Бог настановив його на шляхроз-важності, аби врятувати мене від злочину. Не сумніваюся, що заступництво архангела Михайла, мого святого патрона, відіграло тут велику роль, і я прошу його дарувати мені, що я занедбував його стільки років і зле віддячувався за незліченні докази його благодії, якими він мене обсилав з такою великою щедрістю у моїй боротьбі з гріхом. Я завдячую цьому слугі Божому, і кажу це з повною вірою та в здоровому умислі, оскільки Отець Небесний підказав Морелеві не з'являтися до мене. От і виходить, що тепер умираю я. Відданий вам, *semper idem*^[10],

П.Г. Шарлюс».

Аж ось коли я зрозумів Морелеву тривогу! Звичайно, в цьому листі було багато пихи і надхмарности. Але визнання було правдиве. І Морель знав краще за мене: «якась скаженина», що дукиня Германтська запримітила у свого швагра, не обмежувалася, як досі я гадав, миттєвими вибухами показної і нечинної люті.

Але вернімося назад. Я спускаюся бульварами із паном де Шарлюсом, який поєднав мене на непевного посередника у мирних перемовинах із Морелем. Не чуючи моєї відповіді, він тягнув: «Не

знаю, чому він не грає, хай концертів тепер і не дають через війну, але ж танцюють, обідають у місті, жінки винайшли «амбрін» для шкіри. Розваги заповнюють ці дні, а тим часом, якщо ворог ще далі просунеться вперед, бути їм останніми днями нашої Помпеї. І саме це врятує їх від фривольности. Хай-но тільки лава якогось німецького Везувія (їхні панцерники не менш страшні, як вулкани) захопить їх зненацька під час ранкового туалету й увічніть їхні жести, — і діти, долаючи згодом шкільну науку, розглядатимуть в ілюстрованих підручниках пані Моле, готову накласти останній шар рум'ян, перш ніж піти на обід до швагерки, або Сустену де Германт у хвилину, коли вона домальовує собі бровенята. То буде матеріал для викладів прийдешніх Брішо; фривольність доби по тому, як мине тисячоріччя, це матеріал для ґрунтовних розвідок, надто як він буде цілком законсервований завдяки вулканічній лаві чи якомусь подібному до неї продуктові бомбардування. Яка знахідка для майбутнього історика, коли отруйні гази, на зразок тих, що викидав Везувій, та завали, як оті, що поховали Помпею, збережуть цілими оселі легкодухів, які не доправили ще до Байони своїх статуй і картин! А втім, хіба це не фрагмент Помпеї: ось уже рік як люди щовечора збігаються до пивниці не по пляшку старого мутона-ротшильда чи сент-емільйона, а на те, щоб винести з собою найцінніше зі свого маєтку, наче жерці Геркуланума, заскочені смертю в момент, коли забирають святе начиння. Гай-гай, завше ця прив'язаність до речей накликає смерть на власника. Хоча Париж не був, як Геркуланум, заснований Гераклом. Але яка схожість! А оте ясновидство, що нам дано, — воно не тільки прикмета нашого часу, ним відзначалася кожна доба. Як подумаю, що нам, може, загрожує завтра доля міст Везувію, то згадується, як вони відчували, що на них чекає доля біблійних проклятих міст. На мурах одного помпейського дому знайшли грізний напис, не напис, а достеменно одкровення: «Содом, Гоморра». Чи то на згадку про Содом та на думку, яку вона збудила, чи то на думку про бомбардування барон де Шарлюс на хвильку звів очі до неба й одразу ж спустив їх додолу. «Я захоплююся героями цієї війни, — сказав він. — Бачте, друже, на початку війни я легковажно вважав англійських солдатів за звичайних футболістів, у яких стало зухвальства міряться силами з професіоналами — ще й з якими професіоналами! — і що ж? — навіть чисто естетично вони справжнісінькі грецькі атлети, розумієте,

грецькі, мій голубе, Платонові молодики чи радше спартанці! Один мій друг поїхав до Руана, де розташований їхній табір, і побачив дива, дива неймовірні! Це вже не Руан, а зовсім інше місто. Звісно, залишився і давній Руан, зі своїми нужденними святими в соборі. Певна річ, собор і досі гарний, але це вже інша річ. А наші пуалю! Не можу навіть сказати, як я смакую в наших пуалю, у молодих парижатах, о, скажімо, як отой, що йде, чи ба, який чепурун, а яка міна, яка жвава і лукава міна! Я нерідко озиваюся до них,— скільки у відповідь дотепности і здорового глузду. А ці хлопці з провінції, які вони симпатяги, з їхніми розкотистими «ерами» і містечковим суржиком! Весь свій вік я майже не вилазив із села, спав по фермах, знаю їхню мову. Але, захоплюючись французами, ми не повинні зневажати наших ворогів, це применшувало б нас самих. Ви не знаєте, який німецький вояк, ви, як я, не бачили їхньої парадної і церемоніальної ходи, коли вони то карбують крок, то плавко піднімають і опускають ногу, на Унтер ден Лінден».

Звернувшись до ідеалу мужности, який він нашкоджував мені колись у Бальбеку і який із часом прибрав у нього форми більш філософічної, і, зрештою, послуговуючись абсурдними аргументами, здатними іноді, хоча він дивувався своїм розумом, викривати в ньому надто вже тонку основу звичайного світовця, хай навіть інтелігентного, він заявив: «Бачте, хло-пець-козир, яким є вояк-бош — це дужий драбуга, здоровий нівроку, він думає тільки про славу своєї вітчизни. Deutschland uber ailes^[11] — не таке то вже й глупство, а ми, поки вони готувалися й мужніли, захрясли в дилетантизмі».

Для пана де Шарлюса це слово, мабуть, означало щось аналогічне до літератури, бо, очевидно, згадавши, що я кохаюся в письменстві і що колись мав намір присвятити йому себе, він плеснув мене по плечу (принагідно спершись на мене так, аж мені заболіло, як тоді, коли на військовій службі мені дісталось при віддачі «76-го»), і сказав, ніби пом'якшуючи закид: «Так, ми скотилися в дилетантизм, усі ми, та й ви теж, і ви можете, як і я, сказати *mea culpa*^[12], всі ми неглибоко плаваємо».

Застуканий закидом, нездатний до зухвальства, скутий пошаною до барона і розчулений його приязною добротою, я відповів, як йому й хотілося, так ніби також мав привід бити себе в груди, — страшенно, до речі, глупство, бо я не міг дорікнути собі ані в найменшому

дилетантизмі. «Гаразд, — сказав він, — я вас покидаю (його груповий ескорт нарешті розбрівся), піду спати, як і личить старшому панові, тим більше, що війна змінила всі наші звички, вживаючи одного з ідіотичних афоризмів, таких любих серцю Норпуа». Зрештою я знав, що вдома пан де Шарлюс не перестане обертатися серед солдатів, бо він влаштував у своєму палаці військовий лазарет, поступаючись, гадаю, радше, голосу доброго серця, ніж підшептам капризу.

Ніч була ясна і безвітряна; мені ввижалося, ніби Сена, плинучи під мостами-каблучками, утвореними перекинутими над нею арками та їхніми віддзеркаленнями у воді, чимось нагадувала Босфор. І символізуючи чи то навалу, накрякану по-разником паном де Шарлюсом, чи то злуку мусульманських братів із французьким військом, вузький і вигнутий, ніби цехін, місяць поставив усе паризьке небо під східне годло півмісяця.

А проте ще хвилю, прощаючись зі мною, він стискав мені долоню, ніби хотів її розчавити, — німецька звичка у таких, як барон, — і ще довгенько місив її, як висловився б Коттар, наче заповзявся повернути моїм суглобам гнучкість, ще ними не втрачену. Деяким сліпцям дотик почасти заступає зір. Я не знаю, місце котрого з органів чуттів займав він зараз. Баронові, мабуть, хотілося потиснути мені руку, чи не так само, як схотілося глянути на сенегальця, який, проходячи в пітьмі, не рачив помітити, який він викликає захват. Але в обох випадках барон помилявся, роздуваючи значення дотиків і поглядів. «Хіба в цьому не весь Схід Декана, Фромантена, Енгра і Делакруа?— озвався він, остовпівши від сенегальця. — Знаєте, якщо я й цікавлюся світом і людьми, то хіба як маляр, як філософ. Бо, зрештою, я застарий. Але яке нещастя, що — для повноти картини, — котрийсь із нас двох — не одаліска!»

Мою уяву бентежив зовсім не Схід Декана, ані навіть Делакруа, коли пішов барон, а прадавній Схід із «Тисячі й одної ночі», такий колись мені любий, і, потрохи забираючись у плетиво темних вуличок, я міркував про каліфа Гарун аль-Рашида, який шукав пригод ув одлеглих дільницях Багдада. Жарота і ходжанина пробудили в мені спрагу, але всі бари були позачинювані, а рідкі зустрічні таксі, з негром чи левантинцем за кермом, за браком пального навіть не відповідали на мої заклики. Єдиним місцем, де я міг би чогось напитися і поновити сили, аби вернутися додому, був би якийсь готель. Але я заблукав на

вуличку, досить відлеглу від середмістя, і все тут, відколи «готаси» скидали бомби на Париж, було позамикано. Так само замкнуті були і склепи, бо крамарі, позбувшись персоналу, або зі страху повтікали на село, повісивши на дверях табличку, написану зазвичай від руки, про те, що крамниця відкриється не скоро, якщо відкриється взагалі. Інші фірми, дивом зацілілі, повідомляли таким самим робом, що відкриті тільки двічі на тиждень. Відчувалося, що нестат-ки, занехаяння і тривога розгостилися в цій дільниці. Отож я здивувався ще більше, коли серед занедбаних будинків знайшовся дім, де життя взяло гору над ляком і банкрутством, де панували лад і достаток. У кожному вікні з-поза віконниць проблискувало світло, притьмарене за поліційними приписами, засвідчуючи, одначе, що всі тут легковажать економією. І щохвилі грюкали надвірні двері, впускаючи чи випускаючи когось нового. Купцям-сусідам, мабуть, було заздро на цей готель (бо його власники заробляли грубі гроші); у мені він теж збудив цікавість, коли звідти вибіг, не більше як за п'ятнадцять метрів від мене, але досить далеченько, щоб я не міг розгледіти його в густій п'їтїмї, якийсь офіцер.

Проте щось мене вразило, не його обличчя, бо я його не роздивився, і не мундир, схований під широкою пелериною, а радше якась диспропорція між числом пройдених його тілом різних пунктів і мізерною кількістю секунд, витрачених на цей кидок; він нагадував того, хто пробує вирватися з оточення. Отож я подумав, хоч і не розпізнав його напевне, — навіть не про виправку, стрункість, ходу і навальність Сен-Лу, — а про своєрідну всюдисущість, таку для нього характерну. Військовик, спроможний зайняти за такий короткий час стільки різних позицій у просторі, зник, не постерігши мене, в бічній вуличці, а я медитував далі, чи варто заходити до цього готелю, чий скромний фасад будив у мені нехїть, і чи то звідти вийшов справді Сен-Лу.

Мимоволі пригадалося, що Сен-Лу колись несправедливо звинувачувано в тому, що він замішаний у якусь шпигунську аферу, бо, мовляв, його ім'я згадувалося в перехопленому листі німецького офіцера. Військова влада, зрештою, Робера реабілітувала. Проте .несамохїть я поєднав цей спогад із тим, що побачив. Чи не правив цей готель за явку для шпигунів? Офіцер зник, а туди все входили солдати різних видів зброї, і це тільки зміцнило мої підозри. До того ж мені

страшенно хотілося чогось випити. Очевидно, тут можна було втамувати і спрагу і, попри пов'язану з усім цим тривогу, мою цікавість.

Навряд щоб тільки цікавість, пробуджена цією зустріччю, схилила мене ступити на сходи з двох приступок, за якими двері, відкриті, мабуть, через жару, вели до вестибуля. Я одразу збагнув, що заспокоїти цікавість не пощастить, бо зі сходів, де я пристав у п'їтмі, я побачив кількох осіб, які запитували про вільні кімнати, чуючи на відповідь, що немає жодної. Та небажаними вони, очевидно, виявилися тільки тому, що не належали до шпигунського кубла, бо досить було з'явитися звичайному морякові, як йому негайно дали ключа від номера 28. Я зумів розгледіти, сам залишаючись непоміченим, кількох жовнірів і двох робітників, які базікали любісінько у паркому покоїку, не без претензій прибраному жіночими портретами, повірізуваними із часописів та ілюстрованих оглядів. Люди стиха гомоніли, висловлюючи свої патріотичні погляди: «Що вдієш, нас це теж не мине, як не минуло товаришів», — сказав один. «А от я певен, що мене не вб'ють», — відповів інший на пророцтво, якого я не дочув, — хтось назавтра, як я зрозумів, вирушав на небезпечну ділянку фронту. «Бачиш, у двадцять два роки та ще після піврічної служби це було б занадто!» — скрикнув він, і в його тоні ще дужче, ніж прагнення вижити, пробивалася свідомість слушности свого доводу, немовби такий молодий вік, двадцять два роки, давав йому більше шансів уціліти, ба його загибель просто в голові не вкладалася. «А тут, у Парижі, аж не віриться, що йде війна, — озвався інший. — А ти, Жюло, ще й досі рвешся в бій?» — «Ато ні? Так кортить нагодувати товчениками цих свиняк бошів». — «Ге-ге, цьому Жоф-фрові тільки коло міністерш тупцятися, на щось інше в нього жила тонка». — «Ох і жарти — вуха в'януть!» — озвався трохи старший літами авіатор, звертаючись до робітника, який зробив цю заяву: «Не здумайте белебенити отак у шанцях, солдати вам швидко вставлять ума». Банальність цих розмов не додавала мені охоти слухати довше, і я вже лагодився піти чи повернути назад, коли мене вивели з байдужости слова, що змусили мене здригнутися: «От халепа, принципал не вертається, і де його, в біса, о такій порі можна доп'ясти ланцюги?» — «Але ж цей тип уже прив'язаний». — «Прив'язаний, прив'язаний! Мене б так прив'язали — я миттю б відв'язався». — «Але ж колодка

замкнута». — «Замкнута, то замкнута, але ще чого доброго розщібнеться. Погано, що ланцюжки закороткі. Що ти мене вчиш, я вчора цілу ніч шустрив, аж кров мені дзюрила по руках». — «Тобі сьогодні лупцювати?» — «Ні, не мені, а Морісові. Але в неділю знов я, принципал обіцяв». Тепер до мене дійшло, на що їм потрібні міцні руки моряка. Сумирних міщухів посплавляли не лише тим, що в цьому готелі було шпигунське кубло. Тут скоїться страшний злочин, якщо ніхто не втрутиться вчасно, щоб викрити й затримати винуватців. А проте за всім цим, посеред тихої і грізної ночі, витало щось від сну, від казки, і, сповнившись гонору месника та втіхи поета, я сміливо вступив до готелю.

Я недбало торкнувся капелюха, а присутні, не рушаючи з місць, більш чи менш гречно відклонилися мені. «Чи не скажете, до кого мені звернутися? Мені потрібний номер, і добре було б чогось випити». — «Зачекайте хвилинку, принципал десь вийшов». — «Та ні, він нагорі», — озвався один із присутніх. «Кажі навпростець: його не вільно турбувати». — «Як по-вашому, дадуть мені номер?» — «А чом би й ні?» — «Сорок третій, здається, вільний», — промовив молодик, певний, що його не вб'ють, бо йому двадцять два роки. І трохи посунувся на софі, даючи мені місце. «Відчинили б вікно абощо, дим тут стовпом!» — сказав авіатор; і справді кожен тут пахкав люлькою або сигаретою. «Тоді причиніть віконниці, самі здорові знаєте, що світити зась — цепеліни». — «Цепеліни більше не прилетять. Навіть у газетах пробалакали-ся, що всіх уже позбивано». — «Прилетять не прилетять, що ти про це знаєш? Ось просидиш, як я, п'ятнадцять місяців на передовій, зіб'єш п'ять бошівських літаків, тоді й виступай! Не треба вірити газетам. Учора вони пролітали над Комп'еном і вбили матір із двома дітками». — «Матір із двома дітками! — гукнув із вогнем ув очах і з жалісливою міною молодик, який сподівався, що його не вб'ють; обличчя він мав відверте, муж^є і дуже симпатичне. — «Щось нема вісті від Великого Жюло. Його хрещена не діставала від нього листів уже тиждень, вперше так довго не пише». — «А що це за одна, його хрещена?» — «Пані власниця клозету біля Олімпії». — «Разом сплять?» — «Що ти вигадуєш? Це молодиця, дуже поважна особа. Надсилає йому гроші щотижня, з доброго серця. О, це файна кобіта!» — «А ти знаєш Великого Жюло?» — «Ато ні! — палко відгукнувся двадцятидвохрічний молодик. — Ми з ним щирі друзяки.

Я шаную його як мало кого, він такий послужливий, надійний товариш. Борони його, Боже, від лихої напасти». Хтось запропонував партію в кості, і з того, як гарячково молодик перевертав кості й викрикував номери, вибалушуючи при цьому очі, зразу було пізнати завзятого костирника. Я не розчув, що йому сказали трохи згодом, але він гукнув із серцем: «Жюло — альфонс? Тобто, це він каже, що альфонс. Але який же з нього в чорта джигун? Я сам бачив, як він своїй бабі платив, атож, платив. Тобто, я не кажу, що Жанна Алжирка чогось там йому не відщепнула, але це п'ять франків — не більше, а в порядному бурдею ця баба заробляла по п'ятдесят франків щодня. І щоб ото витискати тільки по п'ять франків? Треба бути цвілою головою. А тепер, коли вона на фронті, їй не мед, певна річ, але заробля вона скільки хоче. Жюло — джигун? У такому разі не один би міг похвалитися, що він джигун. А по-моєму, він не то не альфонс, а й взагалі формений ідіот». Найстарший із банди,— принципал чи не приставив його підтримувати бодай про око призвоїтість, — засідаючи у клозеті, чув лише кінець розмови. Він не утримався і позирнув на мене, здавалося, його не влаштовувало враження, яке я міг звідси винести. Не звертаючись безпосередньо до двадцятид-вохрічного молодика, який саме виклав теорію продажного кохання, він сказав, удавшись до загальників: «Ви забагато балакаєте, ще й дуже голосно, вікно відчинене, а дехто вже спить о цій порі. Самі добре знаєте: якби принципал, вертаючись, почув цей гамір, він би не був у захваті».

Акурат у цю мить грюкнули двері, і всі враз проковтнули язика, гадаючи, що це принципал, але то був водій якогось чужоземного авта — його зустріли радісним галасом. Угледівши чудовий ланцюжок, випущений на водійський живіт, двадця-тидвохрічний молодик глипнув на нього чи то запитально, чи то весело, відтак ізсунув брови і суворо підморгнув у мій бік. Я зрозумів, що перший його погляд означав: «Ну що, знову десь поцупив? Віншую, віншую». А другий: «Пащеку на замок, тут сидить незнайомий тип». Раптом заявився принципал, обтяжений кількома метрами грубого залізного ланцюга, яким можна було прикувати не одного шельмованця, і сказав, умиваючись потом: «Лихо мені з цими білоручками: все зроби сам, хоч перервися». Я спитав про кімнату. «На го-дину-дві, я не знайшов таксі й чуюся недобре. І хай мені принесуть чогось випити». — «П'єрро, гайда до пивниці по смородину і скажи, аби приготували

сорок третій номер. Ого, сьомий знову дзвонить. Кажуть, хворі. Такі хворі, як я, кокаїністи бзиковані, пора їх утришия. У двадцять другому перестелили? Добре! Сьомий дзвонить і дзвонить, гайда туди. Ну ж бо, Морісе, чого стовбичиш? Знаєш же, що чекають, лети до чотирнадцятого-біс! Мерщій!» І Моріс погнав за принципалом, який потарганив ланцюга, невдоволений тим, що я його побачив. «Чого ж ти так пізно?» — спитав двадцятидвох-річний молодик у водія. «Як то пізно? Маю ще годину часу. Тут можна й ухекатися. У мене побачення допіру опівночі». — «То до кого ж ти прийшов?» — «До Памели, чародійки», — відповів східний водій, відслоняючи в усмішці гарні білі зуби. «А-а», — протяг двадцятидвохрічний.

Незабаром мене привели до номера 43, але тутешня атмосфера була така неприємна, а моя цікавість така велика, що, випивши «смородини», я спустився сходами, а потім, передумавши, повернувся і, минувши поверх, де містився номер 43, побрався на саму гору. Зненацька з кімнати на відшибі кінець коридору долетів притлумлений лемент. Я кинувся туди і припав вухом до дверей. «Благаю вас, згляньтесь, згляньтесь, пожалійте, одв'яжіть мене, не бийте так боляче, — розлягався чийсь голос. — Я цілую ваші ноги, я корюся, більш не буду. Змилуйтесь!» — «Ні, вишкребку, — відповів другий голос, — а що ти ще й пащекуєш та колінкуєш, то прикуємо тебе до ліжка і жалю не сподівайся!» — і я почув, як свиснула трійчатка, мабуть, із залізниччям, бо озвався зойк болю. Аж це я помітив, що покій має слухове віконце, де забули запнути шторки; скрадаючись потемки, я шаснув аж під те віконце і там побачив прикутого ланцюгами до ліжка, ніби Про-метея до скелі, пана де Шарлюса, якому відміряв удари трійчаткою з залізними гаками Моріс, — баронова закривавлена і вся у струпах спина свідчила, що цю кару він приймає не вперше.

Нараз двері відчинились, і хтось увійшов, на щастя, не помітивши мене. То був Жюп'єн. Він підступив до барона, зберігаючи при цьому шанобливий вираз, і спитав із поро-зумілим усміхом: «Ну що, я вам потрібний?» Барон попросив Жюп'єна на хвилину відіслати Моріса. Жюп'єн витурив його з покою, анітрохи не церемонячись. «Нас ніхто не може підслухати?» — запитав барон у Жюп'єна, і Жюп'єн запевнив його, що ні. Барон знав, що Жюп'єн, доволі спритний літератор, не мав ані на гріш практичної тямі, і в присутності зацікавлених осіб робив

такі прозорі натяки, що й сліпому *бу-жіг* видно, що в нього на мислі, а також оперував відомими кожному прізвиськами.

«Хвилинку», — урвав Жюп'єн, почувши дзвінок із кімнати номер 3. То нагадував про себе депутат Аксьйон Лібераль, він уже відбував. Жюп'єнові не треба було дивитися на табло: він знав бренькіт цього дзвінка; зазвичай депутат з'являвся після сніданку. Того дня графік змінився через те, що опівдні його донька одружилася в Сен-П'єр-де-Шайо. Отож він прийшов увечері і квапився піти раніше з уваги на дружину, скору на паніку, коли він десь затримувався допізна, надто за теперішніх частих бомбардувань. Жюп'єнові залежало на тому, щоб провести його до порога, засвідчуючи цим шанобу до депутата, — зрештою, без жодного особистого розрахунку. Бо хоча цей депутат відкидав крайні вимоги «Аксьйон Франсез» (нездатний, проте, второпати жодного рядка Шарля Морраса чи Леона Доде) і водився з міністрами, радими полювати вкупі з ним, Жюп'єн не посмів би просити його підтримки у своїх чварах із поліцією. Він знав, що коли й забалакає про це з таланистим і воднораз полохливим законодавцем, то це не лише врятує його від найбезневиннішого «трусусу», а ще й призведе до втрати найщедрішого клієнта. Відпровадивши аж до порога депутата, який насунув капелюха на очі, настобурчив комір і ушився (як ушивався у своїх виборчих програмах), сподіваючись приховати своє обличчя, — Жюп'єн вернувся до пана де Шарлюса і пояснив: «Це пан Ежен». У Жюп'єна, як у санаторіях, людей називали на ім'я, не забуваючи шепнути на вухо, аби вдовольнити цікавість завсідника чи піднести престиж закладу, ще й прізвище. Іноді, проте, Жюп'єн і справді не відав, хто його клієнт, і тоді фантазував, кажучи, що це той чи інший біржовик, шляхтич або артист, — огріхи дріб'язкові й чарівні для тих, чії прізвища він плував, — відтак махав рукою і вже не з'ясовував, хто такий цей «пан Віктор». А ще Жюп'єн звик, аби догодити баронові, чинити не так, як цього вимагали засади, обов'язкові на деяких зібраннях, а зовсім навпаки. «Дозвольте вам рекомендувати пана Лебрена» (а на вухо: «Він просить називати себе паном Лебреном, а насправді це великий князь російський»). І навпаки, Жюп'єн відчував, що не досить просто рекомендувати панові де Шарлюсу хлопця молочаря. Він шептав, прискалюючи око: «Це хлопець молочар, а як по щирості — найнебезпечніший апаш із Бельвіля» (треба було чути, яким фривольним тоном Жюп'єн вимовляв

це «апаш»). І, ніби цього відгуку було мало, він намагався завше додати якийсь «послужний список»: «Не раз сидів за крадіжки і грабунки у Фрезні» (знов той самий фривольний тон), за бійки з перехожими, які розплачувалися каліцтвом, був у штрафному на Лімпопо. Убив свого сержанта».

Барон мав навіть до Жюп'ена жаль, знаючи, що в цьому домі, який він велів своєму фактотумові купити для власного вжитку, а домоправство довірити третій особі, всі, через хиби і нетактовність вуйка панни д'Олорон, знали, хто він і як його величають (проте багато хто думав, що то прізвисько, та ще й перекручене неправильною вимовою, отож барона оберігала людська темнота, а не Жюп'єнова скромність). Але йому простіше було звіритися на його запевнення, і, заспокоєний тим, що ніхто їх не може підслухати, барон промовив: «Я не хотів казати при цьому малому, він, зрештою, дуже милий і дбає жіро все старанно. Але, як на мене, він не дуже брутальний. Його лице мені подобається, але він називає мене вишкребком, а це звучить як завчений урок». — «Ба ні, ніхто йому нічого не казав, — відповів Жюп'єн, не помічаючи фальшу в цьому запевненні. — Його, зрештою, позивали за смертовбивство консьєржки в Лавіллєт». — «Ага, це цікаво», — усміхнувся барон. «Але я маю напихваті одного різника, спеціалізується на забої волів, зовні схожий на нього; потрапив сюди випадково. Хотите спробувати?» — «Авжеж, залюбки!» Я побачив, як увійшов чолов'яга з різниці, справді чимось схожий на Моріса, але що цікаво, обидва вони мали в собі щось однотипне, особисто я ніколи цього типу не вирізняв, але до нього, як до мене оце дійшло, належав і Морель: обидва нагадували як не самого Мореля, яким його бачив я, то принаймні лице, яке той, хто бачив Мореля інакше, ніж я, міг би скласти з його рис. Як тільки я створив подумки з того, що підказала мені пам'ять, подобу Мореля, яким він міг постати в очах інших, я збагнув, що обидва молодики, один хлопець ювелір, другий готельний службовець, були його невиразними іпостасями. Чи не впливало звідси, що пан де Шарлюс, принаймні у певних своїх уподобаннях, залишався завжди вірний одній і тій самій особі, а жага, що змусила його одного за одним вибрати обох цих молодиків, була та сама, що погнала його до Мореля на платформі донсьєрського двірця, і чи не впливало також те, що всі троє нагадували чимось ефеба, чії форми, вирізьблені в шафірі очей пана де Шарлюса, надавали його поглядові

чогось незвичайного, що так вразило мене вже першого дня в Бальбеку? Або знов-таки: якщо його захоплення Мо-релем визначала саме така врода, то чи не шукав він тепер, аби втішитися в розлуці, чоловіків, схожих на нього? А ще я подумав, що, може, між Морелем і бароном, попри славу, панували тільки приятні стосунки, і що пан де Шарлюс просив Жюп'єна приводити молодиків, подібних до Мореля, аби завдяки їм створити оману розкошів із ним. Звісно, зважаючи на все те, що пан де Шарлюс зробив для Мореля, гадка ця могла б видатися не надто правдоподібна, але ж ми знаємо, що кохання не тільки схиляє нас до найбільших офір задля коханої істоти, а й часом змушує жертвувати самим пожаданням, яке, зрештою, тим важче знаходить відгук, що тоді кохана істота ще дужче відчуває наше кохання.

Те, що позбавляє таку гадку неправдоподібности, якою вона наділена на перший погляд (хоча вона таки не відповідає дійсності), криється в нервовому поводженні, у палкій вдачі пана де Шарлюса, схожій на вдачу Робера де Сен-Лу, вдачі, яка могла відіграти на початку його взаємин із Морелем ту саму роль, тільки у пристойному і супротивному сенсі, що її зіграла вдача його сестринця на початку стосунків із Рахиллю.

Зв'язок із коханою жінкою (це може поширюватися й на кохання до юнака) може залишатися платонічним з іншої причини, ніж жіноча цнота або не дуже змисловна природа кохання, яке ця жінка у нас будить. Іноді закоханий надто нетерплячий з надміру кохання, він не завжди вміє дочекатися, наклавши на себе маску байдужости, тієї миті, коли дістане все, чого бажає. Він повсякчас поновлює спроби, не перестаючи писати до коханої, намагається часто її бачити, вона відмовляє, він упадає в розпуку. Як тільки вона усвідомить, що приступність її товариства і дружби здасться такою великою щедротою тому, хто гадав, ніби буде їх позбавлений, що це може звільнити її від багатших дарів, то запевне зуміє скористатися моментом, коли розлука з нею зробиться нестерпна і коли він захоче будь-що покінчити з війною, щоб накинути йому мир, де першою умовою будуть взаємини платонічні. А втім, за час, який передував цій угоді, закоханий, постійно стурбований, змушений вічно чатувати на листа, на погляд, позбувається думок про фізичне посідання; жага катує його попервах, але в'яне від чекання і поступається місцем іншим потребам, ще

боліснішим, якщо їх не вдовольнити. Тоді оті розкоші, яких першого дня ми сподівалися від пестоців, нам дістаються у геть-то спотвореному вигляді: у вигляді приязних слів, обітниць бути поряд, і ці слова, по стількох розчаруваннях, іноді після погляду, затьмареного туманом холоду, який відсуває кохану так далеко, аж ми вже думаємо, що більш її не побачимо, приносять нарешті жадану полегкість. Жінки відгадують це все і знають, що можуть дозволити собі розкіш ніколи не віддаватися чоловікам, бо чоловіки, як вони це відчули, не здолавши в перші дні опанувати нерви, не потрапили затаїти невиліковні жадання. Жінка не тямиться від щастя, що, не віддаючи нічого, дістає куди більше, ніж звичайно діставала віддаючись. Легко збудливі натури вірять таким чином у чесноту свого кумира. І ця аура, якою вони її оточують, є продуктом, хоч і вкрай опосередкованим, їхнього надмірного кохання. Отже, в жінки є те, що без нашого відома є в таких підступних ліках, як сновійне, морфін. Без них не можуть жити не ті, кому вони дарують розкіш сну чи справді добре самопочуття; не вони ладні були б купити їх на вагу золота, вимінюючи за все, що є у хворого; їх відчайдушно домагаються інші хворі (а може, зрештою, ті самі, тільки інакші з відстані кількох прожитих років), яким ліки не дають уже ані сну, ані насолоди, але, знов-таки, поки вони їх не запопадуть, їх гризе тривога, якої вони хотіли б позбутися, не зупиняючись навіть перед самогубством.

Отож-бо і пан де Шарлюс, чий випадок навзагал, з легкою різницею, спричиненою подібністю статі, підлягає спільним законам кохання, міг собі належати до роду старшого за Ке-петингів, бути багатим, не запобігати ласки вишуканого товариства, а Морель міг бути нічим, і скільки барон не переконував би скрипаля, як колись мене: «Я — властитель і зичу вам добра», Морель і досі утримував перевагу і не хотів піддаватися. А для того, щоб не поступитися, досить було, мабуть, чути себе коханим. Одну й ту саму відразу відчувають великі пани до сноба, одержимого бажанням заприязнитися з ними, мужній чоловік — до збоченця, а жінка — до кожного надміру нетерпеливого зітхальника. Пан де Шарлюс не тільки мав усі козирі— він міг би запропонувати великі козирі Морелеві. Але, можливо, все це розбілося б об чужу волю. І тут із паном де Шарлюсом вийшло б, як із німцями, до яких, утім, належав родом і він сам, а ті в цій війні, як аж надто охоче правив барон, перемагали на

всіх фронтах. Але що їм давали ці перемоги, якщо після кожної з них союзники дедалі рішучіше відмовляли їм у єдиному, чого вони потребували, — у мирі та спокої? Так Наполеон, удершись до Росії, великодушно закликав владу вийти його зустрічати. Але ніхто не явився.

Я зійшов сходами і вернувся до тісного передпокою, де Моріс, непевний, чи нагукають його ще, — Жюп'єн про всяк випадок велів зачекати, — різався з колегами в карти. Всі були страшенно збуджені: на підлозі знайдено військовий хрест, і ніхто не знав, хто його загубив і куди його відіслати, аби власник уникнув кари. Відтак мова зайшла про золоте серце якогось офіцера — той поліг, рятуючи свого ординарця. «Що не кажіть, а серед багатів таки є добрі люди. Я залюбки наклав би головою за такого молодця», — сказав Моріс, який, певна річ, давав баронові хлости чисто механічно, з огляду на брак освіти, безгрошів'я та певний нахил заробляти гроші у спосіб, на загальну думку, не такий морочливий, як звичайна робота, і водночас дуже зисковий. Проте, як побоювався пан де Шарлюс, цей хлопець був надто добросердий і нібито не з полохливих. Про смерть офіцера він говорив майже зі слізьми на очах. Не менше був зворушений і двадцятидвохрічний. «О так, це файні хлопці. За такими нетягами, як ми, плакати нічого, але правдивий пан, який має купу челяді, який може цму-лити собі аперитивчик щодня о шостій, це таки справді файний гість! Можна собі ляпати язиком, але коли бачиш, як умирають такі хлопаки, то це таки не абищо. Пан Біг не повинен допустити, щоб такі багаті гинули; воно ж-бо користь яка із них для робочої людини. За одного такого вбитого треба б вирізати всю німоту до ноги. А що боші виробляли у Лу-вені, ручки малим діткам відрізали! Не знаю, я не кращий за інших, але волів би жерти гівно, ніж слухати таких варварів; бо то не люди, а правдешні варвари, я це вам прямо кажу — і сто чортів у пельку тому, хто осмілиться мені заперечити!» Усі ці хлопці були наголо патріоти. Тільки один, легко поранений у руку, пас задніх, бо заявив, ніби шкодував, що доведеться вертатися знов: «Холера! Невдала вийшла рана» (тобто, не така, щоб його могли комісувати), як колись пані Сванн казала: «Я примудрилася підчепити паскудну інфлюенцу».

Двері рипнули знову — то вернувся, ковтнувши свіжого повітря, водій. «Як, уже по всьому? Хутко впорався», — кинув він, зауваживши

Моріса, який начебто мав би ще шмагати клієнта, охрещеного (натяк на назву тодішньої газети) *Людиною в кайданах*. «Хутко для тебе, за гульнею, — відказав Моріс, уражений здогадом, що він не сподобався нагорі. — Доручили б тобі сікуцію в таку духоту! Якби не п'ятдесят франків, що він платить...» — «А все ж язик у цього типа добре підвішений, видно, з учених. Скоро буде кінець — не казав тобі?» — «Казав, що нам не дати їм ради і що переможця тут не буде». — «Кат його мамі, холера, та він же бош...» — «Я вам уже казав, що ви надто горло дерете, — озвався старший, зауваживши мене. — Вам номер більше не потрібний?» — «Стули писк, не ти тут командуєш». — «Уже не потрібний. Я прийшов заплатити». — «Краще заплатити принципалові. Морісе, па-няй по нього». — «Якось незручно його морочити». — «Яка там морока!» Моріс рушив нагору і вернувся, мовлячи: «Принципал уже йде». Я дав йому два франки за турботу. Він зашарівся з утіхи: «О, красно дякую! Пошлю своєму братові, полоненому. Не скажу, щоб він там дуже поневірявся. Усе залежить від табору».

А тим часом двоє дуже чепурних клієнтів, у фраках і в накидках — двоє росіян, як мені здалося, судячи з легенького акценту, — стали на порозі, вагаючись, чи слід їм заходити. Очевидно, вони заявили сюди вперше, хтось, мабуть, чи не дав їм адресу, з одного боку, опановані жагою, спокусою, а з другого, — вже тепер, — неабияким страхом. Один із них, гожий молодик, приказував щодві хвилини, звертаючись до другого з напівзапитальним-напівстверджувальним усміхом: «Ет! Кінець кінцем — начхати!» І хоча він хотів сказати, що кінець кінцем йому начхати на наслідки, радше все було навпаки, бо по цих словах він далі стовбичив на місці, і все в ньому лишалось, як і було: той самий погляд, звернутий до другого, та сама усмішка і те саме: «Ет! Кінець кінцем — начхати!» Отож «кінець кінцем — начхати!» — один серед тисячі інших приклад якоїсь химерної мови, зовсім не схожої на звичну, в цій мові емоція збиває на манівці те, що ми хочемо сказати, а натомість підставляє зовсім іншу фразу, яка зринає з незнаного озера, де живуть ці звороти, позбавлені зв'язку з думкою, чим, власне, її й зраджують. Пам'ятаю, як одного разу в Альбертини, коли Франсуаза зайшла тихенько, а моя приятелька лежала біля мене голісінька, вихопилося застереження: «Диви, он мила Франсуаза». Франсуаза тоді вже недобачала, і, переходячи покій далеченько від нас, мабуть, нічого

б і не зауважила. Але такі ненормальні слова, «мила Франсуаза», яких Альбертина не вимовила б зроду, самі викрили своє походження; відчувши, що моя подруга розгубилася від хвилювання, Франсуаза, навіть не дивлячись, усе зрозуміла і пішла, муркнувши на своєму патуа слово «путана». Іншим разом, далеко пізніше, коли Блок, уже батько родини, видав одну зі своїх дочок за католика, якийсь невихований пан поспитав у неї, чи вона не жидівка і яке в неї дівоче прізвище. Молодиця, уроджена панна Блок, вимовила своє імення з-німецька, як вимовив би дук Германтський: «Блох».

Принципал, — вернімося до сцени в готелі (куди обидва росіяни таки наважилися зайти: «Кінець кінцем — начхати»),— ще не прийшов, аж це з'явився Жюп'єн, нарікаючи, що сусіди, мабуть, поскаржаться на нашу надто голосну розмову. Угледівши мене, він остовпів: «Гайда всі звідси, мерщій!» Присутні підхопилися з місць, коли я сказав: «Було б простіше, якби молоді паничі залишилися тут, а я вийшов би з вами на хвильку надвір». Він збентежено рушив за мною. Я пояснив йому, чому я тут. Було чути, як клієнти питали у принципала, чи не міг би він познайомити їх із ліврейним лакеєм, півчаком, шофером-мурином. Старих вар'ятів цікавили всі професії, у війську — всі роди зброї, серед союзників — усі нації. Деякі домагалися канадців, улягаючи, мабуть, несвідомо, чарові акценту, такого легенького, аж було невгадно, який це акцент, давньофранцузький чи англійський. Через свої спіднички, а також тому, що деякі озерні марення перегукуються іноді з певними схотінками, шкоти все зростали в ціні. А що кожній скаженині околичності надають особливих рис, а ті часом навіть посилюються, то якийсь старець, либонь, уже заспокоївши свою цікавість, уперто допитувався, чи не могли б його звести з калікою. На сходах почувися неквапливі кроки. Спонукуваний природженою нескромністю, Жюп'єн не забарився довести мені до відома, що то спускається барон і що бачитися нам ніяк не можна, але якщо я **зболюся** зайти до номера, суміжного з передпокою, де сиділи молодики, то він відкриє люфтик, — цей фігель він вигадав для барона, аби той міг усе бачити і чути, залишаючись невидимим, а зараз цей фігель, сказав Жюп'єн, обернеться проти барона — мені на втіху. «Тільки не ворухіться». Він пхнув мене в чорний морок і залишив самого. Зрештою іншого номера для мене він не мав, бо готель, попри війну, був повний. Той, що я допіру звільнив, узяв уже віконт де Курвуазьє, — покинувши на два дні Червоний Хрест у X, він з'явився на годинку до Парижа погуляти, аби потім поїхати до замку Курвуазьє, до віконтеси, і виправдатися тим, що спізнився, мовляв, на потяг. Він навіть не здогадувався, що барон де Шар-люс — за кілька метрів від нього, не здогадувався і барон про віконтіву присутність, бо ніколи не зустрічав кузена у Жюп'єна, а той уявлення не мав, хто такий Курвуазьє, який навідувався сюди інкогніто.

За хвилину і справді з'явився барон. Він насилу ступав через побої, дарма що мав би вже звикнути до них. Хоча його втіхи скінчилися і він прийшов тільки розплатитися з Морісом, він обвів зібраних молодиків кругойдучим, чулим і допитливим поглядом, розраховуючи ще на радість платонічних, але любовно довгих вітань. Я знову побачив його в усій його жвавій фривольності, яку він виявляв перед цим гаремом, сам майже збентежений; він крутив стегнами і тряс головою, млосно позирав із-під вій, що так вразило мене колись увечері, за його першого приїзду до Распельєр, — чари, успадковані по якійсь невідомій мені бабці; у повсякденному житті вони маскувалися мужнім виразом обличчя, але кокетливо розквітали за певних обставин, коли йому залежало на тому, щоб сподобатися нижчому середовищу, коли він прагнув видаватися великою дамою.

Жюп'єн рекомендував їх баронівській ласці, присягаючи, що всі вони наголо бельвільські «коцури» і що за луїдор кожен із них прогендлював би рідну сестру. Зрештою Жюп'єн брехав і zarazом казав правду. Кращі, вражливіші, ніж він змалював їх баронові, вони не належали до дикої раси. Але ті, хто вважав їх за таких, усе ж розмовляли з ними, сповнені найглибшої віри в них, ніби зобов'язуючи до неї і самих драпіжників. Даремно садист умовляє себе, що має справу з убивцею, його чиста душа, властива садистові, від того не зміниться, і садист геть розгублюється перед брехнею цих людей, ніяких не мордівників, які, прагнучи легко заробити «грошву», — через що їхні родичі чи сестра воскресають і знов помирають наперемін, — суперечать самим собі у розмові з клієнтом, силкуючись йому догодити. У наївного клієнта своє власне непохитне уявлення про жиголо і тому, захоплений численними вбивствами, на які, як йому здається, той здатний, він дивується, спантеличений заприміченими в нього суперечностями та брехнею.

Здавалося, всі його знають, і пан де Шарлюс приставав перед кожним, розмовляючи з ним, як він вважав, їхньою мовою, немовби купаючись у місцевому колориті та з садистичною втіхою бабраючись у паплюжному болоті. «Слухай, яке плюгавство, я засік тебе біля Олімпії з двома курвалями. Ти хотів їх поскубти. Бач, як ти мене дуриш». На щастя той, кого стосувалися ці слова, не встиг заявити, що ніколи не «скуб» жінок, — це пригасило б екзальтованість пана де Шарлюса, — і спростував лише кінець його репліки, мовлячи: «Та ні, я

вас не дурю». Ці слова щиро врадували пана де Шарлюса, і всупереч йому самому крізь удаваний пробився справжній розум; звернувшись до Жюп'єна, він сказав: «Яка солодка мова! Отак ладно сказати! Можна подумати, що це правда. Так чи інакше, байдуже, правда це чи ні, якщо йому вдалося вмовити її в мене? Які прегарні в нього очиці! Слухай, хлопчику, я зараз двічі тебе цьомну на покару. Згадуватимеш про мене у траншеї. Мабуть, вам там непереливки?» — «Е, до лиха, бувають дні, коли гранати хурчять коло самого вуха... — І молодик почав наслідувати хурчання гранат, рев літаків тощо. — Але доводиться робити те, що роблять інші, й можете бути певні, ми дійдемо до самого кінця». — «До самого кінця! Аби ж то знаття, якого кінця», — меланхолійно відгукнувся барон, бо був «песиміст». — «Хіба ви не знаєте, що Сара Бернар сказала в газетах: «Франція піде до кінця. Французи радше дадуть себе вибити до ноги». — «Я не сумніваюсь ні хвилі, що французи мужньо дадуть себе вибити до ноги», — заявив пан де Шарлюс, ніби йшлося про найпростішу в світі річ, але це зовсім не означало, що він у цій притузі бодай пальцем кивнув би. Просто він хотів затерти справлене з необачности враження пацифіста. — Яв цьому не сумніваюсь, але питаю себе, хто, зрештою, уповноважував пані Сару Бернар промовляти іменем Франції. Здається, я не знайомий із цим чарівним, цим бо-жистим юнаком!» — додав він, побачивши когось наразі не впізнаного, а може, ніколи не баченого. Він уклонився йому так, ніби у Версалі вітав когось із княжат, і, користаючи з нагоди, огулом заживав безкоштовної втіхи (так само, коли я був маленький, а моя мама замовляла щось у Буасьє чи Гуаша, я брав, як почастунок однієї з кондитерських дам, цукерка зі скляної вази, виставленої на прилавок, за яким вона засідала),— взявши чарівного юнака за руку і довго стискаючи її з-пруська, вирячував на нього очі, розплившись у застиглій усмішці, — так колись усміхався фотограф, коли нам доводилося йому позувати за кепського освітлення: «Пане, я зачарований, щасливий з вами познайомитися. У нього гарне волосся», — сказав він, звертаючись до Жюп'єна. Потім підійшов до Моріса, аби вручити йому п'ятдесят франків, але спершу взяв його за стан. «Ти ще ні разу не згадав, що підколов жіночку в Бельвілі». І пан де Шарлюс захарчав від захвату, нависаючи над Морісовим обличчям. «Що ви, пане бароне, — гукнув жиголо, якого забули попередити, — як ви могли повірити в щось

таке?» — байдуже, правда це була чи вигадка, оскаржений визнав такий вчинок за мерзоту і силкувався відмагатися. «Як би я міг чіпати ближнього? Боша, так, бо нині війна, але жінку, та ще й стару!» Таке проголошення добродесних засад подіяло на барона як холодний душ, він байдуже розлучився з Морісом, не забувши, проте, вручити йому гроші, — з кривою міною одуреного, того, хто не хоче скандалити і платити, згнітивши серце. Прикре враження баронове узятник поглибив ще дужче, подякувавши йому в такий спосіб: «Пошлю це моїм старим, але прибережу дешицу для братика на фронті». Цей зворушливий вияв почуттів розчарував пана де Шарлюса не менше, ніж їхня осоружна для нього мова, сповнена селянської простодушності. Жюп'єн навчав їх не раз, що треба бути бахуристішим. І ось котрийсь із них, прибравши такої міни, ніби признавався до сатанізму, ризикнув: «Знаєте, бароне, ви не повірите, але коли я був щеням, я підглядав крізь дірку від ключа, як лапаються мої батьки. Це зіпсуття, еге ж? Ви скажете, я вас дурю, але це правда, їй-бо, ось вам хрест, щоб я до ранку не дожив». Пана де Шарлюса укидали в розпач і заразом у сказ ці штучні потуги на збоченство, що виявляли стільки глупоти й наївності. Ба його не вдовольнив би й найбісніший лиходій чи вбивця, адже вони не розводяться про свої злочини; з другого боку, в садиста живе — навіть у найшляхетнішого, мало того, тим більшою мірою, чим щиріша його шляхетність, — жадоба зла, якого лиходії, пускаючись берега з іншою метою, не потраплять заспокоїти.

Даремно молодик, запізно збагнувши свою помилку, проголошував, що не терпить фараонів, і в зухвальстві своїм зайшов так далеко, що запропонував баронові: «Призначмо зди-банку» — чари розбилися. Відчувалася «липа» — як у книжках письменників, які силкуються вжити аргю. Марно молодик перелічував усі «свинства», які виробляв із жінкою; пана де Шарлюса вразило тільки кричуще убозтво тих свинств. А втім, причина була не лише в нещирості. Ніщо не загнане в такі тісні суточки, як насолода і гріх. У цьому разі, ледь змінивши сенс виразу, можна справді сказати, що ми завжди крутимось в тім самім злочиннім колі.

Пана де Шарлюса мали тут за принца, тож у цьому закладі оплакували смерть того, про кого жиголо мовили: «Не знаю, як його величати, мабуть, чи не барон», хоча то був не хто інший, як принц де

Фуа (син його дружив із Робером де Сен-Лу). Дружина гадала, ніби він пропадає у клубі, тимчасом як він цілі години висиджував у Жюп'єна, теревенячи або розповідаючи світські історії апашам; чоловік він був високий і гарний, як і його син. Диво дивне, але пан де Шарлюс і гадки не мав, що принц поділяє його уподобання — може, тому, що зустрічав його тільки в салонах. Подейкували, що свої уподобання він переносив колись навіть на свого рідного сина, ще гімназиста (Роберового приятеля), та, мабуть, це плітки. Навпаки, глибоко свідомий не знаних багатьом звичаїв, він ревно стежив за тим, із ким водився його син. Якось один пан, мужицької ложі, погнався за юним принцом де Фуа аж до отчого палацу і вкинув йому у вікно записку, — підняв її натомість батько. Але хоч нахаба і не належав з погляду аристократичного до товариства пана де Фуа-старшого, з другого боку, він таки належав до одного з них кола. Цей чоловік завиграшки знайшов серед спільних знайомих посередника і заткнув рота панові де Фуа, довівши, що не хто, як сам молодик спровокував його, старшого чоловіка, на цей вибрик. І йому можна було повірити. Принц де Фуа міг уберегти сина від небажаних знайомств, але не від голосу крові. А втім, юний принц де Фуа залишився, як і його батько, незнаний з цього боку серед людей свого кола, хоча й зайшов дуже далеко з людьми іншого кола.

«Який він приступний! Хто б сказав, що це барон», — дивувалися деякі завидники, коли пан де Шарлюс у супроводі Жюп'єна пішов собі, не перестаючи нарікати дорогою на цноту молодика. Судячи з невдоволеної міни Жюп'єна (який мав би завчасу вишколити хлопця), на фальшивого душогуба чекала добра почубенька. «Це ж цілковита протилежність тому, що ти казав, — обурювався барон, аби Жюп'єн надовго затямив його науку. — Виглядає на звичайного поштивця, шанує свою родину». — «А з батьком у нього сварка, — зауважив Жюп'єн. — Мешкають разом, а харчуються у двох різних барах». Проти смертовбивства цей грішок виглядав абищицею, але Жюп'єн, розгубившись, хапався за соломинку. Барон не озвався ні словом: позаяк він прагнув, аби про його втіхи дбали загодя, то хотів мати ілюзію, що в цьому разі про них не подбали. «Це справжнісінький бандит, він просто намагався вас ошукати, він надто наївний», — додав Жюп'єн, виправдовуючись, але тільки вразив самолюбство пана де Шар-люса.

«Він, мабуть, щодня проїдає мільйон», — вирік двадцятидвохрічний молодик, він ляпав не думаючи і сам вірив своїм словам. Незабаром заторохтів повіз, приїхавши по пана де Шарлюса. Аж це я узрів, як із суміжного номера, повільно ступаючи, вийшла немолода, як мені здалося, дама у чорній спідниці. Її супроводжував військовик. Я одразу ж збагнув, що вклепався: то був священик. Така рідкісна, а у Франції то й зовсім виняткова постать — священик-гріховода. Ясна річ, військовик збиткувався зі свого супутника, висміюючи невідповідність його поведження сутані, а панотець із поважною міною, підносячи до свого розпашілого обличчя палець доктора богословства, вирік: «Що вдієш, я не (я очікував: святий) янгол». Зрештою він уже квапився і прощався з Жюп'еном — той, відпровадивши барона, повертався нагору, але грішний довгополий з неухважності забув заплатити за номер. Дотепність ніколи не підводила Жюп'ена, він потрусив карнавкою, куди складав платню з клієнтів, і забряжчав нею, гукнувши: «На потреби парафії, пане абате!» Розстрига перепросив, кинув монету і зник.

Жюп'ен прийшов по мене в темну нору, звідки я не смів рипнутися. «Вийдіть на хвилинку до вестибуля, там сидять мої хлопці, а я тим часом замкну номер нагорі: адже ви його винаймали, у нас так заведено». Принципал був там, я заплатив. У цю мить зайшов молодик у смокінгу і владно спитав у принципала: «Чи не міг би я завтра мати Леона за чверть одинадцята, а не об одинадцятій, бо я снідаю в місті?» — «Це залежить від того, — відповів принципал, — наскільки його затримає абат». Очевидно, відповідь не вдовольнила молодика у смокінгу, — він ладен був уже визвіритися на абата, але гнів його окошився на мені, щойно він помітив, що я наближаюся до принципала: «А це хто? Як це розуміти?» — прошепотів він тихим, проте лютим голосом. Принципал, геть роздратований, пояснив, що моя присутність нічого не означає, просто я пожилець. Молодика у смокінгу таке пояснення не заспокоїло. Він знай приказував: «Казнащо, такого не повинно бути, ви ж знаєте, я це ненавиджу, через вас ноги моєї більше тут не буде». Проте навряд щоб він збирався виконати свою грізьбу, бо хоч пішов розсатанілий, але нагадав, щоб Леон постарався звільнитися за чверть одинадцята, а то й о пів на одинадцятю, якщо це можливо. Жюп'ен вернувся і вийшов зі мною надвір.

«Мені б не хотілося, щоб ви думали про мене зле, — озвався він. — Цей дім приносить мені менше зиску, ніж ви гадаєте, я мушу тримати чесних пожильців, а з ними, їй же бо, тільки проїдаєш гроші. Тут, на противагу кармелітам, завдяки гріху живе цнота. Ні, якщо я винайняв цей дім, тобто ви-найняв за посередництвом домодержавця, — ви його бачили, то лиш на догоду баронові, на розраду його старечих літ». Жюп'єн натякав не на садистську сцену, свідком якої я був, і не на баронове збоченство. Барон і для балачок, і для компанії, і для гри в карти волів чернь, а та на цьому наживалася. Напевне, снобізм щодо голоти можна зрозуміти, як і всякий інший. Обидва ці різновиди снобізму, зрештою, чергуючись, зливалися водно у панові де Шарлюсі, — для великосвітських салонів ніхто не здавався йому достатньо елегантним, так само як ніхто не тхнув достатньо апашем у другому випадку. «Я ненавиджу, коли хтось ні риба, ні м'ясо, — просторікував він, — буржуазна комедія манірна, а мені подавай або принцес із класичної трагедії, або грубий фарс. Жодної золотої середини — «Федра» чи «Паяци». Але, зрештою, рівновагу між цими двома видами снобізму порушено. Чи то зі старечої втоми, чи то через те, що його чуттєвість не гребувала вже підніжною пашею, барон тепер жирував із «низотою», несамохіть ступаючи у слід того чи іншого зі своїх великих предків— дука де Ларошфуко, принца д'Аркура, дука де Беррі, які, як показав нам Сен-Сімон, проводили своє життя в одному гурті з лакеями, що циганили у них великі гроші, поділяючи з ними гру, аж відвідувачам ставало ніяково за цих магнатів, коли вони бачили, як ті сидять запанібрата зі своєю челяддю за картами чи за чаркою. «А головне — я пішов на це, аби вберегти його від прикрощів, — додав Жюп'єн, — бо барон, бачте, старе дитя. Навіть тепер, коли він має все, чого душа забажає, він пускається кудись галайсвіта і наражається на бешкети. А за теперішніх часів із такого гойного чоловіка, як він, можуть три шкури здерти. Мабуть, ви чули про готельного боя — той мало не вмер зі страху, таку-бо купу грошей запропонував йому барон, аби тільки той до нього прийшов? (До нього додому, яка нерозвага!) Цей хлопець, а він тільки жінок любив, — заспокоївся, зрозумівши, чого хоче барон. Чуючи про всі ці грошові обіцянки, він узяв барона за шпигуна. І зітхнув полегшено, переконавшись, що від нього вимагається за продати не вітчизну, а власне тіло, що, може, не набагато моральніше, зате не так небезпечно, а, головне, легше!»

Слухаючи Жюп'єна, я казав собі: «Яка шкода, що пан де Шарлюс не повістяр, не поет! Не тому, що він зумів би описати те, що видне оку кожного, а тому, що становище, до якого ярість довела такого, як Шарлюс, повсякчас породжує круг нього сором, змушує його сприймати життя поважно, збагачувати насолоди емоціями, і він уже не може зупинитися, завмерти в іронічному поверховому погляді на світ, як не може в ньому замулитися джерело болю. Майже за кожним разом, у чомусь освідчуючись, він зазнає зневаги, а то й ризикує опинитися за ґратами». То не дітей, а поетів виховують ляпасами. Якби пан де Шарлюс був романіст, цей дім, що Жюп'єн улаштував для зменшення ризику, принаймні (завше доводиться боятися поліційної облоги) ризику, пов'язаного з якимсь вуличним знайомцем, у кому барон не завжди був певен, міг накликати на його голову лихо. Але у мистецтві пан де Шарлюс був лише дилетант, писати він не збирався та й не мав до писання хисту.

«А втім, мушу признатися, — провадив Жюп'єн, — якоїсь скрухи через ці підробітки я не дознаю. Тутешня робота сама по собі, не можу більше критись перед вами, мені до вподоби, вона дає відчутти смак життя. Хіба заборонено брати платню за те, в чому ми не вбачаємо нічого лихого? Ви освіченіші за мене і можете мені сказати, що Сократ відмовлявся брати гроші за уроки. Але в нашу добу так не думають ні професори філософії, ні лікарі, ні драматурги, ані театральні директори. Але не думайте, що у своєму ремеслі я стикаюся тільки з шумовинням. Звісно, директор такого закладу приймає, мов та кокотка, тільки чоловіків, але які це видатні кожен у своїй царині чоловіки, до того ж, посідаючи певне становище в суспільстві, вони куди витонченіші, вражливіші й симпатичніші за інших. Цьому домові недовго перетворитися, запевняю вас, на інтелектуальний салон чи пресове агентство». Але в очу мені й досі стояло, як парили трійчаткою пана де Шарлюса.

І по щирості сказати, кожен, хто добре знав пана де Шарлюса, його пиху, його пересит світськими втіхами, його вереди, що легко переходили в захоплення чоловіками найнижчого штабу і найгіршого ходу, може чудово зрозуміти, що та сама грубенька фортуна, випавши якомусь парвеню, засліпила б його, дозволяючи йому видати дочку за дука і запрошувати високостів на лови — натомість пан де Шарлюс радів тому, що мав змогу посідати одним чи двома закладами, де

завжди перебували молодики, готові до його послуг. Хто знає, чи були вони справді потрібні для його збочення; він був нащадок стількох великих панів, принців крові та дуків, які, за словами Сен-Сімона, не спілкувалися ні з ким «із тих, хто заслуговував на згадку» і збавляли час, ріжучись у карти з лакеями та програючи величезні суми. «А тим часом, — відповів я Жюп'єнові, — цей дім щось зовсім інше, гірше, ніж дур-дом, — шаленство тих, хто в ньому живе, режисероване, його відтворюють, воно зримає, це істний пандемоніум. Я, наче каліф із «Тисячі й одної ночі», нагодився рятувати того, кого репіжать, мов Сидорову козу, але мені показали іншу казку з «Тисячі й одної ночі», де жінка, обернена в сучку, свідомо змушує себе батожити, аби повернутися до своєї первісної подоби. Жюп'єна нібито вразили мої слова, він збагнув, що я бачив баронів прочухан. Йому заціпило, а я тим часом зупинив фіакр; аж це раптом, із гожою дотепністю, дивною у тих, хто виліпив сам себе, і схожою на дотепність, із якою він вітав Франсуазу або мене на подвір'ї нашого дому, Жюп'єн вирік чарівні слова: «Як ви гарно сказали про казки з «Тисячі й одної ночі». Але я знаю казку, чимось пов'язану з назвою одної книжки, яку я бачив у барона (він натякнув на переклад «Се-зама і Лілей» Рескіна, що я надіслав панові де Шарлюсу). Якби вам коли забаглося побачити не кажу сорок, а десять розбійників, вам досить заявитися сюди, щоб дізнатися, чи я вдома, хай пан лише погляне на вікно, ото що нагорі, — як я залишу відкриту й освітлену фрамугу, знайте: я прийшов, можна вступати. Це моє особисте «Сезаме, відчинись». Я кажу лише про Сезам. Бо стосовно лілей, якщо вам потрібні саме вони, раджу шукати деінде». І хвацько віддавши мені чолом, бо аристократична клієнтура і ватага молодиків, де він верховодив, як той пірат, навчили його певної невимушености, Жюп'єн уже збирався був покинути мене, аж це вибухла бомба, якій не передувало виття сирени, і він порадив мені не поспішати; негайно було відкрито загороджувальний вогонь, такий сильний, що сумнівів не лишалося: німецький літак летить просто над нами.

У млі ока вулиці стали смоляні. Лише іноді ворожий літак, линучи низенько, освітлював місце, куди хотів скинути бомбу. Я вже не міг відшукати дороги. Мені згадалось, як одного дня дорогою на Распельєр я спіткав літак, побачивши якого мій кінь став дуба, ніби узрів бога. Я подумав, що нині зустріч була б іншою і що мене б убив

цей злий бог. Я надав ходи, аби втекти від нього, наче мандрівець, заскочений зненацька прибоєм. Я кружляв по зачарованому колу чорних майдані[^], звідки ніяк не міг вибратися. Нарешті мені почала присвічувати заграва пожеги — і я під безугавний рев гармат зумів вийти на дорогу. Але думки мої повернули на інше. Я думав про Жюп'єнів дім, напевно, вже обернений у руїну, бо ж бомба упала зовсім близько від мене, щойно я з нього вийшов, про дім, де пан де Шарлюс цілком міг би накреслити на стіні: «Содом», як це вчинив, хто знає, чи вже не під час виверження, невідомий помпеець. Але чи обходили сирени і «готаси» тих, хто прийшов жирувати? Хіба в палі кохання нам до думок про соціум чи природу? Буря шаліє на морі, кидаючи судно на всі боки, з неба цвигають кручені вітром потоки, а ми лиш на секунду звертаємо на це увагу, аби відмахнутися від завданого нам клопоту, від цієї могутньої декорації, де ми важимо так мало, — і ми, і тіло, до якого горнемося. Сирена, звістуючи повітряний наліт, хвилювала Жюп'єнових клієнтів не більше, ніж наближення айсберга. До того ж під загрозою своєї фізичній безпеці, вони звільнялися від давнього хворобливого ляку. Проте хибно думати, що шкала страхів відповідає шкалі їхніх причинців — небезпек. Можна більше боятися нічниць, ніж поединку, щурів, ніж лева. Кілька годин поліційні агенти, дбаючи радше про життя мешканців, річ таку незначну, не важилися б їх компрометувати. Того чи іншого постояльця більше, ніж здобута моральна вольність, спокушав морок, що раптом запав надворі. Декотрі з цих помпейців, уже зрошені вогнистим дощем, навіть зійшли в переходи метро, чорні як катакомби. Звісно, вони знали, що не залишаться там самі. Тим часом п'ятьма, заливаючи все, ніби нова стихія, діє на декого як нездоланна спокусниця, бо відкидає перший етап утіхи і вводить нас без жодних вступів у царину пестоців, куди зазвичай ми доступаємося лише згодом. Незалежно від того, хто предмет нашого жадання — жінка чи чоловік, хай навіть приступний, хто не вимагав би нескінченно довгих церемоній у салоні (принаймні вдень), увечері (хай навіть на тьмяно освітленій вулиці) відбувається лише прелюдія, коли єдино очі пожирають ще зелені винограда і коли страх перед пішоходами, а також перед тим, кого ми жадаємо, дозволяє нам лише дивитися й говорити. У темряві від усієї цієї одвічної гри не залишається каменя на камені, руки, губи, тіла можуть перші розпочати гру. Якщо нам дадуть відко-ша, завжди можна

зіпхнути свою провину на п'їтму. Якщо ж до нас доброзичливі, безпосередня відповідь тіла, яке не ухиляється, а горнеться, дає нам про ту (або про того), до кого ми німотно звертаємося, уявлення як про особу, позбавлену забобонів, особу приступну, і наша радість зростає, ми вгризаємося в м'якуш овоча, не пожираючи його очима і не питаючи дозволу. А темрява все триває: затоплені в цю нову стихію, Жюп'єнові клієнти відчували себе подорожанами, — вони зібралися тут, аби споглядати природне явище на взір припливу чи затемнення, і замість розкошів у цілком готовому хатньому вигляді заживати солодоців випадкових зустрічей серед невідомости, справляючи під вулканічне дудніння бомб біля підніжжя помпейського бурдею, у катакомбних сутінках таємні обряди.

У залі зібралося чимало людей, але тікати не збирався ніхто. Вони не знали між собою, а проте належали, — це зразу впадало в око — приблизно до одного кола, багатого й аристократичного. Зовнішність кожного була позначена бридким тавром, мабуть, через потурання ницим утіхам. Один із них, колос, мав обличчя, всіяне буряковими плямами, мов той опіяка. Я довідався, що сам він спершу не пив, засягаючи втіхи хіба у споюванні молодиків, але потім злякався мобілізації (хоча йому перескочило за п'ятдесят), бо весь обрис салом, і з ляку заходився пити не викисаючи, намагаючись відпа-стися за сто кіло, бо таких ваговиків звільняли. Тепер колишній розрахунок обернувся налогом, і його завжди можна було знайти у шинку, куди він, попри суворий нагляд, примудрявся тікати. Та тільки розтулив він рота, як я переконався, що цей чолов'яга, хоч на розум і не багатий, був вельми знаючий, освічений і культурний. Увійшов ще й інший чоловік — із вищого світу, зовсім юний, чудово розвинений фізично. Щоправда, на його зовнішності ще не помічалось стигматів зіпсуття, але, на превеликий жаль, щось явно вже точило йому душу. Він був високий, хороший на виду, репліки його свідчили про кебету куди вищу за кебету сусіди-алко-голіка, без пересади можна було сказати, що на розум йому не збуває. Але що б він не казав, слова його супроводжувалися зовсім недоречною міною. Немовби посідаючи невичерпною скарбонаю виразів людського обличчя, він жив у іншому світі й добував на світло денне ці вирази не в тій черговості — сипав начебто навмання усмішками та поглядами без усякого зв'язку з тим, що чув круг себе. Сподіваюся — він-бо, мабуть, ще живе, — юнак

став жертвою не хронічної хвороби, а минущої інтоксикації. Очевидно, якби хтось зажадав від усіх цих чоловіків візитівок, його здивував би їхній високий суспільний статус. Але певна нецнота, і то най-сильніша з усіх, брак волі до опору, збирала їх, ув окремих, щоправда, номерах щовечора, отож якби їхні імена були відомі світським дамам, вони поступово втратили б із поля зору як обличчя цих чоловіків, так і всяку нагоду приймати їх у себе. Запрошення вони ще отримували, проте звичка привела їх до цього зовсім особливого борделю. Зрештою вони не дуже з цим і крилися, на противагу готельним боям, робітникам та іншим людям на послугах їхніх утіх. Окрім причин, про які неважко здогадатися, це пояснювалося ще й ось чим: для робітника чи для лакея іти до Жюп'єна було все одно, що для порядної жінки відвідувати будинок розпусти; дехто, признаючись, що завітав туди, виправдовувався тим, що мав такий гріх лише раз, а сам Жюп'єн, чи то рятуючи їхню славу, чи то уникаючи всякої конкуренції, запевняв: «Де пак! До мене він не ходить, сюди його не затягнеш налигачем». Для світських людей це не так важливо, тим паче, що ті з них, хто не заглядає у такі місця, не знають, із чим їх їдять, і не цікавляться вашим життям. Натомість якби там опинився той чи інший механік із льотного клубу, колеги, шпигуючи за ним, не зайшли б туди нізащо у світі зі страху, як би про це не роздзвонили.

Дорогою додому я розмірковував, як швидко сумління перестає співпрацювати з нашими звичками, як воно полишає їх напризволяще, не дбаючи вже про них, і як з огляду на це ми дивувалися б, дізнаючись із побічних джерел, — певні, що звички заповонюють усю істоту, — про вчинки людей, чия розумова і моральна вартість потрапить розвиватися незалежно в зовсім протилежному напрямку. Очевидно, погане виховання або просто невихованість, разом зі схильністю до заробітків, забезпечуваних якщо й не найменш прикритим способом (чимало ремесел можуть виявитися в остаточному підсумку куди любішими, але ж хіба, приміром, хворий не сплітає собі зі своїх маній, зречень та ліків ще тяжчого існування, ніж це зробила б сама хвороба, часто легка, з якою він, як йому здається, цим способом бореться?), то бодай менш трудомістким, і довели цих «молодиків» до того, що, сказати б, у цілковитій невинності й за благоденську оплату вони робили те, що не справляло їм жодної насолоди і попервах не могло не будити в них гострої відрази. На цій підставі можна було вважати їх за

зіпсутих до шпику кісток, та ба, вони показували себе і з кращого боку: не тільки на війні, де виявляли себе чудовими вояками, незрівнянними «зухами», а й у цивільному житті, де доводили свою добросердність і бували цілком порядними людьми. Вони давно вже перестали розуміти, що в їхньому житті моральне, а що ні, — просто жили життям свого оточення. Тож, вивчаючи деякі періоди стародавньої історії, не варто надто дивуватися, що путящі люди без вагання брали участь у масовій різанині чи у кривавих людських офірах, — їм це запевне видавалося чимось природним.

А втім, помпейські картини у Жюп'єновім домі чудово гармоніювали (усім тим, чим вони нагадували кінець французької революції) з добою, досить схожою на Директорію, і, здавалося, ця доба не за порогом. Випереджаючи мирний договір, криючись у темряві, щоб не надто демонстративно порушувати поліційні приписи, скрізь по новій влаштувано танці, нічні оргії. До того ж у повітрі вже відчувалися певні мистецькі віяння, не такі антинімецькі, як у перші роки війни, даючи віддихатися знеможеним від задухи умам; але тому, хто осмілювався б їх висловити, довелось б мати патент на громадянськість. Один професор написав прегарну книжку про Шиллера, на неї відгукнулися газети. Проте, перш ніж згадано автора, писалося — в дусі цензорського *impriatur*^[13] — що він був на Марні та під Верденом і заслужив п'ять відзнак, а двоє його синів полягли смертю хоробрих. Тільки тоді хвалено його за ясність і глибину розвідки про Шиллера, якого дозволено назвати великим, аби тільки замість «великий німець» стояло «великий шваб». То був пароль, таку статтю пропускали до друку негайно.

Тому, хто за дві тисячі років прочитає історію наших часів, вона, либонь, видасться добою, коли й певні совісні, чисті душі купалися у страшенно згубному життєвому середовищі, — а саме за таке він його визнає, — зумівши пристосуватися.

З другого боку, я, можна сказати, не знав нікого, або майже нікого, хто своїм розумом і вражливістю перевищував би Жюп'єна; а причина проста: свої чудові «здобутки», що становлять духовну канву його висловлювань, він не завдячував ні гімназійній освіті, ні університетській науці, — щоправда, інститути здолали б сформувати з нього й геть-то видатну людину, але ж скільки світських молодиків не виносять із них жодної користі! Звичайна природжена тьма,

природний смак — ось те, що витворило в ньому, завдяки рідкому і випадковому читанню, читанню похапцем і знічев'я, ту влучність вислову, де цілком спонтанно виявлялася симетрія мови, сповнена краси. Натомість ремесло, яке він правив, могло — і то цілком слушно — вважатися за одне з найзисковніших, але й за останнє з останніх. Що ж до пана де Шарлюса, то — хоч би як у своєму аристократичному високодумстві він зневажав «людські язика» — поставало питання: що воно за диво таке, що почуття власної гідності й самоповаги, а воно все ж у нього було, не змусило його зректися потурань своїм чуттєвим бзикам, гідним хіба викінченого недоумка?

А проте і барон, і Жюп'єн давно вже звикли відмежовувати мораль від своїх учинків (утім, це трапляється і на іншому полі, в судді, у державного мужа тощо), і звичка ця (уже в обхід моралі) з кожним днем дедалі укорінювалася, розвиваючись як хвороба, поки сягнула такого рівня, коли наш скірний Прометей дозволив Силі прикувати себе до скелі з чистої Матерії.

Звичайно, я відчував, і що в пана де Шарлюса це нова стадія недугування, яке, відколи я дібрав у ньому глузду, якщо судити з різних його етапів, свідком яких я був, прогресувало з неймовірною хуткістю. Бідолашний барон був уже не дуже далеко від останнього кресу, від смерті, навіть якби їй не передувало, згідно з побажаннями та пророцтвами пані Вер-дюрен, ув'язнення, яке в його літах могло тільки прискорити кінець. А проте я висловився неточно: скеля з чистої Матерії. Хто знає, чи в цій чистій Матерії не жевріло ще трохи Духа. Цей шаленець попри все знав, що став жертвою шаленства — і все ж забавлявся у ці хвилини, бо добре знав, що той, хто його б'є, таїть у собі злости не більше, ніж маленький хлопець, якому в грі у війну випало стати «пруссаком» і на якого всі кидаються в щирому патріотичному запалі і з удаваною ненавистю. Він був офірою навіженства, але і в цьому навіженстві прозирало щось від пана де Шарлюса, від його особи. Навіть у ці моменти аберації людська натура (так само як у наших любощах, у подорожах) ще виказує потребу віри, домагаючись позірності правди. Франсуаза, коли я розповідав їй про одну церкву в Мілані, місті, куди вона запевне не поїде, чи про Реймський собор, чи навіть про собор ув Аррасі, яких їй не судилося побачити, бо їх обернуто в руїни, заздрила багатирям, кому огляд подібних скарбів був приступний, і зітхала з ностальгічним жалем:

«Ах, яка це була, мабуть, краса!» — вона, яка мешкала в Парижі стільки років і не виявила бодай крихти цікавості до Нотр-Даму. А все тому, що Нотр-Дам становив частину Парижа, міста, де плине повсякденне Франсу-азине життя і де нашій старій служниці, було б важко — так само як важко було б і мені, якби мої архітектурні студії не скорегували в мені з певного погляду моїх іще комбрейських нахилів — прив'язати до певного місця мету своїх марень.

У наших коханих іманентно для них живе якась мрія, яку ми не завше вміємо розпізнати, але до якої пориваємося. Так моя віра в Берготта, віра у Сванна закохала мене в Жільбер-ту, а віра в Жільберта Лихого причарувала мене до дукинї Германської. А якими широкими морськими розлогами було підшите моє кохання до Альбертини — найболісніше, найрев-нивіше і начебто щонайособистіше! А втім, саме через це особисте, коли ми нестямимося, наше захоплення вже має присмак аберації. (А хвороби самого тіла, принаймні ті, що якимось пов'язані з нервовою системою, хіба вони — не щось наче особливі нахили чи особливі фобії, набуті нашими органами, нашими суглобами, внаслідок чого їх сповнює відразу певне підсоння, відразую упертою і незбагненою, як нахил, зраджуваний деякими чоловіками, наприклад, до жінок у пенсне або амазонок? І хто міг би сказати, з яким тривалим і несвідомим маренням поєднується жага, пробуджувана у нас щоразу при з'яві амазонки, — несвідомим і так само таємничим, як, приміром, для когось, хто потерпає змалку від диха-виці, вплив якогось міста, нібито схожого на всі інші, де, проте, хворий уперше дихає вільно?)

Отож такі аберації нагадують любовні захоплення, коли хворобливість заглушує й огортає все. Але навіть у найска-женішій з них іще можна розпізнати кохання. Завзяття, з яким пан де Шарлюс наполягав, аби на його руки й ноги накладали кайдани з гартованої криці, з яким домагався бруса кари і, за Жюп'єновими словами, всіх жорстоких реквізитів, що їх важко було роздобути, навіть звертаючись до матросів, — адже то було знаряддя тортур, скасованих навіть там, де панує найсуворіша дисципліна, тобто на кораблях, — на споді всього цього крилося у пана де Шарлюса його марення про мужність, у потребі засвідчуване дикими вискоками, перед його внутрішнім зором відкривався цілий пейзаж, невидимий для нас, крім окремих його відблисків, ганебного стовпа, феодальних тортур: оздоба його

середньовічної уяви. У такому, властиво, настрої, щоразу по приході, він казав Жюп'єнові: «Сьогодні алярму не буде, бо я оце уявив собі, що мене спопелить вогонь із неба, як мешканця Содома». І вдавав страх перед готасами, — не тому, що відчував бодай тіль тривоги, а щоб мати привід, щойно завиють сирени, кинутися у сховище метрополітена, де сподівався насолодитися нічними лапаннями у поєднанні з мріями про середньовічні глибки та про in pace^[14]. Огулом його жадання, аби його закували і шмагали, у своїй неподобі зраджувало той самий поетичний сон, що й хіть у декого поїхати до Венеції чи утримувати танцівницю. І панові де Шарлюсові так залежало на тому, щоб його сон породжував ілюзію реальности, що Жюп'єн мусив продати дерев'яне ліжко із 43-го номера і заступити його залізним, — до нього краще примочовувати ланцюги.

Нарешті, коли я вже опинився під своїм будинком, пролунав відбій. У гармидер пожежників вклинився коментар якогось вуличника. Франсуаза вилізла з лакеєм із підвалу. Служниця думала, що я загинув. Вона сказала, що приходив Сен-Лу і, перепрошуючи, питав, чи не загубив він, коли був тут уранці, військового хреста. Мовляв, спохопився, що його нема, і, перш ніж вернутися до свого підрозділу, хотів про всяк випадок перевірити, чи він не в мене. Вони із Франсуазою обнишпорили всі закамарки, але не знайшли. На Франсуазину думку, він згубив орден ще до приходу сюди, бо вона була певна і могла навіть забожитися, що не бачила його в нього на грудях. Але вона помилялася. Гріш ціна нашим свідченням та спогадам! А втім — біда не велика. Робера так шанували підлегли офіцери і любили свої солдати, що справа залагодиться легко. А все ж як судити з не вельми захоплених відгуків, Сен-Лу не справив на Франсуазу та лакея особливого враження. Напевне, лакейський син і Франсуазин сестринець зі шкури пнулися, аби відкрутитися від призову, а Сен-Лу теж пнувся зі шкури, добиваючись, і то успішно, цілком супротивного: мати змогу лізти в саме пекло. А що Франсуаза та лакей усе міряли на свій аршин, то не могли в це повірити. Вони були переконані, що багатії завше сидять у Бога за піччю. А хоч би й знали про геройську відвагу Роберову, то від цього б не розчулилися. Він уникав слова «боші», вихваляв німецьку доблесть, не приписував зраді того, що ми не перемогли уже в перші дні війни. А їм хотілося б чути лише такі речі, й саме це здавалося б їм свідченням відваги.

Отож, хоча вони й досі шукали хреста, а до Робера збайдужіли. Зате я, здогадуючись, де саме пропав той хрест (але якщо Сен-Лу і жирував у такий спосіб того вечора, то тільки коротаючи час, бо він знову мучився хіттю побачити Мореля і використовував усі свої військові знайомства, аби довідатися, в якому корпусі той служить, але досі отримував тільки сотні суперечливих відповідей), порадив Франсуазі та лакеєві іти спати. Проте лакей не квапився розлучатися з Франсуазою відтоді, як завдяки війні знайшов новий спосіб, дійовіший, ніж розпатякування про вигнання черничок і Дрейфусову справу, дрочити її. Від того вечора щоразу, коли я заглядав до них під час кількадечної візити до Парижа перед від'їздом до санаторію, я чув, як лакей з'ясовував ураженій Франсуазі: «А куди їм квапитися, вони чекають, поки овоч дозріє, але того дня, коли вони візьмуть Париж, того дня пощади не жди!» — «Ісусе Назаря-нине, Пречиста Діво! — вокала Франсуаза. — Мало їм ще, що підбили цю бідолашну Бельгію! Що вже вона натерпілася, поки її звоювали!» — «Бельгія Бельгією, Франсуазо, а от у нас вони зуби вищирять так, що ну!» — А що війна впровадила в масовий обіг чимало термінів, з якими люди знайомилися лише очима при читанні газет, аби потім перекручувати їх як кому заманеться, то лакей додавав: «Мені невтямки, схибнувся цей світ або що... Ось побачите, Франсуазо, вони готують новий наступ, на скалу ще ширшу, ніж досі».

Обурений, якщо не з жалю до Франсуази чи до якогось стратегічного глузду, то принаймні з жалю до фонетики, я заявляв, що слід казати «на скалу», і домігся лише того, що лакей знайшов Франсуазі цю грізну фразу, щойно я поткнувся в кухню, радий нагоді полякати колежанку, а ще тому, що він, колишній комбрейський садівник і звичайний собі лакей, може показати своєму панові, що він, однак же, добрий француз за всіма приписами святого Андрія-Первозваного-в-По-лях, і Декларація прав людини дала йому право вимовляти «скала» з цілковитою незалежністю і не допускати, аби хтось диктував йому щось у питанні, не пов'язаному з його обов'язками, пам'ятаючи, що після революції ніхто не сміє читати йому мораль, скоро всі ми рівні між собою.

Отож, мене пересмикнуло, коли я почув, як він говорить Франсуазі про операцію на широку «скалу» — з упертістю, покликаною довести мені, що така вимова поснюється не звичайним неуцтвом, а зрілим,

виваженим рішенням. Він плував уряд із газетами в якійсь збірній третій особі: «Вони все говорять про швабські втрати і не говорять про наші, а в нас, надісь, утрати в десятеро разів більші. Вони кажуть, боші видихаються, у них нема чого їсти, а я думаю, їсти в них у сто разів більше, ніж у нас. Досить на нас туману пускати. Якби вони не мали чого їсти, то не билися б так, як оце недавно, коли поклали сто тисяч наших хлопців, яким не було ще й двадцяти». Він перебільшував у кожен слід німецькі перемоги, як давніше перемоги радикалів; водночас він розводився про їхні звірства, аби ці перемоги ще дужче боліли Франсу-азі, яка все ячала: «О Мати Божа! Пречиста Маріє!» — а часом, аби докучити їй ще чимось, бідкався: «А втім, ми не кращі: що ми наброїли у Греції, те вони виробляють у Бельгії. Ось побачите, ми допечемо всім, і доведеться борюкатися з усім світом», — хоча ситуація складалася якраз протилежна. Якщо надходили добрі новини, він не розгублювався й тут же запевняв Франсуазу, ніби війна триватиме тридцять п'ять років, а що передбачав можливість перемир'я, то переконував, ніби перемир'я протримається місяць-два, а потім підуть такі бої, що теперішні здаватимуться дитячими забавками, і, зрештою, від Франції не зостанеться каменя на камені.

Звитяга аліянтів видавалася як не близька, то принаймні майже певна, і доводилося з прикрістю визнати, що лакеєві це завдавало жалю. А що війну «світову» він звів, як і все інше, до війни, яку нишком провадив із Франсуазою (хоч і любив її, як ми любимо особу, яку раді щодня доводити до люті, переграючи її в доміно), то перемога поставала в його очах у вигляді розмови свіжими її слідами із Франсуазою, коли йому доведеться проковтнути отакі її слова: «Нарешті, кінець, тепер ми відберемо більше, ніж віддали їм сімдесятого року». Попри все він таки грів у душі надію, що ця фатальна звитяга не за порогом: несвідомий патріотизм сповнював його вірою, як і кожного француза, жертви таких міражів — як і мене від початку моєї хвороби, — що перемога, як і моє одужання, прийде завтра. Отож, випереджаючи події, він заявляв Франсуазі, що перемога, чого в світі не буває, може, й надійде, але серце йому кривавиться, бо після неї вибухне революція, а потім — нова навала. «Ох, ця гаспидська війна, хто від неї оговтається, то це боші, гай-гай, Франсуазо, вони вже заробили на ній сотні мільярдів. А нам — дулю з маком, ото буде кумедія! Про це, мабуть, напишуть у газетах, —

обережненько, про всяк випадок додавав він, — аби заспокоїти люд, адже вони вже три роки пишуть, що завтра бошам капець».

Слова ці то більше пантеличили Франсуазу, що спершу вона схильна була вірити таки оптимістам, а не лакеєві, але незабаром побачила, що війна, яка, на Франсуазину думку, мала закінчитися за два тижні, хоча «бідолашна Бельгія й опинилася під п'ятою», не вщухала, побачила, що ми зовсім не просуваємося — бо хибно собі тлумачила факт усталення фронтів, — і нарешті, як розповів їй один із її численних «хрещеників», якому вона віддавала все, що заробляла в нас, що від нас засекречується то те, то те. «Усе це окотиться на робітників, — висновував лакей. — А у вас, Франсуазо, однімуть землю». — «Ісусе Назорею!»

А все ж перевагу він віддавав напастям не таким далеким і пожирав газети в надії сповістити колись Франсуазі про поразку. Він ждав лихих новин, як ждуть писанок, сподіваючись на нещасливий поворот подій, що вразив би Франсуазу, але не настільки, щоб він міг зазнати матеріальних збитків. Отож він радів нальотам цепенів, щоб бачити, як Франсуаза ховається в підвал, — і радість цю посилювала певність, що в такому великому місті, як Париж, бомба навряд чи поцілить саме в наш дім.

А втім, Франсуазу іноді починав огортати її давній ком-брейський пацифізм. У її душу замалим не заронився сумнів щодо «німецьких звірств». «На початку війни нам убивали в голови, що німці — то вбивці, зарізяки, істні бандити, б-б-боші». (Розкочуючи б у слові боші, вона чинила так тому, що оскарження німців у вбивствах здавалося їй, зрештою, виправданим, але оскарження в тім, що вони боші — радше чимось неправдоподібним через свою потворність. От тільки невгадно було, якого таємничо-страшливого змісту надавала Франсуаза слову бош у разі, коли йшлося про початок війни, як лишалося незрозумілим і те, чому вона вимовляла його з ваганням у голосі. Бо сумнів у тім, що німці — злочинці, міг бути справді не досить обґрунтований, але сам собою, з погляду логіки, суперечности в собі не крив. Але який може бути сумнів у тім, що вони боші, якщо це слово у просторіччі означає німців? Запевне вона лише опосередковано повторювала шорсткі вирази, почуті нею тоді, де з особливим притиском вимовлялося слово бош.) «Я вірила у все це, — казала вона, — але я запитую себе, чи ж ми не такі самі шахруни». Блюзнірську цю думку хитро підсовував Франсуазі лакей: він бачив, що його колежанка симпатизує грецькому королеві Константану, і малював перед нею картину, як ми його уголоджуємо, поки він не зречеться. Отож зречення від престолу цього короля так сильно збурило Франсуазу, аж вона заявила: «Ми від них аж ніяк не ліпші. Якби ми жили в Німеччині, ми б учворили те саме».

Зрештою у ці дні я бачився з нею рідко, бо вона навідувала своїх кузенів, про яких мама колись сказала: «Знаєш, вони багатші за тебе». У цю добу Франція демонструвала поширену по всій країні позицію, яка могла б засвідчити — якби знайшовся історик, здатний увічнити її як пам'ятку, — велич Франції, велич її духу у стилі святого Андрія-Первозваного-в-Полях, позиція якої не менше, ніж солдати, полегли на Марні, дотримувалися цивільні, зацілілі в тилу. Франсуазин сестриниць наклав головою під Беррі-о-Баком, а дядьками йому доводилися його родичі-мільйонери, колишні власники величезної кав'ярні, що, доробившись до багатства, відійшли від справ. Він поліг — власник дрібної кав'яреньки; його мобілізували на фронт у двадцять п'ять років, і він залишив доглядати за скромним баром молоду дружину, сподіваючись вернутися через кілька місяців. Але загинув. А тоді сталося ось що. Франсуазине кузенство, мільйонери, не пов'язані жодними кривими узами з молодою жінкою, вдовою по їхньому

сестринцеві, покинули село, де оселилися десять років тому, і знову вернулися до свого ремесла, не беручи від власниці бару ні гроша; щодня о шостій ранку мільйонерка, щирісінька дама, та її дочка, «панянка», уже були готові підсобляти родичці. І так десь зо три роки вони мили склянки, чарки, подавали клієнтам страви від ранку до пів на десяту вечора, не відпочиваючи ні днини. У цій книзі, де вигадані всі факти, де нема жодного реального прототипа, де автор усе підтасував на вимогу сюжету, я повинен ознаймити, на хвалу своєму краєві, що тільки Фран-суазині родичі-мільйонери, що покинули буколічне життя на селі, аби допомогти безрадній сестриниці, що тільки вони — єдині реальні постаті. А що я переконаний, що не ображу їхньої скромності, бо вони зроду не прочитають цієї книги, то з дитинною радістю і глибоким зворушенням, позбавлений змоги приточити тут імена інших людей, які поводитися так само і завдяки яким Франція витривала, вписую тут правдиве їхнє наймення: Ларів'єри, ім'я щиро французьке. І якщо й траплялися нікчемні тилові щури, як, скажімо, отой вимогливий молодик у смокінгу, що я бачив у Жюп'єна, стурбований лише тим, аби з'ясувати, чи «матиме він Леона о пів на одинадцятку, бо його запрошено на сніданок», то їхнє боягузтво спокутував цілий легіон французів від святого Андрія-в-Полях та всі ці чудові вояки, на одну дошку з якими я ставлю й Ларів'єрів.

Лакей, аби розтроюдити ще дужче Франсуазу, показав їй вискіпані звідкись давні числа «Твого читання», де на обкладинці (то були довоєнні часописи) пишалася «цісарська німецька родина». «Ось він, завтрашній наш володар», — вирік лакей, показуючи Франсуазі «Вільгельма». Вона вилупила очі, потім глянула на жінку, зображену поряд, і сказала: «А це Вільгельмеса!» Щодо Франсуази, то вона дихала лихим духом на німців; пригашувала його тільки зненависть, яку в неї будили наші міністри. І я не знаю, кому вона бажала більше смерти, Гінденбургів чи Клемансо.

Мій від'їзд із Парижа затримала звістка, яка так прикро вразила мене, що я довгенько був не в змозі вирушити в дорогу. Я довідався про смерть Робера де Сен-Лу, він загинув другого дня після повернення на фронт, прикриваючи відступ своїх солдатів. Не знайшлося б на крузі земному людини, щоб вона була меншим за нього ненависником якогось народу (щодо цісаря, то з якихось особливих і, певне, фальшивих мотивів він гадав, ніби Вільгельм II намагався

радше відвернути, аніж розпочати війну). Не помічалось в ньому й германофобі!': останні слова, почуті мною з його уст тиждень тому, були початком Шуманової пісні, він замуликав її на сходах, для мене, по-німецькому, так голосно, що я, з огляду на сусідів, мусив його зацитькати. Виявляючи свою вихованість, він не терпів похвальби, лайки, фразерства, уникав перед лицем ворога і під час мобілізації того, що могло б урятувати йому життя, усуваючись завжди в тінь у товаристві інших, і ця звичка давалася взнаки завжди, навіть у жесті, яким він прибивав дверцята екіпажу, проводжаючи мене простоволосий, коли я від нього виходив.

Кілька днів я просидів у своєму покої, думаючи про Робера. Я згадав часи його першого побуту в Бальбеку, коли в білястій вовні, з очима зеленавими і рухливими, як море, він переходив хол, що сусідував із великою їдальнею, куди з-поза скляної стіни зазірало море. Я згадав, яким незвичайним він мені тоді здавався, як мені кортіло з ним зійтися ближче. Це бажання здійснилося, перейшовши найсміливіші мої сподівання, а проте не справивши мені тоді майже ніякої радості, і лише згодом до мене дійшло, які високі прикмети, поряд з іще дечим, крилися в цій гожій з'яві. Усім цим, як злом, так і добром, ущедряв він мене щоднини неоглядки, а останнього дня, рушаючи в атаку на ворожі шанці, він керувався великодушністю і жертвував усім, що тільки мав, для загального добра, — так само, як одного вечора, коли пробіг по ресторанних канапах, аби мене не турбувати. А те, що я бачився з ним у рідку стежку, в таких різних місцях, за різних околичностей і через великі проміжки часу, — в бальбецько-му холі, рівбельській кав'ярні, за солдатськими обідами у Донсьєрі, в театрі, де він затопив у пику газетяреві, у принцеси Германтської, — давало тим яскравіші й виразніші образи його життя, а його смерть охоплювала мене ще гіркішим смутком, ніж це буває після втрати людей навіть любіших нам, але знайомих так давно, що візерунок, збережений у нашій пам'яті, є вже тільки своєрідною проміжною хвилиною серед безконечної кількості невловно відмінних між собою візерунків, та й то ще треба додати, що наше вже переповнене почуття не живлять — як у разі, коли ми бачимося з кимось тільки в певні моменти та ще й уривками, всупереч тому комусь і всупереч нам, — ілюзії, що між нами могла б виникнути глибша симпатія, коли б цьому не завадили обставини.

Через кілька днів потому, як я вперше уздрів Робера, коли він гнався за своїм моноклем у бальбецькому холі, уявляючись мені таким собі нажабленим чваньком, на пляжі вперше об'явилась інша жива постать, — тепер вона теж існувала вже тільки як спогад, — і була то Альбертина, вона шурхала по піску, байдужа до всіх і наскрізь морська, як чайка. Утьо-павшись одразу в юнку, я, щоб прогулюватися з нею щодня, жодного разу не виправився з Бальбека в гості до Робера. А проте історія мого з ним знайомства містить також і свідоцтво того, що я на якийсь час розлюбив Альбертину, бо моє тимчасове поселення у Робера в Донсьєрі пояснювалося жалем, що на моє почуття не відповідала дукиня Германтська. Його життя й Альбертинине життя, які я так пізно пізнав і те, і те в Бальбеку, обидва ті життя, так рано урвані, заледве схрестилися; то його, — приказував я, бачучи, як звинні човники літ снують нитки між цими спогадами, на перший погляд зовсім незалежними одні від одних, — то його я посилав до пані Бонтан, коли Альбертина мене покинула. А опріч того, сталося так, що обидва ті життя мали кожне зосібна таємну паралель, про яку я не здогадувався. Роберове життя нині мене сповнювало, може, більшим смутком, ніж Альбертинине, її життя стало мені чуже. Але не могло мене потішити, що обоє вони жили так недовго. Альбертина і Робер часто казали, опікуючись мною: «Ви такий хворий». Та померли вони, а я лишився зіставляти їхні візерунки, розділені таким по суті коротким проміжком часу: останній візерунок, перед шанцями, в річці — з першим, який, навіть у випадку з Альбертиною, мав для мене вартість тільки завдяки асоціації з образом сонця, що сідає в море.

Роберова смерть зажурила Франсуазу більше, ніж Альбертинина. Вона одразу взяла на себе роль жалібниці і перебирала спогади про загиблого, лементуючи та гірко побиваючись. Вона хизувалася своїм горем, обличчя її сохло, і вона відвертала голову лише тоді, коли моє обличчя ненароком потрапляло в поле її зору, вона воліла вдавати, ніби не бачить мене. Бо, як буває у багатьох нервових натур, нервозність інших, мабуть, надто схожа на її власну, викликала в неї жах. Вона любила тепер нарікати на найлегші болі в карку, на запамороки чи на те, що об щось забилася. Але коли я згадував про якусь свою болячку, вона робилася терплячим стоїком і прикидалась, ніби не чує мене.

«Горопашний маркіз», — квила вона, хоча не могла утриматися від думки, що він став би цапки, аби лиш не йти на фронт, а коли вже

його спопали — аби втекти від небезпеки. «Горопашна мати, — лебеділа вона, думаючи про графиню де Марсант, — вона, певне, всі очі виплакала, коли дізналася про загибель свого синочка! Аби ж то вона могла хоч побачити його, а може, й краще, що не могла, бо йому носа знесло і голову розчерпило». І Франсуазині очі наливалися слізьми, але крізь них пробивалася жорстока хлопська цікавість. Запевне Франсуаза щиро співчувала горю графині де Марсант, але їй було шкода, що вона не знає, як саме та горює, і не може наситити очей ще й видовиськом скорботи. А що рюмати вона любила й охоче показувала свої сльози, то заголосила для спроби: «Оплакана моя година!» Вона так жадібно шукала слідів гризоти на моїм виду, що я говорив про Робера зумисне сухо. І, певно, керуючись духом наслідування, мавпуючи те, що від когось чула, бо нахил до шаблонів побутує як у буфетній, так і в салонах, вона проказувала, хоча й не без утіхи, властивої голоті: «Сказано, злота-срібла в могилу з собою не візьмеш, помер, як і всі».

Лакей зрадів нагоді заявити Франсуазі, що це, звісно, сумно, але загибель одиниці абищиця проти щоденної масової за-глади солдатів, які мруть попри всі зусилля уряду приховати цей факт. Але цим разом лакеєві не пощастило роз'ятрити Франсуазиної рани, як він цього сподівався, Франсуаза дала відкоша: «Авжеж, вони теж умирають за Францію, але ж я їх не знаю; завжди більше болить, коли гинуть знайомі люди». І Франсуаза, відома голосільниця, ще додала: «Читайте газети і попередьте мене, коли напишуть про смерть маркіза».

У розмові зі мною ще задовго перед війною Робер не раз сумовито проказував: «Ет, моє життя, не говорімо про нього, я приречений на заклання». Чи не натякав він на збоченство, досі від усіх приховуване і трактоване як смертний гріх, — робом дітей потому як вони вперше скуштують заказаної грушки кохання, а то й раніше, коли, відкривши самотні розкоші, уявляють собі, що вони, як ті рослини, одразу помруть, потому як розвіяли свій пилок? А може, джерело такого перебільшення крилося у Робера, як і в дітей, — щось схоже буває з уявленням про гріх, з яким ми ще не освоїлися, — у тому, що зовсім свіже відчуття відзначається страшною силою, аж поки вона піде на спад; а чи, може, його тривожило підтвержене ранньою батьковою смертю передчуття власного дочасного кінця? Звісно, таке передчуття здається неможливим. А проте смерть підлягає, мабуть, певним

законам. Схоже на те, що діти тих, хто зажився на світі або помер замолоду, майже мусять покидати цей світ у ті самі роки, що й батько-матір, і одні тягнуть за собою аж до сторічного віку болячки та невиліковні недуги, а інших, попри щасливе і бадьоре життя, забирає дочасно і невідворотно якесь нещастя, таке догідливо-незнарошне (хоча нерідко закорінене в темпераменті), аж воно видається тільки формальністю, кінцевою для звершення ко-ротечі. І цілком імовірно, що смерть, сама по собі випадкова, — як, скажімо, Роберова, пов'язана, втім, із його характером щільніше, ніж я вважав за потрібне тут викласти, — була теж приписана завчасу, відома тільки богам і не знана людям, але об'явлена смутком, смутком напівнесвідомим, напівсвідомим (ба навіть у цій останній відміні виказуваним перед людьми з тією цілковитою щирістю, з якою ми заповідаємо нещастя, марно сподіваючись на споді серця, що можемо їх уникнути, марно, бо вони таки настають), смутком того, хто носить, і повсякчас помічає в собі, немов девіз, фатальну дату?

В останню свою годину він мав бути прекрасний. Він, хто за життя, здавалося, таїв у собі, навіть сидячи, навіть сновигаючи по салону, гін кавалерійської атаки, він, хто усміхом на трикутному обличчі маскував нездоланну волю,— рушив урешті на приступ. Очищена від книжок, феодална вежка знову стала жовнірською. І цей Германт поліг, зробившись більше, ніж будь-коли, самим собою або радше кимось зі свого роду, в якому він розчинився і де був уже тільки одним із Германтів, що наочно символізував його погреб у комбрейській церкві святого Іларія* поспіль убраній у жалобний флер, де серед черні жаріла червінню, нижче митри без ініціалів і титулів германська літера Г — бо смерть вернула його до Германтів.

Перш ніж поїхати на похорон, який відбувся не зразу, я написав до Жільберти. Мабуть, я мав би написати до дукині Германської, але подумав, що вона поставиться до Роберової смерті з такою самою байдужістю, яку виявляла, я був цьому свідком, коли помирали інші люди, здавалося б, щільно пов'язані з її життям, і що, може, керуючись своїм германським духом, вона спробує показати, які їй чужі забобони по-кременства. Я був надто хворий, щоб писати до всіх. Колись я гадав, що вона і Робер дуже любилися у салонному сенсі цього слова, тобто під час зустрічі обмінювалися щирими словами, даючи вихід хвилиним почуттям. Але позаочі Робер, не вагаючись, узивав її

ідіоткою, а вона, хоча, бачучи його, й відчувала часом егоїстичну радість, неспроможна була, в чому я переконався, кивнути для нього пальцем, скористатися бодай для годиться зі свого впливу, аби зробити йому якусь послугу, навіть коли б ішлося про те, щоб відвести від нього загрозу. Ворожість, виявлена її відмовою рекомендувати його генералові де Сен-Жозефу, коли Робер мав знову вирушати до Марокко, свідчила, що її самопожертва, продемонстрована з okazji весілля, була тільки чимось на зразок дармового для неї відшкодування. Який же був мій подив, коли я дізнався (їй саме нездужалося, коли Робер поліг), що оточення визнало за свій обов'язок ховати від неї кілька днів, вигадуючи брехливі приводи, пресу, звідки вона довідалася б про його смерть, аби вберегти її від можливої тяжкої урази. Та ще дужче мене здивувала нова вістка: коли, зрештою, довелося відкрити їй правду, дукиня проплакала цілий день, заслабла і довго — майже тиждень, а це, як на неї, довго — не могла заспокоїтися. Вістка про її скорботу мене зворушила. Ось чому ніхто не сумнівався, а я й поготів, що їх єднала велика приязнь. Одначе згадуючи, скільки дрібних шпигачок, зловоро-жости у ставленні одне до одного містила ця приязнь, я подумав, яка це дурниця — велика світська приязнь.

А втім, трохи пізніше, за обставин із погляду історичного важливіших, хоча вони менше промовляли до мого серця, дукиня Германтська показала себе, як на мене, у ще вигіднішому світлі. Вона, хто ще за дівочтва, якщо пам'ятаєте, не шкодувала грубіянського зухвальства для членів російської імператорської родини, а в заміжжі зверталася до них завжди так вільно, що її часом оскаржувано у нетактовності, вона, мабуть, чи не єдина, коли в Росії вибухнула революція, засвідчувала великим князям та великим княгиням свою безмежну відданість. Ще за рік перед війною вона страшенно драгувала велику княгиню Володимир, уперто величаючи графиню де Гогенфельсен, морганічну жону великого князя Павла, «великою княгинією Павлою». А проте, хоча російська революція ще не набрала на силі, дукиня Германтська вже закидала нашого посла у Петербурзі, пана Палеолога («Палео» у дипломатичному світі, світі, який послуговується своїми, нібито дотепними, скороченнями, як ними послуговуються й інші кола), телеграмами, допитуючись про велику

княгиню Марію Павлівну. І ще довго по тому єдині ознаки пошани і симпатії ця принцеса діставала винятково від дукині Германтської.

Декому Сен-Лу завдав, якщо не своєю смертю, то принаймні тим, що вчинив за кілька тижнів до неї, гризоти куди тяжчої за дукинине горе. Справді-бо, другого дня після вечора, коли я спіткав його, і третього потому як Шарлюс сказав Морелеві: «Я помщуся», клопоти, розпочаті Сен-Лу з метою відшукати Мореля, спричинилися ось до чого: генерал, якому підлягав Морель, збагнув, що той дезертир, звелів його знайти і заарештувати, а щоб перепросити Робера за кару, якої мав зазнати хтось, ким Сен-Лу цікавився, написав до нього листа. Морель не сумнівався, що арешт його спровокований сваркою з бароном. Йому згадалися слова: «Я помщуся», він подумав, що це обіцяна помста, і заявив, що збирається зробити сенсаційне зізнання. «Авжеж, — сказав він, — я дезертир. Але чи моя це тільки провина, якщо мене знепутили?» І розпустив про барона де Шарлюса та графа д'Аржанкура, — з ним він теж посварився, історійки, пов'язані з Морелем хіба в тому сенсі, що обидва ці панове з подвоєною щирістю коханців та збоченців колись йому їх оповідали, — отож-бо взято під варту одночасно пана де Шарлюса і пана д'Аржанку-ра. Сам арешт завдав обом панам, може, меншого болю, ніж звістка, що вони були суперниками, про що жоден і гадки не мав; на слідстві вплигло й те, що вони мали легіон інших суперників, незнаних, вербованих щодня на вулиці. Кінець кінцем обох незабаром пустили з душею. Мореля теж відпустили, оскільки лист, що генерал надіслав Роберові, повернувся із зазначкою: «Поліг на полі слави». З уваги на вбитого генерал спровадив Мореля просто на передову; Морель відзначився в бою, уник усіх небезпек і вернувся з війни із хрестом, якого йому колись так і не виклопотав пан де Шар-люс і який він тепер непрямо завдячував загибелі Сен-Лу.

Згодом я не раз думав, згадуючи отой загублений у Жюп'єна військовий хрест, що якби Сен-Лу не наклав головою, він легко переміг би на повоєнних виборах, які проводилися серед шумовиння дурущів і яси слави, коли одірваний палець, касуючи сторічні забобони, давав право породичатися з аристократами, а військового хреста, хай навіть вислуженого в канцелярії, вистачало, аби звитяжно пройти до Палати депутатів, а то й до Французької академії. Після обрання Сен-Лу — адже він походив зі «святої родини» — пан Артур

Мейер пролив би потоки слів та атраменту. Але, хто знає, Ро-бер надто щиро любив народ, аби виборювати його голоси, а з другого боку, народ, через його прадавнє шляхетство, мабуть, вибачив би йому демократичні погляди. Сен-Лу не без успіху викладав би їх перед палатою авіаторів. Певна річ, герої зрозуміли б його, зарівно як і жменька високих умів. Але Національний блок так здитинів, що вирискалися б старі політичні шельми, і їх би переобрали. Ті, хто не здолав пройти до палати авіаторів, канючили, аби їх зарахували бодай до Французької академії, прагнучи заручитись голосами маршалів, президента Республіки, голови Палати тощо. Неприхильні до Сен-Лу, ці гицелі були зате прихильні до іншого Жю-п'єнового клієнта, депутата з «Аксійон лібераль», — обраний заново, той не мав конкурентів. Він не розлучився з мундиром офіцера військ територіальної оборони, хоча війна вже давно скінчилася. Його обрання радісно привітали всі газети, «об'єднавшись» круг його кандидатури, а також усі вельможні та багаті дами, прибрані в самі старі лахи — для годиться і з обави перед податками, тоді як біржовики невтомно скуповували діаманти, — не для жінок, а тому, що з недовіри до валют усіх країн шукали порятунку в багатстві, відчутному на дотик, і акції «Де Бірса» підскочили до тисячі франків. Ці дуроші трохи драгували, проте нападатися на Національний блок перестали, коли несподівано об'явилися жертви більшовизму, великі княгині у дранті, чийх мужів повбивали тачками, а синів каменували, добряче поморивши спершу голодом, підганяли матюками на роботі, кидали в колодязі, бо вважали, що в них сидить чума, що вони заразливі. Об'явилися ті, хто схистився утекти...

Новий санаторій, де я оселився, допоміг мені не більше, ніж попередні; проте сплигло багато весен, перш ніж я звідти вибрався. Нарешті я міг вернутися до Парижа, і коли я вже їхав залізницею, думка про моє літературне безталання, яке, як мені здавалося, я відкрив колись у Германтській стороні і визнав з іще більшим сумом на щоденних тансонвільських прогулянках із Жільбертою, здійснюваних у передобідню пору вже смерком, і яке перед виїздом із цієї посілости, прочитавши кілька сторінок гонкурівського «Щоденника», я поставив на карб марноті й брехливості письменства — ця думка, може, не така вже й болісна, але ще похмуріша, бо я сприйняв її не як свій власний дефект, а як неспроможність ідеалу, в який я вірив, ця думка, не

навідуючи мене вже віддавна, ударила мене знову з іще гнітючішою силою, ніж будь-коли. Пам'ятаю, на той час потяг пристав у чистому полі. Сонце освітлювало до половини стовбури дерев, вишикуваних уздовж залізничної колії. «Дерева, дерева — подумав я, — вам уже нічого мені сказати, моє прочахле серце перестало вас дожидати. Ось я на лоні природи, і що ж, холодно й знудьгова-но стежать мої очі за лінією, яка відмежовує ваші світлісті чола від темних стовбурів. Якщо я колись мав себе за поета, то тепер знаю — це облуда. Може, в новій частині мого життя, уже геть ялового, яка оце відкривається, люди подужають надихнути мене тим, чого вже не підказує мені природа. Що ж до років, коли я, може, й потрапив би її оспівати, то вони вже ніколи не повернуться». Але, втішаючи самого себе гадкою, що обсервація людських діянь, може, посяде місце відсутнього натхнення, я знав, що намагаюся тільки розрадити собі душу і що ця розрада нічого не варта. Якби я на правду мав мистецьку душу, то хіба не викликала б у мені неймовірну радість прозрічиста стіна цих дерев, освітлених призахідним сонцем, чи насип, розцяцькований квітами заввишки майже упорівень із вагонними приступками, чиї пелюстки можна було полічити — квіти, чий колір борони мене Боже, щоб я описував, як це зробило б чимало метких пер, бо чи ж можна сподіватися передати читальникові не відчуту серцем утіху?

Трохи згодом із такою самою байдужістю я споглядав золоті й помаранчеві лелітки від сонця, зловлені шибками якогось дому; нарешті, як уже звечоріло, я уздрів новий дім, начебто збудований з якогось незвично рожевого матеріалу. Проте я робив усі ці спостереження з тією самою глухою байдужістю — так гуляючи з жінкою в саду і побачивши шкляний листок, а трохи далі предмет із якоїсь подоби алебастру, незвичайний колір якого не годен був би розбити безпросвітної моєї нуди, я міг би із гречности до товаришки, аби щось сказати, а також довести, що я завважив цей колір, показати мимохідь на кольорове шкельце та кавалок тиньку. В такий самий спосіб, ніби задля душевного спокою, я оповістив самого себе, властиво, не себе, а немовби когось, хто мене супроводжував і був здатний засягти звідси більше, ніж я, ра-дисти, про вогнисте яскріння шибок та рожеву прозрічистість дому. Але товариш, чию увагу я звернув на сю прецікаву гру світла, був душею не такий ентузіаст, як

більшість людей, надто схильних захоплюватися таким видовищем, і знайомився з такою кольористістю без жодної веселости.

Моя довга відсутність у Парижі не перешкоджала моїм давнім приятелям акуратно надсилати мені запрошення (моє ймення залишалось в реєстрах), отож коли я, вернувшись, знайшов — разом із запрошенням на підвечірок у Берми на честь доньки та зятя — запрошення на ранок у принца Германського, сумовиті рефлексії, які я снував у вагоні, були не останнім аргументом із тих, що спонукали мене піти туди. Не варто зрікатися світського життя, вмовляв я себе, якщо славетна «праця», до якої я вже віддавна сподіваюся взятися не сьогодні-завтра, не для мене (або радше, навпаки, — то я створений не для неї) а чи навіть узагалі мана. Щоправда, цей аргумент, як цілком негативний, просто позбавляв ваги інші аргументи, спроможні утримати мене од відвідин цього салонного концерту. Та мене поривало туди саме ймення Германтів; давно вже стерте з моєї пам'яті, а нині, прочитане на запрошенні, це ім'я мобілізувало мою увагу, видобуваючи з моєї пам'яті зріз своєї минувшини, сповнений образів панського лісу чи високих квітів, тодішнього свого ескорту, і вернуло для мене чари та сенс, які я приписував йому в Комбре, коли, повертаючись додому Пташиною вулицею, розглядав мовби полакований начорно зовнішній бік вітража Жільбер-та Лихого, сіра Германтського. На мить Германти видалися мені знов цілком відмінними від інших людей з вищого світу, тими, хто не йде ні в яке порівняння ані з ними, ані з жодною живою істотою, навіть із монархом; видалися істотами, зродженими з тієї терпкої і вітряної аури похмурого міста Комбре, де минуло моє дитинство, істотами, зродженими з минувшини, добаченої у вуличці з місця навпроти вітража. Мені закортіло піти до Германтів, нібито це мало наблизити мене до мого дитинства і до глибин пам'яті, де воно чаїлося. І я перечитував запрошення, поки літери, утворюючи таке знайоме і таке таємниче ім'я, так само як назва Комбре, відзис-кали, збунтувавшись, свою незалежність і склалися перед стомленими очима в начебто невідому мені назву. Мама саме збиралася на чаювання до пані Сазра, знаючи наперед, що компанія буде нуднюща; і я з чистою совістю подався до принцеси Германтської.

Я взяв авто, аби поїхати до принца Германтського, він мешкав тепер не у своєму давньому палаці, а в іншому, чудовому, збудованому

на авеню дю Буа. Одна з помилок світовців — нерозуміння простої речі: якщо їм хочеться, аби ми в них вірили, вони мали б спершу повірити в себе або принаймні шанувати те, що становить засадничі основи нашої віри. За тих часів, коли я вірив — навіть знаючи, що це не так, — що Германти живуть у тому чи тому палаці за дідичним правом, дістатися до палацу чарівника чи ворожки, допевнитися, щоб на мій розказ відчинилися двері, які не відчиняться, допоки хтось не вимовить магічного закляття, видавалося мені чимось так само важким, як домогтися розмови з самим чарівником чи ворожкою. Не було для мене нічого простішого, як повірити, що старий служник, найнятий учора чи посланий від «Поте-ля і Шабо», був син, онук, правнук тих, хто служив цьому родові задовго перед Револуцією; я цілком слушно міг називати портретом предка портрет, куплений місяць тому в Бернгейма-молодшого. Але чарів не перелити, а спогадів не поділити, отож від самого принца Германтського, скоро він сам оце прохромив наскрізь ілюзію моєї віри, перебравшись на авеню дю Буа, залишилося мало що. Плафони — я так боявся, щоб вони не впали, коли оголошували моє ім'я — плафони, під якими витало б іще для мене стільки чарів та давніх острахів, заступали тепер вечірні прийняття якоїсь нецікавої для мене американки. Звичайно, світ неживих речей не має сам собою жодної сили, але оскільки ми йому її приписуємо, якийсь гімназист-міщанин міг у цю хвилину дознавати перед палацом на авеню дю Буа тих самих почуттів, яких дознавав колись я перед старим палацом принца Германтського. Просто він був ще у віці вірувань; зате я, переступивши вже цей вік, утратив відповідний привілей, так само як діти, коли минає немовлячий період, утрачають здатність розкладати молоко на стравні складники, через що дорослі мусять пити молоко з оберегою, маленькими ковточками, тоді як діти можуть смоктати його без упину, не переводячи подиху.

Переселення принца Германтського вийшло мені на добре принаймні тим, що авто, яке приїхало по мене, щоб туди відвезти, і в якому мене змагали згадані роздуми, мусило мчати вулицями в напрямку Єлисейських Полів. Бруківка була тоді кепська, але коли ми в'їхали у згадані вулиці, із задуми мене вивело враження незвичної плавкості, яке огортає нас, коли раптом авто починає котитися легше, лагідніше, без галасу, ніби перед ним відкрилася брама парку і тепер ми посувалися алеями, посиляними дрібним піском або опалим

листям; насправді так не було, але я нагло відчув, як зникли внутрішні перешкоди, бо відпала потреба пристосовуватися чи матися на острозі, як це буває, хай ми цього й не усвідомлюємо, перед чимось новим: вулиці, якими я саме проїжджав, були забутим шляхом моїх щоденних прогулянок із Франсуазою на Єлисейські Поля. Земля сама знала, куди треба нести; її опір подолано. І, як авіатор, що до цієї миті натужно котив по землі, я, раптово «відірвавшись», звільна полинув до тихих верховин спогадів. У Парижі вулиці завше мені ввижатимуться зітканими з іншого полотна, ніж деінде. Опинившись на розі вулиці Рояль, де на вітрах вистоював колись перекупник фотографій, за якими пропадала Франсуаза, я спізнав враження, що авто, втягнуте в сотні давніх кіл, могло б зараз кружляти самохіть. Я минав уже не ті вулиці, якими гуляли перехожі, я їхав серед хисткої, смутної і лагідної минувшини. А втім, вона складалася з безлічі окремих споминів, і я насилу міг розпізнати причину своєї меланхолії, породжуваної чи то знайомими стежками моїх зустрічей із Жільбертою під знаком страху, що вона не прийде, чи близькістю горезвісного дому, куди, як я чув, Альбертина заходила з Андре, а чи філософічною марнотою, символом якої стає дорога, куди нас тисячу разів гнала пристрасть, щоб опісля згаснути безплідною, як безплідні були мої квапливі й гарячкові походи після сніданку, аби поглянути на ще вогкі від клею афіші «Федри» та «Чорного доміно».

Я приїхав на Єлисейські Поля без особливого бажання лишатися на концерті в Германтів до кінця; зупинивши авто і вже збираючись висісти, щоб пройти кілька кроків пішки, я був вражений тим, що побачив ув іншому моторі, так само прибулому сюди. Згорблений добродій із нерухомими очима радше лежав, ніж сидів на задньому сидінні, роблячи, щоб триматися рівно, зусилля, які робило б дитя, якому наказано шануватися. З-під солом'яного брилика вибивалася непокірна пуца білого як сметана волосся; сива борода, як борода, наліплені снігопадом садовим статуям, що символізують річки, спливала йому по грудях. То сидів біля Жюп'єна, ладного годити йому як болячці, барон де Шарлюс, виздоровник потому як його побив грець, про який я не знав (чув тільки, що він отемнів, але осліплення було тимчасове, ба тепер він бачив ще краще); якби пан де Шарлюс досі не фарбував волосся, — тепер йому це заборонено, щоб запобігти перевтомі, — він ще раніше, завдяки явищу, схожому на хемічну

кристалізацію, явив би окові увесь блискучий метал, яким іскрилися і були насичені незгірш за гейзери буйні пуклі, нині вже з найщирішого срібла, його чуприни та борода, надаючи зараз цьому старому скинутому володареві шекспірівської величі якогось короля Ліра. Очі не лишилися осторонь цього тотального засніту, цих металургійних перетворень черепа, але — супротивний феномен — утратили увесь свій блиск. Та найдужче вражало відчуття, що цей утрачений блиск відбивав моральну вищість, засвідчуючи той факт, що фізичне і навіть інтелектуальне життя пана де Шарлюса пережило аристократичну пиху, що, як мені здавалося колись, становила єдине ціле з обома його, тамтого життя, виявами.

Саме під цей час, так само, певне, прошкуючи до принца Германтського, над'їхала вікторією маркіза де Сент-Еверт, як на думку вибагливого барона, не досить шикозна. Жюп'єн, дбаючи про барона як про дитину, шепнув йому на вухо, що маркіза де Сент-Еверт як-не-як його знайома. І зараз же, з тяжкою бідою, але й з горливістю хворого, який завзявся показати свою здатність на ще не легкі для нього порухи, барон де Шарлюс скинув капелюха і зігнувся в уклоні такому поштивому, ніби узрів перед собою не пані де Сент-Еверт, а королеву Франції. Може, саме через сутужність такого уклону пан де Шарлюс і вирішив його віддати: він знав, що зворушить іще глибше, здобуваючись на цей жест, жест морочливий, а отже, подвійно хвальний для хворого і не менш приємний для тієї, кому він призначений — у гречності хворі перебирають міру, як і королі. Може, в баронових рухах ще відчувався брак координації, вислід розладу функцій кісткового та головного мозку, в кожному разі його жести виходили аж надто розгонисті. Особисто я догледів у цьому квазіфізичну обм'яклість, відрив від самої душі життя, надто різучі в тих, хто вже ступив у чертоги смерті. Оголення сріблястих покладів чуприни позначало зміну не таку глибоку, як ця несвідома великосвітська покора, яка перевертала ієрархію всіх соціальних стосунків і схиляла перед пані де Сент-Еверт, як схиляла б і перед найпослідущою американкою (яка, зрештою, могла досягнути до баронової гречно-сти, досі не досяжної для неї), його, здавалося б, нездоланний снобізм. Бо ж барон жив далі, мислив далі, його інтелект не зазнав шванку. І більше, ніж спів Софоклового хору про принижену Едіпову пиху, більше, ніж сама смерть і всі жалобні промови,

послужливий і смиренний баронів уклін, відданий пані де Сент-Еверт, свідчив, яке крихке, яке тлінне замилювання до величі смертних, до всякої пиhi людської. Пан де Шарлюс, який досі не згодився б сісти з пані де Сент-Еверт за один стіл, тепер уклонявся їй до землі. Мабуть, він забув про становище особи, з якою вітався (удар спроможний витравити параграфи світського кодексу, як і кожен інший куточок пам'яті), а може, нескоординованість рухів пересунула у площину покори позірну непевність — інакше вона була б бундючна, — щодо особи новоприбулої дами. Отож він схилився з чемністю дітей, які несміливо підходять привітатися з дорослими на материн розказ. А втім, він сам став дитиною, але дитиною без дитячої гордості.

Добитися від пана де Шарлюса пошани — у цьому й полягав увесь її снобізм, так само як увесь баронів снобізм полягав у відмові їй у цій пошані. Пан де Шарлюс, успішно прищепивши такій собі пані Сент-Еверт віру, що він відзначається неприступним і винятковим характером, одним махом знищив тепер цю віру, коли в тихій своїй сумирності й лякливій запопадливості скинув брилика, з-під якого каскадами ринули потічки сріблястих патлів і все струмили й струмили, поки він, простоволосий і шанобливий, стояв у вимовній позі Боссюе.

Коли Жюп'єн допоміг баронові висісти, а я йому вклонився, він щось забелькотів, але так швидко і так невиразно, що я не міг зрозуміти ані слова, і коли попросив повторити його втретє, він вельми нетерпляче скинув рукою, — жест чудний, бо лице його зберігало камінний спокій: мабуть, чи не відлуння паралічу. Але освоївшись, зрештою, із цим піанісимо шепітливих слів, я збагнув, що його розуму хвороба не вразила.

А втім, переді мною було двоє баронів де Шарлюсів, поминаючи інших. З цих двох інтелектуал безперестану плакав-ся-бідкався, що йому світить афазія, бо все йому плутаються літери та слова. Але як тільки він і справді впадав у такий гріх, другий пан де Шарлюс, пан де Шарлюс підсвідомий, жаждивий збудити заздрости не менше, ніж перший — жалю, кокетуючи і так і сяк, чим гордував перший, уривав одразу — ніби диригент, коли оркестра зіб'ється, — розпочату фразу і з невичерпною винахідливістю пов'язував наступні слова зі словом, що й справді йому вилетіло замість іншого, і виходило так, ніби, власне, його він був і вибрав. Навіть пам'ять його вціліла і стала для нього новим джерелом кокетства, хоча й украй морочливого, коли він

хотів видобути якісь давні й незначні спогади, пов'язані зі мною, аби показати, що він зберіг — або відзискав — цілковиту ясність розуму. Не ворухнувши головою, не змигнувши оком і не змінюючи ні на йоту інтонації голосу, він казав мені, наприклад: «Погляньте на оцю тумбу — афіша на ній достоту, як та, перед якою я стояв, побачивши вас уперше в Авранші чи то пак, даруйте, у Бальбеку». І справді, реклама була того самого виробу.

Спершу я ледве розбирав його слова, як не бачимо ми спочатку в покоях, де на вікнах щільно запнуті всі гардини. Але ніби очі в сутіні, мої вуха призвичаїлися небавом до цього піанісимо. До того ж я гадаю, що воно помалу голоснішало, коли барон говорив, чи то через те, що кволість його голосу породжувалася нервовим перестрахом, і ляк цей розвіювався, коли пан де Шарлюс, зацікавлений кимось стороннім, переставав думати про неї, чи то з протилежної причини: ця кволість віддзеркалювала справжній стан його душі, а коротке посилення його голосу під час розмови викликалося штучним екстазом, короткочасним і радше згубним, з огляду на який чужі люди казали: «Йому вже краще, не нагадуйте йому про недугу», домагаючись тільки того, що, навпаки, його хворобливий стан повертався незабаром знов у ще гострішій формі. Хоч би що там було, барон у цей момент (навіть враховуючи моє призвичаєння) кидав слова замашніше, — так приплив у буряні дні вергає дрібні, збиті хвилі. А рештки недавнього нападу озивалися на дні баронових слів гуркотом перекочуваних камінців. А втім, говорячи зі мною про бувальщину, мабуть, аби переконати, що памороки йому ще не забило, він відтворював її в жалобному ключі, але без смутку. Він не переставав перелічувати всіх членів своєї родини або людей свого кола, які відійшли вже назавше, проте нібито не так шкодуючи, що їх нема, як радіючи, що він їх пережив. Сказати б, згадуючи про їхній скін, він ще глибше усвідомлював своє одужання. З жорстокістю майже тріумфальною, одним голосом він приказував їкаво, з глухим замогильним гудом: «Аннібал де Бреоте помер! Антуан де Муші помер! Шарль Сванн помер! Адальбер де Монморансі помер! Босон де Талейран помер! Состен де Дудовіль помер!» І за кожним разом оте «помер» падало на тих небіжчиків важким штихом землі — штихом, кинутим грабарем, який завзявся загорнути їх глибше.

Дукиня Летурвільська, — недавно вона вичуняла від довгої хвороби і не збиралася йти на концерт до принцеси Гер-мантської, — саме минала нас пішки; помітивши барона, про недавній удар якого нічого не знала, вона пристала, аби з ним привітатися. Але перебута недавно недуга не навчила її одразу розпізнавати чужі хвороби: дукиня ставилася до них надто нетерпляче, з нервовим роздратуванням, хоч у всьому цьому, може, було й багато співчуття. Почувши, як барон, заплітаючись язиком, насилу вимовляє деякі слова і ледь ворушить рукою, вона зиркала по черзі то на мене, то на Жю-п'єна, шукаючи пояснення такого разючого явища. А що ми промовчали, то вона обвела пана де Шарлюса довгим, дуже сумним, але сповненим докору поглядом. Дукиня мовби витикала йому те, що спіткала його на вулиці в такому розтерзаному вигляді, наприклад, босого і без краватки. Барон знову заникався, і вболівання та обурення дукинині зросли ще більше, отож вона гукнула: «Пане Паламеде!» тоном запитальним і водночас роздратованим, якого прибирають надто нервові люди, не здатні чекати бодай хвилину, а як ми навіть упускаємо їх одразу, перепрошуючи, що мусимо завершити туалет, вони гірко заявляють нам, не так вибачаючись, як оскаржуючи: «Ах, виходить, я вам заважаю!» — немов убачають злочин з боку того, кому стають на перешкоді. Нарешті, проща-ючися з нами із чимраз більшою скрухою, вона порадила баронові: «Вам би краще вернутися додому».

Він попросив посадити його у фотель, щоб перепочити, поки ми з Жюп'єном прогуляємося, і насилу витяг із кишені книжку, як мені здалося, молитовник. Я зрадів нагоді вивідати у Жюп'єна подробиці про баронове здоров'я. «Я з радістю побалакаю з вами, пане, — сказав мені Жюп'єн, — але далі, ніж до Рон-Пуена, ми не підемо. Дякувати Богу, баронові тепер краще, але я боюся залишати його надовго самого, він не змінився ні на йоту, у нього надто добре серце — останню сорочку з себе віддасть; а крім того, він ще моторний, як молодик, доведеться брати очі в руки». — «Тим паче, — втрутився я, — що він винозорий; мене страшенно засмутила була звістка, що він осліп». — «Справді, параліч відібрав був йому зір, барон отемнів цілковито. Уявіть, поки його лікували (лікування поставило його на ноги) місяців два-три він бачив не більше, ніж сліпий з народження». — «І через це йому були вже непотрібні певні ваші послуги?» — «Де там! Не встиг переступити порога готелю, як почав цікавитися

подобою служників. Я запевнив, що тут самі страшила. Але він швидко зметував, що такого не може бути і що я підбріхую. Бачили такого брикунця! До того ж він мав якийсь нюх, може, вгадував по голосу абощо. Далі він узяв моду відсилати мене в тій чи тій пильній справі. Одного дня — даруйте, що я вам розповідаю, але вам якось випало побувати у Святині Безсоромности, і мені нема чого перед вами критися (а втім, він завше не без певної зловтіхи хвалився довіреними йому таємницями) — я вертаюся з однієї нібито пильної справи, вертаюся тим квапливіше, що, як я здогадувався, барон придумав її зумисне, аж це під дверима його номера чую, як хтось каже: «Що?» — «Як, — відповідає барон, — тобі таке вперше?» Я входжу без стуку і — о, який жах! — застаю барона, уведеного в оману голосом і справді товщим, ніж звичайно у цьому віці (барон був тоді геть сліпий), у товаристві, — і це він, хто давніше волів зрілих осіб! — заледве десятирічного хлопчини!»

Мені розповідали, що барон майже щодня впадав у розумову депресію, він не те що марив, а сповідався вголос при сторонніх, про чію присутність чи там суворі засади забував, звірявся з поглядами, які звук був таїти, наприклад, із германофільством. Хоча війна давно вже минула, пан де Шарлюс і досі бідкався над поразкою німців, зараховуючи себе до них, і гордо вирікав: «Не може бути, щоб ми не взяли реваншу, — хіба ж ми не довели, що здатні чинити найдужчий опір і що маємо найкращу організацію?». Або його звірвання прибирали іншого тону, і він люто волав: «Хай лорд Ікс або принц де*** не пробують повторювати своїх учорашніх слів, бо я зарікся їм відповідати: «Ви ж бо знаєте, що ви з тих, принаймні не меншою мірою, ніж я». Зайве додавати, що у хвилини таких зривів, коли пан де Шарлюс був, як мовиться, «не при собі» і признавався в германофільстві чи ще в чомусь, особи з його оточення, Жюп'єн чи дукиня Германтська, зазвичай уривали цей потік нерозважливих слів і давали для не таких близьких і язикатіших знайомих якусь вигадану, але доладнішу інтерпретацію.

«Леле! — заволав Жюп'єн. — Не казав я вам, що не треба далеко відходити, о, прошу, він уже встряв у розмову з якимсь садівничком. Бувайте, пане, ліпше нам із вами розійтися, гріх бодай на хвилю покидати хворого самого, це вже тільки велика дитина».

Я знову висів з авта, не доїжджаючи до дому принцеси Германської, і почав думати про втому, про нудьгу: напередодні, опанований ними, я намагався бодай ескізно відтворити лінію, яка в одному із сіл, визнаних найчарівнішими у Франції, відмежовувала на деревах тінь від світла. Звичайно, вчорашній художній досвід нині вже не гнобив моєї вражливості так немилосердно. Висновки були ті самі, що й раніше. Але, як і за кожним разом, коли щось відривало мене від моїх звичок, — вийшов не о тій порі, опинився у новому місці, — я відчував живлющу радість. Сьогодні ця радість здавалася мені чисто дріб'язковою — тішитися відвіданням концерту в дукині Германської. Але якщо тепер я вже знав, що мені нічого не всміхається, окрім дріб'язкової радості, то який резон відмовлятися від неї? Я втокмачував собі в голову, що не зазнавав, мережачи свій шкіц, жодного ентузіазму — хоча це коли не єдина, то принаймні найперша ознака таланту. Далі я спробував видобути з пам'яті інші «моментальні знімки», а надто знімки, зроблені у Венеції, але саме вже це слово сповнило мене нудьгою, якою сповнила б фотовиставка, і я відчував у собі не більше запалу та хисту для опису баченого колись, ніж учора для опису того, що постерегло моє чіпке і вже наперед змуджене око. За хвилю численний гурт віддавна вже не бачених приятелів запевне проситиме, щоб я перестав усамітнюватися і присвятив їм свій час. Я не мав жодної підстави відмовляти їм, зайвий раз пересвідчившись, що ні до чого не придатний і що письменство більше не справляє мені радості, чи то з моєї провини, оскільки мені бракує кебети, чи то зі своєї власної, оскільки насправді воно куди менше насичене дійсністю, ніж я гадав.

Мені згадалися Бергготтові слова: «Ви хворий, але жаліти вас не випадає, ви живете радощами розуму», — як же він у мені помилявся! Як мало таїлося радощів у цій яловій гострості погляду! Додам навіть, якщо я часом і спізнавав якісь радощі (не розумові), то тринькав їх на всіляких жінок; ото ж якби доля послала мені журавлиного віку, та ще й без хвороб, то я просто зажився б на світі й навряд чи був би якийсь глузд у такому довгому животінні. Що ж до «духовних радощів», то хіба міг я так назвати холодні спостереження, dokonані моїм бистрим оком чи тверезим розумом без жодної втіхи і жодного пожитку?

Але іноді саме в ту мить, коли вже хочеться сказати — пиши все пропало, з'являється знак, посланий нам на порятунок; ми переторгали всі двері, але вони вели в нікуди, аж це, неждано-негадано натикаємося на єдині, якими можна ввійти і яких даремно шукали б сто років, і — о щастя! — вони відчиняються.

Перетравлюючи свої невеселі думки, я ступив на дитинець палацу Германтів і з неухважності не помітив прибулого ав-та; на окрик водія я встиг лише сахнутися вбік; відступивши, я спіткнувся об недбало тесаний бруковий камінь під стіною гаража. Проте в ту хвилину, коли, відзискуючи рівновагу, я поставив ногу на кругляк, розміщений нижче, ніж перший, моя нехоть розвіялася, і я відчув те саме раювання, яким у різні періоди мого життя наповнювали мене то картина лави дерев під час поїздки каретою круг Бальбека, як здавалося, розпізнана мною, то обриси мартенвільських дзвіниць, то смак мад-ленки, умоченої в чай, а також сила інших вражень, уже тут згаданих, усе те, що, мабуть, утілили в собі останні Вентей-леві опуси. Як тоді, коли я вкинув у рота мадленку, враз де й поділася вся моя тривога за будущину, де й поділися всі мої духовні сумніви. І навіть тривоги й сумніви, що напастували мене ще мить тому, тривоги й сумніви щодо своїх літературних здібностей і самої життєвості словесности, згинули ніби за помахом чарівничої палички.

Я не вдарився у нові розумування, не знайшов жодного вирішального аргументу, а перепони, ще хвилину тому нездоланні, утратили всяку вагу. Але цим разом я поклав не звирятися на своє невідання, як того дня, коли скуштував розмоченої в чаї мадленки. Блаженство, відчуте в цю мить, було, безперечно, тим самим блаженством, якого я дознав від смаку мадленки, але пошуки прихованих його причин я відклав тоді надалі. Різниця, чисто змислова, крилася у викликаних образах; глибокий блакит виїдав мені очі, враження свіжос-ти, сліпучого саява вирували довкола, і я, прагнучи їх схопити, не смів ворухнутися, як тоді, коли, смакуючи мадленкою, перебирав у думках усе, що вона мені нагадувала, — ото ж я стояв, байдужий до того, що міг викликати сміх численного тлуму водіїв, одною ногою на вищому, а другою на нижчому кругляку, не перестаючи хитатись, як хвилину тому. Суто механічне відтворення щойно зробленого рвучкого кроку нічого не давало, натомість якби я був здатний, забувши про концерт у Германтів, віднайти те, що

відчував, ставлячи ноги в такий спосіб, мене знову черкало б сліпуче й водночас невиразне видиво, ніби кажучи: «Злови мене з лету, якщо тобі це до снаги, і постарайся відгадати загадку щастя, яку я тобі загадую». І майже відразу ж я її розпізнав — то була Венеція; усі мої зусилля описати її і так звані моментальні знімки, зроблені моєю пам'яттю, ніколи ні про що мені не промовляли, але враження, що я спізнав колись на нерівній бруківці баптистерію Сан-Марко, вернуло мені її укупі з рештою супровідних вражень, пережитих того дня; вони очікувально зачалися у своїй шерезі, у низці забутих днів, поки несподіваний випадок владно вихопив їх відтіля. Так само смак мадленки нагадував мені Комбре. Але чому образи Комбре та Венеції вдихнули в мене у тому й тому разі неймовірну радість, радість зрідні певності, радість, цілком достатню, без жодних інших резонів, щоб я збайдужів до смерті?

Не перестаючи розмірковувати над цим і заповзівши сьгодні ж знайти відповідь, я вступив до палацу Германтів, ми ж бо завжди, перш ніж узятися до внутрішньої праці, воліємо грати наші уявні ролі; сьгодні це була роля запрошеного. Коли я опинився на другому поверсі, шафар запросив мене до віталеньки-бібліотеки, опостінь із буфетною — я мав там зачекати, поки дограють якийсь музичний твір, оскільки принцеса заборонила відчиняти двері під час виконання. І ось, у цю власне мить об'явився другий знак, аби підперти той, що подали два нерівно покладені кругляки, надихаючи мене не послаблювати свого завзяття: лакей, хоч як уникав стуку-грю-ку, брязнув ложечкою об тарілку. Мене затопило таке саме блаженство, як щойно на нерівній бруківці; враження усе ще дихали палом, проте були цілком відмінні: нуртування запахів диму, злагоджене свіжістю узлісся; і я збагнув: те, що мені оце здалося таким любим, було рядочком дерев, колись таких нудних у моїх очах для спостереження та опису, тих самих дерев, перед якими я відкоркував був пляшку пива, взяту до вагона, — і я думав якусь хвилю, ніби в якомусь забутті, що я знов опинився перед цими деревами, бо якийсь ніби знайомий дзвін ложечки породив у мене, перш ніж я встиг проч-нутися, ілюзію стуку молотка, яким колійник поправляв щось у вагонному колесі, поки ми стояли під тим ліском.

Сказати б, знакам, що мали б вивести мене з апатії і повернути мені віру в літературу, залежало того дня на тому, щоб дедалі множитися:

шафар, посивілий на службі у Германтів, пізнав мене і заніс до бібліотеки, де я сидів, заніс, аби мені не довелося йти до буфету, набір птифурів та склянку оран-жади; він подав мені серветку, я витер рота і зараз же, — як тут не згадати героя «Тисячі й одної ночі», того, як на його випадкові, цілком несвідомо проказані закляття, з'являвся видимий тільки йому слухняний джин, ладний перенести його на край світу, — нове видиво блакиту промкнулося перед моїми очима; але, чисте і солоне, цим разом набубнявіло синявими персами. Враження було таке сильне, що пережита мить видалася мені достотною. Знетямлений ще дужче, ніж того дня, коли роздумував, чи мене принцеса Германтська і справді прийме, а чи, навпаки, все піде прахом, я ладен був присягтися, що служник у цю мить відчиняє вікно на пляж і що мене так і пориває пройти по молу під час припливу. Серветка, якою я втер губи, виявилася така сама цупка та крохмальна, як і рушник, яким я насилу витерся, стоячи біля вікна першого дня нашого приїзду до Бальбека, і тепер, перед бібліотекою палацу Германтів, вона розгортала, так само заламуючись і розстилаючись, оперення океану, зелено-блакитного, як хвіст павича. І я тішився не тільки цими барвами, а й повнею цієї миті мого життя, що викресала їх тепер, пориваючись, мабуть, до них віддавна, до барв, яким я не радів у Бальбеку, стомлений чи, може, засмучений чимось, на противагу теперішньому моментові: визволившись від усякої недо-сконалости зовнішнього сприйняття, чистий і безтілесний, він розпирав мене веселощами.

Концерт міг закінчитися першої-ліпшої хвилини, після чого мені довелося б зайти до салону. Отож я докладав усіх зусиль, щоб ясно і по змозі якнайшвидше зрозуміти природу ідентичних радощів, спізнаних щойно тричі за кілька хвилин, а потім добути з них корисну науку. Я не забивав собі голови глибочною прірвою між справжнім враженням від предмета і враженням штучним, яке ми викликаємо в собі зумисне, силкуючись його уявити. Я надто добре пам'ятав, як Сванн примудрявся колись говорити майже байдуже про дні, коли був коханий, бо під тими словами він бачив щось інше, ніж ті дні, пам'ятав і наглий біль, який викликала в ньому коротка Вентейлева фраза, повертаючи йому ті дні такими, як він одчував їх колись; отож я добре розумів: що те, що пробудилось у мені, коли я відчув нерівність бруківки, цупкість серветки, смак мадленки, не мало жодного зв'язку з

тим, що я не раз намагався пригадати про Венецію, Бальбек чи Комбре, закликаючи на допомогу цільну пам'ять; і розумів, що життя часом можна вважати за пересічне, хоча інколи воно здавалося нам таким гарним, бо в першому разі на підставі чогось зовсім іншого, ніж воно саме, на підставі образів, де від нього нічого не збереглося, ми його засуджуємо і знецінюємо. До того ж я зазначив про себе: різниця, що виникає між окремими реальними враженнями, — вона пояснює, чому цільна картина життя не може його передавати, — зумовлена, очевидно, тим, що навіть найнікчемніші слова, сказані в певний період нашого життя, чи найнезначніші наші жести були оточені, осяяні, відблиском справ, не пов'язаних із ними логічно, були відгороджені від них розумом, який їх не потребував для розумування, справ, серед яких жест чи там найпростіше відчуття,— рожевий вечірній відсвіт на завітчаній стіні сільської ресторації, чуття голоду, жадання жінок, насолода розкішшю, або, скажімо, блакитні волоти вранішнього моря, цей сповиток музичної фрази, яка ледь-ледь виглядає з нього, як плечі ундин, — залишаються, одначе, ув'язненими, ніби в тисячі запечатаних скудельниць, кожна з яких могла б наповнитися справами з геть відмінними запахами, барвами чи температурою; не кажучи вже про те, що ці скудельниці, по-розставляювані по всій вертикалі наших літ, упродовж яких ми постійно змінювалися бодай мріями чи думками, містяться на щонайрозмаїтіших рівнях і вражають нас дивовижною мінливістю атмосфери. Звичайно, такі зміни відбулися непомітно; але між раптово виринулим спогадом і нашим теперішнім станом, так само як між двома спогадами різних літ, місць і годин, відстань така, що її досить, навіть без уваги на їхню неповторність, аби вони стали непорівнянні. Отож якщо спомин, канувши в непам'ять, не спромігся налагодити жодної сув'язі, перекинути жодних сполучних ланок між собою і даним моментом, якщо він прикипів до свого місця та своєї дати, якщо зберіг свою особність і свою ізоляцію на дні якоїсь долини чи на гірському шпилі, то завдяки цьому ми зненацька починаємо дихати новим повітрям, бо саме це повітря ми вдихали колись, отим найчистішим повітрям, яким поети даремно прагнули виповнити Рай і яке не могло б нам дати глибокого враження віднови, якби ми вже не дихали ним колись, бо справжній рай — це рай утрачений.

Між іншим я зауважив, що на мене чекають — у творі мистецтва, до праці над яким я вже дозрів, хоча цього ще не усвідомлював, — величезні труднощі. Мені б довелося послідовно творити всі його компоненти в матеріалі, досить відмінному від матеріялу, який відповідав би спогадам про надморський ранок або пообідні години у Венеції, чи від матеріялу, до якого я вдався б, якби захотів змалювати рівбельські вечори, коли в їдальні, повернутій у сад, починала розпадатися, відступати, танути спека, і коли сонце спливало останнім своїм блиском по трояндах на ресторанный стіні, а в небі ще дотлівали останні акварелі дня, — в матеріалі особливому, новому, незвично прозорому й дзвінкому, щільному, свіжкому і рожевому.

Я блискавично перебіг думкою по всьому цьому, спонукуваний більшою, ніж досі, жадобою дошукатися причин раювання, причин характерної певности, яку воно накидало, пошуків, колись урваних. І я відгадав цю причину, порівнюючи оті різномасті солодкі враження, споріднені між собою тим, що я відчував їх, — дзвін ложечки об таріль, ефект нерівної бруківки, смак мадленки, — і в цей момент, і в момент боз-наколишній, відчував так гостро, що минулість тіснила навіть теперішність, і я вагався, не відаючи, в якій із них двох опинився; справді, істота, яка смакувала зараз у мені це враження, смакувала в ньому те спільне, що воно мало і з давніми днями, і з теперішньою миттю, те, що було в ньому позачасове — ця істота з'являлася лише тоді, коли завдяки цілковитому збігові якихось моментів теперішності і минулості опинялася в єдиному середовищі, де вона здолала б жити і радіти глуздові світу, тобто поза часом. Цим і пояснювалося, що тривожна думка про смерть покинула мене в ту мить, коли я несвідомо розпізнав смак мадленки, оскільки саме в цей момент істота, якою я став, була істотою позачасовою, а отже, байдужою до мінливого плину будучини. Вона жила тільки красою світу, не годна схопити її в теперішності, де зупинялася робота уяви, а чуття були безсилі постачати її; і де саме майбутнє, до якого пориваються наші вчинки, відчужене від нас. Ця істота завше приходила до мене і завше об'являлася тільки поза чином, поза безпосередніми радощами, щойно тільки диво аналогії дозволяло мені втекти від теперішнос-ти. Тільки цьому диву було до снаги допомогти мені віднайти мої давні дні, утрачений час, тоді як зусилля моєї пам'яті чи розуму зводилися завжди на пшик.

І може, якщо я недавно твердив, що Бергготт помилявся, кажучи про радощі духовного життя, то лише тому, що в той момент «духовним життям» я називав логічні міркування, які не мали жодного зв'язку бодай із чимось, що жило тої миті в мені — достоту так само я міг твердити нині, коли жадав пережити правдиву мить минувшини, яка, власне, вже тричі відроджувалася в мені, що світ і життя нудні, бо я оцінював їх на підставі несправжніх спогадів.

Та невже тільки мить минувшини? Ба ні, більше; щось таке, що є спільним і для минувшини, і для сучасности й водночас набагато істотніше, ніж вони. Скільки разів у житті мене розчаровувала реальність, бо в момент, коли я сприймав її, уява — єдиний мій орган, завдяки якому я тішився красою, — не могла пристосуватися до неї у згоді з невблаганним законом, що можна уявити собі лиш те, що відсутнє. І ось раптом чинність цього залізного закону звів нанівець, скасував чудовий викрут природи, завдяки якому зблиснуло враження — від брязкоту виделки чи стуку молотка, навіть від назви книжки тощо — у минулому, і вже моя уява могла порозкошувати як там, так і в теперішності, де реальний струс моїх чуттів, спричинений брязком, приторком серветки тощо, підкинув до марень уяви те, чого їм зазвичай бракує, підкинув думку про буття і завдяки цьому викрутові дозволив моїй істоті запопасти, виокремити, зафіксувати — у блискавичному спалахові — те, що для неї завжди неспійманне: дрібку часу в чистому стані. Ця істота, яка ожила в мені, коли із щасливим трепетом я почув згук, спільний для дзвону ложечки об таріль та для стуку молотка об вагонне колесо, спільний для двиготу нерівно покладених плит на дитинці Германтів та в баптистерії Сан-Марко, ця істота живиться тільки сутністю речі, у ній тільки знаходить свій харч, свою втіху. Вона марніє, споглядаючи теперішність, куди органам чуття несила постачити їй того поживку, марніє, розмірковуючи над минулим, яке висувив розум, марніє, чекаючи на прийдешнє, яке воля конструює із фрагментів теперішности і минулости, та ще й позбавляє їх реальности, зберігаючи в них тільки те, що надається до суто людських утилітарних цілей, визначених нею. Але щойно тільки дзвін чи запах, чутий уже колись чи знаний, з'явиться знову, разом у минулости й теперішності, реальний, але не дійовий, ідеальний, але не абстрактний, як зразу вивільняється природа речей, вічна і звичайно зачаєна, а наше правдиве я, здавалося б, давно уже вмерле, але до

кінця не добите, пробуджується, оживає, дістаючи небесну поживу, принесену йому. Хвилина, вільна від часового ряду, створила в нас наново, аби ми її відчули, людину вільну від часу. І ми розуміємо, що ця людина увірує в свою радість, навіть якби здавалося, що простий смак мадленки логічно не містить причини для такої радості, і розуміємо, що слово «смерть» уже втратило для неї сенс; опинившись поза часом, чого б вона мала боятися будучини?

Але ця мана для ока, явивши мені мить минулого, несумісну з теперішністю, змигнула, та й уже. Звичайно, можна продовжити виставу добровільної пам'яті, така пам'ять вимагає сил не більше, ніж розглядання книжки з малюнками. Отож колись, наприклад, того дня, коли я вперше вибирався до принцеси Германтської, із сонячного подвір'я нашої паризької кам'яниці я позирав знічев'я, за спонукою серця, то на майдан біля комбрейської церкви, то на бальбецький пляж, наче вибирав ілюстрації саме для цього дня, гортаючи зошит з акварелями, намальованими в різних куточках, де я бував; і отак собі каталогізуючи ілюстрації своєї пам'яті, подумав з егоїстичною втіхою колекціонера: «А все ж я бачив у житті чимало прекрасного». Тоді моя пам'ять, певна річ, підтверджувала відмінність вражень; хіба що сполучала між собою однорідні елементи. Інакше було з моїми трьома недавніми спогадами, адже тут, навпаки, замість подавати своє я у вигіднішому світлі, я майже сумнівався в повсякденній достеменності цього я. Так само того дня, коли я вмочував мадленку в гарячий чай, у самім серці місця, де я опинявся, — хай би тим місцем був, як того дня, мій паризький покій, чи як сьогодні, цієї миті, бібліотека принца Германтського, а недавно — дитинець його палацу, — в мені жило, сяючи круг мене яс-ною аурую, враження (смак розмоченої мадленки, металевий дзвін, кругляк під ногами) спільне для місця, де я саме перебував, а також для іншого місця (кімнати тітки Октавії, залізничного вагона, баптистерія Сан-Марко).

Ось і тепер, коли я розмірковував про все це, виття у водогінних трубах, таке схоже на протяжистий рев сирен, які часто лунали вечорами на прогулянкових кораблях, під час плавби коло Бальбека, пробудило в мені (як уже колись у Парижі, у великому ресторані, коли я дивився у вікно люксової їдальні, напівпорожньої, нагрітої сонцем, літньої) щось далеко більше, ніж просто враження, аналогічне тому, що я переживав бальбецькими вечорами, коли на всіх столиках лежали

обриси та срібло, а за великими розчиненими навстіж вікнами виднілася дамба — без жодного розриву, «лите» скло або «литий» камінь — тимчасом як сонце звільна опускалося в море, де починали порякувати пароплави, а мені, щоб підбігти до Альбертини та її приятельок, що гуляли дамбою, досить було переступити через дерев'яну раму, заввишки мені по кісточки, в чії жолоби, щоб провітрити готель, зсунуто водночас весь послідовний ряд шибок. Але до цього враження не домішувався болісний спомин про кохання до Альбертини. Болісні спогади ми зберігаємо тільки по небіжчиках. А небіжчики швидко обертаються у тлін, довкола їхніх могил залишаються тільки краса природи, тиша, кришталеве повітря.

Ба навіть, зрештою, то було не так відлуння, дублікат минулого враження, пробудженого в мені відгомоном у водогінній трубі, як саме те враження. У цьому разі, як і в усіх попередніх, спільне враження силкувалося відтворити довкола себе давнє місце, тимчасом як місце теперішнє, на яке зазіхало місце давнє, всією своєю непіддатливою масою змагалось проти влямування в паризький палац нормандського пляжу чи залізничного насипу. Приморська їдальня в Бальбеку, зі своїми адамашковими обрусами, приготованими, наче покров жертovníка, до зустрічі призахідного сонця, силкувалася похитнути міцні підвалини палацу Германтів, виважити його двері, змусити підскочити круг мене канапи, як колись змусила підскочити столики паризького ресторану. Як завжди у цих «змертвихвстаннях», відлегло місце, народжене довкола спільного враження, на мить спліталось, наче борець, із місцем теперішнім. І як завжди, гору брало місце теперішнє; і як завжди, переможений видавався мені прекрасніший; він був такий прекрасний, що я в захваті завмирав на нерівній бруківці, як і перед чашкою чаю, намагаючись утримати в ті секунди, коли воно зринали, і завернути, коли воно знов тікало, тамте Комбре, тамту Венецію чи тамтой Бальбек, навальні й відтручувані, народжувані, щоб потім покинути мене в серці тих місць, хоч і нових, але відкритих для минулого. І якщо теперішнє місце не зразу перемагало, мені видавалося, ніби я непритомнію; бо ці воскресіння минувшини, хоча тривають лише секунду, такі всеосяжні, що змушують не тільки наші очі перестати бачити перед собою кімнату і споглядати дорогу, обсажену деревами, чи те, як дедалі бучавіє морський приплив; вони змушують ніздрі вдихати повітря відлег-лих місць, змушують волю

вибирати між різними планами, які вони нам підсовують, змушують усю нашу свідомість повірити, що вона оточена ними, або принаймні вагатися серед цих теперішніх місць, приголомшену непевністю, схожою на ту, яку ми іноді відчуваємо, засинаючи перед невимовним видивом.

Отож те, чим оце щойно смакувала істота, двічі-тричі воскресена в мені, становило, може, фрагменти буття, вирваного в часу, але така задума, дарма що осягає вічність, перебіжна. А проте я відчував, що втіха від неї, така рідка гостя в моєму житті, була єдиною правдивою і плідною втіхою. Справді-бо, хіба примарність інших утіх не знаходить достатнього свого виразу бодай у постійному недоситові, який залишають нам, приміром, розкоші світського життя, доводячи нас до нестравності, викликаній поглинанням огидної їжі, а чи приязнь, певніше, її симуляція, бо митець, жертвуючи, хоч би з яких духовних спонук, годиною праці задля балачки із приятелем, знає, що він зрікається реальності в ім'я якоїсь мани (приятелі є приятелями тільки в час, коли ми віддаємося милим шаленствам, які трапляються в нашому житті і яким ми потураємо, хоча й усвідомлюємо десь на споді душі, що впадаємо в оману, як упадає в неї божевілець, уявляючи собі, наче меблі живі, й балакаючи з ними), чи там смуток, нерозлучний із насиченням, смуток, знайомий мені після зустрічі з Альбертиною, коли я завдав собі клопоту чогось досягти — познайомитися з дівчиною, — і коли той клопіт, хай, зрештою, і невеликий, видався мені власне таким, може, саме тому, що я допевнивсь свого? І якщо я в чомусь черпав утіху навіть більшу за ту, що зазнав би, кохаючи Альбертину, то тільки у протилежному — в тузі, яка мене опадала в час її відсутності, бо коли я був певен, що вона зараз з'явиться, як того дня, коли повернулася із Трокадеро, я, здається, нічого, окрім невиразної нуди, не відчував, тимчасом як я дедалі розпалювався і радість моя зростала, коли свідомість мою розбурхував брязкіт ножа чи смак чаю, вводячи до мого покою покій тітки Леонії, а за ним і весь Комбре та обидві пов'язані з ним сторони.

Отож я поклав собі не припиняти цього споглядання природи речей, схопити його, але як? яким робом? Певна річ, цупкість серветки, повертаючи мені Бальбек, голубила в цю хвилину мою уяву не лише виглядом моря того ранку, а й запахом покою, швидкістю вітру, вранішнім голодом, ваганнями, куди, в який бік піти

прогулятися, і все це у парі з враженням від шматка полотна, сполучуваного в моїй уяві з тисячами ангольських крилець, тієї миті, коли нерівність бруківки оживила миршаві й мізерні образи, залишені в пам'яті Венецією та Сан-Марком, оживила у всіх напрямках, у всіх вимірах і в кожному враженні, якого я там дознав, відповідно пов'язуючи майдан із церквою, пристань із палацом, канал із пристанню та з усім, що відкривається очам як світ бажань, видимих лише для духу, я відчув спокусу (далебі, сезон цьому сприяв) якщо не прогулятися знову венецькими, вічно весняними для мене водами, то бодай вернутися до Баль-бека. Але я ні на хвилику не зупинився на цій думці. Я знав не тільки те, що згадані краї не такі, якими їх малюють для мене їхні назви, — і вже тільки в сонних мареннях поставали переді мною краєвиди, створені з чистої матерії, зовсім відмінної від світу звичайних предметів, що їх ми бачимо, що їх торкаємося, і невід'ємної від цих краєвидів, як тільки я собі їх уявляв; але якщо навіть говорити про образи ще одного роду, образи, зроджені зі спогаду, я знав, що краса Бальбека не відкрилася мені, коли я був там, і що, власне, та краса, яка передалася мені від цієї місцевості, вже не була красою, яку я відкрив у свій другий приїзд. Я вже не раз переконувався, що годі шукати в довкіллі відгадки того, що криється у глибині нас; що не на площі Сан-Марко і не за другої моєї подорожі до Бальбека чи після повернення до Тансонвіля, аби побачитися з Жільбертою, я віднайшов Утрачений час, — і що подорож, яка підсувала мені тільки ще одну ілюзію, ніби ці давні враження існують поза мною, на розі якоїсь площі, не могла бути для мене засобом, якого я шукав. Я не хотів дати себе одурити знов, адже мені залежало на тому, щоб довідатися, зрештою, чи справді можна осягти те, що серед постійних моїх розчарувань стосовно місць чи стосовно людей (хоча колись п'єса для Вентейлевого концерту начебто переконала мене у протилежному) я вважав за нездійсненне. Я не збирався робити ще одну спробу на шляху, про який я знав уже давно, що це шлях у нікуди. Враження, як ті, що я намагався утримати, могли тільки розвіятись у зіткненні з безпосередньою радістю, неспроможною їх породити.

Єдиний спосіб, посмакувати ними докладніше, вимагав зусилля, щоб найближче з ними ознайомитись у їхньому вита-лищі, тобто в мені самому, висвітлити їх аж до самих глибин. Я не міг пізнати насолоди в Бальбеку, ані насолоди життя з Альбертиною: раювання

ставало для мене приступним постфактум. А коли я складав конспект розчарувань свого життя як життя прожитого, розчарувань, які змусили мене повірити, що його реальність міститься, мабуть, не в діяннях, а деінде, то цей конспект не викладав розмаїтих моїх розчарувань у спосіб чисто випадковий і в дусі обставин мого існування. Я добре розумів, що розчарування в подорожі та в коханні не відрізняються між собою нічим, крім вигляду, якого набуває відповідно до фактів, пов'язаних із нею, наша неспромога повністю віддатися чуттєвим розкошам, плідній діяльності. І, згадуючи ще раз про позачасову радість, викликану брязкотом ложечки чи смаком мадленки, я казав собі: «Хіба це не те щастя, яке навіяла Сваннові невеличка сонатна фраза, хибно ототожнившись у його уяві з любовними втіхами і знеохотивши до пошуків його у творчості, щастя, яке ще гостріше, ніж куценька сонатна фраза, дозволило мені відчувати як щось неземне пурпуровий і таємничий поклик септету, якого Сванн не подужав пізнати і помер, як легіон інших: перш ніж йому відкрилася створена для нього істина? А втім, із цієї фрази він не мав би жодного пожитку, бо вона могла б чудово символізувати поклик, але не здолала б сподвигнути Сван-на на письменництво, він був народжений не для пера».

А проте за хвилину, перебравши подумки ці випадки воскресіння пам'яті, я спостеріг: хай і по-своєму, деякі невиразні враження — ба навіть ще у Комбре, на Германтській стороні — інколи будили мою думку на кшталт цих ремінісценцій, хіба що крили в собі не давнє враження, а нову правду, коштовний образ, і я намагався його відкрити за допомогою тих самих зусиль, які ми робимо, аби щось пригадати, немовби наші найпрекрасніші помисли скидалися на музичні мотиви, які крутяться нам у голові, хоча ми ніколи їх не чули, і які ми силкуємося вислухати і занотувати. Я з приємністю здумав як свідчення, що я був такий самий уже тоді і що це збіглося з основною рисою моєї вдачі (із приємністю, не позбавленою зажури на гадку, що відтоді не досягнуто жодних успіхів), що вже у Комбре я укмічував той чи інший образ, вартий моєї уваги, хмару, трикутник, дзвіницю, квітку, камінь, відчуваючи, що, може, під цими знаками криється щось зовсім інше, і я маю його відгадати, криється думка, зашифрована в них, як ув ієрогліфах, спроможних видатися лише зображеннями світу матеріальних речей. Звичайно, шифр важко відгадати, але одне вже це

надавало читанню сенсу якоїсь правди. Бо ті правди, які розум схоплює безпосередньо, прозоро, у світі повного світла, мають у собі щось не таке глибоке, не таке конечне, як правди, які життя передає всупереч нам через враження — фізичне, бо воно вливається в нас через наші органи чуття, але при цьому ми можемо визволити з нього дух.

Загалом як у тому, так і в тому разі, чи то йшлося про враження, нав'язане виглядом мартенвільських дзвіниць, чи про ремінісценцію, викликану нерівністю бруківки або смаком мадленки, враження слід у поті чола витлумачувати як знаки відповідних їм законів і понять, намагаючись мислити, тобто добувати з мороку те, що я відчуваю, і перетоплювати його в духовний еквівалент. Та хіба цей спосіб, як здавалося мені, єдино можливий, не був, власне, творенням мистецької речі? У голові мені зарілося все те, що звідси випливало: якщо йдеться про такі ремінісценції, як дзвін виделки або смак мадленки, а чи про істини, написані з допомогою знаків сенс яких я відшукував у свідомості, де — дзвіниці та зело — склада лися в якусь неврозумливу квітчасту базгранину, то головною їхньою ціхою було те, що вони не залишали мені права вибору, як мовиться, їжте очі, що купували. Я відчував, що це запорука їхньої достеменности. Я ж бо не шукав на подвір'ї двох кругляків нерівної бруківки, коли спіткнувся. Але, власне, випадковий і неминучий спосіб, у який мене спіткало враження, і був критерієм достеменности воскресеної ним минувшини та розбурканих образів, бо хіба ж ми не чули, як уперто повертався він до світла, яке озивається в нашому серці radoщами віднайденної реальності! А ще він контролює до-стеменність кожного образу, складеного з теперішніх вражень, подаючи їх із тим непомильним відчуттям пропорції світла і тіні, опуклостей і западин, спогадів і забуття, яке не дається свідомій пам'яті чи обсервації.

Що ж до внутрішньої книги незнайомих знаків (знаків, здавалося б, рельєфних, що їх моя увага, зглиблюючи підсвідомість, починала шукати, відпихати, обминати, ніби нурець при зондуванні дна), то їхньому відчитуванню ніхто не міг допомогти мені жодним правилом, бо читання зводилося до творчого акту, де ніхто не здужає нас заступити, ані навіть співпрацювати з нами. Скількох це відвертає від описування! На які тільки способи беруться, аби цього уникнути! Не було такої події — чи то йшлося про Дрейфусову справу, а чи про

війну,— щоб письменники нею не виправдовувалися, аби тільки не розшифрувати цієї, власне, книги; їм хотілося запевнити тріумф права, відродити духовну єдність народу, і думати про літературу вони не мали часу. Але то були тільки ви-мовки, бо в них уже не залишилося — якщо вони взагалі його мали — генія, себто інстинкту. Бо інстинкт нагадує нам про обов'язки, а свідомість шукає приводів, аби ухилитися від них. Та ба, в мистецтві вимовки не чинні, з намірами там не рахуються, художник повинен щохвилини йти за голосом інстинкту, ось чому мистецтво — найдостеменніша, найсуворіша школа життя, істиний Страшний Суд. Лише цю єдину книгу, найважчу з усіх для розшифрування, ми пишемо з голосу реальності, вона єдина, яку надихнула сама реальність. Хоч би яку ідею породило в нас життя, її фізичний зліпок, слід враження, справленого нею, — ще одна запорука її конечної правдивості. Ідеї, опрацьовані чистим розумом, відзначаються тільки логічною правдою, можливою правдою, їхній вибір вільний. Книга з образними знаками, накресленими не нами, наша єдина книга. Не тому, що сформовані нами поняття позбавлені логічної правдивості, а тому, що ми не знаємо, чи вони правдиві. Тільки враження, хоч би матерія його здавалася найлихішою, а слід невловним, — критерій істини, а отже, тільки воно заслуговує, аби за нього вхопився розум, бо лише воно одне потрапить, якщо розум зуміє вилуштити з нього правду, привести його до більшої досконалості і обдарувати чистою радістю. Враження для письменника те саме, що експеримент для вченого, з тією різницею, що у науковця праця розуму випереджає експеримент, а в письменника настає після враження. Те, чого нам не довелося розшифрувати, висвітлювати шляхом особистих зусиль, те, що вже було ясне перед нами, не належить нам. Від нас походить лишень те, що ми видобуваємо з темряви у нас самих і чого не знають інші.

Навскісний промінь вечорового сонця умент нагадує мені про час, до якого я ніколи досі не повертався думками, час мого раннього дитинства, коли тітку Леонію напала гарячка, а доктор Переп'є боявся тифу, і мене оселили на тиждень на Церковному майдані, в кімнатці Євлалії, де підлогу вкривала тільки мата, а в вікні висіла перкалева фіранка, що шквар-чала від сонця, до якого я не звик. І відчуваючи, як спогад про цю кімнатку нашої старої служниці надає моєму минулому життю великих розлогів, таких відмінних від інших і таких чарівних, я

подумав, за контрастом, про мізерність вражень усього мого життя від найпишніших балів у княжих палацах. Єдине, що будило легкий смуток у цій Євлалієвій комірчині, було те, що вечорами сусідство віадука час від часу нагадувало про себе ячанням локомотива. Але свідомий того, що цей рік видобувають із себе машини, регульовані людською рукою, я не жахався, як страшився б у передісторичну добу рику мамута, що вперто огинався десь поблизу.

Отож я дійшов висновку, що перед твором мистецтва ми аж ніяк не вільні і що komponуємо його не своїм богом: оскільки він у нас закладений, ми повинні, — він-бо конечний і воднораз прихований, — чинити так, як чинили б із природничим законом, тобто відкрити його. Але чи це відкриття, до якого мистецтво здатне нас змусити, по суті не відкриття того, що має бути найцінніше і що зазвичай так і залишається нам не відоме — тобто нашого правдивого життя, реальності, як ми її відчули, реальності, такої далекої від наших уявлень, аж нас переповнює щастя, коли випадок подарує нам достеменний спогад? Мене переконала в цьому сама неавтентичність так званого реалістичного мистецтва: мистецтво це було б не таке брехливе, якби життя не призвичаїло нас знаходити для своїх відчуттів геть невідповідний вираз, що його ми невдовзі починаємо брати за саму реальність. Я збагнув, що зайве засмічувати мозок усілякими літературними теоріями, які непокоїли мене колись, — надто ж тими, які критика розвинула, поки тяглася Дрейфусова справа, і знову реанімувала під час війни, теорії закликали «художника покинути свою вежу зі слонівки», облишити легковажні чи там сентиментальні теми і писати про великі робітничі рухи, а як забракне юрби, то принаймні змальовувати не трутнів, яким гріш ціна у базарний день («Признаюся, портрети цих нікчем мені байдужі», — щировав Блок), а шляхетних людей або героїв.

А втім, ще перед тим, як у мене викликала сумнів логічна повноцінність таких теорій, я не міг позбутися враження, що вони свідчать про деякі вади апологетів, — так вихована дитина, почувши у людей, до яких її послано на обід: «Ми ні з чим не криємося, ми щирі», відчуває, що ці слова засвідчують нижчу моральну вартість, ніж чиста, звичайна, мовчазна цнота. Щире мистецтво не потребує прокламацій, воно твориться у тиші. А втім, ті, хто отак теоретизував, послуговувалися готовими шаблонами, разюче схожими на оклепані

гасла погромлених недоумків. І, може, радше з якості мови, ніж із естетичних прикмет, можна судити про щабель, якого сягнула інтелектуальна і духовна праця. Навіть вивчення характеру можливе як на поважному, так і на блаженському прикладі; прозектор може вивчати закони анатомії як на тілі ідіота, так і на тілі генія, так само й закони кровообігу чи ниркового виділення дуже мало залежать від інтелектуальної вартости одиниці. І, навпаки, ту якість мови, без якої, на суд теоретиків, їм можна обійтися, шанувальники теоретиків ладні вважати за доказ невеликої інтелектуальної вартости, — високу інтелектуальну вартість у їхніх очах здатний засвідчити лише лобовий її вираз, вони сліпі до краси образу. Ось чому письменники відчувають примітивну спокусу писати інтелектуальні твори. А це негоже. Твір, підшитий теоріями, — що той презент із начепленою ціною. Воци мудрують, тобто марять, щоразу, як їм бракує снаги, аби в поті чола провести враження через усі чергові фази, тим самим закріпивши його і обернувши в рупор.

Реальність, яку належало передати, жила, як я зрозумів тепер, не у вигляді предмета, а в глибині, де цей вигляд не мав великого значення, як це засвідчили стук ложки об таріль чи крохмальна цупкість серветки, куди цінніші для моєї духовної обнови за безліч гуманітарних, патріотичних, інтернаціональних і метафізичних балачок. «Геть стиль, — казали мені тоді, — геть літературу, дайте життя!» Можна собі уявити, скільки немудрящих теорій, подібних до теорії маркіза де Норпуа з виплигами на «флейтистів», розквітло заново з початком війни. Бо всі, хто сліпий до художньої краси, себто не охочий шапкувати перед внутрішньою дійсністю, мають хист без кінця роздебендювати про мистецтво. А як вони ще й дипломати чи фінансисти, причетні до «реалій» нашого часу, то охоче вірять, що письменство — це іграшка розуму і що його переведуть на пшик у майбутньому. Дехто хотів би, щоб роман став своєрідним кінематографічним оглядом поточних справ. Концепція геть безглузда. Ніщо так не розминається з нашим баченням дійсности, як згадані кінематографічні обрії.

Входячи до бібліотеки, я здумав розповідь Гонкурів про її чудові першодруки і постановив їх оглянути, поки мене випустять. Отож, не уриваючи своїх розважань, я витягував один по одному, не затримуючи, одначе, на них погляду, цінні томи, поки неухважно

розгорнув котрийсь із них — в очі мені впало: «Франсуа Найдух», і тут мене огорнула досада, немовби враження від побаченої книжки Жорж Санд розходилося з моїми теперішніми думками; аж ось очі мені защеміли від зворушення, і я зрозумів, наскільки це враження їм близьке. Так, коли смолоскипники готуються з дому жалоби винести тіло, а син заслуженої у своїй країні людини, ручкаючись із останніми друзями, зібраними коло труни, почує раптом під вікнами фанфари, він обуриться, гадаючи, ніби це якісь жартуни зневажають його скорботу. І якщо він досі ще панував над собою, то за хвилину не може утриматися від сліз; нараз він збагнув, що це полкова оркестра поділяє його жалобу і віддає честь-хвалу останкам його батька. Отак і до мене врешті дійшло, як гармоніювало з моїми думками болісне враження, викликане в мене назвою книжки в бібліотеці принца Германського. Цей титул навів мені думку, що красне письменство справді здатне відкривати той таємничий світ, якого я в ньому вже не знаходив. Тим часом цей «Франсуа Найдух» доволі простенька книжка. Але її назва, як і назва Германтів, відрізнялася від решти назв, із якими я стикався згодом. Вона пробудила спогад про те, що видавалося мені незбагненним у сюжеті, коли мама читала мені цю книжку Жорж Санд (якщо ім'я Германтів, коли я довго їх не бачив, відгонило чимось феодалним, то «Франсуа Найдух» — романістикою), і на мить він витіснив собою загальну опінію про беррійські романи Жорж Санд. На якомусь обіді, де думка завжди залишається на поверхні, я міг би, мабуть, говорити про «Франсуа Найдух» і про Германтів так, щоб ні в тому, ні в тому не було нічого комбрейського. Та що я був тепер сам, то поринув у глибші води.

У цю власне мить думка про те, що та чи інша особа, з якою я познайомився в салонах, доводилася кузиною дукинї Германської, тобто кузиною героя чарівного ліхтаря, видавалася мені так само неможливою, як видалося б те, що прочитані мною найпрекрасніші книжки — і не назвав би їх кращими, та не можу, — здатні зрівнятись із подиву гідним «Франсуа Найдухом». Згадане враження було дуже давнє, до нього долучалися мої ніжні дитячі й родинні спогади, але я розпізнав їх не одразу. В першу хвилину я запитував себе з серцем, що воно за влазень завдав мені такої прикрости. Цим влазнем був я сам, ним було дитятко, яким я був тоді і якого книжка щойно збудила в мені, вона знала в мені лише це дитятко і зразу його покликала,

бажаючи, щоб на неї споглядали тільки дитячі очі, щоб її кохало тільки дитяче серце і щоб до неї озивалося тільки дитятко. Ось чому ця книга, яку колись у Комбре мама читала мені вголос майже до ранку, зберегла для мене всі чари тієї ночі. Запевне «перо» Жорж Санд, сказати б за Брішо, який любив висловлюватися, що якась книга написана «спритним пером», нині не видавалось мені, — як довший час моїй матері, перш ніж вона звільна пристосувала свої літературні смаки до моїх, — чорнокнижницьким пером. Але я несамохіть наелектризував це перо, як часто роблять учні для забави, і ось уже тисячі комбрейських марничок, які я давно стратив з очей, вискочили легко, стихійно і причепились «у колосок» до намагніченого кінчика безконечною і трепетною низкою спогадів.

Деякі уми, залюблені в таємницях, раді були б вірити, що предмети зберігають у собі щось від постійно спрямованих на них очей, що монументи і полотна завше сповиті чуттєвим серпанком, зітканим упродовж сторіч замилованими поглядами багатьох адораторів. І ця злуда була б правдою, якби її перенести у сферу єдиної для кожного реальності, у царину його власних відчужень. Так, у цьому сенсі, і тільки в цьому (хоча він і набагато ширший) предмет, оглянутий нами колись, вертає нам знову, на новому побаченні, разом із нашим поглядом, спочилим на ньому, всі образи, які наповнювали наші очі. Бо предмети — книжка в червоній обкладинці, як і решта книжок, — щойно ми їх побачили, стають у нас чимось нема-теріальним, тієї самої природи, що й наші тодішні заняття чи враження, і вже неподільно проникають у них. Назва, вичитана у старій книжці, криє між рядками і буйний вітер, і іскристе, коли ми читали, сонце. Отож література, яка обмежується «описом речей», подає лише жалюгідну копію ліній і поверхні, становить літературу, хоч і звану реалістичною, але геть-то далеку від реальності, літературу, що неймовірно зу-божує нас і засмучує, обриваючи всяку сув'язь між нашим теперішнім я і минувиною, де світ заховав свою сутність, а також прийдешністю, де світ захочує нас знову смакувати цією сутністю. Штука, гідна свого імени, зобов'язана передавати її, а як зазнає вона поразки, то навіть із її немочі можна здобути науку (на противагу реалізму, який і в вершинних своїх виявах нічого путнього нас не навчить), зазначаючи, що ця сутність почасти суб'єктивна і не комунікативна.

Ба більше: якась річ, бачена нами в певний період життя, якась прочитана книжка залишається назавжди пов'язаною не лише з тим, що нас оточувало; вона залишається пов'язаною так само непохибно з тим усім, чим ми були тоді, отож її можна знов відчутти, знов обміркувати тільки чуттями, тільки думкою, тільки особистістю, якою ми були тоді; якщо я повертаюся, хай тільки подумки, у бібліотеці, до «Франсуа Найдуха», одразу в мені будиться дитячко, посідаючи моє місце, бо єдино це дитячко має право прочитати цей титул: «Франсуа Найдух», і воно прочитає його так, як читало колись, із тим самим враженням аури того дня в саду, з тими самими мріями, плодом його фантазій про різні краї та про життя, із тією самою тривогою про завтра. Скоро тільки я побачу предмет іншої доби, у мені прокидається юнак. І моя сьогоднішня особа — це вже тільки занедбана каменяря; здавалося б, усе, що в ній є, однак і сіре, але з кожного спогаду теперішнє моє «я» добуває тут, ніби грецький різьбар, незліченні статуї. Кажу, кожен предмет, який ми бачимо знову — бо в цьому разі книжки поводяться як предмети: брошурування, гатунок паперу можуть зберегти в собі не менш живий спогад про те, як я уявляв тоді Венецію та про моє прагнення податися туди, ніж сам книжковий текст. Ба навіть живіший, бо текст іноді заважає, ніби чиясь світлина, перед якою портретований нам згадується гірше, ніж тоді, коли ми про нього просто думаємо. Звичайно, якщо вже увечері, на-томленому, мені трапиться взяти до рук котрись із книжок свого дитинства, — а це стосується багатьох із них, і, на жаль, деяких Берготтових творінь, — то з метою не іншою, ніж тоді, коли б я сів до потяга в надії спочити душею, споглядаючи нові краєвиди і вдихаючи давню атмосферу. Але трапляється і так, що, навпаки, затяжне читання гамує цей омріяний плин спогадів. У Берготта є одна книжка (у принцовій бібліотеці вона має підлабузницьку і вульгарну присвяту) — я колись її читав, узимку, будучи не в змозі побачитися з Жільбертою, і, на жаль, не напав у ній на жодну зі своїх улюблених фраз. Деякі слова начебто свідчили, що я знайшов те, чого шукав, але щось тут було не так. Колись я чудувався їхній красі — де вона? Але з самого тому не опав сніг, який устеляв Єлисейські Поля того дня, коли я його читав, і той сніг іще й досі стоїть мені в очу.

Ось чому, якби мені заманулося стати бібліофілом, як принц Германтський, я був би ним по-своєму. Краса книги, незалежна від

вартости, властивої книжкам, краса, невід'ємна в очах книголюбів, од відомостей про те, в яких бібліотеках побувала книжка, від кого і з нагоди якої події її одержано в подарунок, — скажімо, якийсь монарх вручив її якомусь світилу, — а також як складалася її доля після чергових аукціонів тощо, — ця краса книги, якоюсь мірою історична, не була б для мене утрачена. Та ще охочіше я черпав би її красу з історії свого життя, тобто роблячи інакше, ніж простий аматор; я часто пов'язував би її не з самим примірником книжки, а з її квінтесенцією, як це було з «Франсуа Найдухом», — уперше я замислився над цим романом у своєму комбрейському покою, в найсумнішу і, може, найніжнішу ніч свого життя, коли я, на жаль (таємничі Германті на ту пору видавалися мені геть неприступними), вибив у батьків першу поступку, час, яким можна датувати занепад мого здоров'я та волі, мою що не день, то рішучішу відмову від будь-якої важкої роботи, — а сьогодні віднайшов його саме в бібліотеці Германтів, і це став найпрекрасніший день мого життя, він як стій прояснив не тільки давні, сліпі блукання моєї думки, а й саму мету мого життя, а то й штуки. А втім, мене цікавили б і самі примірники книжок, але я дивився б на них як на щось живе. Найбільше я пишався б першим виданням, але за перше видання вважав би те, яке читав уперше. Я розшукав би першодруки, тобто ті книжки, яким завдячував «первородне», або перше, враження. Бо наступні враження уже не первородні. Я колекціонував би старосвітські обкладинки — обкладинки з часів, коли я читав перші романи, обкладинки, які не раз чули, як тато казав мені: «Не горбся». Мов сукня, в якій ми бачимо жінку вперше, вони допомогли б мені віднайти своє колишнє кохання, красу, на яку я нашарував стільки дедалі менше любих мені образів, щоб віднайти образ перший, — я, вже не той я, хто її бачив, я, хто мав поступитися місцем тому я, ким я був тоді, якщо воно явить річ, знану йому колись і геть невідому для теперішнього мого я.

Укомплектована в такий спосіб бібліотека мала б навіть ще більшу цінність; адже книжки, прочитані колись то в Комбре, то у Венеції, збагачені тепер завдяки моїм спогадам розлогими кольоровими ілюстраціями із зображеннями то церкви святого Іларія, то гондоли, припнутої біля підніжжя Сан-Джор-джо Маджоре на інкрустованому іскристими шафірами Канале Гранде, нічим би не поступалися перед ілюмінованими, кунштотними книжками Біблій, середньовічних часословів, які книголюби відкривають не для читання, а щоб ще раз помилуватися на фарби, що вніс туди якийсь суперник Фу-ке, завдяки яким вони й цінуються. Але заглянути в ці колись читані книги, заглянути тільки для того, аби побачити малюнки, які їх тоді не оздоблювали, ще здавалося б мені надто небезпечним, і навіть у цьому сенсі, єдиному приступному для мого розуміння, бібліофілство мене б не спокусило. Я надто добре знаю: тамті ілюстрації, що їх свідомість уже покинула, вона легко стирає. Давні вона заступає новими, вже позбавленими колишньої сили воскресіння. І якби я досі ще мав «Франсуа Найдуха», якого мама одного вечора добула з книжкового пакунка, — бабуся запаслася ним, аби подарувати мені на іменини, — я б ніколи його не розгортав, я б дуже боявся, аби мимоволі не влити туди моїх сьогоднішніх вражень і вони не витіснили звідти вражень колишніх, боявся, аби він не став у моїх очах предметом таким сучасним, що коли б мені закортіло ще раз воскресити дитячко, яке слезізувало цю назву у комбрейському покоїку, дитячко те, уже не відаючи, як її вимовляти, не відповіло б на клич і назавше залишилося похованим у забутті.

Думка про народне мистецтво як мистецтво патріотичне, навіть не бувши небезпечною, видавалася мені смішною. Якби йшлося про те, щоб наблизити мистецтво до людей, жертвуючи витонченістю форми та «естетськими витребеньками», то я міг би довести, що саме світські люди, а не електромонтери, і є справжніми невігласами. Ось чому народне мистецтво, з огляду на його форму, призначається радше членам Жокей-клубу, ніж членам Загальної конфедерації праці; що ж до сюжету, то народні романи наганяють на простих людей таку саму нудьгу, як дитячі книжки на дітей. Читаючи, ми намагаємося перенестися в іншу сферу, ото ж робітники цікавляться князями не менше, ніж князі робітниками. Уже на початку війни пан Баррес проголосив, що художник (Тиціанового рівня) насамперед повинен

служити своїй вітчизні. Але він може служити їй лише в разі, якщо відчуватиме себе художником, тобто не перестане вивчати закони, проводити досліди і робити відкриття (такі самі непрості, як наукові), не думаючи ні про що інше — навіть про вітчизну — опріч правди. Не наслідуймо революціонерів, які зі «свідомости громадянського обов'язку» коли не нищили, то принаймні зневажали твори Ватто і Латура, малярів, що прославили Францію більше, ніж усі малярі революції. Анатомії, мабуть, байдуже, чи було вражливе вийняте з грудей серце. Не з доброти чистого серця, а доброта ця була велика, Шодерло де Лакло написав «Небезпечні взаємини», а Флобер не з уподобання до дрібної чи великої буржуазії узяв сюжети для «Пані Боварі» та «Виховання почуттів». Дехто запевняв, що мистецтво у добу пришвидшених темпів буде стисле, **ЯК ІНШІ** перед війною пророкували, що війна триватиме недовго. Залізниця мала вбити й нахил до споглядання, отож марні були б наші жалі за добою диліжансів, але на зміну їм прийшли автомобілі, щоб знову завозити туристів до занедбаних церков.

Підсунутий життям образ насправді приносить нам у цей момент складні й вельми строкаті враження. Наприклад, вигляд палітурки уже прочитаної книжки заснував літери її титулу місячним промінням далекої літньої ночі. Смак уранішньої кави з молоком приносить нам невиразну надію на погожу годину, яка так часто, коли ми пили каву з білої піали (порцеляна в неї берка і ледь побрижена, ніби молочний кожушок), а день тільки заповідався, починала нам усміхатися в ясній непевності тогочасного ранку. Година не тільки година, це начиння, наповнене запахами, звуками, намірами, аурою. Те, що ми називаємо дійсністю, становить певну сув'язь між тими враженнями і тими спогадами, які оточують нас водночас, — і цю сув'язь нівечить звична кінематографічна візія, яка то більше відбігає від правди, що силкується зводитися до неї — сув'язь єдина, і письменник мусить її віднайти, аби злучити нею назавше в реченні два різні поняття. Працюючи над описом, можна вибудовувати нескінченний ряд предметів, які фігурують в описуваному місці, та ба, правда виникне лише тоді, коли письменник візьме два різні предмети, усталить їхній зв'язок, чимось подібний у мистецтві до наукового закону причинності, — і замкне його неминучою клямрою гарного стилю; щось таке буває навіть у житті, якщо, випинаючи рису, спільну для

двох вражень, воно визволяє єдину їхню сутність, сполучаючи обидва — аби врятувати їх від мінливості часу — в метафору. Хіба сама природа, з цього огляду, не наставляла мене сама на мистецьку путь, хіба не була вона сама початком мистецтва, часто-густо не даючи мені пізнати красу однієї речі інакше, ніж у речі іншій — комбрейський полудень тільки у грі дзвонів, донсьєрські ранки — у шульпотінні калориферів? Зв'язок може бути не надто цікавий, предмети пересічні, стиль кепський, але допоки не буде цього, вважай, нема нічого.

Але було і щось більше. Якби дійсність була щось наче покидьки досвіду, однакового майже для всіх, бо якщо ми кажемо: негода, війна, стоянка, освітлений ресторан, квітучий сад — усім відомо, що ми маємо на увазі; якби дійсність зводилася до цього, вистачило б, мабуть, і своєрідної кінематографічної стрічки про ці предмети, а «стиль» і «література», які відбігають від простої заданости, стали б щонайбільше штучним додатком. Але що б залишилося від дійсности? Пробуючи здати собі справу з того, що діється насправді у момент, коли щось справляє на нас враження — як отого дня, коли на мості через Вівону я гукнув, узрівши тінь від хмари на воді: «А бодай тобі!», і підскочив з радости; або у хвилину, коли, слухаючи Берггота, не здолав краще висловити своє враження, як у словах: «Це чудово!», а вони були приший-кобилі-хвіст; або коли Блок, розлючений чиеюсь вихваткою, мовчав зовсім не те, що могло б якось підходити до цієї надто вульгарної історії: «Що не кажіть, а поводитись отак — це просто фффан-тастика»; або коли я, влещений теплим прийняттям у Гер-мантів та ще й підхмелений їхніми винами, не міг утриматися, щоб не шепнути собі на відході: «А все-таки вони чарівні, життя з цими людьми було б усипане трояндами», — я впевнювався, що цю засадничу, єдино правдиву книгу великий письменник повинен не вигадувати у звичайному розумінні слова, скоро вона вже існує в кожному з нас, а тільки тлумачити. Обов'язок і завдання письменника — це обов'язок і завдання тлумача.

Отож, якщо йдеться, скажімо, про неточну мову самолюбства, то підправити лукаву внутрішню мову (яка щораз далі одбігає від первісного і zarazом центрального враження) з метою домогтися її збігу із щирою мовою, підказаною враженням, взагалі не легко (бо проти неї змагається наше ледацтво), а подеколи, скажімо, у випадках пов'язаних із коханням, така корекція просто болить. Усі моменти

нашої вдаваної бай-дужости, усе наше обурення брехнею коханої, такою природною, такою подібною до тієї, яку ми практикуємо самі, словом, усе те, чого ми не переставали (щоразу, як нас зраджували чи робили нещасними) говорити не лише коханій особі, але навіть, чекаючи на неї, і самим собі, торочити без угаву — по-думки, а часом і вголос, порушуючи тишу кімнати чимось на зразок: «Ні, їй же бо, такі вчинки незносні», або: «Я хотів би щоб це побачення стало останнім, кажу, а в самого серце в'яне», — звести все це до відчуті нами правди, від якої все це так відбігло, означає знищити все, на чому залежало нам найбільше, ось чому, коли ми опиняємося самі в чотирьох стінах, серед гарячкових обмірковувань листів і демаршів, ми провадимо з собою палку розмову.

Навіть у мистецьких розкошах, яких ми, зрештою, шукаємо в гонитві за враженнями, саме враження як таке, що не піддається висловленню, ми намагаємося відсунути і щонайшвидше покинути на узбіччі, а натомість ухопитися в ньому за те, що дозволить нам зазнати насолоди від нього, хоч ми й не осягнули його глибин, і вірити, що ми дамо уявлення про неї іншим дилетантам, розмова з якими виявиться можлива, якщо, позбувшись індивідуального коріння нашого власного враження, ми говоритимемо спільною з ними мовою. Саме в моменти найбезстороннішого споглядання природи, суспільства, любови, ба навіть мистецтва, ми, — оскільки кожне враження двоїсте, ув'язнене в об'єкті однією половиною і вросле в нас самих другою, єдиною, яку можна б пізнати, — поспішаємо її занехаяти, саме ту, до якої, власне, мали б прив'язатися, і зважаємо тільки на першу половину, хоча вона нам не по зубах, бо вона зокола, отож не змусить нас і пучками кивнути: надто вже легенько дряпнуло нашу душу від погляду кинутого на глід чи на церкву. Але ми переграємо симфонію по новій і повертаємось до церкви знов, допоки — в цій утечі від притаманного нам живого життя, на яке нам бракує духу подивитись, утечі, званої ерудицією, — пізнаємо їх, робом най-ученіших музикознавців чи археологів.

Отакої-то патоки вхоплюють шилом ті, хто не черпає із живого джерела своїх вражень, хто старіє нікому не потрібний і всім невдоволений, що той целібатник мистецтва! Вони мордуються, як дівичі й нероби; їх вилікували б плідність і праця. Над творами мистецтва вони мліють дужче, ніж правдиві художники, бо це

умлівання, вільне від тяжкої праці копача, виливається назовні, зігриває їхні розмови, рум'янить обличчя; їм видається, що вони dokonують якогось творчого акту, репетуючи на все горло: «Браво! Браво!» після виконання улюбленого концерту. Але така демонстрація не схиляє їх до з'ясування природи свого замилювання, яким вони пишаються, не знаючи її. А проте це замилювання, залишаючись мертвим капіталом, збурює найспокійніші розмови, штовхає на патетичні жести, гримаси, хитання головою, щойно тільки заведуть мову про мистецтво. «Був я оце на концерті, і те, що там грали, мене, признатися, не захопило. І тут ушкварили квартет. А най би тебе шляк трафив! Оце воно! — (Твар меломана заклопотана і розгублена, як у того, хто думає: «Летять іскри, ось і палениною запахло, пожар!») — Достолиха! Написано препаскудно, але за бебехи бере, не кожен би так утяв». Ці слова теж супроводжуються тривожною інтонацією і тривожною поставою голови, а також новими жестами і прекумедними куксами гусеняти, яке ще не вбилося в колодочки, а вже поривається злетіти. Від концерту до концерту живе цей безплідний меломан, квасний і жовчний, уже майже сивий, але позбавлений утіх старости, такий собі целібатник мистецтва. А все ж це геть-то осоружне плем'я, заслужене далі нікуди, але безрадісне, прихиляє до себе тим, що засвідчує, щоправда, ще тільки в пуп'янку, потребу перейти від минушого джерела інтелектуальної втіхи до постійного її органу.

Отож вони, хай і страхітливо смішні, не заслуговують на цілковиту зневагу. Вони перші моделі природи, що пробує створити художника, моделі безформні й нежиттєздатні, як первісні, не пристосовані до виживання тварини, попередники сьгоднішніх видів. Ці слабовільні, ялові аматори повинні нас зворушувати, як перші аероплани, нездатні відірватися від землі, аероплани, уже сповнені жадоби лету, але ще не свідомі тієї таємниці, яку щойно малося розкрити. «І, що цікаво, голубе, — додає меломан, беручи тебе під руку, — цю штуку я чую вже увосьме, але присягаюся, не востанне». І дивуватися тут нічого: не засвоюючи поживних складників мистецтва, вони знову і знову жадають художніх розкошів, у них вовчий голод, і вони невситимі. Ось чому вони знай пориваються плескати, влаштовувати овацію одному й тому самому творові, вважаючи, що самою своєю присутністю спевняють обов'язок, dokonують чину подібно до того, як інші з тих самих міркувань бувають на зібраннях контрольної ради або на похоронах.

Відтак у літературі, в малярстві чи в музиці з'являються твори іншого, ба навіть полярно протилежного напрямку. Бо здатність запроваджувати нові ідеї і системи, а надто запозичувати їх, траплялася завжди куди частіше, навіть у самих творців, ніж правдивий смак, особливо ж розширилося коло її впливів із розмноженням часописів та літературних газет (а з ними й письменників та митців нібито з ласки Божої). Отож найліпша, найрозумніша й найбезкорисливіша частина молоді почала добирати смаку вже у творах високої моральної, соціологічної і навіть релігійної ваги. Молодь уявила собі, що саме тут криється мірило вартости твору, тим самим тиражуючи помилку Давідів, Шенаварів, Брюнетьєрів тощо. Над Берготта, чиї найгожіші вислови вимагали далеко більшого внутрішнього зосередження, вони предкладали авторів, які видавалися глибшими лише тому, що писали неоковирно. Складний Берготтів стиль надається тільки для світських людей, казали демократи, складаючи тим самим незаслужену шану світовцям. Але як тільки резонер береться поціновувати твір мистецтва, уже не жди нічого усталеного, нічого певного: тобі доведуть, що небо це земля. Тим часом щирий талант — це добро, універсальний набуток, чие існування треба виявляти насамперед під поверховими слідами думки та стилю, критика ж класифікує авторів, не виходячи поза межі їхнього стилю та думки. Письменника, який не приносить нічого нового, вона коронує пророком за його авторитарний тон і демонстративну зневагу до попередніх шкіл і течій. Критика попадає пальцем у небо так часто, що здавалося, ще трохи — і письменник більше покладатиметься на суд широкого читача (хоч би навіть для читача лишалися темним лісом наміри художника шукати у невідомому їй напрямку). Справді-бо: між інстинктивним життям широкого читацького загалу і талантом великого письменника, бо талант — це тільки інстинкт, перед яким він падає ниць серед німотної мовчанки решти справ, інстинкт удосконалений і зрозумілий, спостерігається більша схожість, ніж між ним і пустодзвонним патяканням та мінливими критеріями дипломованих суддів. Логомахія між ними оновлюється щодесять літ (бо цей калейдоскоп складається не лише зі світських кіл, а й із громадських, політичних та релігійних ідей, здатних завдяки рефракції миттю передаватися широким масам, хоч і приречених на коротке життя ідей, новинеча яких може звести тільки уми, байдужі до

аргументів). Так мінялися партії і школи, завжди лудячи ті самі уми, людей не вельми розумних, скорих до ентузіазму, від якого утримуються уми уважніші, вимогливіші до аргументів. На жаль, саме тому, що перші поспіль недоумки, вони мусять доповнювати себе якимись чинами та випинами, отже, вони активніші за високі уми; вони принадажують до себе юрбу і породжують не лише дмухану славу і несправедливу зневагу, а й громадянські й зовнішні війни, тоді як одробина самокритики, як, скажімо, у пор-рояльців, мала б їх від цього уберегти.

Що ж до втіхи, яку викликає в ідеально врівноваженому розумі та живому серці гарна думка майстра, то це втіха, звичайно, цілком здорова, але хай навіть ті, хто тішиться нею на-правду, відзначаються найвибагливішим смаком (а чи ж багато його набереться у двадцять років?), все одно вона зводиться до того, що вони тільки цілковито ототожнюються зі свідомістю когось іншого. Якщо чоловік зробив усе, щоб здобути серце жінки, здатної зробити його тільки нещасним, і не домігся від неї, попри наполегливі багаторічні зальоти, жодного побачення, то замість силкуватися виразити свою муку, а також небезпеки, яких він уник, хай він краще постійно перечитує, підшиваючи під неї «мільйон значень» і найзворушливіші спогади з власного життя, таку Лабрюєрову сентенцію: «Чоловіки часто прагнуть кохати, але фортуна їм не сприяє, вони шукають поразки, а вона їх не спостигає; тобто вони, сказати б, змушені залишатися вільними». Хоч би який сенс мала ця максима для автора (щоб вона його мала, та й було б воно зграбніш, слід би замість «кохати» сказати «бути коханим»), одне певне: вона в нього оживає завдяки згаданому чоловікові, освіченому і вражливому, він так насичує її змістом, аж вона як не лопне, і повторює її лише тоді, коли не тямиться з радощів — стільки йому в ній убачається правди і краси, хоча попри все він нічого до неї не додає і вона залишається тільки думкою Лабрюєра.

Яке пуття може бути з літератури нотаткового характеру, якщо наведені подробиці, під якими криється дійсність (велич у далекому дуднінні літака, в обрисі дзвіниці святого Іларія, минувшина у смаку мадленки тощо), — самі собою не мають значення, поки ми не вилуцимо його з них!

Поволі-волі збережена пам'яттю низка всіх наших неточних вражень, де нічого не залишилося від того, чого ми зазнали насправді,

починає становити для нас нашу думку, наше життя, нашу дійсність, — і, власне, брехню, покладену в основу так званого мистецтва «пережитого» (немудрящого, як і життя, і вельми непривабливого), становити двояке і таке нудне, таке порожнє застосування побаченого нашими очима й зафіксованого розумом, аж ми загадуємося, де ж той, хто сповідує таке ремесло, знаходить веселу іскру, імпульс, здатні запалити його і спонукати до подальшої праці? Навпаки, велич правдивої штуки, тієї штуки, яку маркіз де Норпуа назвав би іграшкою дилетанта, полягає в тому, щоб віднайти, схопити наново і вказати ту реальність, від якої ми відірвалися і відриваємося щораз більше мірою того, як густішають і стають непроникніші умовні знання, що ними цю дійсність ми заступаємо, дуже ризикуючи, що так і ввremo, не пізнавши її, тимчасом як ця дійсність і є нашим життям.

Єдине життя, життя, зрештою, відкрите і з'ясоване, а отже, єдине життя, прожите реально, — є література. Це життя в певному сенсі постійно домує як у кожній людині, так і в художнику. Але вони його не бачать, оскільки не пробують його з'ясувати. Тож їхнє минуле захищене силою-силенною кліше, цим мертвим капіталом, бо розум, удаючись до мови фотографів, не «проявив» їх. Це життя наше й життя інших; бо стиль для письменника, як і колір для маляра, справа не техніки, а бачення. Він — об'явлення з неба, якого не доконати з допомогою безпосередніх і свідомих засобів, об'явлення якісної відмінності, притаманної картині явленого нам світу, різниці, яка, аби не мистецтво, залишилася б вічною таємницею кожного з нас. Тільки завдяки штуці ми можемо вийти поза себе, дізнатися, що видно іншим у Всесвіті, який не той самий, що й наш, і краєвиди якого zostалися б для нас так само невідомі, як місячні пейзажі. Завдяки мистецтву ми, замість бачити один світ, наш, бачимо, як цей світ множитьсЯ, скільки-бо є самобутніх митців, стількома ми володіємо світами, що різняться між собою ще більше, ніж світи, розкидані в безмежжі, й хоч погасне світило, чи то Рембрандт, чи то Вермер, упродовж багатьох сторіч його світ іще посилатиме нам свій неповторний промінь.

Така праця художника, коли він намагається доглядіти під матерією, під досвідом, під словами щось інше, — прямо протилежна праці, яку повсякчас, коли ми живемо повернені спиною до самих себе, звершують наше самолюбство, пристрасті, розум і звичка, громадячи понад щирими нашими враженнями, аби сховати їх від нас

цілковито, цілі стоси термінологічних реєстрів та практичні цілі, що їх ми помилково йме-нуємо життям. Загалом саме оце мудроване мистецтво — єдино живе. Воно одне доносить до інших і показує нам самим наше власне життя, неприступне для «спостереження», видимі об'яви якого повинні ще тлумачитися, а то й читатися навпаки, марудно розшифровуватися. Працю, яку здійснює наше самолюбство, пристрасть, наслідувальний дух, абстрактний розум, звички, таку працю мистецтво відкине, скеровуючи нас у супротивний бік, і це буде повернення до глибин, туди, де суще спочиває в невідомості для нас.

Яка це велика спокуса: відтворити правдиве життя, відсвіжити враження! Але це вимагає неабиякої відваги, навіть відваги почуттів. Бо йдеться передовсім про те, щоб повимітати геть найдорожчі ілюзії, зрєктися віри в об'єктивність того, що ми в собі виробили, і замість заколисувати себе всоте словами: «Яка ж бо вона гожа!», прочитати їх набакир: «Як любо її цілувати». Звичайно так, як утішався милуванням я, утішаються всі чоловіки. Усі ми втішаємося, але те, як ми втішаємося, нагадує нам кліше, вони здаються чорними, поки не піднести їх до лампи, на них теж треба дивитися навиворіт: ми не знаємо, що воно таке, поки те незнане дійде до розуму. Лише тоді, коли розум його з'ясує, інтелектуалізує, ми розпізнаємо, та й то насилу, образ наших почуттів. І тут до мене дійшло, що страждання, якого я спершу зазнав із Жільбертою, страждання через те, що наше кохання не стосується тієї, хто його будить, — спасенне. Спасенне почасти як засіб (бо хоча б яке недовге було наше життя, тільки серед мук наші думки, неспокійні від постійних і мінливих струсів, зносяться немовби серед бурі так високо, аж нам відкривається усей той упорядкований законами природи обшир, якого ми, ніби з погано прорубаного вікна, назагал не помічаємо, адже райський спокій пригладжує його й утримує на занизькому рівні; може, тільки у кількох великих геніїв цей рух безперервний і вони можуть обійтися без болісних струсів; та й то ще не знати, чи, спостерігаючи за буйним і регулярним розквітом їхньої веселецької творчості, не надто ми квапимося на підставі життєрадісного твору судити про радісне життя творців, цілком можливо, що, навпаки, воно не гладило їх по голівці). Але найперша причина спа-сенности моїх мук ось у чім: якщо наше кохання не стосується виключно Жільберти (через що нам так і боліло), то не тому, що воно є й коханням, скажімо, до Альбертини, а тому, що

становить частку нашої душі, тривалішу, ніж різномасті я, віду-мерлі по черзі з егоїстичним прагненням зберегти це кохання, — і згадана частка повинна, хай би якого це завдало нам болю (хоча, з другого боку, всякий біль корисний), відірватися від окремих істот, аби повернути їм загальну вартість і віддати це кохання, розуміння цього кохання — всім, усесвітньому духові, а не тій, а відтак іншій, у яких той, а відтак інший, ким були ми по черзі, раді були б розчинитися.

Я мусив знову повернути найдрібнішим знакам навколо мене (Германти, Альбертина, Жільберта, Сен-Лу, Бальбек тощо) їхній сенс, утрачений для мене через звичку. А коли ми досягаємо реальність так, щоб її передати і зберегти, ми усуваємо все стороннє, все те, що безнастанно прилучає нас до швид-кости, виробленої звичкою. Насамперед я здихався б слів, які крутяться не так в умі, як на язиці, всі оті дотепи, підпущені в товариській розмові, які потім ще довго ми повторюємо про себе і які загіджують нашу голову брехнею, оті чисто фізичні слова, які у письменника, що не погребував їх записати, супроводжуються усміщечкою чи гримаскою, псуючи кожен вислів у якогось там Сент-Бева — бо правдиві книги повинні бути дітьми не світла та пустомолотства, а мороку та мовчання. А що штука ґрунтовно перекомпоновує життя довкола тих законів, які ми досягнули в самих собі, то завжди пануватиме атмосфера поезії та солодоші таємниці — тепер уже тільки натяку на розвіяний морок і точно, наче альтиметром, визначеного показника глибини твору. (Ця ж бо глибина аж ніяк не прив'язана до якихось тем, так гадають хіба деякі романісти — спіритуалісти матеріялістичного гарту: вони не можуть заглянути під покрив позірного світу, і всі їхні шляхетні інтенції, подібні до цнотливих тирад, звикле виголошуваних тими, хто не здатний до найменшого відруху доброти, не завадять нам постерегти, що їм не стає духу навіть на те, аби позбутися банальності форми, цього отруйного плоду імітації.)

Що ж до істин, які інтелект — навіть найвищих умів — видобуває тут і там на світ Божий, то вартість їхня може бути величезна; але вони немовби зсохлі й добряче обстругані, їм бракує глибини, оскільки досягти їх можна було, не долаючи жодних глибин: їм не судилося бути народженими вдруге! Нерідко письменники, чийх душ більш не навідують таємничі істини, починаючи з певного віку пишуть уже, спираючись тільки на здоровий глузд, і він у них вигострюється; їхні

книги дійшлого віку завдяки цьому сильніші, ніж молодечі, але вже не мають колишнього оксамиту.

Проте я розумів: цими істинами, що їх наша тьма вивільнила безпосередньо з дійсності, не можна гордувати цілковито, бо вони могли б обшліхтувати, хоча й не такою чистою, а все ж духовною речовиною, враження, які приносить нам позачасова сутність, спільна враженням минулості і те-перішності, враження цінніші, але відповідно й надто рідкісні, аби тільки з них можна було зладити твір мистецтва. Вони придатні для такої мети, тож я чув у собі тисняву цілого стовписька істин, пов'язаних із почуттями, характерами та звичаями. Сприймання їх дарувало мені радість; але, здається, мені пригадувалося, що не одну з цих істин я відкрив у муках, а інші — серед досить-таки пересічних утіх.

Кожну особу, причинця наших мук, ми можемо сполучати у своїй уяві з божеством; лише блідим, частковим відблиском якого вона є, — споглядання цього божества (Ідеї) відразу проймає нас радіщами, витісняючи недавню тугу. Велике мистецтво життя полягає в тому, щоб послуговуватися винуватцями наших мук як щаблями, якими б ми наблизилися до їхньої бозької сутності, населяючи своє радісне життя божествами.

І тоді, хоча, звичайно, й не така блискуча, як недавнє осяяння, що твір мистецтва — це єдиний спосіб віднайти Втрачений час, мені сяйнула нова думка. Я збагнув, що єдиний ма-теріал для літературного твору — моє минуле життя; збагнув, що я збирав його в легких утіхах, ледарстві, ніжності й гризоті, що я запасав його, не маючи й гадки, чим керуюсь, навіть не сподіваючись, що ті запаси не пропадуть і що в тій, сказати б, зернині нагромаджені всі поживні речовини для майбутньої рослини. Як зернина, я зможу померти, коли рослина розів'ється; і я відкрив, що, сам про це не здогадуючись, жив для неї, навіть тоді, як думав, що в моєму житті так і не з'являться книжки, які я хотів написати і задля яких іноді сідав за стіл, не знаходячи сюжету. Отож усе моє життя аж до сьогоднішнього дня минало і разом не минало під знаком Покликання. Не минало в тому сенсі, що письменство не мало в моєму житті жодної ваги. А минало під тим оглядом, що життя, спогади про його смутки та радість творили запас, подібний до білковини в оосфері рослин, звідки рослина черпає поживу, аби перетворитися на зерно, — у пору, коли ще зовсім не відомо, чи

розвивається в ній ембріон, ставши уже осередком хемічних і дихальних процесів, таємних, але дуже активних. Отож усе моє життя пов'язувалося з тим, що могло привести його до досягання. Але той, хто годується цією білковиною, не може знати, як не знає той, хто їсть поживний злак, що наливання й досягання зернини зумовлене попереднім існуванням його безцінних, створених для харчу речовин.

У такій царині одні й ті самі порівняння, фальшиві, якщо з них виходити, можуть бути правдивими, якщо до них прийти остаточно. Літератор заздрить маляріві, він волів би робити замальовки, олівцеві нотатки, і якщо до них удається, то тільки собі на згубу. Але коли він пише, то нема в його персонажів такого жесту, тiku чи акценту, яких би його натхненню не підказала пам'ять; нема такого імени вигаданої постаті, під яке він не міг би підставити шістдесят імен своїх знайомих — той позував йому гримасою, той моноклем, той пере-сердям, той гарним помахом руки тощо. І тоді письменник здає собі справу, що хоч його мрія стати маляром у свідомий і волонтаристський спосіб неможлива, проте вона здійснилася, і що письменник, по-своєму, не усвідомлюючи цього, заповнив етюдник.

Бо керований інстинктом, притаманним йому, письменник задовго перед тим, як він сподівався стати письменником, часто проочував речі, постережені іншими, аж йому закидали неухважність, а він докоряв собі за невміння чути і бачити; але водночас загадував своїм очам і вухам утримувати назавше те, що іншим людям видавалося тільки дитячими цяцянками: тон, яким хтось вимовив ту чи іншу фразу, вираз на обличчі та знизування плечима в певний момент у якоїсь особи, про яку, він, мабуть, не мав жодної іншої інформації, — загадував багато років, із тієї простої причини, що цей тон уже чув або відчув, що може почути його ще раз, і що він надавався до відтворення, був чимось тривким; таке чуття вселюдного саме вибирає в майбутньому письменникові те, що вселюд-не, і що може стати складником мистецького твору. Отож інших він слухав хіба тоді, коли у своїй глупоті чи шаленстві вони повторювали, ніби папуги, те, що кажуть люди такої самої папужачої вдачі, — обертаючись на віщих птахів, речників певного психологічного закону. Він пам'ятав лише вселюдне. Завдяки прикметним інтонаціям голосу, завдяки прикметним іграм тіней на фізіономії, хай навіть цих людей він бачив тільки раз у ранньому дитинстві, в ньому закарбувався образ їхнього

буття; і коли він згодом візьметься за перо, це знизування плечима, спільне багатьом особам, буде передано так точно, ніби в зошиті анатома, але з тією різницею, що для більшої психологічної правди рух плечей у нього перейде в рух шиї, запримічений у когось іншого, адже нам позують усі люди.

Не можна твердити з певністю, що при створенні літературного твору уява та вражливість не виступають як взаємозамінні прикмети і що другу з них не можна без великої шкоди заступити першою подібно до того, як хтось, чий шлунок нездатний травити, обтяжує цією функцією кишки. Вражли-ва з народження людина, хоча й позбавлена буйної уяви, може все-таки писати чудові романи. Муки, завдані їй людьми, зусилля, аби запобігти їм учасно, конфлікти з другою немилосердною особою, на які ті муки її наражають — усе це, викладене розумно, могло б правити за тему для книги, не гіршої за вигадану, від початку до кінця вимудрувану, ба навіть такої самої «відстороненої» від авторових мрій, здатної справити враження, ніби автор був виключно полишений на самого себе і щасливий, книги, так само для нього несподіваної і випадкової, як свавільна примха уяви.

На розум не багаті люди своїми жестами, теревеннями, необачно звіреними почуттями зраджують закони, неусвідомлені ними самими, але очевидні для артистичного ока. Через такі спостереження простак вважає письменника за вовкодуха, і, до речі, даремно, бо в самосвідомості артист убачає чудову рису загальної природи і якщо в комусь упадає в око її брак, він засуджує його не більше, ніж хірург зневажав би пацієнта за якусь досить поширену недугу. Отож художник виставляє когось на посміх менше, ніж інші. На жаль, він більше нещасливий, аніж злосливий: коли йдеться про його власні пристрасті, він, так само добре знаючи їхню вселюдність, тим важче зцілює рани, завдані цими пристрастями.

Звичайно, коли нас ображає нахаба, ми воліли б почути від нього не хамство, а похвалу, — а надто як нас зраджує кохана жінка, чого б ми не дали, аби було інакше! Але ураза ображеного, біль зацураного тоді залишалися б для нас невідомим краєм; тимчасом як його відкриття, болісне для коханця, було б знахідкою для художника. От і виходить, що злюки та невдячники з'являються, всупереч його і своїй волі, у творі майстра. Памфлетист несамохіть прилучає до своєї слави ошельмованого власним пером шелихвоста. У кожному творі

мистецтва можна розпізнати тих, кого артист найдужче ненавидів, і навіть, леле, тих, кого найпалкіше кохав. Вони всього лишень позували письменникові саме в той час, коли — о, що б він віддав, коли б це був тільки сон! — завдавали йому найлютіших тортур. Кохаючи Альбертину, я добре розумів, що вона мене не кохає, і мусив миритися з тим, що вона дала мені відчути лише смак мук, кохання, ба навіть — із самого початку — щастя.

І коли ми намагаємося добути науку з нашої гризоти, описати її, нас може трохи потішити ще один аргумент, відмінний від решти, що я тут наводжу, а саме: мислити вселюдно і писати — для письменника здорова і конечна функція, виконання її ущасливлує його, як ущасливлує людей гімнастика, пітніння і ванна. По щирості сказати, мене це трохи обурювало. Хоча я повірив, що найвища правда життя криється в мистецтві, а, з другого боку, я можу втратити здатність поринати у спогади, потрібні мені, щоб кохати далі Альбертину й оплакувати бабусю, я застановлявся, чи буде твір мистецтва, про який обидві нічого не знали б, звершенням долі померлих бідолах, звершенням їх самих. Моя бабуся, за конанням і смертю якої я спостерігав із такою байдужістю! О, якби я міг, коли закінчу свій твір, відбути покуту: довго терпіти від смертельних ран, геть занехаяний, поки сконаю! А втім, я безмежно співчував навіть не таким близьким істотам, навіть байдужим мені, до долі, мук і навіть просто смішних рис яких зверталася моя думка, аби їх зрозуміти. Всі ці істоти появили мені правду в усій її багатолікості, і тепер їх нема на землі; мені здавалося, ніби своє життя вони прожили з користю тільки для мене і задля мене вмерли. Я журився на думку, що моє кохання, а мені на ньому так залежало, вийде в моїй книжці таке безособове, що різні читачі підганятимуть його під свої почуття, спізнані до інших жінок. Та чи ж випадало мені обурюватися такою посмертною невірністю і тим, що хтось міг собі уявити об'єктом мого захоплення невідомих жінок, якщо ця невірність, цей поділ любови між кількома істотами розпочався ще за мого життя, ба навіть перше, ніж я взявся за перо?

Чимало я натерпівся по черзі від Жільберти, дукинї Германської й Альбертини. Так само по черзі я забував про них, і як щось і тривало, то тільки моє кохання, присвячене різним особам. І хай якісь читачі споганять один із моїх споминів, цього блюзнірства я доконав уже давніше. Я майже жахався самого себе, таким жахом до себе

пройнялася б, либонь, якась націоналістична партія, в ім'я якої поновлено воєнні дії, хоча вона єдина здобула користь від війни, де стало каліками і наклало головами чимало шляхетного люду, навіть не знаючи остаточного висліду змагань (що для моєї бабусі було б принаймні певною полегкістю). І єдиною моєю потіхою в горі, адже вона не могла знати, що я, зрештою, взявся за перо, було те (така вже доля мертвих!), що хоч вона й не могла радіти моїм успіхам, але давно перестала усвідомлювати моє неробство, моє змарноване життя, яке їй так боліло. І, звичайно, я міг би навести слова і погляди не лише моєї бабусі чи Аль-бертини, а й безлічі інших осіб, інших індивідів, яких не запам'ятав; книжка — це велетенський цвинтар, і на більшості могил уже не прочитати стертих імен. Іноді, навпаки, ми добре пам'ятаємо ім'я, але не знаємо, чи на цих сторінках уціліло щось від істоти, яка його носила. Чи є тут ота дівчина з запа-лими очима та співучим голосом? А якщо справді спочиває, то де її алея і як відшукати її могилу під купами квітів?

Та оскільки ми живемо відрубно від інших людей, оскільки найглибші наші почуття, як-от моя любов до бабусі чи до Альбертини, ідуть по кількох роках у непам'ять, оскільки вони стають для нас уже тільки незрозумілим словом, оскільки ми можемо говорити про цих померлих зі світськими людьми, в яких і далі любимо бувати, хоча все, що ми кохали, померло, — то як і є спосіб навчитися розуміти тамті забуті слова, ми повинні застосувати цей спосіб, хоча б на те, аби зразу ж накреслити їх універсальною мовою: вона принаймні збережеться і створить із тих, хто одійшов, із найщирішої їхньої сутності, вічний набуток для всіх душ. А якщо ми подумаємо з'ясувати цей закон зміни, що зробив для нас незрозумілими ті слова, то чи наша ганд-жа не стане тоді новою силою?

А втім, наш твір, підшитий нашими гризотами, можна тлумачити, з уваги на нашу будучину, як сумну заповідь терпіння або як щасливу заповідь потіхи. Справді, якщо ми кажемо, що любові та болесці прислужилися поетові, допомігши вибудувати свій твір, і якщо незнайомі жінки, ні сном ні духом про це не відаючи, — та зі злости, а та на посміх — доклали, кожна зосібна, свій камінь до споруди пам'ятника, якого не побачать, ми скажемо, не подумавши гаразд, що життя письменника не скінчилося з його твором, що та сама природа, яка послала йому стільки мук, засіявши ними його книжку, житиме

надалі, хоча його твір буде завершено, і запалить у ньому любов до інших жінок за дуже схожих обставин, якщо тільки час не надасть усьому цьому трохи іншого характеру, не змінить обставин і самої теми, нашого любовного апетиту і нашої опірності болеві. З цього погляду твір можна розглядати як нещасливе кохання, неодмінну заповідь інших любовних невдач; це приведе до того, що життя уподібниться до твору, і поетові, властиво, можна буде вже його не списувати, так непомильно він знайде у вже написаному передбачений обрис прийдущого. Отож моє кохання до Альбертини, хоч би як від нього різнилося, уже жило в моєму коханні до Жільберти, серед тих щасливих днів, коли Альбертинина тітка уперше вимовила при мені її ім'я і накреслила її портрет, а я і в голові собі не покладав, що це заміркувате зерно закілється й окриє розростом усе моє життя.

Але, з другого погляду, твір — це заповідь щастя, бо він навчає нас, що в кожному коханні вселюдне обіймається з осібним, і вчить нас переходити від другого до першого завдяки своєрідній гімнастиці — вона зміцнює нашу опірність смуткові, радячи занедбувати його причину, аби поглибити його сутність. Справді, — як малося мені відчутти на собі навіть у момент, коли ми кохаємо і коли страждаємо, — якщо наше покликання, зрештою, набуде реальної форми, в години праці у нас з'являється таке виразне відчуття, що кохана істота розчиняється в ширшій реальності, аж ми хвилинами забуваємо про неї; кохання завдає нам під час праці не більшої муки, ніж завдала б нам суто тілесна болячка, з якою кохана особа не має нічого спільного, наприклад, щось пов'язане з серцем. Щоправда, вся суть у часі, і ефект буде протилежний, якщо до роботи сісти трохи згодом. Бо ті, кому через свою злосливість і нікчемство вдалося, усупереч нам, знівечити наші ілюзії, звели б себе нанівець і відокремилися від виплеканої нами любовної химери, якщо ж ми в цей час заходимося творити, душа наша знову зведе їх на постамент, ідентифікуючи себе для потреб самоаналізу з істотами, які могли б нас кохати; тоді література, вернувшись до праці, уже вільної від любовної ілюзії, продовжить віку згаслим почуттям.

Певна річ, нам треба ще раз пережити нашу незвичну муку з відвагою лікаря, який знову робить сам собі небезпечний укол. Але водночас слід осягнути це страждання розумом, узагальнити його, завдяки чому ми почасти вирвемося з його об-ценьок, знайдемо тих,

хто співчуває нашому болеві, не чужому тепер навіть певній радості. Там, де життя заганяє в суточки, розум проломлює мур, бо як нема ліку на кохання без взаємності, ми вивільнюємося, прийнявши страждання з усіма його наслідками, хоч би ті й не були для нас таємницею. Розум не знає зачарованого кола безнадійного життя.

Отож я мусив таки погодитися, якщо ніщо не може тривати, не ставши вселюдним, і якщо дух в'яне, замкнений сам у собі, погодитися з думкою, що навіть колись найдорожчі для письменника істоти, зрештою, тільки позували йому як маляреві.

У коханні наш щасливий суперник, тобто наш ворог, є нашим доброчинцем. Він надає істоті, здатній будити в нас тільки безлику жагу, величезної вартости, — вона їй чужа, але ми таку вартість їй приписуємо. Якби ми не мали суперників, розкоші не перетворювалися б на любов. Якби ми їх не мали або якби не вірили, що їх маємо. Зовсім не обов'язково, щоб вони існували на правду. Для нашого добра досить навіть ілюзорного життя, яким наділяють примарних суперників наші підозри, наші ревності.

Часом, коли болісна скіпка сиділа в нас у вигляді шкіцу, находила нова хвиля ніжності, нова хвиля страждання, дозволяючи викінчити його, наповнити змістом. Плакати за такими великими і корисними гризотами не випадає: їх не бракує, вони не змусять на себе довго чекати. Але треба з них чимхутчій скористатися, бо вони не тривають довго: ми або тішимося, або, як вони надто сильні, а серце починає хлянути і знемагати, помираємо. Тільки щастя цілюще для тіла, зате гризота сталить дух. А втім, хіба вона не відслонює нам щоразу певного закону, а саме що не менш потрібна для нас річ — щораз, як ми хочемо вернутися до правди, — змусити себе трактувати речі поважно, за кожним разом виполюючи в собі бур'ян звички, скепсису, легковажності чи байдужосте. Хоча ця правда, несумісна зі щастям і здоров'ям, не завжди сумісна і з життям. Урешті-решт гризота вбиває. З кожною новою надто сильною прикрістю ми відчуваємо, як набрякає ще одна жила, плетучи ще один смертельний закрут на скроні або під оком. Отак звільна ліпляться оті страшні, спустошені лики старого Рембрандта, старого Бет-ховена, з якого глузував усяк. І капшуки під очима, і зморшки на чолі були б нічим, якби не страждання серця. Та оскільки одні сили можуть перейти в інші, оскільки тривкий жар стає світлом, а електрика блискавки фотографує, оскільки тупий серцевий

біль може викинути над собою, ніби штан-дар, — досить тільки нової гризоти — очевидну вічність образу, то приймімо народжений з неї фізичний біль як такий, що збагачує наші духовні знання; хай наше тіло розпадається, скоро кожна нова частка, відвалюючись від нього, повертається цим разом чиста і читабельна, щоб доповнити наш твір коштом страждань, яких для його посилення не потребують інші, здібніші, — аби зробити його ґрунтовнішим, у міру того як хвилювання підточують наше життя. Думки — замітники гризот; переходячи в думку, гризота частково перестає отруювати нам серце, ба навіть, у перші хвилини, сама ця зміна несподівано викрешує радість. Зрештою, замітники тільки в сенсі часової черговості, бо, здається, Ідея первісна, а гризота — тільки модло, яким певні Ідеї входять нам у душу. Але в групі Ідей є ще багато родин, деякі з них справляють несподівану радість.

Згадані роздуми відкривали мені глибший і докладніший сенс правди, яку я не раз передчував, — надто коли маркіза де Камбремер розважала, як я міг задля Альбертини покинути таку видатну людину, як Ельстір. Я відчував, що вона помилялася навіть з інтелектуального погляду, але не здогадувався, чого вона не знала: письменник термінує, беручи такі уроки. Об'єктивна вартість мистецтва має з цим небагато спільного; річ власне в тім, аби витягти, видобути на денне світло саме наші почуття і наші пристрасті, тобто почуття і пристрасті всесвітні. Жінка, якої ми потребуємо, за якою сохнемо, визволяє з нас сонми почуттів, по-іншому глибоких і по-іншому живих, ніж ті, що їх визволив би видатний і цікавий для нас чоловік. Треба ще з'ясувати, з оглядом на площину нашого життя, чи зраду, через яку нас змусила страждати жінка, ми визнали б за абищицю проти істин, які ця зрада нам відкриває, і чи жінка, вщасливлена тим, що через неї нам крається серце, потрапила б що-небудь тут зрозуміти. Так чи інакше цих зрад не бракує. Письменник може сміливо сідати за довгу працю. Хай інтелект розпочне своє діло, дорогою з'явиться чимало прикрощів, і вони постараються його завершити. Що ж до щастя, то з нього пожиток хіба один: зробити стравним нещастя. Очевидно, у щасті ми сплели надто ніжні й надто міцні узи довіри та прихилля, якщо, розриваючи їх, відчуваємо таке плідне сум'яття на ім'я нещастя. Якби ми не були щасливі, хоч би тільки завдяки надії, нещастя були б позбавлені жорстокости, а отже, безплідні.

І куди більше, ніж маляріві, якому треба оглянути силу церков, аби намалювати одну-однісіньку, письменникові, аби домогтися монументальності, щільності, узагальнень, художності, потрібно теж бачити багатьох людей, аби донести одне-однісіньке почуття. Штука вічна, а життя коротке, але можна сказати ще й так: натхнення — скороминуще, однак не набагато триваліші й почуття, які воно передає. Начерки наших книжок роблять пристрасті, пише ж їх у перерві відпочинок. Коли натхнення відроджується, коли ми знову заходжуємося коло роботи, ми вже не плекаємо сентименту до жінки, яка позувала нам для якогось почуття. Доводиться змальовувати його, вдавшись до іншої моделі і, хоча це зрада, усе ж завдяки подібності наших почуттів виходить так, що твір стає спогадом про наші минулі любові, а разом і ворожбою про любові нові, а отже, з погляду літературного в цій підміні немає нічого поганого. Ось чому зайві розвідки, де ми пробуємо відгадати, про кого автор мовить. Бо твір, навіть перейнятий духом щирості, вписаний принаймні у кілька епізодів авторового життя, епізодів давніших, які надихнули на цей твір, та пізніших, так само для нього доречних, бо пізніше кохання — точний зліпок попередніх. Адже істоті, яку ми кохали найбільше, ми не можемо бути вірними як самим собі, і рано чи пізно забуваємо її, аби могли — якщо це одна з наших прикмет — покохати знову.

У наше захоплення кохана внесла хіба одне: особливість, завдяки якій ми залишаємося їй вірні навіть у невірності. Уже з новою любов'ю нам потрібні ті самі вранішні прохідки, ті самі вечірні проводи, ми даємо їй у сто разів більше грошей. (Цікава річ — цей обіг грошей: ми даємо їх жінкам, а жінки, стаючи утриманками, роблять нас нещасними і тим самим заохочують писати книжки; можна навіть сказати, що книжки, як вода в артезіанських криницях, піднімаються до тим вищого рівня, чим глибше страждання вгніжджується в серце.) Ця «довга лоза» надає творові чогось безстороннього, загального, чогось суворо-повчального: ми не повинні прихилитися до осіб, бо насправді існують, а отже, надаються до вираження не вони, а ідеї. Треба поспішати, не марнувати часу, поки маємо до своїх послуг ці моделі; бо ті, хто позує нам як образ щастя, назагал небагато можуть подарувати нам сеансів, як і ті, на жаль, — бо так само швидко минає й вона, — хто позує як образ скорботи.

А втім, якщо біль навіть не забезпечує нас матеріалом (відкриваючи його перед нами) для нашого твору, все одно він корисний, бо наводить нас на нього. Уява і гадка самі собою — чудові механізми, але вони можуть лишатися нерухомими. У рух же їх пускає страждання. А істоти, що позують нам як образ горя, дуже часто дають нам сеанси в робітні, де ми буваємо тільки в такі, власне, періоди, і ця робітня всередині нас! Згадані періоди творять немовби образ нашого життя з його розмаїтими жалями. Кожен-бо жаль криє в собі багато жалів, і щойно ти подумав, що жаль ущух, як з'являється новий. Новий у найширшому значенні цього слова: може, тому, що непередбачені ситуації втягують нас у глибший контакт із самим собою, а болісні дилеми, перед якими щохвилини ставить нас кохання, навчають нас, поступово показують нам, із якої матерії ми створені.

Отож коли Франсуаза, бачучи, як Альбертина, мов собака, впадає до мене о всякій порі дня і ночі, щоб сіяти всюди нелад, руйнувати мене, завдавати незліченних гризот, напо-умлювала мене (на той час я вже написав кілька статей і зробив кілька перекладів): «О, якби панич замість цієї дівулі, на яку панич тратить стільки часу, та взяв собі молоденького, добре вихованого секретаря — треба ж комусь упорядкувати все оте паничеве шпаргалля!» — я, мабуть, помилявся, гадаючи, ніби мова її мудра. Марнуючи моє дозвілля, ятрячи мені душу, Альбертина, може, була корисніша, навіть у сенсі літературному,

ніж секретар, який упорядкував би моє «шпаргалля». А проте якщо людська істота така недосконала (і, може, у природі ця істота чоловік), що не вміє кохати, не страждаючи, і мусить страждати, аби пізнати істини, то життя такої істоти стає врешті надто нудне. Літа щасливі — це літа втрачені, ми виглядаємо страждання, аби працювати. Ідея попереднього страждання пов'язується з ідеєю праці, ми боїмося кожного нового твору, думаючи про болячі, які доведеться перетерпіти, перш ніж він постане в нашій уяві. І розуміючи, що страждання — це найкраще, що можна спіткати у житті, думаємо без тривоги, майже як про визвіл— про смерть.

А проте, хоча я й обурювався в душі, треба було зважати, що куди частіше не ми граємося з життям, використовуючи людей для книжок, а зовсім навпаки. Шляхетний учинок Вертера, овва, був не для мене. Не вірячи ані миті в Альбертинине кохання, я двадцять разів хотів укоротити собі віку, зруйнував ради неї маєток і здоров'я. Якщо йдеться про писання, ми надто вибагливі, надто вимогливі, відкидаємо все, що недостеменне. Натомість поки йдеться лише про життя, ми моримо себе, занпащуємо здоров'я, караємося через брехню. Щоправда, тільки з жили цих брехонь (якщо вік поета вже за плечима) можна добути зерно правди. Жалі — це таємничі й ненависні слуги, з якими ми борюємося і під владу яких дедалі підхиляємося, жорстокі, незамінні слуги, вони ведуть нас сутеренами до правди і смерті. Щасливі ті, хто правду спіткав перед смертю, і для кого, хоч обидві вони такі близькі між собою, година правди наспіла перед смертною годиною!

З мого минулого життя я зрозумів ще й те, що навіть най дрібніші епізоди налаштували мене на ідеалізм; пора вже скористатися з цієї науки. Приміром, зустрічі з бароном де Шарлюсом, навіть, перш ніж його германофільство стало для мене таким повчальним, дозволили мені, ще більше, ніж моя любов до дукині Германтської чи Альбертини, ніж любов Ро-бера де Сен-Лу до Рахилі, переконатися, що матерія сама з себе байдужа і що все в ній можна передати думкою; цю правду явище сексуального збоченства, так хибно витлумачене і так даремно ганьблене, з'ясовує ще ліпше, ніж явище (незмірно, втім, повчальне) кохання. Любовне почуття показує нам, як краса тікає від уже не коханої жінки й осідає на обличчі, яке іншим видалося б найбридшим і яке могло б і нам самим, а воно так колись і буде,

перестати подобатися; але ще дивовижніше явище, коли ми свідки того, як урода, перед якою мліє великий пан, покинувши без вагання гошу принцесу, тулиться під кашкетом контролера омнібуса. Хіба мій подив щоразу, як я бачив на Єлисейських Полях, на вулиці чи на пляжі лице Жільберти, дукині Германтської, Альбертини, не доводив, що спогад розбігається з первісним враженням, спершу асоціюючись із ним, а потім чимраз більше від нього віддаляючись?

Письменника не повинно разити, що збоченець надає своїм героїням чоловічих рис. Тільки така особливість, чимось споріднена з аберацією, дозволяє збоченцеві наділяти все, хоч би що він прочитав, уселюдністю. Расін мусив зробити з античної Федри янсеністку, аби надати цій особливості універсальної цінності; так само якби барон де Шарлюс не наділив «невірної», яку Мюссе оплакує в «Жовтневій ночі» чи у «Спогаді», Морелевим обличчям, він не заплакав би і нічого не зрозумів, оскільки лише цією вузькою і крутою дорогою доступався до любовної правди. Лише за звичкою, запозиченою з нещирої балакні передмов та присвят, письменник каже: «мій читач». Насправді кожен читач, читаючи, стає читачем самого себе — своїм власним читачем. Твір письменника — всьо-го-но своєрідний оптичний інструмент, пропонований читачеві, щоб читач міг розібратися в тому, чого, якби не книжка, мабуть, не помітив би в самім собі. І якщо читач розпізнає в самім собі те, про що йдеться у книжці, це свідчить про її правдивість, і навпаки, принаймні почасти, бо розбіжність між двома текстами часто можна поставити на карб не авторові, а читачеві. До того ж надто мудрована книжка, надто темна для невиробленого читача, може виявитися лише каламутною лупою, крізь яку він не потрапить читати. Проте інші її особливості (такі, наприклад, як збоченство) можуть спричинитися до того, що читальник, аби вчитатися, захоче читати по-своєму; автор не повинен тут ображатися, навпаки, треба дати читальникові найбільшу волю, кажучи йому: «Поглянь сам, крізь яке шкельце ти бачиш ліпше, крізь те, крізь те чи крізь якісь інші».

Якщо мене завше дуже цікавили сновидіння, то чи не тому, що вони, надолужуючи скороминущість яскравістю, допомагають зрозуміти краще щось суб'єктивне, скажімо, кохання, бо з незвичайною швидкістю здійснюють те, що можна назвати по-простому бажанням переспати з якоюсь жінкою, здійснюють

настільки, що у двохвилинному сні ми палко кохаємо якусь бридулю, на що в яві вимагалось б багаторічного звикання, освоювання, — ніби ці марення винахід якогось лікаря-чорнокнижника — внутрішньовенні ін'єкції кохання, які можуть бути й ін'єкціями страждання? Та любовне наслання розвіюється так само живо, як і найшло, і часом нічна коханка обертається знайомою і байдужою для нас бридулею, ба більше, розвіюється й щось цінніше, чудовий образ ніжних почуттів, розкошів, туманних жалів, — і ось уже відпливає на Китеру жага, яку ми хотіли б занотувати по пробудженні, з усіма її відтінками розкішної правди, відпливає, стираючись, ніби геть-то виблякле мальовидло, непридатне вже до реставрації. І, може, саме вільною грою з Часом і приворожив мене Сон. Хіба не бачив я не раз, не два, хіба не був свідком, як за одну ніч, за одну нічну хвилину передчаси, відсунуті на величезну відстань, де вже годі щось розрізнити з пережитих тоді почувань, блискавично валяться на нас, засліплюючи своєю ясністю, наче були, як нам тоді здавалося, не блідими зірками, а гігантськими літаками, і знов показували нам усе те, що в них збереглося для нас, хвилюючи нас і вражаючи блиском свого безпосереднього сусідства, відскакуючи назад, тільки-но ми прокидалися, у свої дальні далі, дивом щойно подолані, аж ми вже думали, втім, дарма, що це один зі способів однайти Втрачений час?

Я усвідомив, що тільки примітивна і помилкова перцепція зосереджує все у предметі, тимчасом як усе зосереджене в дусі; насправді я втратив бабусю допіру через кілька місяців після її скону, я бачив, як вигляд людей міняється згідно з виробленими уявленнями про них мене самого чи інших: одна істота множилася в кілька істот, залежно від кількості тих, хто її бачив (наприклад, різні на початку Сванни; принцеса Люксембурзька — в очах першого голови), і навіть із плином років множилась для однієї особи (Германт, різні Сванни — для мене). Я бачив, як любов наділяє одну особу тим, що властиве тільки особі закоханого. Для мене це було тим очевидніше, що я сам розмежовував бездонною прірвою об'єктивну дійсність і кохання (Рахиль для Робера де Сен-Лу і для мене, Альбертина для мене і для Робера, Морель чи кондуктор омнібуса для пана де Шарлюса і для інших осіб і попри це баронова вражливість: вірші Мюссе тощо). Врешті почасти германофільство пана де Шарлюса, а також Роберів погляд на світлину Альбертини допомогли мені на мить позбутися —

хай і не германофоби, то принаймні уявлення про її чисту об'єктивність, завдяки чому я подумав, що в ній жили як Ненависть, так і Любов, і що в страшному вирокі французів німцям (нелюдам) було щось від тієї самої об'єктивізації почуттів, через які Рахиль і Альбертина здавалися одна Сен-Лу, друга мені такими неповторними.

І це по суті дозволяло думати, що таке збоченство притаманне не одній тільки Німеччині і що, подібно до того як мені особисто предмет кохання видавався безвартісним зі збайдужінням до чергової своєї пасії, так само безвартісними вбачалися мені у своїй країні всілякі чергові одміни ненависти, коли виявлялися запроданцями — у тисячу разів гіршими за німців, яким оце здавали Францію, — дрейфусари на зразок Рейнаха, з яким патріоти нині співпрацювали, виступаючи проти країни, де кожен був, звичайно, брехун, дикий звір і дурень, за винятком хіба німців, які тягли руку за Францією, як-от румунський король, король бельгійський та російська імператриця. Щоправда, антидрейфусари відповіли б мені тоді: «Це інша річ». Але по суті річ ніколи не одна й та сама, подібно до того як не лишається однією й тією самою особа, інакше стосовно одного й того самого явища той, хто в ньому ошукався, мусив би винуватити лише свій суб'єктивний стан і не зміг би повірити, що вади і переваги притаманні також і предметові. На цій різниці можна завиграшки понавибудувувати теорій (протиприродна, за твердженнями радикалів, наука у конгрегатів, відпорність жидівської раси на асиміляцію, одвічна ненависть німецької раси до латинської, жовта раса тим часом зостається реабілітована).

Утім, цей суб'єктивний бік іноді відзначали в розмовах нейтралів, коли, скажімо, германофіли як стій утрачали здатність розуміти і навіть слухати всі нагадування про німецькі звірства у Бельгії. (А проте то були таки звірства: те суб'єктивне, що я помітив як у ненависті, так і в самому погляді, не позбавляло предмет здатности мати реальні переваги та вади і жодною мірою не допускало, щоб дійсність розчинилася в чистому релятивізмі). І якщо по стількох роках та по силі-силенній утраченого часу я відчував цей засадничий вплив навіть у міжнародних стосунках, то хіба ще на світанку свого життя я не здогадувався, читаючи у комбрейському саду Берготтів роман, що навіть сьогодні, перегорнувши кілька забутих сторінок і дізнавшись про каверзи якогось підлотника, я відклав би твір тільки тому, як

упевнився б, зазирнувши на сто сторінок наперед, що врешті цей гицель дістав по заслuzі і прозрів настільки, аби зрозуміти, що йому не повелося в його темних замірах? Бо я вже майже забув, що сталося з тими особами, зрештою, вони не відрізнялися від осіб, що зібралися цього полудня у дукинi Германтської, чиє минуле життя, принаймні кількох із них, було для мене таке туманне, ніби я читав про нього у напівзабутому романі. Чи пошлюбив нарешті принц Агрігентський панну Ікс? Чи, може, навпаки, то брат панни Ікс мав одружитися з сестрою принца Агрігентсь-кого? А може, я щось тут переплутав і плутанину ту внесли давнє читво чи недавній сон?

Сон — і далі зоставався для мене одним із найдивовиж-ніших фактів мого життя — саме сон, як ніщо інше, переконував мене у чисто ментальному характері дійсности, і я не погребував його допомогою при компонуванні свого твору. Коли я жив марнотратцем життя, жив для кохання, сон химерно наближав до мене, змушуючи їх долати величезні гони втраченого часу, мою бабусю та Альбертину, яку я знову починав кохати, бо вона переказала мені уві сні версію, звичайно, у злагодженому вигляді, історії з пралею. Я думав, що таким ро-бом сні можуть мені приносити істини, враження, якими я не збагачувався ані власними зусиллями, ані навіть у спілкуванні з природою; що вони збудять у мені жадобу чогось нереального, тугу за ним, бо тільки тоді можна працювати, відірватися від звички, відмежуватися від усього буденного. Я не погордував би цією другою музою, музою нічною, здат-ною подеколи підспівувати іншій.

Я бачив, як спаскуджувалися аристократи, якщо вони, як, скажімо, дук Германтський, не мали олії в голові. («А ви раків не печете», — сказав би, мабуть, Коттар.) Я бачив, як у Дрей-фусовій справі, як і під час війни, вірили, що правда — очевидна і що міністрам вільно говорити «так» чи «ні», не маючи жодної потреби з'ясовувати, завдяки чому владуці знали, чи Дрейфус винний, знали напевно (не маючи жодної потреби посилати Рока з'ясовувати на місці, чи має тепер Саррай засоби розпочати кампанію одночасно з росіянами). Не було такої години в моєму житті, щоб вона не навчала мене, що тільки перцепція, груба і помилкова, скупчує все у предметі, тимчасом як усе, навпаки, в душі.

Загалом, якщо добре поміркувати, матеріял для мого досвіду, а отже, й для моєї книжки дав мені Сванн не тільки завдяки усьому тому,

що стосувалося його та Жільберти. Адже то саме він ще у Комбре пробудив у мені охоту помандрувати до Бальбека: без нього батькам ніколи б не спало на думку послати мене туди, і я не запізнався б не тільки з Альбертиною, а навіть із Германтами, бо моя бабуся не спіткала б через багато років маркізи де Вільпарізіс, а я не познайомився б із Робером де Сен-Лу та бароном де Шарлюсом, а через них із дукинею Оріаною де Германтською, яка своєю чергою відрекомендувала мене своїй кузині, отож моя сьогоднішня присутність у принца Германта, де на мене раптом зійшла ідея написання свого твору (тобто я завдячую Сваннові не тільки матеріал, а й творчий поштовх), теж Сваннова заслуга. Квіткова ніжка, може, трохи затонка, щоб тримати на собі мій вік на всьому його протязі (у цьому сенсі «Германтська сторона», виявляється, тяглася від «сторони Сваннової»). Проте часто-густо автор усіляких «сторін» нашого життя геть програє Сваннові, виступає пересічною, сіренькою людиною. Хіба не досить було б розповіді колеги про якусь тамтешню дівчину, приємну в ліжку (якої я десь-найпевніш не спіткав би), щоб я подався до Бальбека? Також ми часто сподибуємо якогось нелюбого нам колегу і ледве з ним ручкаємося, а проте, уже згодом, по роздумах, з'ясовується, що саме його сказані для годиться слова типу: «Вам би оце поїхати до Бальбека» стали визначальними для всього нашого життя і нашого твору. За це ми не живимо до нього жодної вдячності, але це не доводить і нашої невдячності. Бо, вимовляючи наведені слова, він і гадки не мав про можливі наслідки. Саме наша чутливість і наш інтелект осіддали обставини, які, діставши перший підгін, самі породжували одна одну, — хоча не можна було передбачити ані співжиття з Альбертиною, ані балу-маскараду в Германтів. Певне, цей підгін був конечний, — ось чому зовнішня форма нашого життя і сама тканина нашого твору залежать від нього. Якби не Сванн, мої батьки зроду б не здогадалися вирядити мене до Бальбека. (На ньому, зрештою, не лежить відповідальність за страждання, що він непрямо накликав на мою голову; вони походили з моєї кволости; він сам через свою кволість чимало натерпівся від Одетти.) Але, вготувавши нам таке життя, він тим самим виключив усі інші життя, які ми могли б прожити натомість. Якби Сванн не розповів мені про Бальбек, я б і гадки не мав про Альбертину, готельну їдальню та Германтів. Натомість я вибрався б десь-інде, і спізнав інших людей, а моя

пам'ять, як і мої книжки наповнювалися б зовсім іншими, незмога нині навіть сказати якими, образами — їхня невідкрита новинеча чарує мене і будить жаль, що я не вирушив натомість туди і що Альбертина, баль-бецьке і рівбельське узмор'я, а також Германтський рід не zostалися для мене назавше незнані.

Безперечно, саме з її личком, яким я побачив його вперше над морем, пов'язується у мене кілька справ, що їх я, зрозуміло, опишу. У певному сенсі я мав рацію, пов'язуючи їх із нею, бо якби тамтого дня не пішов на дамбу, якби не обстежив її, не законилися б у мені всі ці помисли (хіба що зако-нилися б про інше). Але тут я давав хука, бо ця благовісна насолода, якої ми шукаємо в гождому жіночому личку з перспективи часу, походить від наших чуттів: насправді сторінки, які я написав би, Альбертині, тим паче Альбертині тодішній, були б не зрозумілі. Але саме завдяки тому (і це застереження нам, інтелектуалам, щоб не варилися у власнім соку), що вона так відрізнялася від мене, вона запліднила мене смутком, ба навіть звичним із самого початку зусиллям уявляти собі ту відмінність. Якби вона могла зрозуміти ці сторінки, то відповідно не була б здатна на них надихнути.

Ревність — чудова звідниця, і якщо нашій картині чогось бракує, вона зараз же приведе з вулиці підхожу красуню. Її брови вже злиняли для нас, але юнка знову стане вродливицею, тільки-но ми приревнуємо її, і це заповнить порожнечу.

Рано чи пізно ми умремо, і нас уже не тішитиме картина, завершена таким робом. Але ця думка нас не знеохочує. Адже ми розуміємо, що життя трохи заплутаніше, ніж гадають, так само, як і обставини. Отже виникає пильна потреба цю складність показати. Спасенні ревності не конче народжуються від погляду, розповіді чи думки, що відкидає нас назад. Вони ладні нас кольнути, як ми гортаємо річник — для Парижа це так званий «Весь Париж», для села — «Замковий Календар». Хоч-не-хоч ми слухали слова гарної дівчини, байдужої вже нам, що вона має вибратися на кілька день до сестри в Па-де-Кале, під Дюнкерком; так само хоч-не-хоч ми зміркували, що, мабуть, колись до цієї гарної дівчини женихався пан Е***, але вона перестала з ним бачитися, бо вже ніколи не відвідувала бару, де сходилася з ним колись. Ким би могла бути її сестра? Часом не покоївкою? З делікатности ми не розпитуємо її про це. Аж це,

гортаючи навмання «Замковий Календар», дізнаємося, що пан Е*** має замок у Па-де-Кале, під Дюнкерком. Усе ясно: аби справити приємність гарній дівчині, він узяв її сестру за покоївку, і якщо наша красуня більше не зустрічається з ним у барі, то лиш тому, що він спровадив її до себе, бо пропадає у Парижі майже цілий рік і не може обійтися без неї, коли відпочиває в Па-де-Кале. Пензлі, п'яні від люті й любови, так і ходять по полотну. Та що коли це щось інше? Може, пан Е*** таки напrawdę перестав бачитися з гарною дівчиною, але знічев'я рекомендував її сестру своєму братові, осілому на цілий рік у Па-де-Кале? Отож тепер дівчина, навіть не зумисне, вибирається до сестри тоді, коли пана Е*** там нема, бо давно вже з ним розцу-ралася. Та й сестра, може, ніяка не покоївка ані в замку, ані деінде, а просто у Па-де-Кале в неї родичі. Наш первісний біль відступає перед цими останніми домислами, які до решти втишують ревності. Але що з того? Ревності, зачасні серед сторінок «Замкового Календаря», з'явилися в пору, бо лакуну на полотні тепер уже заповнено. Рядки вже так і ллються з-під пера завдяки породженій ревностями присутності гарної дівчини, якої ми більше не ревнуємо, розлюбивши її.

Аж ось зайшов шафар і сповістив, що перший твір уже зіграно, тож я можу перебраться з бібліотеки до салону. Я згадав, де я. Але я не втратив нитки своїх роздумів, бо світський раут і повернення на люди мали поставити мене на поріг нового життя, якого я не здолав знайти на самоті. Нічого дивного: враження, завдяки якому в мені могла воскреснути вічна людина, не пов'язувалось уже так тісно ані з самотою, ані з суспільством (як я думав колись, як це у мене, певно, колись і було і як ще, може, було б і нині, якби я розвивався гармонійно, замість тупцювати на місці, тупцювати аж дотепер, коли цьому тупцюванню начебто вже кінець). Отже, переживаючи цю красу лише тоді, коли на теперішнє відчуття, хоча б найнікчемніше, накладалося подібне відчуття, яке, спонтанно відроджуючись у мені, поширило перше з цих відчуттів водночас на кілька періодів і сповнювало мою душу, де незвичні відчуття залишили таку глибоку пустку, загальною сутністю, — вже не було резону не заживати таких відчуттів як серед природи, так і серед людей, якщо випадає нагода, мабуть, нерозлучна з особливим збудженням, завдяки якому в ті дні, коли ми виламуємося зі звичного трибу життя, навіть найпростіші речі знову приносять нам відчуття, від яких звичка велить оберігати нашу

нервову систему. Чому тільки такі відчуття могли об'єктивно вести до мистецького твору, належало ще з'ясувати, і в бібліотеці я не переставав крутити мозком, без упину сточуючи ланки думок, — з відчуттям, що духовне життя в мені скресло і рине так навально, аж я зможу підтримувати його у салоні, серед зібраних там гостей, незгірш, як оце зараз, на самоті в бібліотеці; мені здавалося, ніби я зумію зберегти свою самотність навіть серед такого великого зібрання. Бо з тієї самої причини, з якої великі події не впливають іззовні на силу нашого духу і з якої пересічний письменник, живучи в епічну добу, так і застається пересічню, небезпека салонного життя полягає у нашому в нього внеску — великосвітських норвах. Але сам собою світ уже не потрапить позбавити нас хисту, так само як геройська війна не ушляхетнить віршомазу.

У жодному разі, — байдуже, чи за теорією можна створити в такий спосіб мистецький твір, — хай я ще й не вивчив, як намірявся, цього питання, самого себе заперечити я не міг: щоразу, як у мене виникали щиро естетичні враження, я їх завдячував саме таким відчуттям. Щоправда, в моєму житті вони траплялися рідкувато, проте владали ним, і я міг у минулому згадати кілька подібних вершин, згублених, на жаль, із моїх очей (тепер я за цим пильнуватиму). І я вже міг сказати так: якщо це була, завдяки своєму винятковому значенню для мене, моя особиста прикмета, я все ж здобрів тим, що вона чимось зрідні аналогічним, хоча й не дуже виразним ознакам письменників певного типу. Хіба не з таких відчуттів, як відчуття смаку мадленки, походить найпрекрасніша частина «Посмертних записок»: «Учора ввечері я гуляв самотою... із задуми мене вирвав щебет дрозда з найвищої гілки берези... Зараз же його чарівні трелі явили моїм очам отчий маєток; я забув про катастрофи, свідком яких був, і, раптово перенесений у минувшину, знову побачив ниви, де так часто слухав посвист дроздів»? І хіба не здаються найкращими у «Записках» такі слова: «Тонкий і солодкий дух геліотропу витав над грядкою розквітлих бобів; його приніс не рідний вітер, а дикий вихор Ньюфаундленда, він не має нічого спільного з рослиною вигнанцем, він не поєднаний з нею любим зв'язком споминів та розкошів. У цьому безокрасному, нечистому, неароматному запахові, переінакшеному запахові світової зорі, ріллі та світу, було багато туги, розлуки і мо-лодости». В одному з шедеврів французької літератури, у «Сільвії» Жерара де Нерваля, ви

знайдете — яків «Посмертних записках» — зв'язок із Кобургом, подібний до зв'язку між смаком мадленки та «щебетом дрозда». Врешті у Бодлера такі ремінісценції ще численніші і, мабуть, не такі випадкові, отож, на мій суд, вирішальніші. Тут поет із більшою старанністю і з більшою млостю свідомо шукає, наприклад, у запахів жінок, її волосся та лона, натхненні аналогії, які випаровують йому «блакить небес, безмежну і округлу» та «порт, де все у щоглах і вогнях».

Я вже намірився удатися до Бодлерових віршів, у чию основу покладено переміщувати саме в такий спосіб відчуття, й оживити ті вірші у пам'яті, аби остаточно приписати собі право надзвичайно шляхетного споріднення і вже мати певність, що твір, мережити який я беруся без жодного вагання, вартий того, щоб на нього витратити порох, — коли, спустившись із бібліотеки сходами, я раптом опинився у великій вітальні, серед свята, яке видалося мені геть-то не схожим на колишні і мало набути для мене нової подобі і нового сенсу. Хоча в душі я й далі твердо тримався свого задуму, не відступаючи від нього ні на крок, та щойно я вступив у великий салон, як одразу став свідком театрального ефекту несподіваної розв'язки, покликаною створити для мого починання одну з найзагрозливіших перешкод. Перешкода, певне, була здоланна, але поки я обмірковував далі передумови створення художнього твору, вона могла, всоте наведена як приклад у міркуваннях, здатних якнайбільше мене захитати, миттю занепасти все.

Спершу я не міг збагнути, чому мені важко розпізнати господаря та гостей, чому всі видавалися «загримованими», обсіпані немовби пудрою і не схожі на самих себе. Принц, вітаючись, зберігав добродушну міну казкового царя, яку я примітив у нього, побачивши його вперше, але цим разом, немовби сам піддавшись етикетові, приписаному запрошеним, начепив собі сиву бороду і насилу волочив ноги, наче обтяжені олив'яними підшвами, вдаючи з себе одну з «Пір людського життя». Вуса йому теж посивіли, наче їх опушило памороззю з лісу Хлопчика-Мізінця. Здавалося, вони заважають його здеревілим губам, і я так і чекав, що він їх відліпить. Сказати по щирості, я впізнав його лише тому, що закликав на допомогу тям і з певної подібності рис і здогадався, що це має бути мій знайомец. Я не знаю, що зробив зі своєю фізіономією юний Фезансак, але коли всі

побілили, хто півбороди, а хто лишень вуса, то він, не дбаючи про подібне шмарування, примудрився покрити лице зморшками, а брови найжачити щетиною; проте це йому не пасувало, лице затужавіло, забронзовіло, заієрархізувалося і так його зістарило, що ніхто вже б не назвав його юнаком. Ту ж мить я, чудуючись, почув, як хтось назвав дуком де Шательро якогось старуха зі сріблястим посольським вусом, старуха, в якому тільки знайомий погляд дав мені розпізнати молодика, зустрінутого колись на рауті в маркізи де Вільпарізіс. Коли я врешті схистився вгадати першу особу, намагаючись не зважати на перевдяг і доповнюючи рештки природних рис зусиллями пам'яті, мені змигнулася думка повиншувати її з чудовим гримом, оскільки остаточному розпізнанню передувала непевність, яка сковує нас, коли великий актор, виходячи на сцену, виступає в ролі когось, геть не схожого на себе, а глядачі, хоча й зазирали вже до програмки, сидять хвилю як зачаровані, поки не загукають «браво».

З цього погляду, найекзотичніший з усіх був маркіз д'Аржанкур, мій особистий ворог, справжня окраса цього ранку. Він не лише справив собі дрімучу, замість ледь шпакуватої, бороду шаленої білі, а й на додачу (такі дуже дрібні фізичні зміни можуть зникнути або звеличити якусь людину, ба більше: змінити її зовнішній характер, її особистість) перекинувся старим, усіма вже зацураним жебраком, — він, чия церемонна накрохмалена штивність ще сиділа в моїй пам'яті, і хто тепер надавав собі напрочуд переконливого вигляду старого рамоліка: руки й ноги йому дрижали, а лице з розгаслими рисами, звичайно пихатими, усміхалося в ідіотському розчуленні. Поставлене на такий щабель, маскарадне мистецтво стає чимось більшим — цілковитою трансформацією особистості. Справді-бо, кількох дрібних рисочок було явно замало, аби повірити, що цю незрівнянну і мальовничу виставу розіграє саме д'Аржанкур, — через стільки чергових станів цього обличчя мусив би я продертися, якби захотів побачити знайоме лице д'Аржанкура! Надто вже далеко відійшов він од самого себе, маючи до своїх послуг лише власне тіло! Найпевніше, це була остання межа, куди він його доволік, не визівнувши духа; колись най-бундючніше з облич і найгнучкіший зі станів нині драними шматами теліпалися туди-сюди. Згадуючи, як, бувало, усміхався д'Аржанкур, на мить стаючи від того усміху не таким нажабленим, насилу можна було вгадати у д'Аржанку-рові з плоті й кісток того

д'Аржанкура, якого я бачив так часто, і зрозуміти, що сьогоднішній усміх старого розм'яклого тандитника уже потенційно жив у давньому взірцевому джентльмені. Але навіть якщо припустити, що усміх мав передавати той самий настрій, маркізове обличчя і сама речовина ока, де він жеврів, змінилися так ґрунтовно, що й вираз д'Аржанкурів здавався іншим, і сам маркіз був уже не той. Я зареготав, дивлячись на цього величного ідіота, настільки ж розгрузлого у своїй добровільній карикатурі на самого себе, наскільки виглядав послужливим у своєму трагізмі «побитий громом» барон де Шарлюс. Пан д'Аржан-кур у ролі Реньярового напівживого блазня з Лабішового шаржу був такий самий приступний, як люб'язний був барон де Шарлюс, цей король Лір, що поквапливо скидає брилика, відклоняючись першому-ліпшому зустрічному. Проте я не здогадався висловити йому свій захват від карколомного образу, що його він видобував із надр самого себе. Мене утримала від цього не моя за давнєна антипатія, бо в остаточному своєму підсумку він так різнився від самого себе, що здавався кимось іншим, так само доброзичливим, безборонним і нешкідливим, як давній д'Аржанкур був зухвалий, зловорожий і небезпечний. Настільки іншим, що як тільки я глянув на цю прояву, на цього кривляку, сивого коміка, на цю снігову бабу, і здитинілого генерала Дуракіна в одній подобі, мені здалося, ніби людська істота може підлягати таким самим цілковитим метаморфозам, як метаморфоза комах. Я мав таке враження, ніби за повчальними вітринами зоологічного музею вивчаю наочно, чим може стати наймо-торніша і найхарактерніша комаха, проте не міг оживити в собі почуття, які колись викликав у мені д'Аржанкур, перед цією миршавою хризалідою, радше дригливою, ніж ворушкою. Проте я змовчав, не привітавши пана д'Аржанкура з цим його «номером», що, здавалося, розсував межі, покладені для трансформації людського тіла.

За театральними лаштунками чи на маскарадї ми швидше з чемности перебільшуємо, як нам важко, майже неможливо, упізнати перебрану особу, і хрестимося й божимося, що це справді так — натомість тут інстинкт нашіптував мені, щоб я щомога приховував свою підсліпуватість; я розумів, що в ній не було нічого хвального, бо це не був маскарад; нарешті мені спало на думку те, про що я не здогадувався, входячи до цього салону: кожна урочистість, бодай найпростіша, якщо вона відбувається по нашій довгій відсутності у

світі і якщо там збереться кілька наших знайомих, справляє на нас враження найпишнішого з маскарадів, де ми щиро «заінтриговані» іншими, але інші обличчя, що вже давно несамохить укривалися гримом, не змиють його з себе після завершення забави. Заінтриговані іншими? Овва, ми інтригуємо їх теж. Я насилу добирав до облич відповідні імена, але таких самих труднощів зазнавали, мабуть, усі, хто примічав моє обличчя, і переймалися цим не більше, ніж коли б уздірили його вперше або намагалися з мого нинішнього вигляду добути якийсь відмінний спогад.

Пан д'Аржанкур виконав свій ефектний «номер», безперечно, найзаворожливіший момент бурлеску, зримий образ якого залишиться по ньому в моїй пам'яті, і нагадував актора, який востаннє виходить на сцену, перш ніж куртина опуститься за ним назавжди серед вибухів сміху. Якщо я вже пересердився на нього, то це тому, що, по-перше, перейшовши на дитячий розум, він забув про своє зневажливе ставлення до мене (не пам'ятав уже, як пан де Шарлюс випустив раптом, на його очах, мою руку), по-друге, від цих почуттів у нього нічого не збереглося, бо щоб дійти аж до нас, вони мали пройти крізь стільки фізичних рефракторів і так спотворилися, що дорогою пішли в затоки, і нарешті, по-третє, пан д'Аржанкур видавався добрягою за браком зовнішніх умов, які й далі засвідчували б його зло і заганяли всередину його безугавну заразливую веселість. Я переборщив, назвавши його актором: ставши тепер зовсім бездушним, він скидався на брикливу ляльку з білою наліпленою бородою, і я бачив, як він крутиться і товчеться по вітальні, ніби по вертепу, науковому і zarazом філософічному, де правив, наче в надгробному слові чи на викладах у Сорбонні, і за символ світової марноти і за експонат природознавства.

Я бачив перед собою ляльки, але щоб уподібнити їх до знайомих, треба було прочитати їх водночас у кількох площинах, ці площини були поставлені мов екрани і надавали їм глибини, вони змушували, коли ми бачили перед собою ці старі ляльки, працювати наші голови; отже, ми мали споглядати їх очима і zarazом пам'яттю. Ляльки, скупані в нема-теріальних барвах літ, ляльки, що виявляють Час, — зазвичай він невидимий, але щоб стати видимим, Час шукає тіл і, спіткавши їх, підгортає під свою владу, аби освітити їх своїм чарівним ліхтарем. Безтілесний, як Голо на дверній клямці мого комбрейського покою, оновлений і змінений до невпізнання, д'Аржанкур був об'явою

Часу, роблячи його почасти зримим. У нових елементах, що утворювали обличчя та постать пана д'Аржанкура, читалася певна кількість років, прозирала символічна форма життя, не такого, яке з'являється перед нами, тобто тривалого, а реального, з такою мінливою атмосферою, що великий пан постає там увечері карикатурним тандитником.

Ув інших, зрештою, істотах ці зміни, ці безперечні знеособлення належали, сказати б, до царини природничих наук, отож, чуючи, як лунає чиєсь ім'я, я дивувався, що одна й та сама особа може виявляти, на відміну від пана д'Аржанкура, не характерні особливості нової і відмінної породи, а зовнішні ознаки іншого характеру. Чимало несподіваних можливостей, як і в пана д'Аржанкура, добував Час, наприклад, із якоїсь дівчини, але ці можливості, хоча всі без винятку фізіономічні й тілесні, здавалося, містили в собі щось духовне. Коли змінюються риси обличчя, коли вони складаються в іншу цілість, трохи повільніше відбігаючи від норми, вони набувають не тільки іншого вигляду, а й нового значення. Отож, наприклад, якщо в котроїсь жінки, яку ми знали черствою і тупою, пухнуть до невпізнання щоки, то її ніс раптом набирає шляхетного вигину, стаючи такою самою несподіванкою, часто-густо навіть приємною, як і чуле та глибоке слово, як і відважний та шляхетний чин, якого можна б сподіватися від будь-кого, тільки не від неї. Довкола цього носа, носа нового, відкриваються обрії, здатні перевершити найсміливіші сподівання. Пухкі щоки починають обійматися з неможливими рік чи два тому добротою і делікатністю. Перед цим овалом могло крутитися на язиці таке, чого зроду не спало б на думку перед овалом попереднім. Усі ті нові риси обличчя втілювали нові ознаки характеру: з сухої як тріска дівчини вилупилася щедра і поблажлива матрона. І вже не з зоологічного, як у разі пана д'Аржанкура, а з морального погляду можна було сказати, що це інша особа.

Хоч би з якого підійти боку, такий ранок, як той, де опинився я, був чимось куди ціннішим, ніж просто образ минувшини, але я ще й завдячував йому, як і всім образам, які по-черезно змінюють один одного і яких я ніколи не бачив — вони відгороджували минуле від теперішнього — завдячував йому щось більше: знання про зв'язок між теперішністю і ми-нулістю; він чимось нагадував те, що в давнину називалося оптичним баченням, тільки це було оптичне бачення років,

а не одного моменту, однієї особи, загубленої у викривленій перспективі Часу.

Зате жінка, чийм коханцем був пан д'Аржанкур, не дуже змінилася, як *зважити, скільки води утекло*, тобто мала обличчя не надто зруйноване як на того, хто зазнає деформацій, мандруючи проваллям, куди його кинуто, проваллям, де напрямок можна визначити лише з допомогою порівнянь, і, як виявляється, порівнянь поспіль марних, оскільки ми запозичуємо їх тільки із просторового світу, отож хоч би до чого їх відносити — до висоти, ширини чи глибини, ми нічого не досягнемо, крім одного: вони дадуть нам відчуття, що отой інший вимір, вимір незбагнений і відчутний, таки існує. З'ясування імен людей, дослівно пливучи проти течії часу, змушувало мене відновлювати, вертати на законне місце забуті мною роки. У зв'язку з цим не хотілося також, аби мене змилила позірна тотожність простору, цілком новий вигляд такої істоти, як пан д'Аржанкур, був для мене сенсаційним відкриттям тієї розчленованої реальності, яка звичайно залишається для нас абстракцією, — так поява низькорослих дерев або гігантських баобабів попереджує нас про зміну географічного меридіану.

Тоді життя обертається для нас феєрією, де, ніби в чергових сценках, немовля стає молодиком, потім дійшлим мужем і ось уже хилиться до могильної ями. Завдяки цим одвічним змінам ми розуміємо, що істоти, викликані з чималих далей, дуже різняться між собою, а отже, розуміємо й те, що згідно з цим законом згадані створіння так змінилися, що вже не нагадують, не переставши існувати — і саме тому, що не перестали існувати, — тих, кого ми бачили в них давніше.

Я колись знав її молодою жінкою, нині ж, біла як сметана і скоцюрблена в каргу, вона ніби вказувала, що останній акт потребує балету, де актори виступали б у масках. Але її брат був, як і колись, ставний і зберіг таку разючу схожість на самого себе, аж дивно було, як він міг пустити на своє молоде обличчя сивий, хай і хвацько закручений вус. Білі пе-лехуваті бороди, досі чорні як смола, овівали людський краєвид цього зібрання меланхолією, як ото перше пожовкле листя дерев, коли в надії на довге літо ми задлялися з гульнею, аж глядь! — надворі осінь. З самого малку я жив одним днем і склав про себе самого та про інших остаточну думку, коли це зненацька, по

змінах у людях, я вперше побачив, як минув для них час, і був уражений відкриттям, що час минув і для мене. І їхня старість, байдужа мені сама собою, доводила мене до розпачу як вістун моєї власної старости. Зрештою, весь цей букет старощів проголошено раз у раз словами, які щодві-щотри хвилини гриміли наді мною, як труби Страшного Суду. Перші з них зірвалися з уст дукині Германської, що перед хвилиною проходила крізь шпалери цікавих, які, не розуміючись на чудових викрутах туалету й естетики, піддавалися їхньому впливу і захоплювалися цією рудою головою, цим лососячим тілом, ледь видним із-під своїх чорних, мереживних плавців і замотузованим клейно-дами, додивлялися до дідичних звоїв його ліній, ніби споглядали якусь старезну святу рибину, обтяжену самоцвітами, що в неї втілювався опікунчий Геній роду Германтів. «Ах! — озвалася вона до мене. — Яка це радість бачити найстаршого з моїх приятелів». Та хоч мені, кому попри всі мої комбрейські амбіції ніколи, навіть у найслухніший момент, не спало б ходити в її приятелів, брати правдешню участь у достеменному і таємничому житті Германтів і належати до її приятелів, таких близьких, як маркіз де Бреоте, маркіз де Форестель, Сванн та всі ті, хто помер, — ці слова мали б підлестити, я відчув себе нещасним. «Найстарший із її приятелів, — сказав я собі, — не перебільшуймо; може, один із найстарших, невже я й справді...» У цю мить до мене підійшов принців сестриниць. «Ви такий старий парижанин...» — сказав він мені. Відразу після цього мені вручено листа. Приїхавши сюди, я зіткнувся був на порозі з молодим Летурвілем, уже не пам'ятаю, які узи споріднення єднали його з дукинею, але він мене трохи знав. Він саме закінчив Сен-Сір, і я, гадаючи, ніби він може стати мені за щирого товариша, на кшталт Сен-Лу, і ввести мене в курс військових проблем, породжених поточними змінами в армії, пообіцяв розшукати його і домовитися про обід, а він палко мені подякував. Але я надто замріявся у бібліотеці, тож він написав у листі, що не дочекався мене і залишив мені адресу. Лист цього кандидата в колеги закінчувався так: «Із глибокою пошаною, ваш молодий товариш, Ле-турвіль». — «Молодий товариш!» Так писав я колись людям, на тридцять років старшим за мене, — наприклад, Легран-денові. Отакої! Я уже вбачав у цьому підпоручнику приятеля на зразок Робера, а він називає себе моїм молодим товаришем. Виходить, за цей час змінилися не тільки методи ведення

війни, раз для пана де Летурвіля я вже не колега, а старший пан; невже ж таки й справді від цього пана де Летурвіля, в чиєму товаристві я уявляв себе таким, яким бачив себе самого, добрим колегою, — мене відокремлювало від хилення стрілки невидимого компаса, про яке я не думав і яке так віддаляло мене від молодого підпоручника, що я видався йому, хто назвався моїм «молодим товаришем», майже старим. Хтось саме згадав про Блока, і я поцікавився, кого він має на увазі — сина чи батька (про смерть Блока-старшого я не знав, він переставився, тяжко переживаючи поразки Франції). «А я й не чув, щоб він мав дітей, не знав навіть про його шлюб, — відповів мені принц. — Але ми, звичайно, говоримо про батька, бо він уже не першої молодости, — додав він, сміючись. — Він міг би вже мати дорослих синів». І я збагнув, що йдеться про мого колегу. Зрештою, за хвилину з'явився й він сам. І справді, я побачив, як на Блоковім виду шкарубне хоропитий і запеклий вираз, як голова його ледь трясеться, щоб по малій часині завмерти, мов наразившись на стопор, і в цій дриготі я міг би впізнати учену знудженість добродушного старигана, якби, з другого боку, не впізнав перед собою приятеля і якби мої спогади не оживляли в ньому юнацького запалу, тепер уже начебто прочахлого. Для мене, хто знав його з самого порога життя і дуже часто з ним бачився, він так і залишився колегою і молодиком, тобто його вік я міряв, забуваючи, скільки відтоді прожив сам, юністю, несвідомо приписуваною собі самому. Чуючи навколо себе розмови, що він виглядає достоту на свої роки, я здивувався, запримітивши на його обличчі кілька ознак, характерних для старих людей. Це тому, зрозумів я, що він справді зістарівся і що саме з дохожалих парубків життя робить дідів.

Хтось, почувши, що я хворів, спитав, чи не боюсь я в сьогоднішню лиху годину, коли в місті лютує епідемія, підхопити грип, але якийсь доброзичливець поспішив заспокоїти мене, кажучи: «Та ні, грип косить тільки молодь. Люди вашого віку практично нічим не ризикують». Запевняли, що челядь мене впізнала одразу. Слуги пошепки вимовляли моє ім'я, а одна дама навіть розповіла, що чула, як вони «отою своєю мовою» казали: «Це батя...» (за цим епітетом ішло моє ім'я). А що дітей я не мав, то він міг стосуватися лише мого віку.

«Чи знаю я маршала? — перепитала дукиня. — Я знала людей, що сиділи на куди вищих стільцях: дукиню де Галлієру, Поліну де Перігор, кардинала Дюпанлу». Слухаючи її, я наївно вболівав, що не знав тих,

кого вона називала уламками старого режиму. Я мав би подумати, що старим режимом називають те, чого вона могла вже знати лише рештки; оскільки те, що ледве мріє нам на обрії, передбачає таємничий огром, замикаючи, як нам здається, неприступний уже для огляду світ; а проте ми посуваємося вперед і незабаром це вже ми на обрії для тих, хто йде за нами; а насправді відступає обрій, і світ, уже нібито втрачений, розростається далі. «У ранній молодості, — додала дукиня Германтська, — я встигла побачити навіть дукиню де Діно. До лиха, знаєте, я вже не піддівок». Ці останні слова мене вжахнули: «їй не слід так казати, так висловлюються старі баби». І зараз же подумав, що вона й справді стара баба. «Зате ви, — підхопила вона, — не змінилися аніскілечки. Атож, ви мене дивуєте, все молодий і молодий». Що й казати, меланхолійні слова, адже вони означають лише одне: ми постаріли не на вигляд, а таки насправді! Відтак вона добила мене, докинувши: «Я завжди жалкувала, що ви не одружилися. Але хто знає, може, це й на щастя. У вашому віці ви мали б уже військовозобов'язаних синів, а якби вони полягли, як бідолаха Робер (я досі його згадую), ви б не пережили цього із вашою вражливістю».

І я міг тепер узріти себе, ніби у першому правдомовному дзеркалі, яке мені трапилось, узріти самого себе очима цих старих людей: ще й досі маючи себе за молодих, як думав про себе і я; вони, якщо я згадував, скажімо, про свою старість, (бажаючи почути заперечення), бачучи мене таким, якими не бачили самих себе, і таким, якими їх бачив я, не виражали поглядом жодного протесту. Ми не бачимо власної постаті, власних літ, але кожний, мов у дзеркалі, бачить їх ув іншому. І, мабуть, відкриваючи, як він постарів, мало хто засмутився б тяжче за мене. Але насамперед зі старістю справа стоїть так само, як зі смертю. Дехто до старости й до смерти ставиться байдуже, не тому, що відважніший за інших, а тому, що має вбогішу уяву. А потім, той, хто з дитинства націлений на одну мету, здійснити яку заважають то лінощі, то нездужання, щовечора анулює минулий утрачений день, тож-бо хвороба, пришвидшуючи старіння тіла, сповільнює старіння духу, і для нього стає більшою несподіванкою та струсом відкриття, що його життя не зупинялося в Часі, ніж для того, хто цурається внутрішнього життя, регулярно заглядає до календаря і не відразу, бо підбивав її щодня, відкриває загальну суму років. Але моя пригнобленість пояснювалася куди поважнішою причиною; руйнівну дію Часу я відкрив лише тоді, коли вже намірявся з'ясувати й осмислити позачасову дійсність у мистецькому творі.

У деяких людей процес поступового, але доконуваного в час моєї відсутности заміщення одних клітин іншими призвів до такої цілковитої зміни, такої глибокої метаморфози, що я міг би сто разів обідати в ресторації, сидячи напроти них, і навіть не здогадуватися, що я колись їх знав, як не вгадав би королівської гідности у монарха інкогніто чи збочень у незнайомих людей. Ототожнення ставало неможливим навіть у тих випадках, коли я чув ім'я, бо ще можна уявити собі, що сусід по столику — злочинець чи король — зате усіх цих підстарків я знав, точніше, знав осіб, що досі носять ті самі імена, але вже таких змінених, аж я не міг повірити, що це ті самі особи. А проте я повівся так само, як міг би повестися у випадку з королем чи збоченцем, коли припущення про королівську владу чи збочення негайно надало б нового лику незнаомій особі, щодо якої було б дуже легко, мавши ще полуду на очах, дати маху, повівшись нахабно чи ввічливо, але в незмінних рисах якої тепер прозирало б щось гоже чи щось підозріле, — тобто я ревно силкувався вбити собі в голову, що

обличчя незнайомої, цілковито незнайомої дами належить пані Сазра і кінець кінцем повертав знайомий давній сенс цьому обличчю, яке, одначе, залишилося б для мене справді чуже, належне комусь іншому, комусь, хто втратив би всі знані мені доти людські риси, наче людина, що обернулася б на мавпу, якби її ім'я і підтвердження її тотожності не скерували мене, хоча проблема була майже нерозв'язна, на шлях відкриттів. Іноді, щоправда, давній образ проступав настільки, що я міг поставити його на зводина; але, мов той свідок, поставлений перед оскарженим, якого він колись бачив, я мусив, така велика виходила різниця, сказати: «Ні... я не впізнаю цієї особи».

Жільберта де Сен-Лу озвалася до мене: «Чи не пообідали б ви зі мною в ресторані?» Відповідаючи: «Якщо ви не вважаєте, що ославите себе, обідаючи вдвох із молодиком», — я почув, як усі довкола засміялися, і хапливо додав: «Або, радше, зі старшим паном». Я збагнув, що слова, які так насмішили присутніх, могла б виректи, стосовно мене, моя мама, для якої я назавжди зостався дитиною. Отож я дивився на себе її очима. Зрештою, якби я, наслідуючи її приклад, заповзвся скласти реєстр змін, що зайшли зі мною з самого малечку, все одно ці зміни виявилися б дуже давніми. Я залишився тим, про кого довгенько відгукуються, майже випереджаючи подію: «Він щойно ступив на поріг зрілості». Так само ще думав і я, але цим разом із великим запізненням. Я й не зог-ледівся, як змінився. І все ж, що впало в око цим реготунам насправді? Я не мав жодного сивого волосу, мої вуса були чорні. Мені кортіло спитати їх, що зробило для них очевидною цю жорстоку правду.

Тепер до мене дійшло, що таке старість — життєва реалія, про яку ми проти інших чи не найдовше зберігаємо чисто абстрактне уявлення, позираючи на календар, датуючи листи, стаючи свідками, як женяться наші друзі, діти наших друзів, і не розуміючи, чи то зі страху, чи то з лінощів, що все це означає, аж до того дня, коли ми помічаємо якийсь незнайомий силует, наприклад, пана д'Аржанкура, і це для нас знак, що ми живемо в новому світі; аж до того дня, коли онук однієї з наших подруг, юнак, до кого ми інстинктивно ставилися як до товариша, усміхається, наче ми з нього жартували, бо для нього ми діди; до мене дійшло, що означає смерть, любов, духовні радощі, корисність болю, покликання тощо. Бо якщо імена втратили для мене всю свою індивідуальність, то слова відкривали мені увесь свій сенс. Краса

образів криється за предметами, краса понять — перед ними. Отож перша краса перестає нас захоплювати, коли ми досягаємо тих предметів, але другу ми починаємо розуміти лише тоді, коли переступимо їхні межі.

Безперечно, зроблене мною прикре відкриття прислужиться мені в тому, що стосується самої теми моєї книжки. Якщо я вирішив, що тканина її не може бути зіткана тільки з направ-ду повних вражень, вражень, які існують поза часом, то серед істин, куди я намірявся їх уставити, посядуть неабияке місце враження, пов'язані з часом, — часом, де пливуть і перетворюються люди, суспільства й нації. Я знайду місце не тільки для тих спотворень, яким підлягає вигляд окремих осіб і які щохвилини підтверджуються новими прикладами, бо, виношуючи свій твір, що вже набув такої динаміки, я, аби не втягуватися в перебіжні розваги, не переставав вітатися зі знайомими та балакати з ними. Зрештою старіння позначалося не на всіх однаково.

Я почув, як хтось запитує про моє ім'я, і повернув голову в його бік, — мені пояснили, що це маркіз де Камбремер. Тоді, аби показати, що впізнав мене, він запитав: «Ну що, вам ще й досі докучає ядуха?» — запитав, а на мою ствердну відповідь додав: «Як бачите, з цим можна жити довгий вік», — наче за плечима в мене було сторіччя.

Я розмовляв із ним, не відриваючи від нього очей, задивлений у ті кілька рис, які, на мій суд, ще могли (тимчасом як решта все утратило всяку подібність) викликати узагальнений спогад про його особу. Аж це він повернув трохи голову. І тоді я побачив, що він став невпізнаний, бо на щоках йому теліпалися великі багрові торби, не даючи вільно розтуляти рота й очі, і мені заціпило, я не смів глянути на ці карбункули, із приводу яких, здавалося, більше подобало б, щоб він озвався перший. Але, як хворий-одчаяка, він навіть не згадав про свої бо-корвани і сміявся, а я боявся здатися бездушним, ні про що не питаючи, а, питаючи, допуститися нетактовності. «Але хіба з віком вони не порідшали?» — допитувався він, маючи на увазі напади моєї астми. Я відповів, що ні. «Ага, а моя сестра нині задихається вже менше, ніж колись», — озвався він тоном спротиву, ніби з його сестрою не могло бути інакше, ніж зі мною, і наче вік був такими ліками, що, скоро вони допомогли пані де Гокур, то могли, на його думку, стати цілющі й для мене. Коли підійшла пані де Камбремер-

Легранден, я дедалі більше боявся виказати байдужість, не вболіваючи з приводу того, що видніло на тварі її мужа, а проте я не зважився натякнути на це перший. «Ну як, раді його бачити?» — спитала вона. «Атож. Як він?» — непевно бовкнув я у відповідь. «Як бачите, хвала Богу, не найгірше». Вона не помічала болячки, що вразила мій зір, бо то була одна з масок Часу, яку він наклав на маркізову твар, але наклав так обаченько, так звільна роблячи її товщою, що маркізі нічого не впадало в око. Аж ось маркіз де Камбремер закінчив урешті свої розпити про мою ядуху, і я тихо в когось поцікавився й собі, чи жива його матір. Власне, у підрахунках минулого часу важко зробити лише перший крок. Справді-бо, нелегко собі уявити, що утекло стільки води, а потім, що не утекло ще більше. Ніхто ніколи не подумав, що XIII сторіччя таке одлегле, а відтак нам важко повірити, що збереглося ще стільки тогочасних церков, таких численних у Франції. За лічені секунди я проробив у собі ту довгу роботу, коли ми насилу усвідомлюємо, що той, із ким ми познайомилися замолоду, має шістдесят років, а ще через п'ятнадцять років узагалі відмовляємося зрозуміти, що ця особа ще живе і що їй усього лише сімдесят п'ять. Я спитав у пана де Камбремера, як ся має його паніматка. «Вона, як завжди, чудова», — відповів він, уживаючи прикметника, якого, на відміну від племен, де кривдять літніх батьків, прикладається у певних родин до старих людей, чії побутові здібності, такі як слух, походи пішки на обідню, уміння мужньо перетерплювати жалобу, свідчать, ув очах дітей, про незвичайну моральну красу.

Ув інших обличчя залишилися незаймані, натомість цих людей уже начебто не носили ноги; спершу могло б видатися, ніби вони їм болять, та потім до вас доходило, що олив'яні підшви начепила їм старість. Зате інших вона прикрасила, як, скажімо, принца Агрігентського. Цього довготелесого, худого чолов'ягу з вибляклим поглядом і чубом, ніби приреченим на довічний морквяний колір, заступив завдяки метаморфозі, подібній до метаморфози комах, старух, чії руді колись патли, надто вже зужиті, вицвілі, наче блаженький барвистий обрус, перейшли в сивину. Груди його набули невідомої давніше огрядности, дебелої, майже войовничої, розсадивши, певна річ, знайому мені крихку хризаліду; свідомо себе повага заливала очі, забарвлюючи їх новою доброзичливістю, цього разу звернутою до всіх. А що так чи інакше певна подібність між теперішнім можним принцом та

портретом, закарбованим у моїй пам'яті, збереглась, то я захоплювався овною у корені своєму силою Часу, який, шануючи нерушиму цілість індивіда і закони життя, уміє аж так змінити декорацію і ввести сміливі контрасти у дві чергові подоби однієї й тієї самої особи; бо багатьох із цих людей можна було розпізнати зразу, але радше як погані портрети їх самих, зібрані на виставці, де художник недбалою і недобррозичливою рукою тому надав надто твердих рис, а тій стер свіжість обличчя та легкість стану або притьмарив погляд. Коли я зіставляв ці образи зі збереженими у мене в душі, мені менше смакували ті, що їх мені показано в останню мить. Так само, як ми часто визнаємо за гіршу або відкидаємо одну з фотографій, коли приятель пропонує нам їх на вибір, мені хотілося сказати кожному, хто показував свій образ сам: «Ні, не цей, цей гірший, це не ви». Мені б не стало духу додати: «Замість вашого гарного рівного носа вам приліплено гакуватого носяру вашого батька, якого я зроду в вас не бачив». Насправді ж то був ніс новий і воднораз спадковий. Коротко кажучи, художник, Час, «кроїв» свої моделі так, аби їх упізнавали. Але вони були й не схожі на себе — не тому, що він їм лестив, а тому, що їх старив. Утім, цей художник працює страх повільно. Так, копію Одеттиного обличчя, яке я одного дня, коли вперше запізнався з Берготтом, розрізнув ледве нашкіцзоване у Жільбертиному лиці, Час аж перегодом довів до найдосконалішої схожості, наче маляр, який довго притримує картину, рік у рік додаючи нові мазки.

Деякі жінки признавалися до своєї старости, фарбуючи обличчя, зате у деяких чоловіків, навпаки, старощі виявлялися у бракові рум'ян, і хоча ця друга іпостась старощів лишалася доволі невловна для ока, усе ж такі чоловіки видавалися шалено зміненими відтоді як, покинувши зальоти, перестали фарбуватися. Серед них був Легранден. Зникнення рожевосте на щоках і губах (досі я не здогадувався, що вона штучна) клало на його обличчя якусь сіру падь, якусь скульптурну вигостреність, різьблячи його довгасті похмурі риси такими, як у деяких єгипетських божків. Божків або радше примар. Він так знизився духом, що перестав не лише малюватися, а й усміхатися, грати очима, висловлюватися кучеряво. Дивувалися його блідості та пригніченості, дивувалися, що він озивається лише зрідка, а слова його такі пустопорожні, наче то озивався чийсь «дух», викликаний на спиритичному сеансі. Замислювалися, що заважає йому бути жвавим,

проречистим, чарівним, як замислюються, чому на запитання, що поставив спірит, «двійник» того, хто за життя вражав дотепністю, дає такі сіренькі відповіді, хоча завдяки тим запитанням вони мали б бути іскрометними. І відповідали собі, що причина, з якої непосидючий і бистрий на розум Легранден перевівся на блідого і сумного Легранденового фантома, була старість.

Нарешті деяких осіб я впізнав не тільки взагалі, а й у колишній своїй подобі, наприклад, Скі змінився не більше, ніж усохла квітка чи зів'ялий овоч. Він нагадував незграбний начерк, що підтверджував мої теорії про мистецтво. Інші були далеко не аматори, вони були світські люди. Але вони теж на старощах не дійшли зрілосте, і хай навіть їхні обличчя вже облямовувала сива грива і перше коло зморщок, ті лялькові обличчя зберігали молодечу грайливість. То була не стареча, а вісімнадцятирічний молодняк, надто рано прив'ялий. Небагато треба, щоб стерти ганджі, спричинені життям, та й смерть поверне обличчю його молодість, доклавши щонайменших зусиль для очищення портрета, якому лише тонка плівка тьмарить його колишній блиск. Отож я задумався над ілюзією, в яку ми впадаємо, коли, слухаючи про славних стариків, беремо на віру їхню доброту, справедливість і янгольську вдачу; адже відаючи про те, що сорок років тому вони були антипатичними молодиками, я не мав жодних підстав припускати, що вони не зберегли своєї марноти, лицемірства, чванства та облуди.

А проте (який контраст із ними) я був вражений розмовою із колись нестерпними чоловіками та жінками, які поз-будися майже усіх своїх вад, чи не тому, що, здійснюючи або знебуваючи їхні мрії, життя позбавило їх гіркоти чи зарозумільства. Вигідне одруження, завдяки якому стають непотрібні змагання чи хвастощі, або й вплив дружини чи поступове знайомство з високими прикметами, іншими, ніж ті, лише в які вірить легковажна молодь, дозволили їм злагодити характер і показати свої гарні сторони. Старіючи, вони ніби віднаходять особистість — так дерева, які осінь перемальовує в інші фарби, змінюють почасти свою істину. Суть старости знаходила в них щирий свій вияв — як щось моральне. В інших суть старости була радше чимось фізичним і таким новим, що якась особа (приміром, пані д'Арпажон) видавалася мені знайомою і разом незнайомою. Незнайомою тому, бо годі було припустити, що це вона, і проти своєї волі я не міг, відаючи їй уклін на відповідь, приховати збентеження,

вагаючись між кількома особами (серед яких пані д'Арпажон не було), аби з'ясувати, кому ж я відклонився з таким теплим щиросердям, либонь, дивним для незнайомки, бо, огорнутий сумнівами, боячись здатися надто холодним, якщо я натрапив на близьку приятельку, я надолужив непевність погляду палким ручканням і щирим усміхом. Але, з другого боку, цей новий лик не був мені незнайомий. Такий лик я протягом життя часто помічав у міцних літніх жінок, не підозрюючи тоді, що пані д'Арпажон уподібниться до них через багато років. Цей лик так різнився від знайомого мені, що можна було подумати, ніби пані д'Арпажон на роду було написано, як тій казковій героїні, постати спершу молодою панною, потім дебелою матроною — а за недовгий час, мабуть, повернутися хиткою і згорбленою бабцею. Сказати б, вона нагадувала обважнілу плавчиху, яка бачить берег ген далеко від себе, насилу борсаючись серед бурхливих хвиль часу. Проте поволеньки, додивляючись до її обличчя, непевного і хисткого, наче зрадлива пам'ять, не годна уже втримувати давні обриси, я щось у ньому нарешті відшукав, поринувши у гру вилучення квадратів, восьмикутників, якими вік збагатив її щоки. А втім, те, що додалося до жіночих щік, не завше перегукувалося із геометричними фігурами. У щоках дукинї Германтської, досі схожих на самих себе, хоч нині й подібних консистенцією до нуги, я угледів натік зелені, рожевий уламок розчавленої мушлі, якийсь наріст невідомого походження, менший за кульку омели і тьмяніший за скляну намистинку.

Деякі чоловіки накульгували: відчувалося, що винна тут була не автомобільна аварія, а перший удар, і вони вже стояли, як мовиться, одною ногою в могилі. Деякі жінки, уже напівспаралізовані, не подужали витягти з отворів своїх домовин краєчок саванів, що зачепилися між могильними плитами, і не годні випростатися, так і залякли з опущеними головами і зігнуті у три погібелі, ніби показуючи теперішнє своє місце між життям і смертю, перед своїм останнім занепадом. Ніщо не могло опертися рухові параболи, якою вони зсувалися, а якщо тільки котрась пробувала встати, то починала дрижати, і її пальці вже не могли нічого утримати.

У декого навіть волосся не побіліло. Скажімо, я впізнав, — він саме йшов у якійсь справі до свого пана, — старого льо-кая принца Германтського. Цупка щетина їжачилась йому як на щоках, так і на голові, зоставшись рудою з рожевим полиском, і навряд чи можна було

запідозрити, що він підфарбовується, як дукиня Германтська. Але це його не молодило. Просто відчувалося, що серед чоловіків, як у рослинному царстві мох, обрісник і таке інше, трапляються види, які не міняються із приходом зими.

Звичайно, всі ці зміни були спадкові, й рід — а то й — надто у жидів — раса — зберігали ті з них, які витримали випробування часом. А втім, чи міг я дійти висновку, що згадані особливості відіमруть? Я завжди розглядав людського особня у конкретний часовий момент як колонію поліпів, де око, орган хоча й асоційований, а все ж незалежний, кліпає, коли летить порошок, дарма що розум такої команди не давав, ба більше, де кишечник — цей таємний паразит — заражується без відома розуму, але розглядав його і як душу в потоці життя, як низку моїх я, накладених одне на одне, але щораз осібних і готових мерти по черзі або навперемін, як оті я, що в Комбре підмінювали мене то те, то те, коли западав вечір. Але водночас я переконався, що духовні клітини, з яких складається людська істота, довговічніші за неї. Я був свідком, як ганджі та відвага Германтів оживали у Сен-Лу, бачив також, як оживали дивацькі й скороминущі вади його вдачі, як у Сван-нові оживав семітизм. А ще я мав нагоду бачити його у Блока. Кілька років тому він утратив батька, і хоча я написав йому тоді, він не міг мені зразу відповісти, бо, окрім безмежних родинних почуттів, часто-густо притаманних жидівським родинам, думка, що його батько перевищував собою всіх сучасників, надавала його любові форми культу. Неспроможний перебороти болу втрати, він пробув майже рік у санаторії. На мої співчуття Блок відповідав тоном, сповненим глибокого почуття і водночас майже пихатим: він ладен був приревнувати мене, оскільки я стикався з цією винятковою людиною, до батька, чию двоколку залюбки передав би до історичного музею. І тепер, за родинним столом, той самий гнів, який запалював пана Блока проти пана Ниссіма Бернара, запалював Блока проти тестя. Він улаштовував йому за столом такі самі дешпоти. Як тоді, коли я слухав слова Коттара, Брішо та багатьох інших, я розумів, що завдяки культурі та моді вал однієї хвилі перекочує по всьому розлогові простору ті самі манери говорити й мислити — і навіть по всьому розлогові часу великі глибинні течії вихлюпують із хлані віків той самий гнів, той самий смуток, ту саму відвагу й ті самі манії кризь нашарування поколінь, і кожен відтинок, узятий у кількох примірниках

із тієї самої серії, дає нам повтор, як тінь на чергових екранах, тінь образу не менш ідентичного, хоча нерідко не такого значущого, ніж той, що в один і той самий спосіб викликав суперечку між Блоком і його тестем, між паном Блоком і паном Ниссімом Бернаром та стількома іншими, кого я не мав чести знати.

Деякі личини під ковпаком сивого волосся значила вже трупна штивність, повіки здавалися зліпленими, як у смертну годину, губи з безугавною мишкою мурмотали ніби молитву на схід душі. Досить було чорному чи золотавому волоссю змінитися сивим, щоб незмінне з погляду ліній обличчя видавалося іншим. Гримери знають, що напудрована перука може заступити весь перевдяг і зробити когось невпізнаним. Юний граф де***, — я бачив його у званні поручника в ложі графині де Камбремер того дня, коли дукиня Германтська сиділа в бенуарі своєї кухні, — мав і досі бездоганно поправні риси, але набута фізіологічна артеросклерозна заляккість тепер аж надто підкреслювала правильний і камінний овал фізіономії денді, надаючи тим рисам яскравої виразистости, застиглої майже гримасою, і вражала нерухомістю, гідною моделі зі студії Мантенї чи Мікеланджело. Колись його цера полум'яніла грайливим рум'янцем, а тепер була вчисто бліда; срібляста чуприна, легка огрядність, шляхетність дожа, змора, близька до сонноти — все це створювало для глядачів нове і пророче враження злоповісної величі. Прямокутник сивої бороди, докладний відповідник прямокутника давнішої золотавої бороди перемінив його так надійно, що, коли я помітив у цього підпоручника п'ять личок, моєю першою думкою було повіншувати його не зі званням полковника, а з тим, що він так ужився в ролі полковника, позичивши не лише мундир, а й поважну, сумну міну штабіста, свого батька. Так само і в його сусіди сива борода вже заступила золотаву, та що обличчя залишилося живим, усміхненим і молодим, то сивина підкреслювала рум'янець та войовничу міну і загострювала блиск очей, надаючи цьому світовцеві, такому й досі молодому, натхненного вигляду пророка.

Зміни, зроблені сивиною і ще деякими деталями, надто у жінок, не поглинули б мене до решти, якби стосувалися тільки кольору, бо якщо колір може чарувати око, то розум бентежить трансформація особи. Справді, «розпізнати» когось, а надто, як не зумів розпізнати, ідентифікувати, означало розуміти під спільним знаменником дві

суперечливі речі, означало погодитися, що той, хто тут присутній, істота, яку ми пригадуємо, вже не існує, натомість істота нині суцзя — взагалі якийсь незнайомиць; означало нагоду для розкриття секрету майже такого самого тривожного, як таємниця смерти, прологом, вістуном якої він, утім, є. Бо я знав, що означають ці зміни, і до чого це прелюдія. Ось чому, нарівні з багатьма іншими змінами, так вражала сивина жінок. Мені називали ім'я, і я з дива не міг вийти, що вона належить і тій білявій охотниці танцювати вальси, яку я знав колись, і тілистій білоголовій дамі, що проходила повз мене важкою ходою. Окрім рожевого кольору шкіри, ім'я було єдиною сув'яззю між цими двома жінками, ще відміннішими між собою (одна з моєї пам'яті, друга з ранку Германтів), ніж юна молодичка і в матеріла матрона в театральній п'єсі. Аби життя нарешті спромоглося обдарувати цю вальсівницю таким тілиськом, аби воно спромоглося сповільнити, ніби в такт метроному, її силувані рухи, аби воно, зберігши чи не єдину спільну деталь, щоки, нині звичайно, повніші, але ще й замолоду помережені червоними сіточками, спромоглося підмінити метку білявку цим череватим драгуном, — воно мусило вчинити більше демонтажів та реконструкцій, ніж вимагала б перебудова бані на шпильясту вежу дзвіниці, а коли думаєш, що таку працю проведено не в мертвому матеріалі, а в живому тілі, змінюваному тільки непомітно, то дивовижний контраст між нинішнім явищем та істотою, закарбованою в моїй пам'яті, відсував її у ще відлегліше минуле, майже легендарне. Я насилу міг об'єднати ці дві подоби, думати про ці дві особи під спільним іменем; бо так само, як важко уявити, що померлий колись жив або що той, хто жив колись, сьогодні мертвий, майже так само важко — і це чи не той самий рід труднощів (бо знищення юности, руйнація особи, сповненої сил і поривань, — це вже перше небуття) — осягнути, що сьогодні вже стара давніша молодичка, коли подоба старої, протиставлена подобі молоді, здавалося б, настільки її виключає, що почережні підміни баби молодичкою і молодичці бабою видаються сонною маячнею, аж ніколи не повірилося б, що оця могла бути там-тою, що матерія однієї механічно, не вдаючись до інших способів, окрім вельми умілих маніпуляцій часу, обернулася там-тою другою, що конкретна матерія не покинула конкретного тіла, — якби ми не мали показника тотожного імени та підтверджувального свідчення приятелів, яким надає позірної вірогідности лишень

троянда, загублена колись серед золотих колосків і тепер занесена снігом.

Зрештою, як і у випадку зі снігом, міра білі волосся по-своєму вказує на глибину прожитого часу — так гірські верховини, які, навіть постаючи перед нашими очима на тій самій лінії, що й інші верхів'я, зраджують, одначе, свою більшу висоту більшою непорочністю снігової білі. Проте не з усіма було саме так, надто ж із жінками. Колись попелясті і шовковисті кучері принцеси Германтської, в'ючись по опуклому чолу, видавалися мені сріблястими, а нині, біліючи чимраз більше, набули матовости клоччя чи вовни, через що видавалися, навпаки, сірими, як брудний сніг, що втратив свій блиск.

І сива перука здобула отим білоголовим танцюристкам не тільки дружбу дукинью, раніш їм незнаних. На них, колись зугарних лише танцювати, пролилася благодать мистецтва. І подібно до того, як у XVII сторіччі пишні дами рядилися черницями, білоголові танцюристки тепер мешкали в апартаментах, обвішаних кубістськими полотнами, — маляр-кубіст працював тільки для них, а вони жили тільки для нього. Старі діди й баби із геть-то зміненими рисами усе ж силкувалися зафіксувати як постійний стан один із тих перебіжних виразів обличчя, яких ми прибираємо на секунду і з допомогою яких намагаємося чи то випнути собі на користь якусь зовнішню прикмету, чи то затерти ганджу; здавалося, вони остаточно обернулися в незмінні бліц-знімки самих себе.

Усі ці люди присвятили стільки часу на перевдяг, що костюм загалом пройшов повз увагу тих, із ким вони разом ішли по життю. їм навіть часто дозволяли зволікати, аби вони могли по змозі якнайдовше залишатися собою. Та коли минав термін, перебирання відбувалося куди швидше; хоч круть, хоч верть — уникнути його було годі. Я ніколи не примічав якоїсь схожості між пані Ікс та її матір'ю, з якою я зазнайомився, коли вона була вже на старости-літтях і нагадувала сплющене турченятко. І справді, пані Ікс завжди здавалася мені чарівною ставною молодницею, і вона довгенько трималася. Можна сказати, трималася аж надто довго, тож і не допильнувала, поки наспіє ніч, зодягти свій турецький костюм, опізнилася з маскарадом, і ось маєш — шпарко, майже блискавично сплющилась і достотно відтворила образ старої туркені, якого прибрала колись її матір.

Рідню деяких людей я добре знав, але ніколи не думав, що їх пов'язувала якась спільна риса; поки я милувався новояв-леним Легранденом, старим сідоглавим пустельником, я раптом відзначив — можу навіть сказати: відкрив з утіхою зоолога — у площині його щік будову щік його молодого сестринця, Леонора де Камбремера, здавалося б, нічим не схожого на дядька; до цієї першої спільної ціхи я додав другу, якої досі не помічав у Леонора де Камбремера, а потім інші, й жодна з них не належала до рис, характерних для його юности, отож незабаром у мене вийшла немовби його карикатура, правдивіша і глибша, ніж та, що нагадувала б його до цяти; його вуйко тепер видавався мені молодим Камбремером, перебраним на забавку старухом, яким сестринець і справді колись мав стати, а отже, він уже був не лише тим, чим стали молоді колись люди, а й тим, чим стануть сьогоднішні молодики, — ось чому на мене з такою силою налягало відчуття Часу.

Оскільки риси у жінок, де різьбилася як не молодість, то принаймні врода, перевелися, жінки шукали способу, як би те обличчя, що в них зосталося, переробити на нове. Зміщуючи на обличчі центр як не ваги, то принаймні перспективи, формуючи довкола нього новий уклад рис відповідно до іншої вдачі, у п'ятдесят років вони виводили новий гатунок краси, як « у свинячий голос » беруться за нове ремесло, або як на землі, уже непридатній під виноградники, саджають буряки. І круг цих нових рис вони змушували цвісти нову молодість. До цих метаморфоз не могли пристосуватися лишень жінки надто гарні або надто шпетні. Перші, різьблені ніби в мармурі, з довічно чіткими лініями, де годі щось змінити, вітріли, як статуї. Другі, так звані бридулі, мали над гарнючками навіть певну перевагу. Передусім тільки їх упізнавали одразу. Як відомо, у Парижі не знайти двох однакових уст, і саме завдяки ротам я впізнавав жінок — у цьому салоні, де вже не впізнавав майже нікого. А потім вони не дуже-то й пристарилися. Старощі — це щось людське, вони ж, будши страшилами, « змінилися » не більше, як на мене, ніж кити.

Деякі чоловіки та жінки, сказати б, не підтопталися: обличчя мали молоде, поставу струнку, як і давніше. Але коли, аби щось сказати, ви підступали до едвабної шкіри і делікатного овалу ближче, обличчя виявлялося зовсім іншим, як це буває із поверхнею листка, краплею води чи крові, вміщеними під мікроскоп. Тоді я бачив на нібито

гладенькій шкірі численні масні плями і чув огиду. Риси теж не витримували такого збільшення. Зблизька лінія носа заламувалася чи заокруглювалася, ніс укривався тими самими масними кружальцями, що й ціле обличчя; а очі зблизька ховалися під капшуками, нівечачи схожість теперішнього виду на вид колишній, який ти сподівався віднайти. Отож коли здалеку гості видавалися молодими, то їхній вік зростав у міру наближення до лица і можливості спостерігати великим планом; обличчя залежали від глядача, якому досить було стати на зручне місце і кидати на них далекі погляди, що зменшують об'єкт, наче скельце, приписане для далекозорих; для них старість, мов присутність інфузорій у краплині води, походила не так од віку, як, в очах спостерігача, од діоптрії.

Я спіткав там одного з моїх давніх товаришів, якого десять років бачив майже щодня. Хтось ізголосився поновити наше знайомство. Я підійшов до нього, аж це він озвався добре знайомим мені голосом: «Страшенно радий! Скільки літ, скільки зим!» Я мало не підскочив з несподіванки! Цей голос гучав немовби з удосконаленого фонографа, бо хоча й належав моєму приятелеві, а проте видобувався із гладкого, шпакуватого, зовсім не знаного мені добряги, і мені ввижалось, що тільки з допомогою якогось штучного, механічного трюка голос мого давнього колеги переміщено у старого й нецікавого гладуна. Проте я знав, що це був він: той, хто по стількох літах нас ізвів, аж ніяк не скидався на містифікатора. Він освідчив мені, що я ані кришечки не змінився, і я зрозумів, що так само він думає і про себе. Тоді я придивився до нього пильніше. Загалом, якби він не обріс так салом, можна б вважати, що в ньому багато чого збереглося. А проте не вірилося, що це таки він. Тоді я напружив пам'ять. Замолоду він мав блакитні очі; завше усміхнені, блудні, вони ніби шукали чогось, над чим я не загадувався, і що мало бути вінцем безкорисливосте, шукали, певне, Правди, домагаючись її у вічному неспокої, не без певного фіглярства, але з незмінною пошаною до всіх друзів сім'ї. Та відтоді, як він пошився у впливові, мудровані й деспотичні політики, ці блакитні очі, не знайшовши, зрештою, того, чого шукали, застигли, дивлячись тепер гостро, спідлоба. Веселощі, довірливість і наївність відповідно змінилися хитрою потайливістю. Далєбі, мені вже здавалося, ніби я вклепався, аж це нараз я почув, як на якісь мої слова він вибухнув сміхом, своїм давнім непогамованим сміхом, що колись

так чудово уживався із вічно блудним поглядом. Меломани вважають, що музика пана Зета зовсім не схожа на себе в оркеструванні пана Ікса. Це нюанси, невідомі дилетантам, але дитячий шалений притлумлений сміх у затінку погляду, гострого, як голубий, добре, хоча й трохи навскоси, заструганий олівець, це більше, ніж відмінність оркестрування. Сміх замовк; мені страх хотілося б упізнати товариша, але подібно до Одисея у Гомера, що кидається до померлої матері, чи до спірита, неспроможного вирвати у привида відповідь, хто ж він такий, а чи до відвідувача виставки електротехніки, нездатного повірити, що голос, відтворений фонографом без спотворення, колись видала жива людина, я перестав упізнавати свого приятеля.

Проте пора застерегти, що ритм самого часу для деяких осіб може прискорюватися чи уповільнюватися. Років чотири-п'ять тому я випадково здибав на вулиці віконтесу де Сен-Ф'якр (невістку приятельки Германтів). Скульптурні риси здавалися запорукою її вічної молодості. Зрештою, вона була ще молода. Але, попри її усмішки та вітання, я не зумів розпізнати її в дамі з такими почикриженими рисами, що годі було й думати відтворити овал обличчя. А все тому, що вже три роки вона заживала кокаїн та інші наркотики. Очі її, запалі, підсинені, світилися божевіллям. Рот кривила дивна гримаса. Вона встала, як мені сказали, тільки для цього ранку, бо вже цілими місяцями не покидає ліжка чи шезлонга. Отож-бо Час має до своїх послуг експреси і літерні потяги, які так і мчать до передчасної старості. Але паралельною колією, тільки назустріч, потяги мчать сливе з такою самою швидкістю. Я узяв пана де Куржіво за його сина, бо виглядав він напрочуд молодо (йому вже перескочило за п'ятдесят, але він показував на тридцятирічного). Пан де Куржіво знайшов тямущого лікаря, перестав пити і нічого не солив; він вернувся до третього десятка, ба йому не можна було дати й тридцяти. Бо на сьогоднішній ранок він ще й постригся.

Цікава річ: деякі різновиди явища старощів залежали від тих чи інших соціальних звичок. Дехто з великих панів, завжди носячи альпакові піджаки та старі солом'яні брилики, яких нізащо не надів би міщух, старілися на зразок садівників та хлопів, поміж яких вони жили. Брунатні плями засіювали їхні щоки, лиця жовтіли і темніли, як давні книжки.

З гадки мені не йшли і всі ті, хто, не мавши сили з'явитися сюди, вряди-годи передавав принцесі телеграми, де секретарі, перепрошуючи за їхню відсутність, намагалися створити ілюзію, що вони ще живуть, телеграми від імени хворих, які вже цілі роки конають, більше не встають, не рушають з місця і навіть, оточені легковажною увагою осіб, які провідують їх, спонукувані цікавістю туристів чи вірою прочан, лежать із заплющеними очима, з рожанцем у руках, відгорнувши ковдру, навіть уже не ковдру, а саван, такі собі фігури, висічені хворобою аж до кости у твердому і білому як мармур тілі, фігури, простерті на гробових плитах.

Жінки намагалися зберегти те, що надавало їхнім чарам своєрідності, але часто новий матеріал обличчя їм уже не пасував. Я жахався на саму думку, скільки мусило минути періодів, перш ніж звершилася така революція в геології лиця, жахався, бачучи, якої ерозії зазнали крила носа, які маси алювіального походження, вогнетривкі й темні, позаносили все обличчя.

Звичайно, деяких жінок можна було впізнати ще зовсім легко, обличчя в них залишилися майже ті самі, хіба що тільки, пристосовуючись до сезону, їхнє волосся припорошила сивина, ніби особлива осіння оздоба. Проте інші, серед них і чоловіки, зазнали такої цілковитої трансформації, що ідентифікувати їх було годі — що спільного було, скажімо, між чорнявим марнотратцем життя, закарбованим у нашій пам'яті, і старим чорноризцем, щойно явленим нашим очам, — ото ж ці казкові зміни насували думку вже не про акторське перевтілення, а про штуку одного з чудових мімів, уособленням яких є Фреголі. Старій жінці збиралося на плач, коли вона зрозуміла, що непевна і журлива усмішка, така давніше невідпорно чарівна, не здоліє вже розквітнути на гіпсовій масці, накладеній на неї збіглими веснами. Але раптом їй розхотілося подобатися — головою муру не проб'єш, і вона почала послуговуватися театральною маскою, щоб смішити. Але майже всі жінки невтомно боролися зі своїми літами і гналися за вродою, що даленіла, наче сонце на спаді, чий останній блиск їм палко хотілося зберегти як зерцало власного обличчя. Аби допнутися свого, деякі намагалися розгладити шкіру, розширити її білу поверхню, зрікаючись пікантних ямочок, покірної усмішки, приреченої на загладу, і вже наполовину роззброєної; натомість інші, ба-чучи, що врода пропадає

остаточно і що треба рятуватися експресією, подібно до тих, хто утрату голосу надолужує мистецтвом дикції, чіплялися за надуті губенята, прижмур, млосний зір, а часом за усмішку — хоча м'язи сваволили, і, усміхаючись, вони нагадували плакальниць.

А втім, навіть у чоловіків, лише злегка змінених (посивілий вус тощо), відчувалося, що ця зміна, зрештою, не фізична. Ми бачили їх ніби крізь забарвлений серпанок, крізь кольорове скло, яке змінювало їхнє обличчя, та насамперед ми бачили їх крізь щось таке, що робило їх мутними і свідчило: те, що являє нам себе «в натуральну величину», насправді від нас дуже далеко, і з тієї далечини, щоправда, відмінної від просторової, з її глибини, наче з другого берега, — ми це відчували, — розпізнавати нас для них так само сутожно, як і їх для нас. Хіба лиш пані де Форшвіль, ніби їй під шкіру впорснуто якусь подобу рідкого парафіну, від чого шкіра в неї надимається, зате не брижиться, скидалася на давню, уже навік «заспиртовану» кокотку.

«Ви переплутали мене з матір'ю»*— сказала мені Жільбер-та. І не помилилася. Але такий оптичний обман був для неї майже компліментом. Ми виходимо з того, що люди zostалися такі самі, а застаємо їх постарілими. Та коли ми беремо за вихідний пункт визнання їхньої старости, то по їхньому віднайденню вони виглядають у наших очах не так-то вже й зле. З Одеттою заковика була не лише в цім; її подоба, коли, знаючи її вік, ви сподівалися побачити стару жінку, більше скидалася на чудовий виклик законам хронології, ніж на збереження з допомогою радію та природних способів. Якщо я спершу її не впізнав, то не тому, що вона змінилася, а тому, що не змінилась анітрохи. По годинному знайомству уже з новими рисами, які час додавав людським істотам, та прикиданнях, що саме слід відняти, аби вони постали такими, як я їх знав, я блискавично dokonував таких самих обрахунків нині, додаючи до колишньої Одетти число минулих відтоді літ, і одержана сума ніяк не узгоджувалася з особою, яка стояла переді мною, саме тому, що та нагадувала давню Одетту. Яку брали у всьому цьому участь рум'яна та фарба? Вона виглядала — завдяки гладенькій золотавій зачісці на взір злегка наїжаченого шиньйона великої механічної ляльки, зачісці, вивищеній над незмінно здивованим личком, теж таким, як у ляльки, й увінчаній бриликом, так само плескуватим, як і куафюра — виглядала подібно до Виставки 1878 року (де вона запевне — а надто, якби мала тоді сьогоднішній

свій вік, — була б най-фантастичнішим із див), покликаної проспівати свій куплет у новорічному ревію, але до Виставки 1878 року, втіленої у ще молодій жінці.

Міністр передбуланжістської доби, знову призначений на цей пост, теж никав побіля нас, посилаючи дамам мерехтливу, далеку усмішку; наче стриножений тисячею пут минувшини, як упиреня, ведене невидимою рукою, він змалів, змінив свою субстанцію і виглядав як мініатюра власної постати, зроблена з пемзи. Проти цього колишнього прем'єра, бажаного гостя Сен-Жерменського передмістя, вчинено колись слідство у карній справі — ним бридився і вищий світ, і посполитий люд. Але завдяки напливу нових індивідів, якими населені обидва ці світи, і завдяки тому, що в індивідів, його ровесників, змінилися пристрасті й навіть спогади, ніхто вже не пам'ятав його гріхів, і всі його шанували. Адже немає на світі такого приниження, на яке не можна б заплющити очі, бо відомо, що за кілька років наші поховані гріхи візьмуться невидимою порохнею, над якою сміятиметься усміхнена і квітуча природа. Ненадовго зганьблена людина опиниться, бо час здатний усе врівноважувати, серед двох нових соціальних верств, які її шануватимуть і підноситимуть, і легко може статися так, що вона пишатиметься на ще вищому щаблі, ніж вони. І тільки часові довірено цю працю; а в пору, як його спіткала халепа, його по-справжньому хвилювало лише те, що юна молочарка напроти чула, як у юрбі обзивали його «дряпичкою», а коли його саджали до «чорного ворона» і погрожували йому кулаками, — юна молочарка, яка не бачить житейських справ цього світу в часовому плані і не уявляє, що ті, кому кадять сьогодні ранкові газети, колись були осудовиськом людським, і що людину, яку в неї на очах ось-ось мали запроторити за ґрати (можливо, саме думка про юну молочарку утримуватиме його від покайних слів, аби з'єднати собі симпатію), колись славитимуть у пресі та рватимуть на шматки дукинї. Так само час «ковтає» сімейні чвари. Скажімо, у принцеси Германтської я бачив подружжя, — причинця того, що мужів вуйко і жінчин вуйко — нині вже небіжчики — не вдовольнилися взаємними ляпасами, і один із них, аби втоптати другого у ще глибшу багнюку, послав йому за секунданта свого консьєржа та свого ключника, вважаючи, що люди з товариства — для нього завелика честь. Але всі ці історії дрімали в газетах тридцятирічної давнини, і все, як мовиться, биллям поросло.

Отож салон принцеси Германтської був світлий і забудькуватий, він квітнув, як смиренний цвинтар. Час не тільки не прирік у ньому на загладу давезних людських істот, а й уможливив, створив нові зв'язки.

Вернімося, одначе, до нашого політика: попри фізичну зміну його істоти, таку саму глибоку, як трансформація моральних уявлень суспільства про нього, словом, попри те, що минуло чимало років від часу, як він прем'єру вав, він увійшов до складу нового уряду, голова якого вручив йому портфель, — ситуація, чимось схожа на театральну: директор довіряє ролю одній зі своїх старих подруг, що вже давно розпрощалася зі сценою, вбачаючи в ній більше хисту, ніж у молоді, щоб тонко трактувати ролю, тим паче що її матеріяльна скрута йому відома, і майже вісімдесятирічна акторка ще показує публіці всю могуть свого незмарнованого таланту, а також свою життєву снагу, просто дивовижну за кілька днів перед її смертю.

Що ж до пані де Форшвіль, то тут ми, навпаки, стикалися з сущим дивом: здавалося, вона не так навіть відмолоділа, як поновила яре цвітіння усіх своїх кармінів рудявості. Ще яскравіша, ніж інкарнація Всесвітньої виставки 1878 року, вона могла б становити на сьогоднішній ботанічній виставці славному пам'ятку й оздобу програми. Зрештою з її уст мені чулася не заява: «Я — Виставка 1878 року», а заява: «Я — Акацієва алея 1892 року». Здавалося, ще й досі її місце там. А втім, саме тому, що пані де Форшвіль не переінакшилася, вона видавалася неживою. Вона мала вигляд стерилізованої троянди. Я привітався до неї, і якийсь час вона шукала мого імени на моєму обличчю, як студент шукає відповіді на обличчі екзаменатора, хоча простіше було б знайти її у себе в голові. Я назвався, і як стій, ніби це ім'я відчаклувало мене від подоби якогось там суничиння чи кенгуру, що її, мабуть, надав мені вік, вона впізнала мене і озвалася до мене тим особливим голосом, який у чоловіків, звиклих плескати їй у театриках, викликав телячу радість, коли запрошені з нею на сніданок, «у місті», вони могли при бажанні виявляти його в кожному її слові протягом усієї розмови. Голос залишився той самий, безпричинно теплий, щиросердий, з легким англійським акцентом. А проте її очі дивилися на мене, ніби з далекого берега, та й голос її був сумний, майже благальний, сказати б, голос померлих з «Одисеї». Одетті варто було б іще грати. Я відважив їй комплімента, натякаючи на її молодість. Вона відповіла: «Ви такий милий, my dear, дякую», а що навіть найщиріше її

почуття виходило завжди афектоване, так вона дбала про елегантність, то вона повторила ще кілька разів: «Дякую, красно дякую». А я, хто колись долав цілі гони, аби помилуватися на неї в Булонському ліску, я, хто в першу мою візиту до неї ловив звук її голосу, що спливав з її уст, наче скарб, нидів тепер, сидячи з нею, зовсім не знаючи, про що з нею говорити, і, зрештою, пішов геть, кажучи собі, що Жільбертині слова: «Ви переплутали мене з матір'ю» були хоч і правдиві, але приємні тільки для доньки.

А втім, і в Жільберти могли абиякого дня пробитися фамільні риси, ще й досі невидимі, як частки насіння, зачасні у нього всередині: ніколи не вгадаєш, який саме пагін виросте з них одного дня. Скажімо, рівенький і бездоганний ніс у доньки, якщо в неї матір кандзюба, може закарлючитися в неї під п'ятдесят. У іншої, банкірової доньки, цера, свіжа, як у садівниці, вже червоніла, медяніла і блищала, наче золото, яке пересипалося в руках її батька. Деякі врешті навіть стали нагадувати свою ділянку і носили на собі наче відсвіт вулиці Аркад, алеї Булонського ліска, Єлисейських Полів.

Гай-гай, їй не судилося навік зостатися такою. Не мине й трьох років, як я побачу її знов, іще не здитинілу, але вже недоумкувату, на рауті у Жільберти; їй було вже несила приховувати під нерухомою маскою, про що вона думала (того думу було як шуму) і що відчувала, киваючи головою, шиячи губи, знизуючи плечима у відповідь на кожне враження, як роблять пияки чи діти або як поводяться деякі поети: забуваючи іноді, де вони, у пориві натхнення, ці чудії щось химерять при свідках або ведуть до столу здивовану даму, кривлячи обличчя і зсуваючи брови. Враження пані де Форшвіль, — окрім одного, пов'язаного з її участю в рауті, ніжності до коханої донечки, гордощів за пишне доччине прийняття, гордощів, не заглушених материною журбою, що вона сама вже ніщо, нуль без палички, — ці враження не були радісні і спонукали її тільки до спроби уникнути вічних образ, несміливої, як у дитини. Тільки й чути було: «Не знаю, чи впізнала мене пані де Форшвіль, напевно, треба відрекомендуватися ще раз». — «Менше з тим, це ні до чого, — зіпав хтось у відповідь, не думаючи, що Жільбертина мати все чує (не думаючи чи не переймаючись цим). — Не варто. Хіба щоб розважитися! Хай сидить собі в куточку. А втім, вона вже трохи ідіотіє». Пані де Форшвіль нишком бликала на своїх лепетливих кривдників усе так само гарними очима і спускала їх додолу, боячись бути негречною, проте дійнята до живого образу, приховувала свої безсиле пересердя, трясла головою, груди їй хвилювалися, вона позирала на другого розмовця, вихованого не краще, ніж перший, і не дивувалася надміру, бо вже кілька днів почувала себе зле і радила доньці відкласти раут, але донька не послухалася. Це не остудило її материнських почуттів; присутні дукинї, загальне захоплення новим палацом затоплювали її серце радістю, і коли з'явилася маркіза де Сабран (а ця дама сиділа на високому стільці), пані де Форшвіль зрозуміла, що вона була доброю та завбачливою матір'ю і виконала свій материнський обов'язок. Нові запрошені смішки викликали в неї нові позирки і нові, сказані про себе, слова, якщо можна назвати мовою мовчанку, уривану хіба жестами. Ще така гарна, вона стала — на противагу Одетті дотеперішній — вельми симпатичною: адже вона зраджувала Сванна зі всіма, а тепер увесь світ зраджував їй; вона так ослабла, що навіть не сміла, коли ролі перевернулися, боронитися від чоловіків. А невдовзі

не вборонилася й від смер-ти. Але після цього відбігу вернімося на три роки назад, на ранок у принцеси Германтської.

Я насилу впізнав свого товариша Блока, — а втім, той устиг прибрати собі не тільки псевдонім, а й ім'я, він звався тепер Жак дю Роз'єр, і тільки нюх мого діда здолав би розпізнати «тиху долину» Хеврону та «кайдани Ізраїлю», начеб уже до послідку розірвані моїм друзякою. Справді, англійський шик цілком перемінив його постать і вигладив усе, що тільки можна було вигладити. Волосся, колись хвилясте, а нині гладенько зачесане, із проділом посередині, блищало від помади. Червоний носюра, щоправда, стирчав, але здавався радше набряклим від хронічного катару, набряком могла пояснюватися і гугнявість, із якою Блок ліниво цідив фрази, бо так само, як на зачіску під колір обличчя, він розстарався і на голос із такою вимовою, де колишні носові звуки залунали ніби з якоюсь погордою — до пари його вогнистим ніздрям. Завдяки зачісці, зголеним вусам, елегантності й вольовим зусиллям жидівський ніс скрадався — так нам здається майже стрункою вичепурена горбуля. Але я зразу помітив головне, щойно тільки Блок з'явився: грізний монокль на оці змінив сенс його фізіономії. Часткова механізація, внесена моноклем у Блокове лице, звільняла мого друга від усіх важких обов'язків, які накладаються людському обличчю: від обов'язку бути гарним, обов'язку свідчити про розум, доброзичливість, доконуване зусилля. Сама вже тільки присутність цього монокля на Блоковім виду звільняла нас насамперед від роздумів, гарне це лице чи ні, — так прикажчик у крамниці запевняє, що англійські товари — «справжній шик», і ми вже не сміємо застановлятися, подобається нам товар чи не подобається. З другого боку, він притаковився за скельцем цього монокля в такій чванькуватій, відособленій і комфортній позі, ніби сидів за шибкою восьмициліндрового авта, а щоб підладити лице до причесаного чуба та монокля, риси його раз на все втратили будь-який вираз.

Блок попрохав мене рекомендувати його принцові Германському, і я не побачив у цьому труднощів, на які був на-разився, коли вперше прийшов до нього на прийняття; тоді вони здавалися мені натуральними, натомість нині я вважав, що рекомендувати принцові одного з гостей річ дуже проста, мені навіть неважко було б підвести до нього і рекомендувати сюрпризом когось не запрошеного. Може, це пояснювалося тим, що в цьому світі, де я був колись новачком, я давно

став кимось «близьким», хоча з якогось часу мене трохи «забули»; а чи, навпаки, тим — оскільки я не ходив у справжніх світов-цях — що все те, що для них становить труднощі, перестало для мене існувати, щойно я позбувся сором'язливості; а чи, може, тим, що у моїй присутності з людей спадала перша (а часто друга і третя) штучна личина, і я відчував під погордливою пихою принца дику жадобу спілкування, знайомства навіть із тими, кого він трактував зневажливо. Чи, може, ще тим, що змінився і сам принц, бо кожного, хто був замолоду і в зрілі роки зухвальцем, старість обдаровує своєю лагідністю (тим паче, що новачків та незнайомі ідеї, від яких відхрещувалися, вони давно вже знали, і ці ідеї прижилися), а надто якщо старість взяла в помічники якусь чесноту чи якийсь прогріх, що розширює їхні товариські стосунки — а чи якусь революцію, що викликає політичне навернення, як навернення принца до дрейфусарства.

Блок розпитував мене, — як розпитував колись і я, ступаючи перші кроки у великому світі, і як трапляється мені робити й нині, — про людей, яких я знав уже тоді і які були так само далеко і так само осторонь від усього, як комбрейці, чиє місце мені не раз хотілося «локалізувати» точніше. Але Комбре було для мене десь на такому стерчку, так відбігало від решти всього, що не переставало залишатися загадкою, і я не міг уявити його на карті Франції. «То що ж, принц Германський не може мені дати жодного уявлення ні про Сван-на, ані про барона де Шарлюса?» — допитувався Блок, — колись я підхопив був його манеру вести балачку, натомість нині він наслідував мою. «Жодного». — «Чим же вони вражали?» — «Вам годилося б побалакати з ними, але це неможливо, Сванн помер, а барон де Шарлюс на тонку пряде. Але вони були на голову вище за всіх». І поки Блокове око блищало в роздумах про те, чим же могли бути ці чудові особистості, я подумав, що трішечки збрехав: не таку-то вже й утіху давало мені їхнє товариство, по-справжньому я втішався тільки самотою, бо враження від чогось справді незвичайного криється лишень у нашій уяві. Невже Блок це помітив? «Ти, може, все це трохи приоздоблюєш, — сказав він, — я, звісно, розумію, що, скажімо, пані цього дому, принцеса Германська, уже не молода, хоча ти не так давно захоплювався її незрівняними чарами та чудовою вродою. Звичайно, я визнаю, що в неї великосвітній вигляд, правду ти казав і про гарні її

очі, але, зрештою, я не бачу, щоб вона була аж така незвичайна, як це впливає із твоїх слів. Порода в ній, природно, відчувається, але зрештою...» Я мусив розтлумачити Блокові, що він говорить про когось іншого. Принцеса Германська була уже в могилі, а принц, зруйнований німецькою поразкою, пошлюбив экс-пані Вердюрен. «Ти помиляєшся, — простодушно виправдовувався Блок, — я гортав «Готський альманах» за цей рік і знайшов там повідомлення, що принц Германський мешкає в палаці, де ми зараз, і одружений з особою просто-таки грандіозною, стривай, дай Боже пам'яти, одружений із Сідонією, дукинею де Дюрас, з дому де Бо». Справді, пані Вердюрен невдовзі по чоловіковій смерті вийшла за старого зубожілого дук де Дюраса, завдяки чому стала кузиною принца Германського, а через два роки після одруження дук помер. Для пані Вердюрен то був удалий перехід — отак-то за третім своїм шлюбом ця пані стала принцесою Германською і посіла в Сен-Жерменському передмісті високий стілець, либонь, на превеликий подив усього Комбре, де дами з Пташиної вулиці, дочка пані Гупіль та синова пані Сазра, останніми роками, перш ніж пані Вердюрен стала принцесою Германтською, цідили крізь зуби: «дукиня Дюрас», наче пані Вердюрен грала роль дукині в театрі. Хай навіть кастова засада вимагала смерті «пані Вердюрен», новий титул — звичайно, неспроможний дати якоїсь нової влади у вищому світі— справляв радше прикре враження. «Вона афішується» — цей вираз, прикладуваний у всіх сферах до жінки, яка має коханця, у Сен-Жерменському передмісті міг прикладатися до жінок, які публікують книжки, а серед комбрейсько-го міщанства він стосувався тих, хто брав «нерівний» шлюб, хоч з одного, хоч із другого боку. Коли вона пошлюбила принца Германтського, мабуть, там подекували, що це якийсь фарбований Германт, ошуканець. Для мене ж у цій ідентичності титулу й імени, яка підготувала появу ще однієї принцеси Германської, що не мала нічого спільного з такою чарівною для мене колись принцесою, зійшла з цього світу і була тепер безборонною, окраденою покійницею, було щось таке саме болісне, як бачити, що речі принцеси Едвіги, її замок і все, чим вона користувалася, опинилися в руках іншої особи. Спадкоємство імени — сумне, як усяке спадкоємство і як усяка узурпація чиеїсь власности; і повік, без упину, напливатимуть хвилями нові принцеси Германтські, або радше тисячорічна, змінювана сторіччя у сторіччя на своєму місці іншою жінкою, одна й та сама

принцеса Германтська, недосяжна для смерти, байдужа до змін і ран нашого серця — і це ймення змикатиме над принцесами, зникомими час від часу, свій завжди однаковий, прадавній супокій.

Звичайно, зовнішня відміна знайомих мені облич становила лише символ змін внутрішніх, що відбуваються день у день. Може, ці люди поралися й далі коло своїх одних і тих самих справ, але день у день уявлення, створювані в них про себе самих та близьких їм істот, ледь зміщувалися, і через кілька років під тими самими іменами крилися уже зовсім інші речі й інші особи, тож було б дивно, якби вони не мали нових облич.

Серед присутніх був і один значний муж, свідок на гучному процесі, чії покази мали якусь вартість лише з огляду на його високоморальність, перед якою дружно схилили чола судді та адвокати; що спричинилося до засуду двох осіб. Отож його поява викликала гомін зацікавлення та пошани. То був Морель. Я чи не єдиний знав, що він був утриманцем одночасно і Сен-Лу і його приятеля. Попри ці спогади, він радісно, хоч і стримано привітався зі мною. Він згадав наші бальбецькі сходи, і ці спомини для нього були сповнені юнацької поезії та журби.

Проте були там ще й інші люди, з якими я не міг зійтись, бо не знав їх, бо так само, як на одиницях, час у цьому салоні проводив свої хемічні досліди і на товаристві. Це середовище, в чийй особливій природі, визначеній як певним спорідненням (воно притягувало до себе всі великі імена європейських княжат), так і відцентровою силою, що відпихала від себе всякий не аристократичний елемент, я відкрив фізичний притулок для імени Германтів, бо воно, те середовище, надавало йому останньої реальности, — так от, це середовище зазнавало у своїй суто внутрішній структурі, структурі, як мені здавалося, вже усталеній, глибокого переродження. Присутність людей, знайомих мені з цілком інших сфер, хоча я вірив, що вони сюди ніколи не доступляться, здивувала мене все ж менше, ніж те, як тепло, запанібрата їх тут зустрічали, звертаючись до них на ім'я; сукупність аристократичних забобонів та снобізму, яка давніше автоматично убезпечувала ім'я Германтів од усього, що не гармоніювало з ним, перестала діяти.

Деякі люди (Тосіца, Клайнміхель) у пору моїх перших кроків у світі давали чудові обіди, куди кликали тільки принцесу Германтську

та дукиню Германтську, принцесу Пармсь-ку, і посідали у тих дам почесні місця, бо їх вважали за «вершки» товариства, і, може, так воно й було; а тепер за ними й слід запав. Чи не були то чужинці з дипломатичної місії, і чи не повернулися вони до своїх країн? Може, якийсь бешкет, самогубство чи їхнє викрадення перешкодили їхній появі у салонах, а може, вони були з німців? А оскільки їхні імена завдячували свій блиск тільки їхньому тодішньому становищу і оскільки таких імен уже ніхто не носив, то всім було невтямки, кого я маю на увазі, нагадуючи про цих людей, кожному ввижалося, що під цими іменами криються якісь пройди.

Ті, кого треба було б, згідно з давнім товариським кодексом, одразу відшити, ходили, на мій превеликий подив, у найкращих друзях осіб старезного роду, які приходили нудитися до принцеси Германтської лишень з уваги на своїх нових знайомців. Бо це товариство нічим так не славилось, як феноменальним хистом утрачати зв'язок зі своїм класом.

Розкручені чи поламані пружини огидного механізму перестали функціонувати, і тисячі сторонніх тіл ринули туди, позбавляючи середовище одноцільности, сталости, колориту. Сен-Жерменське передмістя, ніби стара маразматична матрона, уже відповідало тільки несміливими усмішками безчільним лакеям, які пхалися до салонів, пили оранжаду і рекомендували своїх метрес.

Моє враження збіглого часу та руйнації частки моєї минувшини виявилось знов не таким яскравим не так через розпад цього стрункого ансамблю, салону Германтів, як через утрату знання тисячі причин, нюансів, завдяки яким той, хто був тут ще й нині, був тут у себе і був на своєму місці, тим-часом як інший, його сусіда, становив собою підозрілий сюрприз. Ця темнота стосувалося не лише світу, а й політики, та й усього. Бо людська пам'ять не така вічиста, як життя, а, з другого боку, молодняк, геть позбавлений спогадів, побляклих уже серед старших, був нині часткою вищого світу, і то на цілком законних підставах, навіть із погляду шляхетства, і, забувши про чиїсь дебюти чи просто не знаючи про них, спізнавав людей на їхньому найвищому злеті чи в момент падіння, гадаючи, що так було завжди, що пані Сванн, принцеса Германтська та Блок завжди посідали високе становище, що Клемансо і Вів'яні завжди були консерватори. А що деякі факти залишають по собі глибший слід, то вони зберегли завдяки

розповідям батька-матері невиразний осоружний спогад про Дрейфусову справу, і коли чули, що Клемансо був дрейфусар, знизували плечима: «Попали пальцем у небо, він був у протилежному таборі». Міністри-зłodії і екс-повії були для них еталоном цноти. Якби хтось запитав у родовитого молодика, що міг би він сказати про Жільбертину матір, молодий магнат відповів би, що замолоду вона, щоправда, пошлюбилася якогось пройдисвіта на ім'я Сванн, але потім віддалася за одного з найзначніших людей суспільства, графа де Форшвіля. Напевне, ще кілька осіб у цьому салоні, наприклад, дукиня Германтська, усміхнулися б, чуючи такі висновки (у негуванні Сваннової шляхетности я бачив щось потворне, хоча колись у Комбре, я й сам укупі з бабусею в перших, був певний, що Сванн не може знатися з «принцесами»), як усміхнулися б і жінки, які були б тут, коли б не те, що вони уже взагалі не виходили з дому: дукиня де Монморансі, дукиня де Муші та дукиня де Саган — щирі Сваннові приятельки, вони і в вічі не бачили Форшвіля, не вхожого до салонів тоді, коли вони там бували. Та саме тодішнє товариство, як і тодішні ще не змінені обличчя, та ще ясне, а не вкрите сивиною волосся жили нині лише в пам'яті осіб, число яких маліло день у день.

Під час війни Блок перестав «виходити», обертатися в колишніх своїх колах, де він становив собою жалюгідну постать. Натомість він друкував, як і давніше, свої книжки, софістичним безглуздям яких я волів нині не засмічувати голови, щоб не бути ним засмоктаним — ці твори були досить банальні, проте у багатьох молодиків та світських жінок будили враження інтелектуального блиску, іскор генія. Отож коли стався цілковитий розрив між його давніми та новими світськими зв'язками, допіру тоді, у відреставрованому товаристві, він почав заживати в цій новій фазі свого життя, шаноби, та слави, уособлюючи фальшиву велич. Звичайно, молоді люди не знали, що він тільки в цьому віці почав бувати у вищих сферах, тим паче, що, підтримуючи стосунки з Сен-Лу, він запам'ятав кілька імен, завдяки яким його престиж набував якоїсь загадкової перспективи. Так чи інакше, він здавався одним із тих талантів, які в кожную добу розквітали у великому світі, та нікому не спадало на думку, щоб він міг квітнути деінде.

Коли люди нового покоління мали дукиню Германтську ні за що, бо вона водилася з акторками тощо, то нині вже літні дами, з її роду, досі вважали її за особу незвичайну, бо знали як свої п'ять пальців її

родовід, її геральдичне старшинство та її близькі взаємини із тими, кого пані де Форшвіль називала royalties^[15], а ще тому, бо вона нехтувала відвідини своєї родини, нудячись там, і в цьому розумінні, як знав усяк, була вельми непрогнозована. Її політичні й театральні зв'язки, про які знали, зрештою, небагато, надавали їй якоїсь екзотики та престижу. Отож, якщо у політичному й артистичному бомонді її вважали за казна-що, за розстригу Сен-Жерменсь-кого передмістя, що відвідує віце-міністрів та зірок, то в самому передмісті, вряджаючи чудовий вечір, казали: «Чи варто запрошувати Оріану? Все одно не прийде. Хіба для годиться, а так — не робіть ілюзій». І якщо о пів на одинадцять, в пишній сукні, холодно і зневажливо блимаючи на кузин, заходила Оріана, пристоюючи на порозі з якоюсь величавою погордою, якщо вона збавляла в гостях годину, то для старої дами це було більше свято, ніж колись для директора театру виступ Сари Бернар, коли та, давши таку непевну обіцянку щось прочитати, що на неї ніхто не розраховував, усе-таки приходила і з невимовною простотою і гречністю декламувала, замість одного обіцяного, двадцять творів. Присутність Оріани, з якою голови кабінетів балакали через губу і яка від цього не менше (світом править парадокс) горнулася до них, підносила значення вечора у дуер'ї, де були тільки елегантні жінки, і з усіх вечорів дуерій того ж таки season^[16] (як сказала б пані де Форшвіль) гриміли тільки ті, які відвідала Оріана.

Щойно ми добалакали до кінця із принцом Германтським, як Блок підхопив мене і відрекомендував дівчині, яка наслухалася про мене від дукині Германтської і належала до найелегантніших жінок сезону. Але її імени я ніколи не чув, так само й вона не зналася на всіх цих Германтах, бо зараз же спитала в американки, яким правом пані Сен-Лу така близька з усім присутнім тут найпишнішим товариством. Американка та була заміжжю за графом де Фарсі, якимсь там кривняком Форшвілів, котрому ця родина уявлялася самим пупом землі. Тож відповідь її бриніла щонайприродніше: «Хоча б тому, що вона з дому Форшвілів. Далі вже нікуди». Але пані де Фарсі, наївно вірячи, що прізвище Сен-Лу поступається прізвищу Форшвілів, принаймні знала, хто такий Сен-Лу. Натомість уроча приятелька Блока і дукині Германтської не мала про це жодного уявлення, а що була легковажна, то на запитання одної панянки, через кого пані де Форшвіль спокревлена з господарем дому, принцом Германтським,

щиро відповіла: «Через Форшвілів», — цю звістку панянка переказала далі, ніби знала її вже віддавна, своїй приятельці, а та, будши особою оп-рискливою і нервовою, відразу скипіла, коли якийсь пан поправив, що то не через Форшвілів Жільберта споріднена з Германтами, отож той пан сам повірив, що дав маху, визнав свою помилку і не забарився поширити її далі.

Обіди і забавки у великому світі були для американки чимось на зразок курсів Берліца. Чуючи різні імена, вона повторювала їх, не пробуючи з'ясовувати, хто за ними стоїть і яка його вага. Тому, хто цікавився, чи не від батька, пана де Форшвіля, успадкувала Жільберта Тансонвіль, розтлумачували, що він помиляється, що це родинний маєток її чоловіка, що Тансонвіль сусідує з Германтом і колись належав графині де Марсант, але, обтяжений іпотекою, був викуплений Жільбертою за свій посаг. Врешті, якийсь древній старушок згадав Сванна як приятеля Сагана та Муші, а коли американка, Блокова подруга, спитала, де я зі Сванном познайомився, заявив, що я познайомився з ним у дукинї Германтської, навіть не здогадуючись, що Сванн був у моїх очах сільським сусідом, молодим приятелем мого діда. Таких самих помилок припускалися і відомі люди, хоча ці огріхи вважалися в кожному консервативному суспільстві непростими. Сен-Сімон, прагнучи довести, що Людовік XIV був невігласом, внаслідок чого «іноді прилюдно чинив найбанальніші дурниці», навів лише два приклади його невігластва, а саме, коли король, не знаючи, що Ренель походить із роду Клермон-Галлеранд, а Сент-Ерем із роду де Монморенів, обійшовся з ними, мов із якими сір'яками. Стосовно Сент-Ерема ми можемо принаймні втішатися, що король не помер у заблуді, оскільки його, «хоч уже й запізно», переконав на інше пан де Ларошфуко. «Та й то, — додає Сен-Сімон із жалем, — я мусив йому пояснювати, що то за роди, чії імена ні про що йому не промовляли».

Це забуття, таке нестримне, таке нещадне навіть до недавньої бувальщини, це таке агресивне невідання робить, за законом зворотної дії, знання копіткого дослідника тим ціннішими, що вони унікальні: ці знання, стосуючись людської генеалогії та справжнього становища людей, досліджують, із якої любовної, фінансової чи іншої причини хтось вдало одружується чи йде на мезальянс, і цінуються у всіх суспільствах, де панує консервативний дух; цими знаннями стосовно

комбрейської і паризької буржуазії вільно володів мій дід, а Сен-Сімон шанував їх так глибоко, що, славлячи блискучий розум принца де Конті, перш ніж розводитися про науки, найпершою з них він називає власне його, хвалячи принца за «гарний, ясний, справедливий і точний розум, природний для людини з широкими обріями, людини читаної, пам'яткої, обізнаної з генеалогією, з її легендами та її правдою, шанобливої з кожним ведлуг його посад і заслуг, готової появити все, що мають появляти принци крови, і чого вони вже не появляють; він навіть сам ґрунтовно висвітлював цю тему і перелічував усе те, що вони узурпували. Історії, запозичені з книжок та розмов, постійно озброювали його фактами стосовно чийогось походження, становища тощо, і він орудував ними вельми доладно». На подібних речах, пов'язаних, щоправда, не з таким пишним товариством, а всього-но з комбрейською і паризькою буржуазією, не менше знався і знаходив у цьому не меншу втіху й мій дід. Порідшали вже лави тих гурманів, тих поцінувачів, які знали, що Жільберта не з дому Форшвілів, пані де Камбремер-старша — не з дому Мезеглізів, а молодша — не з дому Валантінуа. Нечисленні і, може, навіть не набрані з найвищої аристократії (з золотою легендою чи з вітражами XIII сторіччя найбільше обізнані не конче святенниці чи навіть католики), а часто з середньої аристократії, ласішої до того, чого вона позбавлена і на вивчення чого у неї тим більше дозвілля, чим менше вона зналася з вельможами; — вони радо сходилися, знайомилися між собою і подібно до «Товариства бібліофілів» чи «Товариства Реймсових друзів» влаштовували на честь однодумців розкішні обіди, частуючи одне одного родоводами. Жінок туди не допускалося, проте чоловіки, повернувшись додому, хвалилися: «Я був на цікавому обіді. Стрїтив там якогось пана де Ла Распельєра, прецікавий чоловік, він розповідав нам, що пані де Сен-Лу, яка має гарненьку доньку, зовсім не з дому Форшвілів. Се цілий роман».

Подруга Блока і дукинї Германтської видавалася не тільки елегантною та чарівною, а й розумною, і розмовляти з нею було приємно, хоча й важкувато, бо новим для мене виявилось не лише ім'я розмовниці, а й невідомі мені імена, якими вона сипала як із рукава і без яких годі було уявити сьогоденне суспільство. Щоправда, із другого боку, коли вона зохотилася послухати мої оповіданки, більшість наведених мною імен ні про що вже їй не промовляли, всі

вони пішли у непам'ять, принаймні ті, чий блиск пояснювався лишень своєрідністю якоїсь особи, а не її належністю до славних аристократичних родів (титули молода жінка знала рідко, неточно приписуючи споріднення тому чи іншому імені, почутому напередодні у когось на обіді), здебільшого ж вона взагалі не чула про такі імена, бо почала виходити у світ (не лише тому, що була молода, а й тому, що тільки віднедавна жила у Франції і не відразу заслужила такої чести) допіру за кілька років по моєму усамітненню. Не пам'ятаю вже, чому я згадав про пані Леруа, але моя співрозмовниця випадком уже чула це прізвище з уст свого залицяльника, старого приятеля дукині Германтської. Але чула вона про неї краєм вуха, судячи з того, як зневажливо відповіла мені ця молода снобка: «Так, я знаю, хто така ця пані Леруа, це давня Берготтова приятелька», — що мало означати: «Особа, якої я ніколи не запросила б до себе». Я чудово зрозумів, що давній приятель дукині Германтської, бездоганний світовець, пройнятий духом Германтів, однією з особливостей яких було не вельми дорожитись аристократичними знайомствами, визнав би за надто вже дурні такі антигермантські слова: «Пані Леруа, яка ходила на ралець лише до високостей та дукинень», і волів би сказати: «З нею не знудьгуєшся. Почули б ви, як вона колись пришила квітку Берготтові тощо». Тільки що для темних людей ці відомості, запозичені з розмов, вартують стільки само, скільки для люду вартують газетні інформації, завдяки яким простолюдин вірить наперемін, залежно від своєї газети, що пан Лубе і пан Рейнах злодії або великі громадяни. Для моєї розмовниці пані Леруа була кимось на кшталт пані Вердюрєн у її перший, не такий блискучий, період, коли її «кланчик» зводився до самого Берготта. Ця молода жінка, зрештою, одна з останніх, чисто випадково почула ім'я пані Леруа. Сьогодні вже ніхто не знає, хто вона така, — річ, утім, цілком природна. Її ім'я не значиться навіть ув індексі посмертних мемуарів маркізи де Вільпарізіс, хоча пані Леруа посідала багато місця в її думках. Маркіза де Вільпарізіс не згадує про пані Леруа, зрештою, не так тому, що пані Леруа була з нею за життя не дуже гречна, як тому, що після смер-ти вона ні для кого не була б цікава, а отже, ця мовчанка була продиктована не так уразою світської жінки, як літературним тактом письменниці.

Моя розмова з елегантною Блоковою подругою була чарівна, бо ця молодичка відзначалася розумом, а відмінність між нашими

словниками хоча й ускладнювала розмову, робила її все ж повчальною. Що з того, що ми знаємо, що роки минають, що молодість поступається місцем старощам, що най-солідніші статки руйнуються, а найвищі трони падають і що слава скороминуща, — наш спосіб пізнання і, сказати б, спосіб клішування цього мінливого світу, втягнутого в Час, так чи так його застопорюють. Отож ми завжди бачимо молодими тих, кого знали молодими, а тих, кого знали як старих, прикрашаємо у перспективі минулого старечими чеснотами, так само як проймаємося безмежною вірою у кредит мільярдера або у протекцію магната, абстрактно уявляючи, але насправді не вірячи, що завтра вони можуть стати втікачами, позбавленими влади. На полі тіснішому і чисто світському, як при зіткненні з простішою проблемою, що тягне за собою складніші дії, хоча й того самого порядку, взаємне нерозуміння, виникле в розмові з молодою жінкою через те, що ми жили в одному й тому самому світі, розділені проміжком у чверть сторіччя, викликало і зміцнювало у мене відчуття Історії.

А втім, слід таки сказати, що незнання реальної ситуації, яке щодесять років видобуває на світло денне обранців у їхній теперішній подобі, — наче минулого й не існувало, — не давало новоприбулій американці дізнатися, що барон де Шар-люс посідав, наприклад, у Парижі блискуче становище, коли ще Блок не мав ніякого, і що Сванн, якому стільки завдячував пан Бонтан, був людина шанована; і це незнання було властиве не тільки новоприбульцям, а й тим, хто повсякчас обертався у суміжних одна з одною сферах, і як у тих, так і в тих, також мало причину (але цим разом вона діє на одиницю, а не на соціальну верству) в Часі. Очевидно, нам не допоможе зміна середовища та способу життя, скоро наша пам'ять, тримаючись нитки незмінної особистості, прив'язує до неї відповідно до кожного з наступних періодів спогад про притаманне нам середовище, і він зрине, хоч би ми покинули його сорок років тому. Блок, ходячи до принца Германтського, добре пам'ятав про вбогу жидівську громаду, звідки вирвався у вісімнадцять років, а Сванн, розлюбивши пані Сванн через жінку, яка подавала чай у того самого Коломбена, куди, на думку пані Сванн, — так вважала вона якийсь час, — заходити було шиковно, як на чай до цукерні на Королівській вулиці, Сванн добре пам'ятав про свою світську вагу, про Твікінгем і не сумнівався щодо причин, чому

він воліє відвідувати Коломбена, а не дукиню де Бройль, чудово знаючи, що навіть коли б він був у тисячу разів менш «шиковний», його з'ява у Коломбена чи в готелі Ріца не додала б йому й атома «шику», адже туди може зайти кожен, хто заплатить. Певна річ, Блокові чи Сваннові приятелі пам'ятали, — і самі вони теж, — і жидівський гурток, і запрошення до Твікінгема, — і як приятелі, так і обидва «я» (ближчі між собою, ніж із приятелями) Блока та Сванна, не відокремлювали більше у своїй пам'яті сьогоdnішнього елегантного Блока від давнього не-хлюйного і Сванна з цукерні Коломбена від Сванна останніх днів, гостя Букінгемського палацу. Але ці приятелі були в житті якоюсь мірою Сванновими сусідами; їхнє життя розгорталося по достатньо близьких лініях, щоб вони могли наповнювати ним пам'ять; зате в інших людей, віддаленіших від Сванна, віддалених від нього на більшу відстань не у світському, а в інтимному плані, на відстань, яка робить стосунки не-певнішими, а зустрічі рідшими, нечисленні спогади перетворювали їхні уявлення на якийсь туман. Тож ці своєрідні чужинці, через тридцять років, уже не пам'ятають жодних певних фактів, які могли б наділити якимсь минулим істоту, яка у нас перед очима, або появили її іншою. В останні роки Сваннового життя я чув, як люди, і то люди світські, казали, коли хтось про нього згадував, ніби це було відомим його званням: «Ви маєте на увазі Сванна з Коломбена?» А вже тепер я чув, як люди, які, все ж, мали б щось знати, говорили про Блока: «Блок-Германт? Друзяка Германтів?»

Ці помилки, розколюючи чиєсь життя і відмежовуючи його від сьогодення, роблять із людини, про яку ми говоримо, іншу людину, витвір дня попереднього, роблять із неї того, хто становить лише конденсат своїх поточних навичок (тим-часом як він носить у собі неперервність свого життя, яка пов'язує його з минулим), ці помилки теж залежать від Часу, але вони вже не соціальне явище, а явище пам'яті. Тої ж таки хвилини я зіткнувся з прикладом забуття, що змінює людську подобу, щоправда, забуття доволі відмінного, але тим дивовижнішого. Один юнак, сестринець дукині Германської, маркіз де Вільмандуа, колись поводився зі мною не інакше, як по-хамському, і я, аби віддати віть за віть, пройнявся до нього такою неприхованою зневагою, що ми, без оголошення війни, стали ворогами. Поки я, на цьому ранку в салоні принцеси Германської, роздумував про Час, він

попросив рекомендувати його мені, пославшись на те, що я, здається, знайомий із його батьками і що він читав мої статті й був би радий нав'язати або поновити знайомство. Щоправда, як і багато кому, вік обламав йому роги і він уже не па-ношився, а з другого боку, в його колі про мене згадували як про автора статейок, як на мене, доволі, зрештою, недолугих. Але то були тільки побічні причини його добросердя і привітності. Головна причина, або принаймні така, що дозволила вступити у гру іншим резонам, полягала в тім, що, маючи гіршу пам'ять за мою, або не дуже зважаючи на мою відсіч своїм наскокам, бо я був для нього кимось меншим, ніж він мав бути для мене, він геть-то забув про наше ворогування. Моє ім'я нагадало йому, що він, мабуть, чи не бачив мене або когось із моїх близьких у котроїсь зі своїх тіток. Не знаючи, що, власне, почати — відрекомендуватися мені чи просто освіжити мою пам'ять, він мерщій нагадав про свою тітку, бо не сумнівався, що ми зустрічались у неї, пам'ятаючи, що там часто говорили не про наші чвари, а про мене. Нерідко ім'я — це єдине, що нам по комусь зостається, навіть якщо він ще не помер, а живе. І наші уявлення про цю особу такі каламутні або такі дивацькі, так мало відповідають її уявленням про нас, аж ми забуваємо, що ми трохи не зійшлися з кимось у двобої, але пам'ятаємо, що малим там-той носив на Єлисейських Полях химерні жовті гамаші, хоча він, навпаки, попри всі наші запевнення, не пам'ятає, щоб ми з ним там гралися.

Увійшов Блок, шкандибаючи, мов гієна. Мені подумало-ся: «Він буває у салонах, куди не втулився б двадцять років тому». Але він на двадцять років також і старший. І ближчий до смерті. І що це йому допомогло? Зблизька, в ясності обличчя, де здалеку та ще й у тьмяному освіті я бачив тільки веселу молодість (чи то вона ще лишала, чи я її оживив у пам'яті), прозирала майже відразлива, заклопотана твар старого гримованого Шейлока, який, чекаючи за лаштунками виходу на сцену, вже бурмоче собі під носа перший вірш. Ще десять років, і в ці салони, які запопали його на власну голову через свій маразм, він придибає на милицях, пошившись у «метри» і гадаючи, що добиратися до Ла Тремуя для нього вже завелика морока. І що це йому допоможе?

Зі змін, які зайшли в товаристві, я міг вилуцтити тим більше важливих істин, здатних ізцементувати частину мого твору, що вони аж ніяк не були, як мені спершу здалося, характерні лише для нашої

доби. Під ту пору, коли я, новачок, і то новачок іще більший, ніж сьогоднішній Блок, влився у середовище Германтів, я міг бачити там, як гідну частину цього середовища, зовсім відмінний від нього елемент, допущений віднедавна, який здавався зовсім новим для тих, хто бував там ще раніше (я, зрештою, не відрізняв їх від цих давніших завсідників), і кого тодішні княжата мали у Передмісті за «своїх» як світ світом, хоча їхні батьки або діди теж були тут колись парвеню. Отож не тільки високі прикмети людей великого світу робили це товариство таким блискучим, а й те, що воно більш-менш повно асимілювало тих, що через півсторіччя уподібнювалися до нього, стаючи великосвітніми людьми. Навіть у далекій бувальщині, куди я відсилаю ім'я Германтів, аби показати всю його велич, — і, зрештою, небез-причинно, оскільки за Людовіка XIV Германти, майже королівського коліна, посідали вищий, ніж нині, щабель, — заходило те саме явище, яке я спостерігав оце нині. Хіба сучасники не бачили, як вони тоді породичалися з Кольбера-ми, які сьогодні, щоправда, здаються нам знакомитою шляхтою, оскільки панна Кольбер становить блискучу партію для такого собі Ларошфуко? Але Германти породичалися з ними не через те, що Кольбери, звичайні тоді міщани, пошилися у шляхту. Якщо ім'я д'Осонвіль згасне з теперішнім представником цього роду, може, він посмертно перебере на себе славу, що йде від пані де Сталь, хоча перед Революцією пан д'Осонвіль, один із найбільших магнатів королівства, приндився перед паном де Бройлем, що не знає батька пані де Сталь і що не може ввести його до товариства, так само, зрештою, як і пан де Бройль, — обидва й гадки не мали, що одного дня їхні сини пошлюблять: один дочку, а другий онуку авторки «Корінни». Зі слів дукинї Германтської виходило, що я міг би в цьому світі посісти становище елегантної, хоч і не титулованої людини, з давніх-давен належної до аристократії, яке посідав тут колись Сванн, а перед ним пан Лебрен та пан Ампер, усі ці приятелі дукинї де Бройль, яка у великому світі спершу стояла тільки однією ногою. Можна уявити, як я, обідаючи вперше у дукинї Германтської, мабуть, разив людей на зразок пана де Борсефея, навіть не так самою своєю присутністю, як своїми відгуками, свідченням того, що я ні сном ні духом не відав про спогади, з яких складалося його минуле і які визначали його уявлення про суспільство! Одного дня, коли Блок уже буде справжнім дідом і в його пам'яті достатньо

задавняться спогади про салон Германтів, яким він постав перед його очима в цей момент, він відчує такий самий подив і таке саме роздратування через чиюсь наглу з'яву і чиєсь невігластво. З другого боку, він запевне перейме і виявлятиме сам стриманість і тактовність, які я давніше вважав за привілей таких людей, як маркіз де Норпуа, і які відроджуються і втілюються в тих, кому, були, здавалося б, неприступні.

А втім, нагода, завдяки якій мене колись допущено до товариства Германтів, видається мені винятковою. Та що я відособився від самого себе і свого довкілля, то бачив, що це соціальне явище не таке вже й відособлене, як спершу мені здавалося, і що комбрейська котловина, де я вродився, дже-релиста, і чимало симетричних зі мною живих цівок вибилися нагору з однієї й тієї самої водяної маси. Звичайно, обставини завжди криють у собі щось особливе, а характери — своєрідне: якщо говорити про Леграндена, то він пробрався у це середовище в зовсім інший спосіб (завдяки дивацькому одруженню свого сестринця), ніж споріднена з ним Одетти-на дочка, ніж Сванн і ніж потім ще й я. Я провів життя замкнуто і спостерігав його зсередини, отожд-бо Легранденове життя здавалося мені позбавленим будь-якого зв'язку з моїм і пущеним іншими шляхами — так струмок у глибокому вибалку нічого не знає про потічок, що тече в інший бік і, проробивши численні закрути і вигини, впадає у ту саму річку. Одначе з пташиного лету — так само статистик не журиться емоційно забарвленими причинами або зовсім не обов'язковими нерозважними кроками, які призвели когось до смерті, і підраховує лише кількість душ, померлих за рік, — можна було побачити, як кілька осіб, вихідців із середовища, описаного на початку нашої розповіді, опинилося в іншому, зовсім відмінному середовищі, і цілком імовірно, що коли в Парижі щороку береться певне число шлюбів, то зовсім інше буржуазне середовище, освічене і багате, постачає у більш-менш однаковій пропорції таких людей, як Сванн, Легранден, я та Блок, яких віднайде той, хто кинеється в океан «великого світу». А втім, їх уже можна було там розпізнати, бо якщо молодий граф де Камбремер захоплював усіх своєю вишуканістю, витонченістю і своєю невимушеною гожістю, то я вбачав у всьому тому — як і в гарному його погляді та палкому прагненні вибитися в люди — те, що було

характерне вже для його вуйка, пана Леграндена, старого і надто міщанського, хоч і на аристократичний штаб, друга моїх батьків.

Доброта і звичайне дозрівання, коли цукруватіють і квасніші, зрештою, натури, ніж Блокова, поширені не менше, ніж почуття справедливості, завдяки якому, якщо правда за нами, можна вже не боятись як упередженого судді, так і судді неупередженого. І Блокові онуки були добрі та стримані мало не з «пупку». Зате сам Блок і нині ще не такий. Проте я помітив, що Блок, який колись удавав перед самим собою, ніби мусить відбути двогодинну подорож залізницею, аби відвідати когось, хто зовсім не просив його про це, нині, коли на нього сипалося стільки запрошень не лише на снідання та обіди, а й до когось у гості на два тижні, більшості відмовляв, не розводячись, одначе, про це і не хвалячись, що його постійно кудись кличуть, а він одмагається. Стриманість у словах та вчинках з'явилась у нього з суспільним становищем та віком, своєрідним, сказати б, соціальним змужнінням. Відзначаючись раніше нетактовністю, Блок водночас був недобррозичливцем і кепським порадником. Але деякі вади і деякі гарні сторони пов'язані не так із тією чи тією одиницею, як із тим чи тим моментом буття, трактованим із суспільного погляду. Вони перебувають майже осторонь від одиниць, люди пересуваються в їхньому світлі, мов під різними сонцестояннями — пе-редсущими, загальними, неминучими. Лікар, узявшись дослідити, як діють ліки: збільшують чи зменшують кислотність шлунку, подразнюють чи втишують його секрецію, одержує різницю результатів не за відхиленням від загальної норми кислотности, а за пробами шлункового соку до і після вживання ліків.

Одне слово, у кожен момент свого буття ім'я Германтів, трактоване як сукупність усіх імен, присвоюваних ним собі чи групованих довкола себе, все зазнавало нових утрат і все залучало нові елементи, як це діється в садах, де ледве розквітлі пуп'янки повсякчас заступають уже прив'ялі квіти і, хоча зливаються з ними в однорідну, як поглянути, масу, вона неоднорідна для тих, хто спостерігає за ними постійно, зберігаючи в пам'яті ясний образ тих квіток, що зникли.

Не одна з осіб, яких зібрав чи оживив у моїй пам'яті цей ранок, проходила переді мною низкою знайомих образів, пов'язаних із різними обставинами, часто образів несумісних; зринаючи по черезно, вони появляли розмаїті сторони мого життя і цілий калейдоскоп

ракурсів, — схожі тут на нерівну місцевість, згір'я чи замок, що вигулькує то ліворуч, то праворуч і спершу начебто горує над лісом, а потім виринає з виярку, сповіщаючи мандрівця про зміни напрямку та перепади у висоті шляху, яким він простує. Беручись усе вище й вище, я врешті побачив, що лики однієї й тієї самої особи розмежовані такими довгими часовими прогалинами, збережені такими відмінними між собою «я» (з такими розмаїтими своїми значеннями), що я зазвичай їх поминав, коли мені ввижалося, ніби я обіймаю свої минулі стосунки з ними на всьому їхньому протязі, я навіть думати забув, що це ті самі, давніше знайомі мені образи, і що мені бракує тільки випадкового спалаху уваги, аби пов'язати їх, як в етимології, із їхнім первісним для мене значенням. Колись мадемуазель Сванн обдарувала мене із-за рожевого тернового живоплоту поглядом, і його сенс, звичайно, заднім числом, доводилося ретушувати, бо в ньому світила жага. Коханець пані Сванн, за комбрейською хронікою, упинався в мене із-за того самого живоплоту гострим поглядом, теж позбавленим приписаного тоді мною сенсу, і таким опісля зміненим, що в Бальбеку я не впізнав його в панові, який розглядав афішу біля казино і про якого, згадуючи його щодесять років, я думав: «Але ж то був барон де Шарлюс, чи ти ба!» Дукиня Германтська на весіллі доктора Переп'є, пані Сванн у рожевій сукні у мого діда в перших, пані де Кам-бремер, Лєгранденова сестра, така пишна дама, аж брат її злякався, як би ми не попросили його познайомити нас із нею, — цих образів, так само як і всіх інших, пов'язаних зі Сванном, Сен-Лу тощо, було так багато, що мене розважало, коли я віднаходив їх, виставляючи їх таким собі фасадом перед порогом своїх стосунків із різними особами, але ці образи зливалися для мене в єдиний образ, синтезований у мені навіть не буттям: із буттям цього образу ніщо вже не пов'язувало.

Звичайно, одні люди пам'яткі, а інші не пам'яткі (тут не йдеться про постійну забудькуватість, у якій живуть турецькі послы та інші, коли вони завжди можуть знайти — попередня новина вивітрюється через тиждень або її, як злого духа, виганяє наступна — місце для новини, суперечної з уже доведеною до їхнього відома), але навіть дві особи з однаковою пам'яттю пам'ятають не одне й те саме. Одна злегковажить факт, страх який гризький для іншої, зате спіймає на льоту, як щось характерне і симпатичне, чиєсь кинуте знічев'я слово. Незацікавленість у помилці, якщо твій прогноз виявляється хибним,

б'є по тривкості спогаду про цей прогноз і незабаром можна буде запевняти, що прогнозу й не давалося. Врешті, глибший, безкорисливіший мотив так сильно диверсифікує спомини, що поет, майже зовсім забувши факти, про які вони йому нагадують, зберігає скороминуще враження. Ось чому буває, що через двадцять років відсутности, замість очікуваної урази, ми зустрічаємо мимовільне і несвідоме пробачення, а замість сліпої ненависти (сліпої в наших очах, бо ми й собі забуваємо про погане враження від нас самих) — голос розуму. Дати з історії життя, хоч би й найближчих нам осіб стираються в нашій пам'яті. А що минуло щонайменше двадцять років відтоді, як дукиня Германтська вперше побачила Блока, вона ладна була присягтися, що Блок одного з нею панського ложа і що дукиня Шартрська чукикала його на колінах, коли він мав заледве два рочки.

Скільки разів ці особи верталися до мене протягом свого життя, різні обставини якого появлялися, здавалося, тих самих істот, але в різних подобах і щоразу з іншою метою! І строката розмаїтість точок мого життя, крізь які пройшла нитка життя кожної з цих осіб, сплутала кінець кінцем нитки, здавалося, найвіддаленіші між собою, немовби життя посідало тільки обмеженим набором ниток для мереження найрізноманітніших узорів. Що спільного, скажімо, у моїй строкатій минувшині між моїми візитами до вуйка Адольфа, сестринцем маркізи де Вільпарізіс, маршалової кухні, Легранденом та його сестрою, а також давнім жилетником, Франсуазиним дворовим приятелем? Але сьогодні всі ці різні нитки злучилися, аби створити канву життя тут подружжя Сен-Лу, там знов молодої пари Камбремерів, не кажучи вже про Мореля та стількох інших, і всі вкупі вони сприяли формуванню обставин, ніби зрощених в одну цілість, де люди правили всього-но за складники. А я вже досить прожив на світі, аби для майже кожної з цих істот, зустріннутих на шляху, знайти у своїх спогадах її заперечення і вивести з неї іншу істоту. До споминів про Ельстіра, якого я бачив на місці його слави, я міг приточити найдавніші згадки про Вердюренів, Коттарів, розмови в рівбельському ресторані, ранок, де я познайомився з Альбертиною, та багато інших. Так само колекціонер, угледівши одну зі стулок вітваря, пригадує, в якій церкві, в якому музеї, в чийй особистій колекції осіли інші (чи гортаючи ліцитаційні каталоги або ходячи по антикварах, знаходить нарешті предмет, близня його стулки, до пари їй); він потрапить реконструювати у своїй голові пределлу, цілий вітвар. Як відро, коли його тягнуть на ланцюгу з колодязя, ударяється кілька разів і з супротивних боків об цямриння, не було в моєму житті жодної особи і майже жодної речі, яка не загнузилася б у ньому і не відігравала по черзі різних ролей. Просте салонне знайомство чи бодай якісь меблі, відкопані по кількох роках у моїй пам'яті, показували мені, що життя не перестало ткати довкола розмаїті нитки, що врешті оповивали його гарним, незрівнянним оксамитом відшумілих весен, подібним до того, що у старих парках засновує смарагдовим футляром звичайну водогінну трубу.

І справа тут не в тім, що лик цих осіб наводив на думку про сонні з'яви. Для них самих життя, приспане уже в молодості та в коханні, дедалі більше ставало сном. Вони забували про давні урази та

зненависть, і, щоб упевнитися, що це саме той, із ким вони не розмовляють уже десять років, мусили заглядати до реєстрів, але ті теж були млисті, як сон, у якому нас хтось образив, а ми не знаємо хто. Всі ці марення призводили до контрастних явищ політичного життя, коли в уряді знов опинялися ті, кого оскаржували у вбивстві та зраді. І цей сон робився дрімучим у деяких старців, як смерть, якщо попереднього дня вони кохалися. У такі дні ні про що не можна було просити у президента Республіки, він забував усе. Відтак, якщо йому на кілька днів давали спокій, до нього вертався спогад про державні справи, випадковий, як спогад про сон.

Іноді істота, геть несхожа на ще недавно мені знайому, з'являлася не в одній личині. Цілими роками Бергготт являвся мені лагідним і боським патріархом, аж я ставав правцем, наче перед попелястим капелюхом Сванна чи фіялковим манто його дружини, чи таїною, якою родове ім'я оточувало дукиню Гер-мантську навіть у салонах: майже казкове коріння, уроча міто-логія зв'язків, зведених згодом до буденщини, але проєктованих у минуле, наче на небесну баню, жмутом сьйва,

подібного до того, яке розсіває іскристий хвіст комети. І навіть взаємини, не зав'язані в таємниці, як-от моє знайомство з маркізою де Сувре, сьогодні такі сухі й суто світські, зберегли у своїх початках першу усмішку, супокійнішу теплішу й лагіднішу і так соковито уписану в повняву полуденного узмор'я чи у схилок весняного дня у Парижі серед гуркоту екіпажів, здійнятого куру і скаламученого, як вода, сонця. І, може, маркіза де Сувре, вийнята з цих рамок, вартувала не більше, ніж споруди — наприклад, Салюте — які, зовсім безокрасні, здаються пишними лише там, де їх зведено, але вона становила собою частину лоту спогадів, що їх я оцінював «гамузом», не застановляючись, скільки там заважить особа маркізи де Сувре.

Ще більше, ніж фізичні й соціальні зміни, яких вони зазнали, мене вражала у цих осіб зміна їхніх уявлень одне про одного. Лєгранден гордував Блоком і ціколи й словом до нього не озивався. А сьогодні він був з ним такий ласкавий, хоч до рани прикладай. І зовсім не тим, що Блок сидів на вищому стільці, у цьому разі його гречність не заслуговувала б на увагу, бо суспільні зміни неодмінно тягнуть за собою відповідну зміну позиції тих, хто їх зазнав. Не в цьому сила — просто люди, як вони нам уявляються, не мають у нашій пам'яті

однозначного образу. їхня еволюція відбувається у згоді з нашим забуттям. Іноді ми навіть доходимо до того, що плутаємо їх між собою. Хтось каже: «Блок — це той, хто приїздив до Комбре», і під «Блоком», розуміє мене. Пані Сазра, навпаки, була переконана, що я написав історичну розвідку про Філіппа II (її автором був Блок). Не ошукуючись аж так, ми забуваємо чийсь свинства щодо нас, чийсь вади, останню свою розлуку із цим свинякою, коли ми не подали одне одному руки, зате пам'ятаємо давнішу зустріч, коли ми разом сміялися. І саме ці останні властиві колись Лєгранденові манери відповідали його теперішній чемності щодо Блока, — чи то йому вже випав із пам'яті певен відтинок минулого, чи то, на його думку, справа підлягала вже списанню за давністю, все це могло бути, але така суміш прощення, забуття і бай-дужости — це теж робота Часу. А втім, навіть у коханні пам'ять коханців одне про одного не однакова. Альбертина добре пам'ятала, які саме слова сказав я під час наших перших побачень, тоді як я забув їх цілком. Зате вона зовсім не пам'ятала того, що назавше каменем лягло мені на серце. Наші життя, стелючись рівнобіжно, скидаються на ті алеї, де через певні проміжки стоять вази із квітами, симетрично, але не одна проти одної. Тим паче легко уявити, що, коли йдеться про малознайомих людей, ми ледве пам'ятаємо, хто вони такі, або, замість колишнього їхнього образу, згадуємо про них щось інше, ще давніше, те, що навіюють нам люди, серед яких ми їх віднаходимо і які, знайомі з ними недавно, приписують їм міфічні чесноти і становище, — усе те ми пригадуємо і як справжні забудьки відразу ж беремо на віру.

Звісно, життя, ставлячи кілька разів цих осіб на моєму шляху, являло мені їх за особливих обставин, які, оточуючи їх зу-себіч, звузили моє поле зору і не дали пізнати їхню сутність. Ті ж таки Германти, об'єкт моїх палких марень, коли я вперше підійшов до них, явились мені під личиною, вона — старої приятельки моєї бабусі, він — пана, який позирав на мене із пренеприємною міною, ополудні, в саду казино. (Бо між нами та іншими людьми пролягає надто вузька смуга точок дотику — відкриття, подібне до зробленого на підставі прочитаних у Комбре книжок, що є також аналогічна межа сприймання, яка унеможливорює цілковитий контакт між дійсністю і свідомістю.) Отож тільки тому, як я пов'язав їх з ім'ям, моє знайомство з ними стало знайомством із Германтами. Та, мабуть,

життя робилося для мене поетичнішим саме від думки, що таємнича раса з гострими очима та пташиним дзьобом, рожева, золотиста, неприступна раса могла так часто і так просто, внаслідок гри сліпих і різноманітних обставин, ставати предметом моєї уваги, моїх світських стосунків, ба навіть моєї приязні, ставати ним настільки, що коли мені треба було познайомитися з мадемуазель Стермар'єю чи замовити сукню для Альбертини, я звертався до Германтів як до найпослужливіших моїх приятелів. Звичайно, мене нудили візити до них, як і до інших людей великого світу, з якими я познайомився згодом. І навіть, якщо говорити про саму дукиню Германтсь-ку, — достоту, як це було із деякими Берготтовими сторінками, — її чари діяли на мене тільки здалеку і розбивалися, коли я опинявся біля неї, бо домували вони в моїй пам'яті й моїй уяві. Але, зрештою, попри все Германти, як і Жільберта, відрізнялися від інших світських людей тим, що глибше сягали корінням у минуле мого життя, в пору, коли я більше марив і вірив у неповторність одиниці. Нині, коли я гомонів із тою чи тою особою, я не тільки нудився, а й жив уявленнями пори свого дитинства, які я мав за найпрекрасніші, але й за геть-то марні, і я втішався, плутаючи, мов купець, заблудлий у хащах своїх гросбухів, вартість свого злиття з ними із ціною, яку їм визначило моє жадання.

Що ж до інших осіб, то минуле моїх стосунків із ними розпирали жагучіші й безнадійніші марення, в яких моє тодішнє життя, цілковито присвячене їм, буяло так пишно, що я насилу міг зрозуміти, чому їхнє спевнення виявилось вбогою, вузькою і безбарвною стьожкою байдужої і зневаженої близькосте та куди поділися таємниця, жага і ніжність. Не всі ті марення виявилися «прийнятні» й відзначені, а ті, для яких знайшовся б інший, щоправда, не такий-то вже й важливий епітет, недавно згасли.

«Що це діється з маркізою д'Арпажон?» — спитала пані де Камбремер. «Як? Вона уже в могилі», — відповів Блок. «Та ні, ви наплутали, померла не вона а графиня д'Арпажбн, торік». У суперечку втрутилася принцеса Агрігентська; руки цієї молодой вдови по старому, тяжко багатому мужеві, носієві гучного імени, домагалося чимало женихів, завдяки чому її аж розпирало від самовпевненосте. «Графиня д'Арпажон теж померла, десь із рік тому». — «Рік тому? Бійтесь Бога, — відповіла пані де Камбремер, — я була в неї на музичному вечорі, а відтоді не минуло ще й року». Як світські «жиголо», так і Блок не

могли взяти дійової участі в суперечці, бо для них усі ті кончини літніх осіб були чимось страшенно далеким, чи то через велику вікову різницю, чи то через те, що вони (як-от Блок) тільки недавно з'явилися в новому товаристві, куди Блок проліз манівцями на його схилку, у його вечорову пору, коли спогад про чуже йому минуле не міг освітити морок. Але для людей того самого віку і того самого кола смерть утратила свою химерію. А втім, щодня ширилися чутки про таку силу людей «при смерті», з яких одні одужували, а інші віддавали Богові душу, що ніхто вже достоту не пам'ятав, чи хтось, хто вже давненько не трапляв на очі, очунав від запалення легенів, чи помер. У згаданих вікових володіннях смерть, множачись, стає якась непевна. На цьому перехресті двох поколінь і двох суспільств, які з різних причин нездатні констатувати смерть і майже плутають її з життям, смерть «обсало-нюють», роблять її випадком, більш чи менш типовим для цієї особи, і тон, яким про неї говорять, зовсім не означає, що цей випадок поклав усьому край. Отож мовлять: «Ви забуваєте, що такий-то помер», як сказали б: «Він дістав орден» або «став академіком», або ж — і це виходило одне на одне, бо так само позбавляло змоги бути на раутах — «він зимуватиме на Півдні» чи «лікар прописав йому гори». Щодо людей відомих, то те, що вони залишили по смерті, ще якимось допомагало згадати, що вони зійшли з круга земного. Але коли йшлося про звичайних собі древніх світовців, oprіч факту, помер хто чи ні, плутанина поставала ще багато в чому, і не тільки тому, що його майже не знали чи забули про його минуле, а й тому що вже ніщо не пов'язувало його з майбутнім. І ця морока просіювання на решеті хвороби, відсутности, постійного побуту на селі та смерті старих аристократів, підтверджувала як байдужість кожного, хто вагався, так і нікчемство того, хто відійшов.

«Якщо вона не померла, з якого б то дива ніде не було видно ні її, ні її чоловіка?» — спитала стара панна, неабияка гоструха. «Ось я тобі поясню, — відгукнулася її мати, яка попри свій шостий десяток не пропускала жодного світського зібрання, — з них обох уже сиплеться порохня: де вже їм виходити у такі літа!» Можна було подумати, що біля воріт цвинтаря осіло ціле селище старих людей, загублене у мряці, з постійно запаленими гасницями. Пані де Сент-Еверт розв'язала суперечку, заявивши, що графиня д'Арпажон померла рік тому після тривалої хвороби, а за нею померла й маркіза д'Арпажон,

померла, «мовби нічого не сталося» — її смерть була до пари всім цим життям, от і лишилася непоміченою, цілком виправдовуючи плутаників. Коли таким чином пані д'Арпажон було поховано остаточно, стара панна стурбовано глянула на матір, боючись, як би смерть однієї з її ровесниць не надто її «вразила»; вона вже чула, як трактуватимуть смерть її рідної матері: «Її страшенно вразила кончина пані д'Арпажон». Проте матір старої панни, навпаки, як хтось відходив у її літах, казала собі, що здобула ще одну перемогу в боротьбі із сильними конкурентами. Тепер тільки смерть інших давала їй приємне відчуття власного життя. Стара панна постерегла: начебто без прикрости сказавши, що пані д'Арпажон замкнута в оселі, звідки знуджені старці ніколи вже не виходять, її мати ще з меншою прикрістю вислухала слова, що маркіза замешкала у граді засвіття, якого ніхто не покидає. Материна байдужість звеселила уїдливи́й розум старої панни. Відтоді, забавляючи приятельок, вона смішила їх розповіддю, як її мати весело затира́ла руки, кажучи: «Ісусе Христе, виходить, ця бідолашна пані д'Арпажон таки померла!» І в такий спосіб ущаслилювала навіть тих, хто міг радіти життю й без цієї смерті. Бо кожна смерть спрощує буття живих, позбавляє необхідности комусь віддячуватися, звільняє від обов'язку когось візитувати. Не так, одначе, сприйняв вістку про смерть пана Вердюрена Ельстір.

Одна дама пішла собі — на неї чекали ще інші ранки та два підвечірки з двома королевами. То була відома салонна кокетка, знайома мені колись принцеса де Насау. Якби вона не змаліла (через що здавалося, — бо її голова сиділа тепер значно нижче, ніж колись, — ніби вона, як мовиться, стала вже одною ногою у могилі), навряд чи можна було б сказати, що вона постарішала. Вона зосталася Марією-Антуанеттою з австріяцьким носом і чарівним поглядом, законсервованою, набальзамованою тисячею старанно дібраних протирок, від яких обличчя їй аж ліловіло. На ньому витав вираз лагідної бентеги, як у того, кому вже час іти і він під приводом, що хоче на часинку відлучитися, звіюється нишком із зали, — принцеса не могла нехтувати безлічі раутів та прийнять, де на неї ждали. Народжена майже біля підніжжя трону, тричі заміжня, довго і щедро утримувана великими банкірами, не кажучи вже про тисячі забаганок, що їх собі дозволяла, вона легко, як бузкову сукню, як свої чудові

округлі очі та нафарбоване обличчя, носила трохи туманний спомин своєї багатой бувальщини. Коли вона минала мене, зникаючи *по-англійському*, я їй уклонився. Вона мене впізнала, потиснула руку і втопила в мене круглі бужкові очі, ніби хотіла сказати: «Ми вже вік як не бачились! Побалакаємо про це коли-інде». Вона міцно стиснула мені руку, не пам'ятаючи достоту, чи тамтого вечора в кареті, коли вона відвозила мене від дукинї Германтської, обійшлося без любовної пригоди. Про всяк випадок вона натякнула на те, чого не сталося, а це їй було не важко, адже вона вмiла розчулитися видовищем сунічного торту, а якщо доводилося йти наприкінці концерту, примудрялася надати своєму розпачеві такого відтінку, ніби прощалася з усіма, але не назавжди. Зрештою, не певна, чи між нами щось зайшло, вона поручкалася потаємці, не затрималася біля мене і не озвалася жодним словом. Тільки, як уже сказано, позирнула на мене з виразом, що означав: «Скільки води сплигло!», де зринули всі її мужі та ласкавці ще й дві війни; і зірчасті її очі, подібні до соняшного годинника, вирізьбленого в опалі, зазначили по черзі врочисті години далекого-далекого минулого, яке вона спромагалася віднайти щоразу, як віталася, віталася так, наче перепрошувала. Нарешті, покинувши мене, вона пішла дрібушки до дверей, старанно обминаючи всіх, аби показати мені, що як вона зі мною і не гомоніла, то лише тому, що квапилася, аби надолужити згаяну на ручкання хвилину і не опізнитися до королеви еспанської, адже чаювати вони мали тільки вдвох. А коли дісталася порога, я подумав, що зараз вона візьме ноги на плечі. І справді, вона помчала — до могили.

Зі мною привіталася огрядна дама, і ту ж мить у голові моїй зароїлися преріжні думки. Я буркнув щось допіру по хвилі вагання, остерігаючись, що дама, впізнаючи людей не ліпше, ніж я, вклепалася, та, бачучи її певність, я злякався, що це, навпаки, хтось, із ким я був близький, і ележно заусміхався, тимча-сом як мій погляд не переставав шукати в рисах імени, якого я не знаходив. Як школяр на випускному іспиті, замість покопатися у своїй пам'яті, пасе оком за обличчям екзаменатора, марно сподіваючись знайти на ньому відповідь, так і я, весь усміхнений, не відривав зору від щік повної дами. Мені привиділося, ніби переді мною лице пані Сванн, і мій усміх обарвився шанобливістю, а моя нерішучість почала відступати. Ще мить — і я

почув голос грубої дами: «Ви берете мене за матір, я й справді роблюся на неї дуже схожа». І я впізнав Жільберту.

Ми багато говорили про Робера, Жільберта відгукувалася про нього з пієтетом, ніби Робер належав до вищих істот і ніби їй залежало на тому, аби показати мені, що вона подивляла його і розуміла. Ми згадували його погляди на ратне мистецтво (він-бо часто повторював їй те, що викладав мені у Донсьєрі й пізніше), ці погляди нерідко і в цілому ряді питань знаходили підтвердження в останню війну.

«Просто бракує слів, щоб передати, як вражають мене тепер і вражали під час війни найменші подробиці, про які він згадував мені у Донсьєрі. Останні слова, сказані мені, перед тим, як ми розлучилися назавше, були про те, що він чекає від Гінденбурга, наполеонівського генерала, баталії наполеонівського типу, покликаної відтяти одне від одного двох союзників, якщо не зраджує мене пам'ять, англійців і нас. Не минуло й року після Роберової загибелі, як критик, якого Робер підносив до небес і який, очевидно, справив величезний вплив на його воєнні ідеї, пан Анрі Біду, відзначив, що наступ Гінденбурга в березні 1918 року був «баталією розколу супротивника, зосередженого на одній лінії проти двох супротивників, маневр, який вийшов у цесаря 1796 року на Апеннінах, але провалився 1815 року в Бельгії. А перед тим Робер порівнював битви із п'єсами, де не завше легко зрозуміти, чого хотів автор, адже дорогою він сам не раз міняв свої плани. Що ж до згаданого німецького наступу 1918 року, то Робер навряд чи згодився б з інтерпретацією пана Біду. Послухати бодай інших критиків: вони гадають, ніби успіхи Гінденбурга на Ам'єнському напрямку, а потім вимушене тупцяння, нові його успіхи у Фландрії і нове тупцяння, випадково зробили Ам'єн і Булонь цілями, яких він не ставив перед собою спочатку. Кожен може прочитати п'єсу по-своєму: є такі, хто бачить у цьому наступі заповідь блискавичного маршу на Париж, а іншим тут вважаються безладні удари тараном із метою розгромити англійське військо. І навіть якщо накази воєначальника суперечать тій чи тій концепції, критикам завжди вільно сказати, як Муне-Сюллі відповів Кокленові на його запевнення, що «Мізантроп» не та сумна драма, якою той хотів би її бачити (бо Мольєр, як засвідчують сучасники, давав їй комічну інтерпретацію, викликаючи вибухи сміху): «Ну що ж, виходить, Мольєр помилявся».

«А ви пам'ятаєте, що він казав про літаки? У нього був такий чудовий вислів: «Кожне військо повинне бути стооким Аргусом». Овва, він не побачив, як справдилися його слова!» — «Ба ні, таки побачив, — відповів я, — у битві над Сом-мою; він чудово знав, що в ній спершу осліпили супротивника, вийнявши йому очі, тобто знищили літаки та аеростати на припоні». — «Авжеж! — А що відтоді, як стала жити тільки розумом, Жільберта набралася педантизму ерудитки, то вона додала: — І він обстоював повернення до старих методів. Чи знаєте ви, що в цю війну месопотамські походи (свого часу вона, мабуть, це чи не вчитала у статтях Брішо) до цяти нагадували відступ Ксенофонта? Аби перевезтися з Тигру на Ев-фрат, англійська зверхня команда послуговувалася белонами, себто довгими вузькими човнами, тамтешніми гондолами, відомими ще старожитнім халдеям». Завдяки цим словам до мене дійшло, що таке застій старовини — старовина застигає у тих чи інших місцях внаслідок якогось особливого тяжіння, нерухоміє і довгий час не змінюється, заперечуючи саму себе.

«Мені здається, він устиг помітити одну особливість війни, — сказав я їй, — а саме, що війна — це щось людське, що вона переживається як любов чи ненависть, що її можна переповідати як роман, а отже, якщо хтось почне доводити, що стратегія — наука, це не допоможе йому зрозуміти війну, бо характер війни не стратегічний. Ворог не знає наших планів, так само як невідомі нам наміри коханої жінки, та й своїх власних планів ми, напевно, не знаємо. Чи планували німці, наступаючи в березні 1918 року, здобути Ам'єн? Ми не маємо жодного уявлення. Може, вони не мали його й самі, а на їхній задум вирішальний вплив справили події, пов'язані з просуванням на захід, на Ам'єн. Навіть припускаючи, що війна наука, все одно її маєть зображувати так, як Ельстір малював море, заходячи з іншого боку, з боку ілюзій та вірувань, корегованих потроху, в дусі Достоевського, коли той описує чиєсь життя. А втім, як мовиться, і сліпому видно, що війна вимагає не так стратегії, як медицини, і, як у медицині, в ній трапляються непередбачені випадки, яким клініцист міг би запобігти, такі, скажімо, як російська революція.

А проте, визнаю: завдяки тому, що я читав у Бальбеку, коли Робер був поруч, мене вразило не так те, що під час французької кампанії я віднайшов шанці пані де Севін'є, як те, що на Сході у зв'язку з

облогою Кут-ель-Амари (Кут-лемір, «як ми вимовляємо Во-ле-Віконт і Байо-Левек», — сказав би ком-брейський кюре, якби дійшов у своїй етимологічній жадобі ще й до східних мов) я побачив, як разом із Багдадом зринає назва і Басри, безліч разів згадувана в «Тисячі й одній ночі», Басри, куди в добу каліфів — задовго перед появою генерала Таусенда і генерала Горінджера — мандрує щоразу, як покине Багдад чи в Багдад повернеться, як відпливе від берега чи на нього зійде, Синдбад-Мореходець.

Протягом усієї розмови Жільберта говорила про Робера із шаною, яка, здавалося, радше стосувалася мого давнього приятеля, ніж її померлого мужа. Вона немов хотіла сказати: «Знаю, як ви ним захоплювалися. Можете бути певні: я зрозуміла його винятковість». А проте любов, якою вже напевно не зігрівався її спогад, либонь, іще була опосередкованою причиною певних особливостей її теперішнього життя. Так Жільберта тепер була нерозлийвода з Андре. Хоча Андре починала, надто завдяки чоловіковому талантові й своєму власному глуздові, проникати, якщо й не в середовище Германтів, то принаймні в незрівнянно елегантніші сфери, аніж світ, де вона бувала досі, все ж усі дивувалися, що маркіза де Сен-Лу рачила стати її найкращою подругою. Вся справа, мабуть, була в Жільбертиному нахилові до того, що вона вважала за артистичне життя, і в безперечному її занепаді як великосвітньої дами. Таке тлумачення здається мені правдивим. Проте мені спала ще й інша думка, і то дуже переконлива: образи, що ми споглядаємо, хоч би де вони громадилися, це загалом відбиття або певний хитромудрий наслідок першого, досить відмінного, хай і симетричного, угруповання інших образів, щонайвіддаленішого від другого. Я подумав так: якщо кожен вечір бачили разом Андре, її мужа та Жільберту, то це пояснювалося тим, що на багато років раніше майбутнього мужа Андре можна було бачити з Рахиллю, — то вже потім він покинув її заради Андре. Очевидно, Жільберта нічого тоді про це не знала, обертаючись у сферах занадто відлеглих і занадто високих. Але вона мала довідатися про це згодом, коли Андре пішла вгору, а вона сама опустилася вниз рівно настільки, щоб обидві могли помітити одна одну. Отоді-то вона, знати, й підпала під чари жінки, ради якої Рахиль покинув чоловік, мабуть, таки чарівливий, якщо Рахиль поставила його над Робером. (Було чути, як принцеса Германтська повторює з певною екзальтацією і лящанням від заліза у

роті: «Авжеж, достеменно так, клан! наш клан! О, я люблю цю молодь, таку тямовиту, таку активну, ох! яка ж бо з вас мужика!» І вона впакувала грубий монокль в округле око, напівусміхнене, напіввибачли-ве, мовляв, хоч вона й не потрапить довго підтримувати веселий настрій, проте сповнена незнищеної зваги «брати участь» у житті «нашого клану».

Отож, мабуть, Андре нагадувала Жільберті її дівочий роман, кохання до Робера, і вона відчувала велику шану до Андре, предмета безтямної закоханосте чоловіка, любого серцю Рахилі, яку, Жільберта це відчувала, Робер кохав дужче, ніж її саму. А може, навпаки, ці спогади не відігравали жодної ролі в Жільбер-тиній прихильності до цього артистичного подружжя, — може, тут належало дошукуватись, як це робиться частенько, просто невід'ємних одне від одного уподобань світської жінки: обтесатися і набратися поганих звичок. Жільберта, може, забула Робера незгірше, ніж я забув Альбертину, а якщо й знала, що то задля Андре митець покинув Рахиль, то, бачучи їх, ніколи про це не думала, і це не відбилося на її симпатії. Вирішити, чи перше моє пояснення було не лише правдоподібне, а й правдиве, можна було тільки завдяки свідченням зацікавлених осіб, бо лише ця єдина рада залишається нам у таких випадках, якщо зацікавлені особи зуміють вдихнути у свою сповідь провидливість і щирість. Так чи інакше, зустріч із Рахиллю, нині уже славною акторкою, не могла бути для Жільберта чимось надто приємним. Отож я зажурився на звістку, що Рахиль на цьому ранку читатиме вірші, як обіцяли, «Спомини» Мюссе та кілька Лафонтенових байок.

«А що вас надить на такі людні зібрання? — поцікавилася Жільберта. — От уже не думала, що спіткаю вас на цій гицлівці. Я сподівалася спіткати вас де завгодно, тільки не на цій толоці у моєї тітки, еге ж, саме тітки, — додала вона хитро, адже, будши дружиною Сен-Лу трохи довше, ніж пані Вердюрен — принцесою, вона вважала, що вона одна з Гер-манток, і була вражена мезальянсом, якого допустився її вуйко, пошлюбивши пані Вердюрен, — річ цілком зрозуміла, бо цю останню не раз при ній висміювали у родині, а про мезальянс, якого одруженням із Жільбертою допустився Сен-Лу, згадували тільки позаочі. Зрештою Жільберта тим більше підкреслювала свою погорду до цієї нешугованої тітки, що принцеса Германтська, спонукувана своерідним збоченням, коли інтелігентні

люди відступають від звичного такту, а також спонукувана притаманною літнім людям потребою поринати у спогади і, нарешті, бажанням додати минувшині нової гожости, любила говорити про Жільберту: «Аби ви знали, це для мене аж ніяк не нове знайомство, я знала, та ще й як, матір цієї шмаркачки; то була велика приятелька моєї кузини Мар-сант. Саме в мене вона познайомилася з Жільбертиним батьком. Що ж до цього бідака Сен-Лу, то я давно вже знаю всенюк його родину, його власний вуйко гостив у мене часто в Ла-распельєр». — «Бачте, Вердюрени — це ніяка не богема, — казав мені то той, то той, наслуховавшись просторікувань принцеси Германтської, — вони приятелювали як світ світом із родиною пані де Сен-Лу». Може, один я, завдяки моєму дідові, знав, що Вердюрени і справді не були богемою. Але не тому, що знали Одетту. Просто оповіді про минувшину, нікому вже невідому, сплітати так само легко, як і розповіді про мандри до країв, де ніхто ніколи не був. «Зрештою, — висувала Жільберта, — якщо ви часами покидаєте свою вежу зі слонової кости, то чи не більше вам би смакували скромні сходи́ни у мене, куди я запрошувала б милих і дотепних людей? Такі збіговиська, як тут, вам протипоказані. Я бачила, як ви гомоніли з моєю тіткою Оріаною, звичайно, людина вона вартна, але я не погрішу проти істини, коли скажу, що до інтелектуальної еліти вона не належить».

Я не міг поділитися з Жільбертою думками, які вже годину обсідали мені голову, але мені здалося, що стосовно самих розваг вона зуміє мене потішити, тим паче, що літературні розмови з дукинею Германтською, мабуть, не конче мали розважати мене більше, як із пані де Сен-Лу. Звичайно, я мав намір на завтра розпочати знову, тільки цим разом цілеспрямовано, життя самотою. Тепер я вже не допущу, аби хтось відвідував мене в робочий час, бо повинність написати твір узяла гору над обов'язком грічності, навіть доброти. Вони, мабуть, наполягатимуть, бо вже не бачилися зі мною цілу вічність, і рипатимуться до мене, певні, що я одужав, з'являючись, коли їхні денні чи життєві труди будуть закінчені чи урвані, і відчуваючи таку саму потребу в мені, як я відчував у Сен-Лу; а ще тому, бо — я це помітив ще в Комбре, коли батьки ганили мене у моменти найхвальніших постанов, які я ухвалював без їхнього відома, — внутрішні дзигарі, розподілені між людьми, не всі поставлені на ту саму годину: один вибиває час відпочинку, а другий водночас із ним —

час роботи, один — час кари, що його визначив суддя, хоча другий, у злочинця, вже давно вибив годину каяття і глибокого переродження. Але мені стане духу сказати тим, хто рипатиметься до мене або посылатиме по мене, що у засадничих справах, до яких я мушу взятися, у мене невідкладна, архіважлива зустріч із самим собою. Бо хоч і є якийсь слабенький зв'язок між нашим справжнім я і тим другим, але якщо їх єднає та сама назва і те саме тіло, то самозречення, що змушує нас жертвувати легшими обов'язками і навіть утіхами, здається іншим егоїзмом.

А втім, хіба не на те, щоб займатися ними, я відсторонюся від тих, хто нарікатиме, що не бачить мене, відсторонюся, щоб займатися ними ґрунтовніше, ніж я міг би це зробити у їхньому товаристві, щоб вони моїми заходами відкрили самих себе, щоб вони завдяки мені відбулися? На який біс мені ще довгі літа переводити вечори, озиваючись на луну їхніх слів звуком марнотних слів своїх, переводити час задля безплідної втіхи світського спілкування, спілкування геть бездумного? Чи не ліпше спробувати описати криву їхніх жестів, слів, життя, вдачі, описати і вивести з неї закон? На лихо, доведеться боротися зі звичкою ставити себе на місце інших, звичкою, яка, хоч і працює на концепцію твору, гальмує його виконання. Бо така звичка у супрязі з надмірною гречністю спонукає нас жертвувати не тільки своїми втіхами, а й обов'язками, хоча, якщо ми поставимо себе на чиесь місце, цей обов'язок, байдуже, який саме, — хтось, наприклад, зовсім не придатний для фронту, залишається в тилу і там він корисний, — виявляється тим, чим насправді він не є, тобто нашою втіхою.

А що для мене не трагедія, як це уявляється найбільшим серед нас, жити без друзів, без теревенів, то я здавав собі справу, що гайнування душевної снаги, душевного піднесення, на дружбу, — це такі собі сліпі двері, відкриті лише для виняткових почуттів (шлях у нікуди) і відвернені від істини, до якої вони могли б нас привести. Кінець кінцем якщо хвилини відпочинку чи спілкування стануть для мене конечні, я відчував, що більше від інтелектуальних розмов, нібито корисних, на думку світу, для письменників, флірт із дівчатами-квітками стане моєю вишуканою поживою, прописаною моїй уяві, схожій на славетного коня, годованого тільки трояндами. Чого мені знов ураз закортіло, то це того, про що я марив у Баль-беку, коли, ще не знаючи

їх, я бачив, як вони простують узмор'ям — Альбертина, Андре та їхні подружки. Та ба! я вже не міг вирушити на пошуки тих, кого в ту мить так палко жадав. Дія років, перемінивши всіх, кого я сьогодні бачив, навіть

Жільберту, звичайно, зробила зацілілих жінок, як зробила б і Альбертину, якби та не загинула, надто відмінними від тих, кого я запам'ятав. Мене боліло, що я мушу віднаходити їх у самому собі, у самому собі, бо час, змінюючи людей, не змінює їхнього образу, закарбованого у нашій пам'яті. Нема нічого боліснішого від цього контрасту між нівеченням істот і сталістю спогаду, коли ми починаємо розуміти — те, що зберегло в нашій пам'яті стільки свіжості, уже не буде таким у житті, що ми не можемо ззовні наблизитися до того, що всередині нас видається нам таким гарним, до того, що пробуджує у нас прагнення, таке інтимне, знову його побачити, знайшовши його в нашому перевесникові, тобто в іншій істоті. Саме те, що (як я вже не раз підозрював) здається неповторним у жаданій істоті, не є її рисою. Але минулий час доводив мені цю істину переконливіше, якщо я через двадцять років несамохіть прагнув шукати, замість знайомих колись дівчат, дівчат, які були б такі молоді тепер, як ті тоді. (А втім, видається суццою химерою, позаяк не зважає на втрачений час, не тільки пробудження наших плотських жадань. Я колись прагнув, аби якимсь дивом до мене ввійшли — живі, всупереч моїм уявленням, моя бабуся й Альбертина. Мені ввижалося, що я їх бачу, моє серце рвалося до них. Я забув тільки про одне: якби вони справді жили, Альбертина виглядала б десь так, як пані Коттар у Бальбеку, а в моєї бабусі, вже майже сторічної, не лишилося б і сліду від того гарного, погідного й усміхненого обличчя, яке я уявляв собі ще й досі — так само свавільно, як Богові Отцеві начепили бороду або в XVII сторіччі вдягали гомерівських героїв у строї тодішньої шляхти, забуваючи, що це античні герої.)

Дивлячись на Жільберту, я не подумав: «Я хочу знов її побачити», однак же сказав їй, що вона справила б мені велику приємність, запрошуючи мене вкупі з молодесенькими дівчатками, по змозі, з убогих родин, аби я міг ущедрювати їх дрібними подарунками, нічого, зрештою, не вимагаючи, окрім відродження давніх мріянь і давніх смутків, а може, якогось неймовірного дня, і цнотливого поцілунку. Жільберта усміхнулася і вдалася чомусь у задуму.

Як Ельстір бачив перед собою, у своїй дружині, втілення венецької краси і часто малював її у своїх картинах, так я виправдовувався перед самим собою, що мене, з певного естетичного егоїзму, вабило до гарних жінок, здатних згодом завдати мені муки, виправдувався і вже плекав певний поганський культ майбутніх Жільберт, майбутніх дукинй Германських, майбутніх Альбертин, яких я міг би спіткати і які, як мені здавалося, дали б мені натхнення — як дають його скульпторові на прогулянці гарні античні статуї. Проте мені годилося взяти на увагу, що знайомству із кожною з них передувало відчуття таємниці навколо неї, тож замість просити Жільберту познайомити мене з юнками, краще мені було б вибратися в ті місця, де нічого б не лучило мене з ними, де між ними і собою я відчував би щось нездоланне, де за два кроки, на пляжі, простуючи до води, я відчував би, що мене відгороджує від них щось незнищенне. Завдяки цьому відчуття таємниці по черезно могли мені навіювати Жільберта, дукиня Германська, Альбертина і ще багато хто. Звісно, невідоме і майже непізнаване стане знане і близьке, чи то болісне, чи то байдуже, але попри це в ньому збережеться щось від давніх чарів.

Щоправда, як у календарях, які приносить поштар, аби дістати на Новий рік віддарок, не трапилося серед моїх років жодного, де на фронтисписі чи між сторінками не зберігався б образ жаданої тоді жінки; образ тим причепливіший і свавільніший, що я, бувало, ніколи і в вічі не бачив тієї жінки, скажімо, покоївки пані Пютбюс, мадемуазель д'Ор-женвіль чи ще якоїсь незнайомки, на чие ім'я я напав у світській хроніці, «серед сонму чарівних вальсівниць». Я уявляв собі її пишну вроду, гинув за нею, ліпив для неї ідеальне тіло, яке заломлювало своєю гожістю увесь провінційний краєвид, де, якщо вірити «Замковому річнику», простягалися її латифундії. Щодо знайомих мені жінок, то ці краєвиди були принаймні подвійні. Кожна з них стояла в іншій точці мого життя, царюючи, ніби місцеве й опікунське божество, передусім посеред одного з цих примрійних краєвидів, уклад яких утворював технічну мережу мого життя, посеред краєвиду, де я любив про неї марити; а далі — споглядувана очима спогаду, оточена місцями, де я її зустрічав і які вона мені нагадувала, злютована з ними, бо якщо наше життя — мандри, то наша пам'ять — хатниця, і хоч би ми тікали без упину, наші спогади прикуті до місць, звідки ми пішли собі, і далі пов'язують із ними свої осілі життя, як

тимчасові приятелі, якими мандрівець завівся у певному місті і яких, їдучи, мусить покинути, бо вони, не кочовики, зостаються, де й були, і тут, власне, доживуть свого віку, немовби мандрівець і досі був тут, на церковній паперті, у порту або під прибережними деревами. Отож Жільбертина тінь стелилася не тільки біля підніжжя церкви Іль-де-Франс, де я уявляв її, а й на парковій алеї в Мезеглізькій стороні, а тінь дукинї Германтської — на вогкій стежці, де обабіч веретенилися лілові й червонясті грона, чи на вранішньому золоті паризького хідника. І ця друга особа, спороджена не жаданням, а згадкою, не була для обох цих жінок одна й та сама. Бо кожному з них я знав кількома наворотами, за різних часів, коли вони ставали для мене іншими і коли я й сам ставав інший, скупаний у мареннях іншої барви. Отож закон, що правує маренням кожного року, зберігав навколо них групу спогадів про жінку, знайому мені тоді: приміром, усе пов'язане з дукинею Германтською часів мого дитинства, скупчилося завдяки силі тяжіння довкола Комбре, а все причетне до дукинї Германтської, готової запросити мене на снідання, — довкола істоти з зовсім іншими почуттями; було кілька різних дукинй Германтських, як було, починаючи з дами в рожевому, кілька паній Сванн, розмежованих безбарвною атмосферою літ, і я не міг уже перекидатися від одної до іншої, як не міг опустити однієї планети, аби перенестися на другу, відокремлену від неї ете-ром. І не тільки відокремлену, а й відмінну, прикрашену моїми мріями різних літ, наче особливою флорою, якої не знайти на іншій планеті; таку відмінну, що я, подумавши, що не піду снідати ні до пані де Форшвіль, ні до дукинї Германтської, не міг навіть сказати собі, так відчутно це мене перенесло до іншого світу, що перша з них не є кимось відмінним від дукинї Германтської, нащадка Женев'єви Бра-бантської, а друга — кимось відмінним від дами в рожевому, і це пояснювалося тільки тим, що в цьому мене запевняв загнузданий у мені компетентний чоловік, запевняв, як запевняв би мене астроном, що туманності Чумацького Шляху виникли від розпаду однієї й тієї самої зірки. Так само і Жільберта, яку я попросив, не здаючи собі в цьому справи, звести мене з дівчатами, подібними до неї колишньої, не була вже для мене тільки пані Сен-Лу. Я більше не думав, дивлячись на неї, про ролю, яку відігравало колись у моєму коханні, забутому і нею, моє захоплення Бергот-том, що знову став для мене просто автором своїх книжок, і я вже не пам'ятав (хіба що воно

оживало в рідких, геть розрізнених споминах) свого збентеження, коли мене з ним знайомили, змішаного з подивом розчарування його манерою розмовляти у салоні з білим хутром, повному фіялок, куди так рано вносилося стільки ламп і розставлялося на стількох консолях. По суті всі спогади, які утворювали першу мадемуазель Сванн, були відірвані від сьогоднішньої Жільберти, утримувані на великій відстані силою тяжіння інших світів довкола Берготтової фрази, з якою становили одне тіло, і оповиті пахощами глodu.

Сьогоднішня клаптикова Жільберта вислухала моє прохання з усміхом. Відтак задумалася, скроївши поважну міну. І я був цьому радий, бо вона не звернула уваги на громадку осіб, побачити яку їй довідно не було б приємно. Дукиня Германська щось полум'яно обговорювала зі страшнючою стару-шенцією — я свердлував очима цю Бабу-Ягу, і мені було нев-гадно, хто ж вона така, хоч кричи рятуйте. Тим часом дукиня Германська, Жільбертина тітка, цокотіла з Рахиллю, високославною нині акторкою, яка на цьому ранку збиралася декламувати вірші Віктора Гюго та Лафонтена. Дукиня, давно вже свідома свого найвищого становища в Парижі (не розуміючи, що подібне становище існує тільки в головах тих, хто в нього вірить, і в головах багатьох парвеню, бо коли б вони ніде її не бачили й не читали її імени у хроніках пишних раутів, то ладні були б думати, що насправді вона не посідає жодного становища), тепер тільки в порядку винятку, з великими перервами, ховаючи позіхи, гостювала у Сен-Жерменському передмісті, обридлому їй, як вона казала, гірше від печеної редьки, а натомість гнала химери, снідаючи в товаристві тої чи іншої акторки, яку вважала за розкішну. У нових колах, де вона була і де залишалася собою більше, ніж сама гадала, вона, як і давніше, дотримувалася думки, що «дещиця нуди» — знак інтелектуальної зверхности, але передавала свою нуду мало не криком, аж їй деренчало у горлі. Щойно я згадав про Брішо, як вона відрубала: «Він мене доконав за ці двадцять років», а коли пані де Камбремер порадила: «Перечитайте, що Шопенгауер пише про музику», вона зробила притиск на цій фразі, дратливо стелювши плечима: «*Перечитайте* — чи ба! Ні, проти цього я *перечитиму*!» Старий д'Альбон посміхнувся, зачувши знайомий каламбурний дух Германтів. Жільбер-та, людина сучасніша, і бровою не повела. Хоча й Сваннова донька, вона, ніби

качка, висиджена куркою, була більшою лакісткою і сказала: «А в мене він зачіпає якісь струни; його вражливість просто чарує!»

Я розповів дукинї Германтській про своє побачення з бароном де Шарлюсом. На її суд, він «підупав» ще більше, ніж можна було думати, бо щодо розумових здібностей світські люди вдатні відзначати різницю не лише між світськими людьми, наділеними майже однаковим розумом, а навіть ув одній і тій самій людині в різні періоди її життя. Відтак вона додала: «Він завше був живим портретом моєї свекрухи; але тепер це просто вражає». У такій подібності не було нічого незвичайного. Справді, як відомо, деякі жінки віддзеркалюються в іншій істоті з найбільшою достотністю, і єдиний огріх тут стосується статі. Помилка, про яку не скажеш: *felts culpa*^[17], бо стаття — позначається на особистості, жінкуватий чоловік — манірний, обачний, надвражливий тощо. У лиці, хай навіть бородатому, чи на розпашілих щоках під бурцями знайдуться риси, перенесені з матиного портрета. У старому Шарлюсі, руїні, і то можна розпізнати, під шарами жиру і рижової пудри, на свій подив, якісь сліди гарної і вічно юної жінки. Тут увійшов Морель, і дукиня почала так примілятися до нього, аж я трохи розгубився. «Ет, я не беру участі в родинних сварках, — озвалася вона. — Чи не здається вам, що родинні сварки — це така нудьга?»

Але якщо в ці двадцятирічні періоди конгломерати світських капличок розпадалися і знову сполучалися згідно з тяжінням нових світил, приречених і собі віддалятися, аби потім сходити знову, то кристалізації та роздрібнення, слідом за якими йшли нові кристалізації, відбувалися і в душах людей. Якщо для мене дукиня Германтська була многолика, то для дукинї Германтської, для пані Сванн тощо ця особа була улюбленицею за часів, що передували Дрейфусовій справі, а потім фанатичкою чи дурепою після Дрейфусової справи, справи, яка змінила в їхніх очах вартість людей і перетасувала політичні партії, змушені також розпастися і постати знов. Тут особливо прислужується, справляючи ще й вплив на споріднення чисто інтелектуальне, минулий час, завдяки якому ми забуваємо про наші антипатії та погорду, ба навіть про причини, якими пояснювалися наші антипатії та погорда. Якби ми придивилися до пишноти молодої пані де Камбремер, то зміркували б, що вона була донькою купця з нашого дому, Жюп'ена, зате блиску їй могло б додати

ще й те, що її батько постачав хлопців панові де Шарлюсу. Одначе все це гамузом справило дивовижний ефект, і не тільки ні один із «нових» не зумів з'ясувати такі далекі його причини, а й ті, хто їх знав і забув про них, більше зважаючи на сьогоднішню розкіш, ніж на давню ганьбу, бо імена ми завжди сприймаємо в їхньому сучасному значенні. У цих салонних метаморфозах цікаве було те, що вони були похідними втраченого часу, а також феноменом пам'яті.

Дукиня ще не вибрала — з остраху, як би дук Германт-ський не влаштував їй сцени — між Бальті та Містенгет, бо обох вважала за незрівнянних, але здружилася таки з Рахиллю. Звідси молода парость виснувала, що дукиня Германська, попри своє ім'я, була, мабуть, фарбованим лисом і ніколи душею і тілом не належала до «вершків» товариства. Щоправда, з кількома вінценосцями дукиня Германська і досі підтримувала близькі стосунки (за які з нею сперечалися ще дві великі дами) і ще завдавала собі мороки час від часу запрошувати їх на сніданок. Але, з другого боку, монархи рідко виходять у світ і знаються з низотою, тож дукиня, вірна у питаннях давнього протоколу германтівським забобонам (бо хоч добре виховані люди убивали її, сама вона цінувала добре виховання), загадувала писати: «Дукиня Германтська волею Його Величності, який рачив...» тощо. А новачки, з такими формулами не обізнані, доходили висновку, що це свідчить про нижче становище дукині Германської. З погляду дукині Германської, близькість із Рахиллю могла означати, що ми помилялися, вбачаючи в дукині Германській брехуху та облудницю, коли вона засуджувала вишуканий світ, помилялися, коли гадали, ніби, відкидаючи запрошення пані де Сент-Еверт, вона чинила так в ім'я снобізму, а не розуму, помилялися, маючи її за ідіотку лише тому, що маркіза виставляла себе снобкою, не досягаючи своєї мети. Але близькість із Рахиллю могла ще й означати, що дукині і справді бракувало клепок, що на старість її гризло незадоволення та розчарування і вона, знудившись світом, була схильна до всяких вибриків — із цілковитого браку уявлення про справжні духовні запити; великосвітські дами такого розбору, уже з жуками в голові, думають: «Як це буде втішно!» і постановляють закінчити вечір пшиком, скажімо, збудити когось і, не знаючи, що йому сказати, стояти хвилину в вечірньому манто біля ліжка, а тоді, схаменувшись, що вже пізно, іти нарешті спати.

Треба додати, що з якогось часу примхлива дукиня пройнялася до Жільберти антипатією — і їй справляло певну втіху, приймати Рахиль; а ще завдяки цьому вона могла проголошувати одну з германтівських максим, а саме, що Германти надто численні, щоб одним проти одних укладати спілки у своїх внутрішніх чварах (майже однаковою мірою це стосувалося й справляння жалоби); проголошувати незалежність отого «моя хата скраю», підкріпленого політикою, яку довелося запровадити

щодо пана де Шарлюса, бо, якби йому потурали, він пересварив би всіх з усіма.

Що ж до Рахилі, то якщо вона й справді докладала великих зусиль, аби зблизитися з дукинею Германською (цих зусиль дукиня так і не розпізнала під удаваною погордою та показним зухвальством, які її інтригували й упевнювали у високій думці, що актриса не помазана снобізмом), то це загалом пояснювалося чарами, якими великий світ надить, починаючи з певного моменту, навіть найзашкарублішу богему і які є відповідником чарів, що ними богема зі свого боку вабить великий світ — подвійний приплив, суголосний у політичному житті взаємній зацікавленості та прагненню укласти спілку, притаманному народам, що б'ються між собою. Проте у Рахилі таке прагнення могло мати специфічніший мотив. Саме у дукині Германської і саме від дукині Германської вона зазнала колись страшного афронту. Рахиль із часом ані забула його, ані вибачила, але особливому чарові, який відтоді у її очах оточував дукиню, уже не судилося розвіятися. Розмову, від якої я хотів відвернути Жільбертину увагу, було урвано, бо господиня дому кинулася розшукувати акторку, якій пора було читати, отож, полишивши дукиню, Рахиль з'явилася на естраді.

Якраз у цей час на другому кінці Парижа розігрувалася зовсім інша вистава. Берма, як тут уже згадувалося, запросила кількох осіб на чай, аби пошанувати доньку та зятя. Але запрошені не квапилися йти. Дізнавшись, що Рахиль читає вірші у принцеси Германтської (ця вістка страшенно обурила Берму, велику акторку, прецінь Рахиль не переставала оставатися для неї курвою, допущеною до участі у виставах, де вона, Берма, грала перші ролі, лише тому, бо Сен-Лу платив за її театральні костюми; обурення було тим благородніше, що по Парижу громом прокотилася новина: хоч запрошення розсилалися від імени принцеси Германтської, насправді в ролі господині дому вітала гостей у принцеси Рахиль), Берма ще раз із притиском написала до своїх вірних, аби ті не пропустили її підвечірка, бо вона знала, що вони дружать і з принцесою Германтською, відомою їм як пані Вердюрен. Проте час минав, а ніхто до Берми не з'являвся. Блок, у якого спитали, чи він там буде, відповів простодушно: «Ні, я волю принцесу Германтську». Гай-гай! Кожен по-взяв у душі таку саму ухвалу. Берма, вражена смертельною недугою, нині рідка гостя у світі, відчувала, як стан її погіршується, але, прагнучи допомогти доньці,

привченій до розкоші (ледачий і хворобливий зять не спромагався оточити її нею), повернулася на сцену. Вона знала, що цим скорочує свої дні, але їй хотілося урадувати дочку, обдаровуючи її грубими гонорарами, — і zarazом потішити зятя, якого вона ненавиділа, але до якого піддобрювалася. Знаючи, що донька за мужем і дух ронить, вона боялася його розсердити — ще, чого доброго, зі злости та пересердя заборонить дружині бачитися з матір'ю. Бермина дочка, яку таємно кохав лікар її мужа, надто легко повірила, що вистави «Фед-ри» не дуже небезпечні для акторки. З лікаревої мови вона вихопила тільки ці слова, на всі ж застереження махнула рукою; а лікар і справді заявив, що не бачить великої шкоди в її виступах. Він сказав так, відчуваючи, що справить приємність коханій жінці, а може, і з неуцтва, чи тому, що усвідомлював невиліковність хвороби, бо ми залюбки пристаємо на скорочення муки хворих, коли те, за допомогою чого ми її скорочуємо, запорука нашого гаразду, а може, ще й під впливом ідіотичної гадки, що виступ на сцені потішить Берму, а отже, справить їй полегкість, ідіотичної гадки, яка здалася йому не такою-то вже й дурною, коли, сидячи в ложі (Берміні діти йому її виклопотали, і цього вечора його пацієнти лишилися покинутими напризволяще), він упевнився, що на сцені життя у ній так і кипить, тимчасом як у житті, серед людей, вона вже конала. І справді, звички мов якими чарами дозволяють нам, ба навіть нашим органам, якось притертися до існування, яке спершу здавалося нестерпним. Хто не бачив, як хворий на серце ветеран манежу вольтижує, демонструючи карколомну акробатику, аж не віриться, що хворе серце на таке здатне? Берма здавна обулася зі сценою, до вимог якої її органи ідеально пристосувалися, і потрапила, щируючи з непомітною для глядачів обачністю, створити ілюзію доброго здоров'я, розхитаного хіба що тільки нервовою, уявною болістю. І хоча після сцени освідчення Іполитові Берма відчувала, що жде її пекельна ніч, її шанувальники влаштували овацію, гукаючи, що вона перевершила саму себе. Вона верталася з лютими болями, але щаслива, що принесла доньці папушу блакитних папірців,— з пустотливістю дитини театру ця стара жінка звичайно запихала їх за панчохоу, звідки потім із гордістю видобувала, чекаючи на усміх та поцілунок. На жаль, ці банкноти зять і дочка тринькали на перебудову свого палацу в сусідстві з материним палацом, і безугавний стук молотків уривав сон, якого так потребувала трагічна акторка.

Відповідно до примхливої моди або щоб догодити смакові пана Ікса і пана Ігрека, сподіваних своїх гостей, вони переробляли світлицю по світлиці. Берма відчувала, як сон, здатний угамувати її болі, пропадав без вороття; з нічницями вона примирилася, хоча й затаїла в душі погорду до пишноти, яка прискорювала її кінець і обертала на муку її останні дні. Може, почасти і з цієї причини вона гордувала ними — природна помста тому, хто нас кривдить, а ми не можемо дати відкоша. Але, з другого боку, свідомо власного генія, переконавшись іще замолоду, які марнотні всі ці декрети моди, вона зоставалася вірна Традиції, яку завжди шанувала і втіленням якої була, а Традиція та веліла судити про світ і людей так само, як і тридцять років тому, наприклад, вбачати в Рахилі не теперішню модну акторку, а віддавна знану їй курву. Зрештою, Берма була не ліпша від доньки, від неї донька запозичила (спадковість, поєднана з заразливим прикладом, що його аж надто природне захоплення зарядило ще більшою силою) свій егоїзм, свою безжальну в'їдливість і несвідому жорстокість. Тільки що всі ці вади Берма складала в жертву доньці, тим самим очищаючись від них. А втім, навіть якби робітники й перевелися в домі Берминої доньки, все одно вона варила б із матері воду, адже захланні, люті й легковажні сили молодости виснажують недужу старість, для якої надто обтяжливо бігти з ними наввипередки. Щодня влаштовувалося нові сніданки — Берму вважали б за егоїстку, якби вона позбавила їх доньку і навіть якби не брала в них участі, бо молодята били (деяких гостей, нових і впливових, вони затирали сливе силоміць, мастячи медом) на магнетичні чари широкославної матері. З гречности її «обіцяли» цим знайомим як принаду на якесь свято поза своїм домом. І бідолашна мати, поглинута борюканням зі смертю, що оселилася в ній, мусила рано вставати і виходити у світ. Та й це ще не все: оскільки тим часом Режан, у всьому блиску свого таланту, гастролювала за кордоном, здобуваючи тріумф за тріумфом, зять вирішив, що Берма не повинна дати себе заломити, запраг, щоб родина так само купалася у славі, і послав Берму в турне, де її довелося колоти морфіном, смертельно небезпечним за ниркової недостатності. Той самий потяг до витонченості й світського блиску в день прийняття у принцеси Германтської відіграв ролю смока і силою пневматичної машини втис до її салону навіть найвірніших приятелів Берми, у якої, навпаки (і саме через це), панували цілковита пустка та смерть. Надійшов тільки

якийсь молодик, який не був певен, чи раут у Берми не виявиться так само блискучим. Коли минув останній термін і Берма зрозуміла, що всі її покинули, вона звеліла подати чай і сіла з родиною до столу, ніби на поминках. Обличчя Берми уже нічим не нагадувало того знімку, який одного вечора, на се-редопістя, так мене роз'ятрив. На ньому була, як висловлюється люд, написана смерть. Цим разом вона виглядала справді як статуя Ерехтейона. Затужавілі жили уже майже скам'яніли, довгі скульптурні пасма спадали по лицях із мінеральною ригідністю. У напівмертвих очах за контрастом зі страхітливою заляклою машкарою ще жевріло якесь життя; вони ледве блищали, наче гад, заснулий серед каміння. Тим часом молодик, — із чемности він присів до столу, — знай зиркав на годинника: його кликало до себе пишне свято у Германтів.

Берма не зронила слова докору на адресу тих, хто покинув її у наївній вірі, що вона не дізнається про їхній похід до Германтів. Вона тільки промурмотіла: «Подумати лишень: якась Рахиль влаштовує раут у принцеси Германтської! Щоб побачити таке, треба приїхати до Парижа». І мовчки, урочисто, поволеньки трощила заборонені їй тістечка, ніби справляла похоронний ритуал. «Підвечірок» був тим сумніший, що зять скреготів зубами: Рахиль, знаючи обох як облуплених, їх не покликала. А ще болісніше штрикнуло його в серце, коли запрошений молодик похвалився, що він достатньо близький із Рахиллю, аби, якщо він зараз же подасться до Германтів, ублагати її в останню хвилину запросити і цю пару легкобитів. Але Бермина донька добре знала, як зневажає її матір Рахиль, знала, що вона була б її, дізнавшись, що дочка канючила запрошення у колишньої курви. Отож молодикові й мужеві вона заявила, щоб ті й думати про таке забули. Але перед матір'ю не лишилася в боргу: гримасувала впродовж усього підвечірка, показуючи, як їй прагнеться утіх і яка в неї зміюка матір — не дає їй втішатися. Мати вдавала, ніби не помічає доччиних гримас і вряди-годи згаслим голосом озивалася до милого юнака, єдиного, хто відгукнувся на запрошення. Але вітер уже стриг, змітаючи до Германтів усе й підхопивши також і мене, тож-бо під його натиском молодик устав і пішов навиступці, залишивши чи то Федру, чи то Смерть, бо невгадно, ким із них двох вона була, доїдати укупі з донькою і зятем цвинтарні птифури.

Нас урвав акторчин голос: він ставав дедалі дзвінкіший. Модуляція його була продумана, бо давала відчутти поезію за-здалегodi, поезію, декламовану як цілість, яка існувала ще перед декламацією і з якої ми чули тільки уривок, ніби акторка йшла нам назустріч і раптом опинилася у засягові нашого вуха.

Сама заповідь майже всім знайомих віршів уже радувала. Та коли акторка, ще не почавши читати, почала обводити всіх блудним поглядом, благально здіймати руки догори і викидати з себе кожне слово, мов зойк, слухачі відчували себе ніяково, майже шоковані такою нестримністю почуттів. Ніхто б не подумав, що декламація може витримуватися в такому дусі. Помалу-малу ми звикнемо, тобто забудемо про перше прикре враження, відсіємо зерно від полови, зважимо подумки різні стилі декламації, щоб сказати собі: це ліпше, а те гірше. Але на самім початку, так само як на звичайному судочинстві, коли адвокат виходить наперед, змахує рукою, відкидаючи рукав тоги, і гримить грізним голосом, ми не осмілюємося дивитися на сусідів. Бо хоч нам розумно, що це гротеск, але, хто зна, може, ми знайдемо тут і велич, тож ми наразі утримуємося від оцінок.

Так чи інак, слухачі були ошелешені, побачивши, як ця жінка, ще безголоса, зігнула коліна, вистягла руки, ніби ко-лихаючи якесь невидиме дитячко, на очах окривіла і раптом, замість декламувати відомі вірші, залементувала. Всі презиралися між собою, не знаючи гаразд, яку зробити міну; кілька-ро зле вихованих молодиків пирхнули, затуляючи рота; кожен крадькома зиркав на сусіда, як на вишуканих трапезах, коли, виявивши напoxваті незнайоме знаряддя, виделку до омара, колун для цукру тощо, предмет невідомого нам ужитку, предмет, послуговуватись яким нас не навчено, ми не спускаємо з очей досвідченіших трапезників у надії, що хтось візьме таємничу цяцьку до рук перший і подасть приклад іншим. Так само ми чинимо, коли хтось цитує невідомого вірша, а ми, щоб не показати свого невігластва, ніби на догоду доці, відступаємо йому, як ото буває, коли у дверях пропускаємо когось наперед, втіху сказати, хто його автор. Отож, слухаючи акторку, кожен із похнюпленою головою і чуйним оком очікував, щоб хтось інший наважився перший вибухнути сміхом чи скривитися, заплакати чи гукнути «браво».

Пані де Форшвіль, прибула спеціально з Германта, звідки дукинню сливе вигнали, зробила уважну, напружену і майже відверто

неприхильну міну, чи то аби показати, що вона дійда і з'явилася сюди не як світська дама, чи то з ворожнечі до не дуже тямущих у красному письменстві людей, які могли б говорити з нею про інші матерії, чи то від розумового зусилля, щоб з'ясувати, «смакує» їй це чи ні, або, може, ще й тому, що, хоч вона і визнавала таке дійство за «цікаве», їй принаймні не «смакувала» манера декламувати деякі з віршів. Така поза, здавалося, радше відповідала б принцесі Германтській. Та оскільки вона була господинею дому і оскільки, багатіючи, вона водночас і скупішала, то постановила обдарувати Рахиль тільки п'ятьма трояндами — і робити клаку. Вона під'юджувала ентузіазм і провокувала на похвали, щохвилі скрикуючи від захвату. Лише по цьому можна було пізнати колишню пані Вердюрен, здавалося, вона слухала вірші задля власного *задоволю* і воліла, щоб їх декламували тільки для неї одної, а те, мовляв, що тут зібралося п'ятсот душ її приятелів, — чиста випадковість, просто вона дозволила їм нишком прийти сюди, аби стати свідками її розкошування.

Тим часом я зауважив, хоча це аж ніяк не лоскотало мого самолюбства, бо Рахиль була стара та шпетна, що акторка пускає мені бісики, зрештою, досить стримано. Під час декламації очі її якось дивно мінилися — зачаєна у них гостра смішинка здавалася принадою на згоду, якої вона від мене добивалася. Кілька старих дам, не звиклих до вечорів поезії, уже озивалися до сусідів: «Ви бачили?». — натякаючи на врочисто-трагічну незбагненну для них міміку. Дукиня Германтська відчула шелест у повітрі і заявила про успіх, гукаючи «Чудово!» просто посеред поеми, певно, гадаючи, ніби її дочитано. Не один запрошений відзначив цей вигук схвальним поглядом та кивом голови, аби засвідчити не так, може, розуміння декламаторки, як розуміння її близькості з дукинею. Коли читання закінчилося, оскільки ми були недалеко від акторки, я почув, як вона дякувала дукині Германтській і водночас, ко-ристаючи з того, що я стою поряд, звернулася до мене з чарівним вітанням. Аж тоді я збагнув, що ця особа, мабуть, чи не моя знайома, бо, на відміну від щирих поглядів сина пана де Вогубера, сприйнятих мною як вітання з боку того, хто вклепався, те, що я взяв за акторчині палкі погляди, було лише стриманою заохотою впізнати її і вдарити чолом. Тож я з усміхом віддав уклін. «їй же бо, він мене не впізнає», — кинула декламаторка дукині. «Ну що ви, — твердо відрік я не без певного зухвальства, — я

впізнав вас чудово!» — «То хто ж я така?» Я загнався на слизке: мені не було чого сказати. На щастя, поки ця жінка, із запалом читаючи найкращі Ла-фонтенові поезії, знай думала чи то з доброти, чи то з глупо-ти, чи то зі збентеження про те, як їй буде важко привітатися зі мною, під мелодію тих самих чудових віршів Блок рихтувався, наприкінці виступу, вискочити, як обложений, що йде на прорив, і, топчучись як не по трупах, то принаймні по ногах сусідів, повіншувати декламаторку, чи то керуючись якимсь фальшивим почуттям обов'язку, чи то з любови похизуватися. «Як дивно бачити тут Рахиль!» — шепнув він мені на вухо. Це магічне ім'я як стій розбило чари, якими оповила коханку Сен-Лу незнайома подоба плюгавої старушенці. Дізнавшись, хто вона, я непомильно її розпізнав. «Це було прегарно», — вдався він до Рахилі і, вимовивши ці прості слова, вдовольнився урешті і рушив назад, але продирався з такими труднощами і наробив такого шелесту, вертаючись на своє місце, що Рахиль мусила чекати понад п'ять хвилин, перш ніж узятися до нового вірша. Коли вона дочитала другого, «Двох голубів», пані де Мор'январь підійшла до пані де Сен-Лу, — вона знала про її велику читаність, але майже забула, що від батька тій дістався гострий і саркастичний язичок: «Це байка Лафонтена, еге ж?» — запитала вона, гадаючи, ніби впізнала річ, але не будши цілком цього певна, бо Лафонтена знала поганенько, та ще й уважала його байки за дитячі твори, зовсім не підхожі для салону. Аби здобути такий тріумф, акторка, мабуть, пародіювала Лафонтена, думала зацна дама. Жільберта несамохіть упевнила її в цих домислах, бо Рахилі не любила, і свою думку, що за такої декламації від байки зостається небагато, висловила надто вже дотепно (так висловився б її батько, залишаючи найвних співрозмовників у непевності, як його розуміти): «На чверть — це вигадка декламаторки, на чверть — шаленство, одна чверть узагалі не має ніякого глузду, а решта від Лафонтена», — завдяки цим словам пані де Мор'январь могла заявляти, що почуте було зовсім не Лафонтеновими «Двома голубами», а переспівом, де від Лафонтена зосталася хіба що чверть, і їй повірили й нікого це не здивувало, зважаючи на рідкісне неуцтво цієї публіки.

Прибув запізнений гість, один із Блокових приятелів, і Блок зрадив нагоді запитати його, чи випадало йому коли чути Ра-хиліну декламацію, після чого заходився розповідати про неї сам, так

присмачуючи і так смакуючи своє враження від цього модерністського читання, що такої втіхи, як зараз, він не відчував запевне і під час слухання. Відтак Блок із надмірним уже екстазом, з'їхавши на фальцет, поздоровив Рахиль, і відрекомендував їй свого друга, який заявив, що ніхто його ще так не захоплював, як вона, Рахиль, а Рахиль, знаючись нині тільки з дамами вищого світу і несамохіть наслідуючи їх, відрекла: «О! я дуже рада, ваша оцінка — для мене велика честь». Блоків приятель спитав її, що вона думає про Берму. «Бідолашна жінка, вона вже надірвала собі пупок. Я б не сказала, що це була особа безталанна, хоча правдивого таланту Бог їй не дав, їй аби тільки бити себе у груди чи заламувати руки. Але, зрештою, вона принесла користь: грала з більшою експресією, ніж інші, до того ж була особа славна, добра, офірувала своє здоров'я для інших. Але, з другого боку, вона вже давно не заробляє ні шеляга, публіці давно вже, навіть дуже давно, не подобається її манера... А втім, — додала вона з усміхом, — скажу вам, що мій вік уже не дозволяв мені бачити її, звичайно, останнім часом, а коли я ще була замолода, то не годна була гаразд розібратися». — «Виходить, вона декламувала так собі? — ризикнув запитати Блоків друг, аби підлестити Рахилі, на що Рахиль відповіла: «Ет, вона ніколи не вмiла прочитати жодного вірша: це була проза, китайщина, волапюк, усе, тільки не вірш».

Але я здавав собі справу, що плин часу не конче веде до поступу в мистецтвах. Скажімо письменник XVII сторіччя, який не знав ані французької Революції, ані наукових відкриттів, ані війни, може перевищувати сьогоднішнього письменника, і як Фагон міг бути лікарем не менш великим, ніж дю Бульбон (перевага генія компенсує тут брак знань), так само й Берма була, як то кажуть, на сто голів вища від Рахилі, та час, висунувши її в той самий період, що й Ельстіра, підносив тепер пересіч, хоч і освятив її геній.

Не дивуймося, що колишня полюбовниця Сен-Лу паскудила Берму. Вона робила б це і замолоду. А що не робила цього тоді, то робила тепер. Якщо премудра та предобра світська жінка стає акторкою і виявляє в новому для неї ремеслі великі таланти, святкуючи самі сценічні тріумфи, ми здивуємося, коли, спіткавши її через багато років, почуємо, як вона говорить не своєю мовою, а мовою комедіанток, як злосливо обмовляє колежанок. Усе це додають до людської істоти

«тридцять років театру», що пройшлися по ній. Ці роки були в Рахилі за плечима, і вона не відрізнялася від інших.

«Що не кажіть, а вона була пречудова, який стиль, яка своєрідність, який розум, так віршів іще не декламував ніхто!» — освідчила дукиня, потерпаючи, як би Жільберта не наскочила з гострою критикою. Проте Жільберта перейшла до іншої громадки, щоб уникнути зіткнення з тіткою. На схилку літ дукиня Германтська відчувала в собі пробудження нових зацікавлень. Світ більше нічого не міг їй дати. Те, що вона сидить на найвищому стільці, було для неї очевидне, як небесна блакить над головою. Вона не збиралася зміцнювати своє й так непохитне становище. Натомість читаючи книги, буваючи в театрі, воліла б не уривати цих лектур та вистав і надалі; як колись у тісному садочку, де попивали оранжаду, вона збирала в інтимній атмосфері, серед вонних вечірніх повівів та хмар квіtkового пилку «вершки» найвищого товариства, підтримуючи в ньому великосвітські вподобання, так тепер уподобання іншого роду будили в ній охоту осягати джерела тих чи тих літературних дискусій, знайомитися з письменниками, бачитися з акторками. Її знуджений дух вимагав іншої страви. Аби пізнати цей світ, вона сходилася з жінками, з якими зроду не захотіла б обмінятися візитівками і які, сподіваючись на увагу дукині, покликалися на своє знайомство із директором того чи іншого ревію. Якщо першій запрошеній акторці нове середовище видавалося чудовим, бо вона гадала, ніби з її посестер вона там одна, то воно блякло в очах другої акторки, щойно вона помічала в ньому свою попередницю. Дукиня, ще й досі приймаючи в деякі вечори вінценосних осіб, вважала, що в її становищі нічого не змінилося. Справді-бо, вона єдина, хто мала кров без жодної домішки, вона, хто, походючи з дому Германт, могла підписуватися: Германт-Германт, якби не писала: дукиня Германтська, вона, хто навіть своїм швагеркам здавалася чимось коштовним, таким собі Мойсеєм, урятованим із вод, Христом, завезеним до Єгипту, Людовіком XVII, утікачем із Тамплю, здавалася кимось найчистішим із найчистіших, тепер жертвувала собою ради спадкової потреби в духовній поживі (що вже спричинило соціальне падіння маркізи де Вільпарізіс), і стала другою пані де Вільпарізіс, у якої снобки боялися зустріти ту чи іншу даму не їхнього кола і яку молодняк, констатуєчи доконаний факт і не знаючи його

прецедентів, мав за якусь Германтку гіршого розливу, гіршого урожайного року, за якусь декласовану Гер-мантку.

Але оскільки і найкращі письменники з наближенням старощів та через свою надмірну плідність часто-густо втрачають талант, можна дарувати світським жінкам утрату з якогось часу доступності. Уже Сванн не знаходив у зашкарублому умі дукині Германтської «гнучкості» молодій принцеси де Лом. А на схилку свого віку, стомлюючись від найменшого зусилля, дукиня Германтська хоч що казала, то все півтора людського. Звичайно, вряди-годи, а на цьому ранку то й не раз, вона знов нагадувала себе колишню і дотепно відгукувалася про великосвітське життя. Але попри це частенько бувало так, що гостре слівце у парі з чарівним поглядом, яке стільки років утримувало під своїм духовним берлом найвидатніших чоловіків Парижа, ще, правда, іскрилося, але, сказати б, уже в порожнечі. Коли з'являвся слушний момент для дотепу, вона, як і колись, робила на кілька секунд паузу, ніби вагаючись і творячи, але кинуте слівце тепер уже було таке догідне, що тільки на смітник. А втім, помічали це одиниці. Існування ритуалу будить віру, що разом із ним зберігся й дотеп, як це трапляється з тими, хто, забобонно прихилившись душею до одної цукерні, знай замовляють там птифури, не добачаючи, що вони стали несмачні. Симптоми цього занепаду з'явилися в дукині ще під час війни. Щойно з чийось уст падало слово «культура», вона уривала його, всміхалася, світила своїми гарними очима, і кидала: «ККККультур!» — а друзі у відповідь сміялися, гадаючи, ніби вони свідки ще одного об'яву духу Германтів. І напевно, це було те саме модло, та сама інтонація, той самий усміх, що так захоплювали Бергота, — зрештою цей останній теж приборігав свій власний неповторний крій фраз, вигуки, паузи, епітети, але тільки на те, щоб нічого не сказати. А все ж нові прибульці дивувалися і часом, як не випадав день, коли вона була «забавна» і «в ударі», казали: «Таж вона ідіотка!»

Зрештою дукиня свої взаємини з напівсвітом уміла влаштувати так, щоб вони не поширювалися на ту частину роду, звідки вона запозичувала свою аристократичну славу. Якщо в театрі, виконуючи роль заступниці мистецтв, вона запрошувала до своєї ложі міністра чи маляра і ті наївно питали, чи в залі не видно її швагерки або мужа, дукиня, ховаючи збентеження під чудовою маскою зухвальства,

відповідала нахабно: «Я нічого про це не знаю. Виходячи з дому, я перестаю цікавитися тим, що роблять мої близькі. Для державних мужів і митців я — вдова». Так вона запобігала аф-ронтам, на які могли б наразитися надто вже настирливі у своїй гречності парвеню і якими вона могла б накликати на себе докори пані де Марсант і Базена.

«Просто слів нема, яка я рада вас бачити. Леле, коли ж це ми стрічалися востаннє?» — «У принцеси Агрігентської: ми там часто сходилися». — «Авжеж, коханечку, я туди вчашала, бо Базен тоді кохав її. Найчастіше мене можна було спіткати у його подруги з тих чи тих часів, бо він казав мені: «Гляди ж не забудь до неї заглянути». Спершу такі «фуршети» здавалися мені не зовсім пристойні: найвся сам, а тоді йди туди ти. Зрештою я призвичаїлася досить швидко, але, на свою ще більшу досаду, мусила підтримувати ці стосунки й далі, як він уже розірвав свої. Це мені завжди навіювало рядок із Віктора Гюго:

Укравши щастя, ти посіяв сули

І як і в цьому вірші, я входила таки з усмішкою, але насправді це було з його боку нечесно, я мала б вирішувати сама, ходити мені до його коханок чи ні, бо складені всі докупі його колишні не залишали мені жодного вечора для себе. А втім, проти сьогоднішнього дня ті часи видаються мені приємніші. Лишенько, хоч би він почав зраджувати знов, це мені тільки б полестило, бо я тоді молодію. Я воліла б, щоб він вернувся до своїх звичок. Достолиха, та й давно ж він не зраджував, мабуть, уже забув, як це й робиться! І все-таки нам незле удвох, гомонимо між собою і навіть кохаємося», — сказала дукиня, боячись, щоб я не подумав, ніби вони зовсім розлучилися, і, немов ішлося про якогось тяжкохворого, сповістила: «Йому ще не відібрало язика, а сьогодні вранці я йому читала цілу годину. — Вона додала: — Скажу йому, що ви тут, йому захочеться вас побачити». І підійшла до дука — той сидів із якоюсь дамою на канапі і теревенив з нею. Мене вразило, що він майже не змінився, залишившись величним і гарним, тільки прибуло трохи сивини. Та коли дружина щось йому сказала, він так скипів від гніву, що їй довелося відступити. «Він заклопотаний, не знаю, правда, чим саме, — зараз побачите», — сказала мені дукиня Германтська, воліючи, щоб я сам дав собі раду.

До нас прибився Блок і від імени американки поцікавився, хто ця присутня тут молода дукиня, і я відповів, що це се-стриниця пана де Бреоте; а що це ім'я ні про що Блокові не промовляло, то він зажадав

пояснень. «Ага! Бреоте, — гукнула дукиня Германтська, вдаючись до мене, — ви це пам'ятаєте, гай-гай яке воно давнє, яке далеке! Ну що ж, він був сноб. Ці люди сусідували з моєю свекрухою. Вам усе це нецікаво, пане Блоку, усе це може бути втішне тільки для нашого малого — він знався з ними всіма під ту саму пору, що й я», — додала вона, показуючи на мене, і цими словами всіляко демонструючи мені, як багато вже минуло часу. Симпатії та погляди дукині Германтської відтоді так оновилися, що з перспективи часу вона вважала свого чарівного Бабала за сноба. З другого боку, він відступив назад не тільки в часі, але — чого я не уявляв, коли, роблячи перші кроки у світі, вважав його за одного з найбільших вельмож Парижа, навік пов'язаного з його світською історією, як Кольбер із добою Людовіка XIV, — теж мав на собі позначку провінційности, бо сусідував на селі зі старою дукинею, і саме дукиня де Лом заприятлилася з ним як із сільським сусідою. Однак цей Бреоте, позбавлений своєї дотепности, безнадійно задавнений і засланий у такі далекі роки, що вже тхнув нафталіном (ось чому для дукині він канув у лету), засланий в околиці Герман-та, пов'язував — чому я ніколи б не поймав віри того першого вечора в Комічній опері, коли він явився мені морським богом, замешканим у морському гроті, — пов'язував мене і дукиню, бо вона пам'ятала, що я його знав, а отже, я був їй добрим приятелем, якщо навіть не виходцем із її світу, то принаймні тим, хто обертався в тому самому колі, що й вона, починаючи з далеко давніших часів, ніж це можна сказати про більшість присутніх тут осіб; вона пам'ятала про це, але не дуже докладно, судячи з того, що забувала деякі подробиці, які тоді видавалися мені засадничими, тобто, що я не відвідував Германтів, а був тільки комбрейським міщухом у добу, коли вона приїхала до церкви на вінчання мадемуазель Переп'є і коли вона не запрошувала мене, попри незліченні просьби Сен-Лу, того року, що настав після його появи в Комічній опері. Мені це здавалося дуже важливим, бо саме тоді життя дукині Германтської уявлялося мені якимсь раєм, куди мені зась. Але дукині Германтській воно уявлялося її власним щоденним і пересічним життям, а що з певного часу я часто у неї обідав, а перед цим навіть заприятлився з її тіткою та сестринцем, то вона вже не пам'ятала докладно, коли почалася наша близькість, і не усвідомлювала, якого великого анахронізму допускалася, переносячи початок нашої дружби на кілька років раніше. Виходило

так, що я був знайомий із дукинею Германтською з імени Германтів, а це було не так, і що це ім'я з золотими складами вітало мене на Сен-Жерменському передмісті, а я просто обідав із дамою, нічим від інших не відмінною, — вона часом запрошувала мене, але не зійти до підводного царства нереїд, а провести вечір у ложі її кухні. «Якщо вас цікавлять подробиці про Бреоте, хоч він цього не вартий, — додала вона, звертаючись до Блока, — розпитайте цього малого (вартнішого за нього у сто разів): він у мене з ним обідав разів п'ятдесят. Ви ж у мене з ним познайомилися, га? У кожному разі, в мене ви запізналися зі Сванном». Те, що вона гадала, ніби я міг познайомитися з паном де Бреоте не в неї, а в когось іншого, а отже, почав з'являтися у світ ще до знайомства з нею, здивувало мене не менше, ніж те, що вона думала, ніби я познайомився зі Сванном у неї. Не так брехливо, як Жільберта, коли говорила про Бреоте: «Це наш старий сільський сусіда, мені було приємно гомоніти з ним про Тан-сонвіль» (брехливо, бо той ніколи раніше не бував у них у Тансонвілі), я міг би сказати: «Він сусідував із нами на селі і часто відвідував нас вечорами» про Сванна, який насправді нагадував мені щось зовсім інше, ніж Германтів. «Як би це вам сказати? Цей чоловік міг говорити лише про княжат королівської крові. Він мав запас прецікавих історій про людей Германта, про мою свекруху, про пані де Варамбон, перш ніж вона стала фрейліною принцеси Германтської. Але хто сьогодні пам'ятає, ким була пані де Варамбон? Оцей малий — так, він усе це знав, але вже по всьому, загубилися навіть імена цих людей, бо вони й не заслуговують на добру пам'ять». І до мене дійшло, що хоч великий світ видається чимось незмінним і соціальні зв'язки тут і справді досягають максимальної єдності, і все тут переплетене між собою, — в ньому лишаються загумінки (або принаймні щось помилуване

часом), які змінили ім'я і вже незрозумілі для тих, хто побачив тільки їхні спотворені обриси. «То була славна дама, але плела таке, що й на голову не налазить, — тягла дукиня, вона не відчувала поезії абсурду, породженої часом, і добувала з усього тільки комічне, зрідні літературі стилю Мейлака, і в дусі Германтів. — Потім у неї завелася манія ковтати пігулки, їх тоді прописували від кашлю, звалися вони (додала вона, сміючись із відомої й такої характерної для тих часів назви, незнаної нині нікому із тих, до кого вона зверталася) пігулки Жеродель. «Люба пані, — застерігала моя свекруха пані де Варамбон,

— ковтаючи ці пігулки Жеродель, ви зіпсуєте собі шлунок». — «Що ви, пані дукине, — відповідала пані де Варамбон, — як же воно зашкодить шлункові, коли воно йде у бронхи?» Це їй належали слова: «Дукиня має корову, Гаку дорідну, що її кожен бере за бугая». Дукиня Германська охоче розповідала б і далі ці історії про пані де Варамбон, відомі нам сотками, якби ми не зрозуміли, що це ім'я не будить у темній Блоковій пам'яті жодного з образів, які виростили перед нами на згадку про пані де Варамбон, пана де Бреоте, принца Агрігентського, і саме з цієї причини він чи не оточував їх німбом, як на мене, надто пишним, хоча й цілком зрозумілим, — не тому, що колись і я улягав цьому чарові, бо наші власні промахи та дурниці рідко змушують нас, навіть коли ми бачимо себе наскрізь, поблажливо ставитися до чужих промахів та дурниць.

Реалії, утім, малозначущі, тих одлеглих часів загубилися в таких далях, що коли неподалік мене хтось запитав, чи Жільберта отримала тансонвільські обійстя по своєму батькові, то почув у відповідь: «Що ви, ці обійстя дісталися від мужевої родини. Адже вони в Германській стороні. Тан-сонвіль межує з Германтом. Він належав колись пані де Мар-сант, матері маркіза де Сен-Лу. Тільки його записали у чималу заставу. Маєток відвінували нареченому, а борги сплатила пані де Форшвіль». Іншим разом хтось, кому я розповідав про Сванна, доводячи, який він був дотепник, відповів мені: «Атож, дукиня Германтська передавала мені його дотепи, із цим старшим паном ви заізналися у неї, еге ж?»

Бувальщина геть викривилася в умі дукині (або її уму так бракувало демаркаційних ліній, які існували в моєму, аж вона зовсім не помічала того, що стало для мене подією), і дукиня Германтська могла припустити, що я познайомився зі Сванном у неї, а з паном Бреоте деінде, тим самим позичаючи мені минувшину світовця, яку відсувала в часі навіть задалеко. Дукиня, очевидно, теж подібно до мене витворила собі уявлення про минулий час і навіть улягаючи ілюзії, супротивній моїй (що час коротший, ніж був насправді), навпаки, розтягувала його, заводила в надто далекі доби, насамперед не здаючи собі справи, яка нескінченна демаркаційна лінія пролягає між моментом, коли вона була для мене іменем, потім моєю пасією, і моментом, коли вона стала для мене тільки якоюсь там світською жінкою. Проте я ходив до неї тільки в другий період, коли вона була

для мене вже іншою особою. Але її власні очі цієї різниці не помічали і не бачили б нічого особливого, якби я з'явився у неї на два роки раніше, не знаючи, що вона була тоді іншою особою, з іншим підкладом, бо її особа не здавалась їй, як і мені, позбавленою неперервності.

Я сказав їй: «Це нагадує мені перший вечір у принцеси Германтської, коли я думав, що я прийшов непроханим гостем і мене зараз викинуть за двері, ви тоді були в червоній як жар сукні і в червоних черевичках». — «Леле, як це було давно», — озвалася дукиня Германтська, підкреслюючи цим враження минулого часу. Вона сумно поглянула в далечінь, а проте й собі не забула згадати червону сукню. Я попросив описати її мені, до чого вона взялася залюбки. «Нині ніхто такої не надіне. Але тоді такі сукні носили». — «Чи ж вони були негарні?» — спитав я. Вона боялася, як завжди, дати комусь козир своїми словами, сказати щось таке, що уйняло б їй чести. «Чому ж, мені вони дуже подобалися. Тепер у них не ходять, бо так уже не шиють, але ця мода ще повернеться, кожна мода повертається, і на сукні, і на музику, і на малярство», — додала вона з притиском, убачаючи в цій філософії щось оригінальне. А проте жаль, що вона старішає, знову нагнав на неї втому, з якою змагалася усмішка: «А ви певні, що я тоді мала червоні виступці? А часом не золоті?» Я запевнив, що мені це добре упам'ятку, не згадуючи обставин, які дозволяли мені так твердити. «Як мило з вашого боку пам'ятати це», — розчулилася вона, бо жінки називають «чимось милим» нашу пам'ять про їхню вроду, як малярі — наше захоплення їхніми картинами. А втім, хоч би як далеко ми сягнули в минуле, про таку розумну жінку, як дукиня Германтська, забути не спосіб. «А пам'ятаєте, — залебеділа вона, наче віддячуючись за спогад про сукню та черевички, — як ми з Базеном вас підвозили того вечора? До вас мала прийти дівчина, по півночі. Базен ще засміявся на думку, що вас візитують о такій порі». Справді, того вечора, після рауту в принцеси Германтської, до мене мала загостити Альбертина. Я пам'ятав це незгірш, як дукиня, я, кому Альбертина була тепер так само байдужа, як була б байдужа дукині Германській, якби та навіть знала, що дівчина, через яку я не міг до них прийти, була Альбертина. Лише тому як збігло багато років, бідолашні небіжчики покидають наші серця, їхній безбарвний тлін і далі змішується з подіями минулого і

зліплює їх до купи. І хоча ми більше їх не кохаємо, буває так, що, пригадуючи якийсь покій, алею чи дорогу, де вони опинилися в певну годину, ми мусимо, аби заповнилася їхня ніша, якось про них натякнути, не тужачи за ними, не називаючи їхніх імен, не з'ясовуючи навіть, ким вони нам доводилися. (Дукиня Германтська навряд чи знала, ким була дівчина, яка мала прийти того вечора, і якщо взагалі довідалася і говорила про це, то лише тому, що пора та обставини були незвичайні.) Ось які останні й радше непривабливі форми людської тривкості!

Поверхові судження дукині Германтської про Рахиль зацікавили мене тим, що показували нову годину на циферблаті. Бо дукиня не менше, ніж Рахиль, пам'ятала про вечір, влаштований для цієї акторки, і цей спогад не зазнав ані найменшої зміни. «Бачте, — сказала вона, — мені тим цікавіше її слухати, слухати, як їй плескають, що я сама її вискіпала, оцінила, взялася її просувати і накидати, коли її ще ніхто не знав і всі з неї кепкували. Так, мій лебедик, вас це дивує, але перший дім, де вона виступила прилюдно, був мій дім! Так, усі ці так звані авангардисти, як-от моя свіжоспечена кухня, — тут вона іронічно показала на принцесу Германтську, яка для Оріани назавжди зосталася пані Вердюрен, — залишили б її здихати з голоду і не рачили б її вислухати, а я, упевнившись, яка це цікава особа, запропонувала їй гонорар за виступ у моєму домі перед найдобірнішим товариством. Можу сказати, хоча слова мої претензійні й дурні, бо, власне, талант не потребує нічиєї ласки, що то я її відкрила. Звичайно, вона обійшлася б і без мене». Я заперечливо скинув рукою і побачив, що дукиня Германтська ладна вже стати на протилежну позицію: «Як? Ви вважаєте, що талант потребує підтримки? Когось, хто явив би його на денне світло? Що ж, може, й ваша правда. Цікава річ, ви повторюєте сказане мені колись Дюма. При такій годині я дуже рада, що якось прислужилася, хай навіть тріньки, на ніготь, звичайно, не самому талантові, а славі такої великої акторки». А втім, дукиня Германтська воліла розлучитися з думкою, що талант, подібно до чиряка, визріває сам собою, не лише тому, що так було для неї бажаніше, а ще й тому, що, приймаючи нових прибульців і втомлюючись, вона стала скромніша і питала чужої думки та ради, щоб виробити своє ставлення. «Вам можна і не казати, — вела далі дукиня, — що ця розумненька публіка, так званий бомонд, не тямить ні бе ні ме.

Протести, сміх. Даремно я казала: «Се цікаво, се втішно, такого ще не було», — мені не вірили, як не вірили ніколи. Так само вийшло і з тим, що вона тоді декламувала, щось із Метерлінка, тепер він дуже відомий, а тоді всі з цього сміялися, а я вважала, що це чудово. Мене аж диво бере на думку, що така селючка, як я, вихована, як усі провінційні панночки, відразу все це полюбила. Чому, звичайно, не змогла б сказати, але мені це подобалося, глибоко мене зворушувало; бачте, Базен, сам не вражливого десятка, дивом дивувався, як на мене це вплинуло. Якось він мені сказав: «Не хочу, щоб ви слухали цю бридню, ви стаєте від цього хора». І це правда, мене вважають за суху й стриману жінку, а всередині у мене — клубок нервів».

У цю мить сталося щось несподіване. До Рахилі підійшов лакей і сповістив, що Берміні дочка та зять хотіли б із нею побалакати. Ми вже знаємо, як Бермина донька чинила опір чоловіковому бажанню попросити у Рахилі запрошення. Та коли запрошений молодик відійшов, злість молодої пари на матір зросла, обох дратувала думка, що інші бавляться, — словом, використавши момент, коли Берма пішла, харкаючи кров'ю, до себе, вони вичепурились як стій, узяли мотор і, непрохані, заявилися до дукинї Германтської. Рахиль, здогадуючись, у чому сіль, у душі вдоволена, напρινдилася і сказала лакеєві, що зараз вона потрібна тут, ото ж хай вони пояснять у цидулці свій дивацький учинок. Лакей повернувся із карткою, де Бермина дочка набазграла, що вони з чоловіком не могли опертися спокусі послухати Рахиль і просять її дозволу зайти. Рахиль посміхнулася: привід був ідіотичний, але вона тріумфувала. Вона звеліла відповісти, що, на превеликий жаль, її виступ уже скінчився. У сінях, де заждалося подружжя, лакеї вже смішувалися із двох не-вдах-прохачів. Присоромлена афронтом, Бермина дочка згадала, що супроти матері Рахиль просто ніщо, і завзялася доскочити свого, адже вона приїхала сюди розважитися. Вона звеліла попросити у Рахилі як ласки дозволу потиснути їй руку, раз вони вже не почули її декламації. Рахиль саме базікала з італійським принцом, звабленим, за чутками, блиском її багатства, джерело якого трохи маскували її великосвітські стосунки, не надто, зрештою, численні; вона зміркувала, що справи змінилися на краще, і тепер діти уславленої Берми біля її ніг. Оповівши всім, немов про яку чудасію, про цю пригоду, вона звеліла впустити подружжя, і молодята поприбігали, руйнуючи у млі ока світське становище Берми,

як уже зруйнували її здоров'я. Рахиль одразу збагнула, що завдяки своїй поблажливості вона здобуде в салонах славу доброї душі, а молода пара зганьбить себе ще більше, ніж коли б наразилася на відмову. Отож вона привітала їх із розпростертими обіймами, кажучи їм тоном розчуленої заступниці, свідомої своєї величі: «Яка може бути мова! Оце так сюрприз! Принцеса буде у захваті». Не знаючи, що в театральних колах за ту, хто запрошує, мали власне її, Рахиль, мабуть, чи не злякалася, що в разі її відмови Бер-міні діти засумніваються не в її добрій волі, на чому їй, зрештою, не залежало, а в її авторитеті. Дукиня Германтська інстинктивно пішла на виступці, та це й зрозуміло: що нестримніше хтось пнувся у вищий світ, то нижче він падав ув її очах. У цьому разі не будила в неї пошани й Рахилина доброта, а якби хтось спробував відрекомендувати їй Берми-них дітей, вона повернулася б до них спиною. Тим часом у голові в Рахилі вже складалася урочиста репліка, якою взавтра вона повалить Берму за лаштунками: «Мені дуже боліло, мені завдало великого жалю, що ваша дочка чекала у сінях. І як я раніш не здогадалася? Бідолашка весь час бомбардувала мене картками». Вона аж регнула завдати Бермі такого удару. Може, вона й відступилася б, якби знаття, що цей удар виявиться смертельний. Ми любимо робити ближніх своїми жертвами, але нам не хочеться чути за собою провину, — краще хай живуть собі далі. А втім, у чому тут була її провина? За кілька днів вона відповідатиме зі сміхом: «Ну, це вже перебір, я тільки й хотіла, що зробити ласку її дітям, до речі, вона ніколи не була зі мною ласкава. Так недовго стати й душогубом. Он дукиня свідок». Здавалося, все погане, що живе в акторській душі, і вся штучність театального життя переходять на їхніх дітей, проте їх від цієї спадщини не відриває вперта праця, як відривала вона Берму; і великі драматичні акторки часто падають жертвою хатніх інтриг, як це нерідко з ними трапляється в останньому акті зіграної п'єси.

Дукинї, зрештою, жилося не з медом через іще одну причину — саме в цей час, щоправда, на свій лад, декласувалися салони, куди вчашав дук Германський. Давно вже поста-течнішавши з огляду на літній вік, він перестав, дарма що був ще міцний, зраджувати дукинню Германтську і закохався у пані де Форшвіль, хоча ніхто не знав, коли почався його роман. (Це здасться дивним, якщо згадати про вік пані де Форшвіль. Та, можливо, скакати з ним у гречку вона почала дуже рано. А крім того, є такі жінки, яких щодесять років ми бачимо в новому втіленні, вони заводять нові шури-му-ри, і коли ми думаємо, що вже трава росте на могилі котроїсь із них, вона тим часом доводить до розпачу покинуту через неї юну молодичку.)

Це почуття, однак же, так розрослося, що стариган, кохаючи востаннє, наслідував у цьому коханні стиль своїх попередніх пригод і взяв коханку в такі лабеті, що подібно до того, як у моїй любові до Альбертини повторилося, з найвільнішими варіаціями, Сваннове кохання до Одетти, любов дука Германтського нагадувала мою любов до Альбертини. їй доводилося з ним снідати і з ним обідати, він сидів у неї невилазно; вона хвалилася цією пасією перед своїми друзями, які без неї зроду не нав'язали б стосунків із дуком Германським, — і вони сходилися в пані де Форшвіль, аби познайомитися з ним, десь так, як одвідують кокотку, аби познайомитися з її коханцем, монархом. Певна річ, пані де Форшвіль уже давно стала світською жінкою. Але на схилку свого віку, знов пішовши в утриманки до такого пиндючного старця, для неї, все-таки, особи значної, сама вона змаліла, добираючи лише ті пеньюари, які подобалися йому, намагаючись годити його піднебінню, — і при цьому лестила своїм друзям, кажучи їм, що вона розповідала йому про них, як казала моєму дідові у перших, що розповідала про нього великому князеві, який слав їй цигарки; словом, нові обставини спонукали її (попри свою світськість) знову стати тою, ким вона явилася мені в дитинстві, дамою в рожевому. Звичайно, відтоді як помер мій дід Адольф, сплигло чимало води. Але хіба те, що хтось інший заступає давніх осіб круг нас, перешкоджає нам починати наново все те саме життя? До цих нових умов вона довідне пристосувалася, із хти-вості, але так само й через те, що, оточена увагою в салонах, поки мала дочку на порі, й кинута напризволяще, коли Жільберта пошлюбила маркіза де Сен-Лу, зрозуміла, що дук Германтський, готовий задля неї на все, приведе до неї багато дукинь,

які, певно, будуть раді підвезти воза своїй приятельці Оріані; а може, її зрештою під'юджувала досада ду-кинї, й, вірна своєму жіночому чуттю суперництва, вона була щаслива, що взяла над нею гору.

Через це захоплення пані де Форшвіль, цю, власне кажучи, імітацію його попередніх зв'язків, дук Германтський удруге прогавив президентство у Жокей-клубі та фотель члена-кореспондента Академії красних мистецтв, — подібно до того, як парування пана де Шарлюса і Жюп'ена колись коштувало баронові президентства у «Спілці» та в «Товаристві друзів давнього Парижа». Отак-то двоє братів, таких різних у своїх уподобаннях, позбулися свого суспільного становища задля одних і тих самих лінощів та безвілля, — вони давалися взнаки, хоча й не викликаючи прикрого враження, ще в їхньому дідові, дукові Германтському, членові Французької академії, а в разі двох його внуків накликали на них остракізм із боку світу, бо в одного сприяли розвитку природного нахилу, а в другого — протиприродного.

Сен-Лу аж до своєї загибелі не забував водити до пані де Форшвіль дружину. Хіба вони вдвох не були спадкоємцями заразом дука Германтського і Одетти, яка, зрештою, стане чи не головною дуковою спадкоємицею? А втім, навіть дуже перебірливі сестринці Курвуазьє, а також пані де Марсант і принцеса де Транья відвідували її, живлячи надію на спадок і не дуже переймаючись, що можуть завдати прикрощів ду-кинї Германтській, яку Одетта, уражена її погордою, паплюжила.

Старий дук Германтський уже не виходив у світ, проводячи цілі дні та вечори у своєї амантки. Проте на сьогоднішнє свято він таки заскочив на хвильку, бо тут була й вона, хоча нахопитися на дружину йому б не хотілося. Я його не помітив і навряд чи впізнав би, якби мені його не показали. Від нього залишилася сама руїна, але руїна пишна, певніше, не руїна, а гарний романтичний уламок, така собі скеля в бурю. Батожене звідусіль хвилями страждання та пересердя на це страждання, на бурхливий прибіій близької смерти, дуко-ве обличчя, поточене, як брила, зберегло свою подобу й орлій, завше дивовижний для мене профіль, воно було надщерблене, як гарна антична голова, якою ми радо, хай вона і понівечена, оздобили б свій робочий кабінет. Щоправда, лице його належало, сказати б, «сивій давнині», не лише тому, що його колись далеко лискучіша поверхня зашкарубла й уподібнилася до мережива, а й тому, що замість лукавого і веселого

виразу з'явився вираз мимовільний і несвідомий, накладений хворобою, борюканням зі смертю, опором і трудами життя. Жили, стративши гнучкість, надавали колись погідному видові скульптурної цупкості. І хоча дук не здогадувався про це, крізь його карк, щоки й чоло прозирала істота, якій доводилося відчайдушно чіплятися за кожну хвилину, потрапивши в осереддя трагічного смерчу; тимчасом як сиві космики чудової його чуприни, нині вже поріділої, шпували піною по притопленому рогові обличчя. І ніби узрівши дивні й химерні відсвіти на скелях, ще хвилю тому забарвлених інакше, цю єдину призвістку близької бурі, готової поглинути все, я зрозумів, що ця олив'яна сірість здерев'янілих і зужитих щік, вовниста і майже біла сірість скуйовджених кучерів, це кволе світло, ще зачаєне у напівсліпих очах, не були барви нереальні, а, навпаки, аж надто реальні й водночас фантастичні, запозичені з палітри барв, незрівнянних у своїх жахних і пророчих чорнотах старости і близької смерти.

Дук затримався на яких кілька хвилин, і цього було досить, аби я збагнув, що Одетта оточена молодшими зітхальниками, кпила собі з нього. Але, цікава річ, він, колись майже смішний зі своїми звичками театрального короля, став справді величний, як і його брат, до якого, здерши з нього всі аксесуари, уподібнила його старість. Колись такий самий паняга, як і його брат, щоправда, на свій лад, він зробився мало не гречний, хоча й тут по-своєму. Бо він не підупав такою мірою, як брат, який із чемністю забудькуватого хворого бив чолом тим, кого давніше зневажав. Але він одрях і коли збирався пройти крізь двері й, рушивши на вихід, спуститися сходами, старість, цей, що не кажіть, найжалюгідніший стан людини, який спихає її з верхівлі, мов царів грецьких трагедій, — старість, що змушувала його пристанути на хреснім шляху, яким стає животіння німечних горопах, аби втерти спітніле чоло і намацати ногою та знайти очима підступну сходинку, бо йому потрібна для непевних ніг і затуманених очей підпора, вона, ця старість надавала йому без його відома вигляду тихого і несміливого прохача — старість його звеличила, але водночас і принизила.

Не годен уже обійтися без Одетти, сидячи завжди в одному і тім самім фотелі, звідки він через старість і подагру насилу підводився, дук Германтський дозволяв їй приймати приятелів, радих-радісінських,

що їх відрекомендують дукові, що вони зможуть озватися до нього і що він розповість їм про давні салони, про маркізу де Вільпарізіс та про дука Шартрського.

Отож у Сен-Жерменському передмісті неприступність дуцтва Германтських та барона де Шарлюса утратила свою позірну нездоланність, як і все у цьому мінливому світі, під впливом внутрішньої засади, про яку ніхто й гадки не мав: у пана де Шарлюса то була любов, яка завела його в неволю до Вердюренів, а потім — маразм; у дукині Германської — цікавість до всіх новинок і до мистецтва; у дука Германського — виняткова любов, подібна до тих, що вже траплялися з ним у житті, любов, яку неміч похилого віку робила, проте, тиранічнішою і слабінкам якої суворість салону дукині Оріани, де дук перестав показуватися взагалі, — зрештою, й салон той уже не діяв, — не протиставляла свого неприйняття, своєї вимоги світської спокути. Так змінюється подоба речей цього світу; так вузол володінь, кадастр доль, хартія становищ і все, що здавалося непохитним, вічно перероблюється, і очі того, хто вже пожив на світі, можуть бачити щонайгрун-товніші зміни саме там, де вони здавалися йому зовсім неможливими.

Іноді під поглядом старих картин, що їх Сванн зібрав зі смаком «колекціонера», вирішальним для відчуття немодного і старосвітського характеру цієї сцени, з дуком доби Реставрації і кокоткою — доби Другої Імперії, прибраною в один із його улюблених пеньюарів, дука перебивало цокотіння дами в рожевому; він умовкав і вліплював у неї лютий погляд. Хто знає, чи не помічав він, що й вона, як і дукиня, іноді верзе дурниці; хто знає, чи серед старечих химер йому не видавалося, що це власне вона, дукиня Германтська, якимось невчасним дотепом уриває його на півслові — і що він у палаці Германтів, як ув'язнений дикий звір, якому примарилося на мить, що він на волі серед пісків африканської пустелі. І, рвучко скинувши голову, — його круглі жовті очиці світилися, як у хижаків, — він упинаяся в Одетту пильним поглядом, який давніше на вечорі у дукині Германтської, коли вона розпускала язика, вкидав мене у дрож. Достоту так само дук дивився тепер на зухвалу даму в рожевому. Але Одетта, чинячи йому опір, не відривала від нього погляду, і по хвилі, дуже довгій для глядачів, старий приборканий хижак згадував, що він не на волі у дукині Оріани, не у своїй Сахарі, де лежить сприходу

коцик, а в пані де Форшвіль, у клітці звіринця, — вбирав голову в плечі, розсипаючи по них іще густу свою гриву, не знати, чи то полову, чи то білу, і підхоплював нитку розповіді. Здавалося, він не розумів, що хотіла йому сказати пані де Форшвіль, бо, зрештою, це мало його обходило. Він дозволяв їй запрошувати своїх приятелів на спільний обід; керуючись манією, набутою ще в попередніх своїх романах, і анітрохи не дивною для Одет-ти, звиклої до такої химерії у Сванна, манією, зворушливою для мене, бо вона мені нагадувала мої взаємини з Альберти-ною, — він вимагав, щоб ці особи відходили раніше, аби він міг попрощатися з Одеттою останній. Годі казати, що після його відходу в Одетти з'являлися нові гості. Проте дук про це не здогадувався або волів не показувати, що здогадується: старечий зір гасне, слух тупіє, проникливість меркне, а втома наказує чуйності відпочити. І в певних літах Юпітер вироджується в якогось мольєрівського героя — навіть не в олімпійського Алкмениного коханця, а в потішного Жеронта. А втім, Одетта зраджувала дука Германтського, зраджувала і водночас тягла за собою на буксирі, але без чару й величі. У цій ролі вона виявляла пересічність, як, зрештою, і в кожній з них. Не те щоб життя не пропонувало їй гарних ролей, вони траплялися частенько, але грати їх вона не вміла.

Природно, що попри всі мої пізніші спроби побачитися з нею, мені ніколи в цьому не щастило, бо дук Германтський, намагаючись поєднати особистий режим із невсипущими ревностями, дозволяв їй тільки денні свята, та ще й з умовою, аби вони відбувалися без танців. Вона щиро призналася мені, що він тримав її в ув'язненні, призналася з кількох мотивів. Головний був ось який: вона собі уявила, хоч я писав самі статті й друкував тільки шкіци, що я відомий письменник, і коли їй згадалось, як я блукав Акацієвою алеєю, аби бачити, як вона гуляє, а згодом унадився і до неї в хату, Одетта навіть простодушно скрикнула: «Ох! аби ж то знаття, що з вас виросте великий письменник!» Отож, почувши від когось, що письменники люблять товариство жінок, аби наставити собі ма-теріялу, вивідуючи в них любовні історії, вона знов являлася мені, прагнучи розбуркати мою цікавість, звичайною кокоткою. Вона розповідала: «Уявіть, якось я зустріла чоловіка, він закохався в мене, і я теж покохала його нестямно. Ми раювали. Він лаштувався до Америки, я теж мала з ним помандрувати. Але напередодні від'їзду я подумала: ліпше буде, як я не дам коханню

померти, адже воно й так рано чи пізно почне вистигати. Ми провели разом останній свій вечір, він був певен, що я з ним поїду; і ця ніч була шалена, я зазнала з ним і невимовних розкошів, і розпуки, що не побачу його більше. А вранці я подарувала свій квиток якомусь невідомому пасажирові. Зрештою він хотів його в мене купити. Я відповіла: «Ні, ви й так робите мені безцінну послугу, дайте спокій своїм грошам». А потім зринула ще одна історія. «Якось на Єлисейських Полях пан де Бреоте, — доти я спіткала його лише раз, — почав так пожирати мене очима, що я пристала і спитала його, яким правом він на мене так дивиться. Він відповів: «Дивлюсь, який у вас кумедний капелюшок». І правда. На мені красувався капелюшок, уквітчаний братками, тоді не мода була, а якесь жахіття. Але він мене роззлостив, і я відрубала: «Забороняю вам говорити зі мною таким тоном». Аж це припустив дощ. Тут я йому й кажу: «Я пробачу вам, якщо ви маєте повіз». — «Авжеж, я маю повіз, і я вас підвезу». — «Ні, мені потрібен ваш повіз, а не ви». Я сіла у повіз, а він потьопав під дощем. Але ввечері він заявився до мене. Ми кохалися шалено аж два роки. Ось приходьте до мене на чай, я розповім, як я познайомилася з паном де Форшвілем. Власне, — провадила вона сумно, — я прожила життя, як у монастирі, бо жила великі почуття лише до жахливих ревнивців. Я не кажу про пана де Форшвіля: він був нетяма, а я могла кохати щиро тільки розумних людей. Скажімо, пан Сванн був не менший ревнивець, як цей бідолашний дук; але я жертвую задля дука всім, бо знаю, що вдома він нещасливий. Задля Сванна я відмовляла собі в усьому, бо кохала його безтямно, і розуміла, що краще пожертвувати балами, товариством і всім на світі, аби вщасливити чи вберегти від переживань того, хто нас кохає. Сердешний Шарль, він був такий розумний, такий чарівний, він був саме з тих чоловіків, які мені до вподоби». Може, вона й не лукавила. Певний час Сванн їй подобався, але це спостерігалось якраз тоді, коли він був «не на її смак». Сказати по щирості, навіть згодом когось, хто задовольняв би «її смак», не було ніколи. А проте Сванн кохав її тоді так несамовито і так болісно. Опісля він дивувався цій суперечності. Але це не єдина суперечність, якщо зважити на те, яка велика в чоловічому житті частка страждань через жінку «не на його смак». Це, мабуть, пояснюється багатьма причинами, а передусім ось чим: раз вони «не на наш смак», то ми дозволяємо себе кохати, не кохаючи самі, і тим

самим узви-чаємо для себе жінку «не на свій смак», чого ніколи не сталося б із жінкою «на наш смак», бо, відчуваючи, що її жадають, вона церемонилася б, давала згоду лише на рідкі побачення і не оселилася б у нашому житті, ба в кожній його годині так міцно, що згодом, коли наспіє кохання і ми розійдемося з жінкою «не на наш смак», — через сварку чи подорож, коли ми залишаємося без листів, — нам доведеться рвати не одну нитку, а тисячі. Друга причина — сентиментальність цієї звички, бо якщо вона не підшита палкою плотською жагою, а любов засвідчується, то мозок працює тим активніше, і замість потреби у нас виходить роман. Ми не виявляємо недовіри жінкам «не на наш смак», ми дозволяємо їм кохати нас, а як і покохаємо їх із часом, то кохатимемо стократ дужче за інших, навіть не зазнаючи з ними втіхи заспокоєного бажання. Із цих та багатьох інших причин те, що найбільше нам заливають сала за шкуру жінки «не на наш смак», пояснюється не лише насмішкою долі, яка ущаслиблює нас так, що ми й не раді. Жінка «на наш смак» рідко становить для нас небезпеку, бо ми їй не потрібні, вона задовольняє нас і зразу ж кидає, вона не затримується в нашому житті, тимчасом як у коханні небезпечна і здатна породжувати муки власне щоденна присутність жінки, а не вона сама, і наша цікавість, що вона робить у кожну мить, тобто не жінка, а звичка.

Я виявив легкодухість: сказав, як це мило і шляхетно з її боку, хоч і знав, що слова її наскрізь фальшиві, а щирість підбита брехнею. Я вражено думав, у міру того як вона розмальовувала свої любовні пригоди, про все те, чого Сванн не знав і що завдало б йому чимало гризот, бо його чулість зосереджувалася на цій істоті й він із самих її поглядів, кинутих на чоловіка чи жінку, непохибно вгадував, хто з незнайомців їй подобається, а хто ні. Власне, своїми розповідями вона гадала постачати мені те, що їй здавалося сюжетами для новел. Вона помилялася — не тому, що бодай колись, як світ світом, не засипала вщерть засіків моєї уяви, а тому, що я сам майже несамохить, із допомогою чогось, наче сеанс ясновидства, висвітлював первні її життя.

Дук Германтський приберігав свої перуни виключно для дукинї через її надто вільні флірти, на які пані де Форшвіль не переставала звертати його роздратовану увагу. Отож дуки-ня була дуже нещасна. Щоправда, барон де Шарлюс, якому я колись нагадав про це, запевнив

мене, що перший завинив тут не брат і що легенда про дукинину вірність по суті зіткана з безлічі спритно приховуваних походеньок. Чуток про це до мене ніколи не доходило. Майже кожен бачив дукиню Германську в іншому світлі. В умах усіх панувала думка, що вона завжди була жінка без догани. Я не міг вирішити, яке з цих двох уявлень відповідає правді, правді, майже завжди оповитій мороком невідомости для трьох чвертей людей. Мені добре в помку вбилися блакитні блудні погляди дукині Германської в головному нефі комбрейської церкви, але ж насправді ці погляди не заперечували жодного з отих двох уявлень, і одне і друге уявлення могло надати їм різного і однаково прийняттого сенсу. У своїй дитинній глупоті я колись на мить узяв їх за любовні погляди, звернуті до мене. Згодом я зрозумів, що то були ласкаві погляди удільної володарки, до пари зображеним на церковних вітражах, погляди, звернуті до васалів. Чи ж можна було тепер припускати, що правдивою була моя перша гадка і що як згодом дукиня ніколи не говорила мені про кохання, то лиш тому, що боялася більше скомпрометувати себе з приятелям її тітки та сестринця, ніж із незнайомим хлопцем, випадково зустрінутим у святому Іларії Ком-брейському?

Якусь мить дукиня, либонь, була щаслива, відчуваючи, що її минуле стає соліднішим, скоро я поділяю його з нею, але після кількох моїх запитань про провінційність пана де Бре-оте, якого я колись не дуже відрізняв від дука Саганського чи дука Германтського, вона знову стала в позу світської жінки, тобто огудниці світськості. Розмовляючи зі мною, дукиня провела мене по палацу. В менших віталеньках зібралися близькі друзі; аби послухати музику, вони воліли усамітнитися. У салончику стилу ампір її слухало кілька фрачників, сидячи на канапі; біля овального люстра-псіше, підтримуваного Мінервою, стояв прямокутний шезлонг, увігнутий посередині, мов колиска, на ньому лежала дівчина. Недбалість її пози — незнайомка ані зворухнулася, побачивши дукиню, — контрастувала з чудовим сьайвом ампірної сукні ясно-вишневого шовку, перед яким блідли найшарлатовіші фуксії; кокарди та квіти немовби вросли у тканину з перловим полиском, здавалося, їх там вибито з давніх-давен. Аби привітатися з дукинею, вона ледь схилила свою гарну чорну голову. Був ще білий день, проте вона зажадала, щоб на вікнах запнули заслони, — так можна було уважніше слухати музику, — і на триніжку,

аби ніхто не спіткнувся, запалили урну, де жарів кволий вогник. У відповідь на моє запитання дукиня Германтська пояснила, що це пані де Сент-Еверт. Тоді я поцікавився, ким вона доводиться відомій мені пані Сент-Еверт. Дукиня Германтська відповіла, що це дружина одного з її онуків, і хоч видавалася примиреною з думкою, що молодиця з дому Ларошфуко, усе ж заперечила, що сама знайома з Сент-Евертами. Я нагадав їй про один вечір (відомий мені, правда, тільки з чуток), коли, принцесою де Лом, вона знову спіткала Сванна. Дукиня Германтська запевнила мене, що взагалі не була на цьому прийнятті. Дукиня завжди вміла брехеньку скласти, а нині брехала ще більше. Пані де Сент-Еверт уособлювала для неї салон — щоправда, з часом підупалий, — існування якого їй подобалося заперечувати. Я не наполягав. «З ким ви могли побачитися в мене, то це з її дотепником-чоловіком, — аз нею я не зналася». — «Але ж вона не мала чоловіка». — «Вам так здавалося, бо вони розлучились, між іншим, він був куди приємніший за дружину». Врешті до мене дійшло, що колос, здоровенний і на диво барчистий, сивий як голуб чолов'яга, з яким я стикався майже всюди, не знаючи його імени, був мужем пані де Сент-Еверт. Він помер торік. Що ж до сестриниці, то бозна-чому, може, від завійниці, нервів чи флебіту, а може, від пологів, близьких, недавніх чи невдалих, вона слухала, лежачи і не бажаючи ворухнутися, хто б не ввійшов. Десь-найпевніш, вона, хизуючись своїми пишними червоними шовками, надумала, простягнувшись на шезлонгу, вдавати із себе Рекам'є. Вона не здавала собі справи, що завдяки їй у мені знову розпустилося наймення Сент-Еверт, визначаючи після такої довгої перерви простір і неперервність Часу. Це ж бо Час колисала вона в цьому човникові, де квітло прізвище Сент-Еверт і стиль ампір у шовках червоних фуксій. Дукиня Германтська завжди заявляла, що їй ненависний стиль ампір; виходить, женучись за модою, хоча і з певним запізненням, вона ненавиділа його й тепер. Не вдаючись у подробиці, вона говорила про Давіда, якого майже не знала, у ранній молодості вона мала пана Енгра за найнуднішого з шаблонників, потім, з доброго дива, визнала за найяскравішого майстра Нової Штуки і в цьому своєму захопленні вже відкидала Делакруа. Які шаблі вона переступала, переходячи від хвали до хули, не так важливо, бо це відтінки смаку, розжовані мистецтвознавцями ще десять років тому, перш ніж про них заговорили премудрі дами. Полаявши ампір, вона

перепросила за розмову про таких незначних людей, як Сент-Еверти, і про таку дурницю, як провінційність пана де Бреоте, бо їй було невтямки, чому це мене цікавить, достоту, як пані де Сент-Еверт-Ларошфуко, заклопотаній своїм шлунком чи енгрівськими ефектами, було невгадно, що мене чарувало її ім'я та ім'я її чоловіка, а не славніше ім'я її родичів, і що я відводив їй роллю якоїсь функції, покликаної в цій кімнаті, сповненій бутафорії, колихати Час.

«Але хіба ця бридня чимось цікава, навіщо про неї говорити?» — спохопилася дукиня. Цю репліку вона кинула півго-лосом, і слів її не почув ніхто. Проте якийсь молодик (він згодом зацікавить мене своїм прізвищем, куди ближчим мені колись, ніж прізвище Сент-Еверт) підхопився мов ужалений і відійшов чимдалі, аби не заважали йому слухати. Саме грали «Крейцерову сонату», але молодик, не уважно перебігши очима програму, подумав, що це уривок із Равеля, не менш прекрасний, за чутками, як Палестрина, хоча й важкий для розуміння. Знервовано пересідаючи на інше місце, він перекинув у напівморозі шафку, чимало душ разом обернулося, і це таке просте озирання урвало ненадовго тортури побожного прослуховування «Крейцерової сонати». А дукиня Германська і я, причинці цього мікророзгардіяшу, заквапилися до другого покою. «Ну хіба можуть подібні дрібниці цікавити таку заслужену людину, як ви? Я оце бачила, як ви гомоніли з Жільбертою де Сен-Лу. Вас це принижує. Для мене ця жінка ніщо, це навіть не жінка, це, а я набачилася всякого, щось найфальшивіше і найміщанськіше під сонцем.— (Навіть боронячи Інтелектуалізм, дукиня домішувала до цього свої аристократичні забобони.) — Та й те сказати — навіщо вам відвідувати такі доми, як оцей? Сьогодні ще зрозуміло, тут виступала Рахиль, це могло вас зацікавити. Але хоч як би гарно вона сьогодні декламувала, перед такою публікою ніхто не викладається. Ось хай я влаштую вам обом сніданок. Тоді ви побачите, хто така Рахиль. Та вона за пояс усіх заткне. А після сніданку вона прочитає вам Верлена. Отоді я послухаю, що ви скажете. Але припхатися на таке збіговисько — ні, це не викладається мені в голову. Хіба задля якихось нотаток...» — додала вона з певним ваганням та осторогою, щоб не загнатися на слизьке, бо гаразд не знала, до чого зводився не дуже приступний їй рід діяльності, на який вона натякала.

Найбільше вона хвалилася всіма своїми «полудниками», де щодня бували Ікс та Ігрек. Бо вона врешті-решт дійшла аж такої концепції

«господинь салонів», колись нею погорджу-ваних (хоча сьогодні вона це заперечувала): великою їхньою перевагою, знаком обраности, на її суд, було гостити у себе «всю мужву». А якщо я їй казав, що та чи та вельможна «господиня салону» обмовляла пані де Голанд ще за життя, дукиня голосно сміялася з моєї наївности: «Ще б пак: вона збирала у себе всю мужву, а тамті хотіли декого з-поміж неї переманити».

«Чи не здається вам, — запитав я дукиню, — що для пані де Сен-Лу прикро слухати виступи колишньої коханки свого чоловіка на кшталт сьогоднішнього?» Я помітив, як на обличчі дукині Германтської прорізується навскісна борозна, еднаючи ланцюгом розмірковувань щойно почуті слова зі своїми не надто приємними думками. Розмірковувань, щоправда, невисловлених, але тепер, хоч би скільки ми виголосили поважних слів, жодне з них ніколи не дістане ні усної, ні письмової відповіді. Тільки дурні допоминаються по десять разів відповіді на свого зопалу написаного листа, листа недоречного; бо на такі листи завше відповідають діями, і адресатка, яку ви вважаєте, раз вона не відписала, за людину недбалу, при зустрічі величає вас паном, замість озвати на ім'я. Мій натяк на роман Робера з Рахиллю не мав у собі нічого надто поважного, тож міг уразити хіба другу дукиню Германтську, нагадавши їй, що я був приятелем, а може, й повірником Сен-Лу, обізнаним із тим, як Рахиль колись за-тюкано на вечорі в дукині. Але вона не затрималася на своїх думках, грізна борозенка пропала, і дукиня Германтська відповіла на моє запитання про пані де Сен-Лу: «Ось вам моя думка: Жільберті це тим байдужіше, що вона ніколи не кохала чоловіка. Це вилупок. їй подобалося нове становище, ім'я, кузинство зі мною, їй хотілося вилізти з болота, а потім вона думала лише про те, як би туди вернутись. Знаєте, мені це так боліло через бідаху Робера, бо хоч орлом він і не був, але згодом зрозумів що й до чого, та й не тільки це розкумекав. Мені не слід так казати, як-не-як вона моя небога, та й конкретних доказів, що вона його дурила, бракує, але нема диму без вогню. Еге ж. Можете мені не вірити, але Робер хотів був уже стрілятися з одним мезеглізьким офіцером. А чого Робер пішов на фронт? — війна здалася йому визволенням від родинного бруду і, якщо хочете знати мою думку, його не вбили, він сам підставив голову під кулю. А їй хоч би що, вона навіть не здивувалася, вона дослівно підкреслювала свою байдужість — цинізм, якого світ не бачив, і стало мені страшенно кривдно, бо я

дуже любила бідашного Робера. Вас це, мабуть, здивує, бо ніхто не знає мене справжню, але він і досі панує в моїх думках. Я не забуваю нікого. Він мені нічого не казав, але здогадувався, що я розкрила таємницю. Та хай навіть так, хай вона не кохала мужа ані крапельки, чи ж природно, що вона з такою флегмою крутиться по салону, де опинилася жінка, яку він стільки років безтямно кохав? Можна навіть сказати, кохав завжди, бо я певна, що їхній роман не уривався і в війну. Та вона мала б вирвати їй горло!» — заволатала дукиня, забуваючи, що сама, запросивши колись Ра-хиль, провокувала цю сцену (як на неї, неминучу, якщо Жільберта кохала Робера), — вчинок, либонь, жорстокий. «От бачите, — виснувала дукиня, — свиня вона, та й годі». Цей вираз зірвався з уст дукині Германтської, мабуть, тому, бо деякі Германти опускалися до дружби з комедіантками, а ще тому, бо вона запозичила його з грубіянського, на її суд, XVIII віку, і нарешті, тому, бо, як вона вважала, їй було дозволено все. Цей вираз підкинула й ненависть, яку вона жила до Жільберти, бажання завдати удару, якщо не їй самій, то принаймні її образу. І водночас дукиня хотіла виправдати своє поводження щодо Жільберти, чи, радше, проти Жільберти, у світі, у родині, виходячи з Роберових інтересів і Роберо-го спадку.

Наші готові судження натрапляють на несподівані факти, для яких важко знайти якимось очевидним тлумаченням: Жільберта, як-не-як вірний нащадок своєї матері (вона успадкувала від неї згідливість, яку я несвідомо взяв у рахунок, прохаючи її познайомити мене з юнками), зробила, трохи подумавши, практичний висновок із мого прохання, мабуть, не без гадки про вигоду для власної родини, — висновок сміливіший, ніж я взагалі міг сподіватися: «З вашого дозволу, я зараз піду по доньку, — мовила вона, — аби вам її рекомендувати. Вона внизу, теревенить із малим Мортемаром та іншими нудними мацьопиками. Я певна, вона вам стане за премилу приятельку».

Я спитав її, чи радів Сен-Лу, що в нього дочка. «О так, він страх нею пишався. Але, природно, його уподобання не дадуть мені збрехати, — додала простодушню Жільберта, — він усе ж волів би сина». Ця дівчина, чиє ім'я і багатство давало матері надію, що вона пошлюбить принца крові й увінчає справу, перебрану від Сванна та його дружини, пізніше повінчалася з маловідомим літератором, — бо не була вражена снобізмом, — і опустила свою родину нижче щабля, з

якого почала п'ястися вгору. І втовкмачити молодому поколінню в голову, що родичі цього скромного подружжя мали колись чудове становище, було неймовірно важко. Імена Сванна та Одетти де Кресі якимось дивом оживали, щоб довести вам, що ви помилялися: у цій родині не було нічого аж надто незвичайного; вважалося, що мадемуазель де Сен-Лу знайшла собі кращу партію, ніж можна було б сподіватися, що шлюб її батька з Одеттою де Кресі (шлюб ніякий) був марною спробою вибитися нагору, тимчасом як, навпаки, принаймні з погляду кохання, його шлюб був навіяний такими самими теоріями, як і ті, що у XVIII сторіччі спонукали вельмож, учнів Руссо, чи попередників революціонерів жити на лоні природи і зрікатися привілеїв.

Мій подив та радість від цих слів швидко змінилися, коли пані де Сен-Лу поспішила до іншого салону, думкою про минулий Час — і думка ця теж, по-своєму, повернула мене до панни де Сен-Лу, хоч я ніколи її не бачив. А втім, подібно до більшості людей, чи не була вона, що та лісова «звіздун-ка», де, як і в житті, збігаються дороги, скеровані в різні боки? Незліченні були для мене шляхи, що схрещувалися в панні де Сен-Лу і променіли з неї. Насамперед у ній стикалися дві великі «сторони» моїх прогулянок та марень, — по лінії батька, Робера де Сен-Лу, Германтська сторона, і по лінії Жільберти, її матері, Мезеглізька сторона, вона ж «Сванно-ва сторона». Одна через матір цієї дівчини і Єлисейські Поля провадила мене аж до Сванна і до моїх вечорів у Комбре, на Мезеглізьку сторону; друга — через її батька до моїх пообідніх годин у Бальбеку, де я побачив його знову над сонячним морем. А вже між цими двома дорогами стелилися поперечні путівці. Бо до того реального Бальбека, де відбулося моє знайомство з Сен-Лу, я здебільшого поривався під впливом Сваннових розповідей про церкви, а надто про перську церкву, — а потім, через Робера де Сен-Лу, сестрин-ця дукині Германтської, я вертався, — тут знову з'являється Комбре, — на Германтську сторону. Але в багатьох ще точках моє життя вело мене до мадемуазель де Сен-Лу, починаючи з дами в рожевому, її бабусі, яку я побачив у мого діда у перших. Тут маємо нову поперечку, бо лакей діда у перших, який упустив мене того дня, а згодом, подарувавши мені світлину, дозволив упізнати даму в рожевому, був батьком юнака, коханця не тільки барона де Шарлюса, а й батька мадемуазель де Сен-Лу, чий зв'язок із ним зробив

безталанницею її матір. І чи ж не дід панни де Сен-Лу, Сванн, перший розповів мені про Вентейлеву музику, як Жільберта перша розповіла мені про Альбертину? Але, розповідаючи про Вентейлеву музику Альбертині, я відкрив, ким була її близька приятелька, і почав з Альбертиною життя, яке призвело її до смерті, а мені завдало стільки мук. І не хто, як батько мадемуазель де Сен-Лу їздив до Альбертини, щоб умовити її повернутися. І так само усе світське моє життя, чи то в Парижі, у салоні Сваннів чи Германтів, чи то в місці діаметрально протилежному — в салоні Вердюренів, укладалося в симетричні лінії, — тут обидві сторони Комбре, там Єлисейські Поля та гарна тераса Лараспельєр. А втім, чи знали ми когось такого, хто при розповіді про нашу дружбу з ним не змусив би нас розміщувати його по черзі в найрозмаїтіших місцях нашого життя? Життя Робера де Сен-Лу в моєму змалюванні розгорталося б серед найрізноманітніших декорацій і мало б точки дотику з усім моїм життям, навіть у ті хвилини пам'ятного для мене дня, коли Робер був мені най-чужіший; те саме можна було сказати про мою бабусю та Альбертину. А втім, хоча Вердюрени перебували на протилежному краю, вони пов'язувалися з Одеттою в її минувшині, а з Робером де Сен-Лу — через Чарлі; а яку неоціненну ролю відіграла у них Вентейлева музика! Нарешті, Сванн кохав сестру Леграндена, знайомого з бароном де Шарлюсом, сестру, чию вихованку пошлюбив молодий Камбремер. Звичайно, тут ідеться тільки про наші серця, — мав рацію поет, кажучи про «таємниче піткання», що його розриває життя. Та ще більша правда в тім, що воно снує його повсякчас, еднаючи людей і події, що воно перехрещує ці нитки, сплітає їх подійно, зміцнюючи основу, аби між найменшою точкою нашого минулого і всіма іншими точками багата мережа спогадів давала нам змогу вибирати на свою вподобу ті чи ті заплітки.

Можна сказати, що всі до одної речі, — якщо я намагався, замість користуватися ними несвідомо, пригадувати, чим вони були, — які служили нам у даний момент, були колись живими, і кожна з них жила для нас особистим життям, перетвореним опісля для нашого вжитку на звичайну сировину. Моє знайомство з панною де Сен-Лу відбудеться зараз у пані Вердюрен. З яким ревним захватом я знову згадував усі свої поїздки з Альбертиною, яку мала заступити, я хотів просити її про це, мадемуазель де Сен-Лу, згадував виправи приміським потягом у напрямку Довіля, до пані Вердюрен, тієї самої пані Вердюрен, яка

зав'язала і розірвала, перш ніж я покохав Альбертину, любов діда і баби панни де Сен-Лу! Всюди нас оточували картини того Ельстіра, який відрекомендував мене Альбертині. І щоб міцніше зцементувати все моє минуле, пані Вердюрен, як і Жільберта, пошлюбила Германта.

Ми не потрапили б розповісти про наші взаємини з особою, навіть малознаймою, не перебираючи одне по одному най-розмаїтіших місць нашого життя. Отож-бо кожна одиниця, — а до таких одиниць я залічував і себе, — визначалася б для мене тривалістю обертання, доконаного нею не лише круг себе, а й довкола інших, а надто позиціями, які вона послідовно займала щодо мене. Звичайно, всі ці різні площини, — за якими Час, одколи я знову спіймав його на цьому святі, укладав моє життя, навіюючи мені думку, що у книжці, яка має розповісти про одне життя, годилося б застосувати, на противагу психології планіметричній, застосовуваній зазвичай, своєрідну просторову психологію, — надавали нової краси воскресінням, здійснюваним моєю пам'яттю, поки я міркував сам душею в бібліотеці, оскільки пам'ять, впроваджуючи минулість у теперішність без змін, тобто лишаючи її такою, як у момент, коли вона була теперішністю, зводить нанівець той величезний вимір Часу, за яким реалізовується життя.

Я побачив, як надходить Жільберта. Для мене Роберове одруження та думки, які роїлися в мені тоді і які були ті самі, що й сьогодні вранці, видавалися вчорашніми, тож я здивувався, угледівши біля Жільберта дівчину років шістнадцяти, чий високий зріст відмірював ту відстань, якої мені не хтіло-ся помічати. Безбарвний і неспійманний час, час, сказати б, невидимий для мене й невідчутний на дотик, матеріялізував-ся в ній і виліпив із неї шедевр, тоді як рівнобіжно наді мною він, на жаль, тільки проробив свою роботу. Тим часом панна де Сен-Лу постала переді мною. Її очі були глибоко посаджені й виносорі, а величенький гарний ніс дзьобуватий і скривлений, але не так, як у Сванна, а як у Робера. Душа цього Германта розвіялася; але чарівна голова гостроого птаха у леті спочивала на плечах панни де Сен-Лу, змушуючи тих, хто знав її батька, впадати у глибоку задуму.

Мене вразило, що її ніс, виліплений на кшталт матириного і бабусиноного носа, утинався внизу цілковито поземною лінією, лінією напрочуд шляхетною, хоча й короткуватою. За цією характерною рисою, хоча б у пам'яті закарбувалася тільки вона, можна було

впізнати одну якусь статую серед тисячі інших, і я був захоплений тим, як природа уперто поверталася до того самого обраного місця як ув онуки, так і в матері та бабусі, завдаючи, ніби великий незрівнянний скульптор, могутнього й точного удару долотом. Вона здалася мені прекрасною: ще напіврозквітла, усміхнена, виплекана моїми безповоротними вже для мене роками, вона нагадувала мою юність.

Нарешті думка про Час набула для мене своєї найвищої цінності, вона стала рушієм, наглила мерщій засукувати рукави, якщо я хочу осягти те, що відчував не раз упродовж свого життя у хвилини коротких проблесків, у Германтській стороні, у ландо на прогулянці з маркізою де Вільпарізіс, те, завдяки чому я вважав життя вартим того, щоб його прожити. Наскільки ж вартнішим видавалося воно мені тепер, коли нібито стало можливим його прояснити, це життя, прожите поночі, вилущити з нього, цього вічно фальшованого життя, правду, — словом, відтворити його у книжці! Який щасливий був би той, хто подужав би написати таку книжку; подумати тільки, яке завдання стоїть перед ним! Аби дати уявлення про неї, малося б звернутися до порівнянь зі сфер найвищих і най-розмаїтіших мистецтв; бо згаданий письменник, якому до того ж у кожному характері довелося б вияскравлювати протилежні грані, аби вирізьбити його як моноліт, повинен готувати свою книжку копітко, постійно перегруповуючи сили, як у наступі, зносити її як тягар праці в поті чола, приймати як статут, будувати як церкву, пильнувати як режиму, долати як перешкоду, здобувати як дружбу, годувати як дитину, творити як світ, не відмахуючись від таємниць, чиє пояснення, — хто знає, — може, криється в інших світах, передчуття яких найбільше баламутить нас у мистецтві та в житті. І в таких великих книжках є частини, за браком часу заледве накреслені і чи не приречені так і лишитись незавершеними, — такий-бо великий розмах задуму творця. Скільки великих соборів зосталося недобудованими! Її, книжку, живлять, зміцнюють її слабкі частини, охороняють, але опісля вона вже росте сама і вказує на нашу могилу, оберігаючи її від поговору і якийсь час від забуття.

Але якщо говорити конкретно про мене, то я був скромної думки про своє творіння і навряд чи думав про тих, хто його читатиме, сиріч про своїх читачів. Мені здається, що вони будуть не моїми читачами, а читачами самих себе, бо моя книжка правитиме лише за своєрідну

лупу, — такі скельця видає клієнтові комбрейський оптик; моя книжка відкриє їм спосіб читати в собі. Тож хай вони не підносять мене, ані чорнять, хай тільки скажуть мені, чи попав я у ціль, чи слова, які вони відчитують у собі, це ті, власне, слова, що вийшли з-під мого пера (з цього погляду можливі розбіжності не завжди треба ставити на карб моїм помилкам, іноді їх можна ставити й на карб читацьким очам, адже ці очі, можливо, не з тих, кому моя книга надається для читання в собі). І, не перестаючи витрушувати епітети, аби ліпше і предметніше уявити майбутню свою роботу, я думав, що працюватиму на великому столі з тесаних дощок, під Франсуазиним оком, бо всі немудрящі істоти, що живуть біля нас, шкірою відчувають наші завдання (а я вже досить забув про Альбертину, аби пробачити Франсуазі її, Франсуазину, війну з нею), я працюватиму при ній і майже так само, як вона (принаймні за давніх часів, бо тепер вона вже старезна і майже сліпа), бо, припинаючи тут і там додаткові аркушики, я будуватиму свою книжку не подібно до того, як будується собор, це звучало б надто гучно, а подібно до того, як шиється сукня. І якщо не матиму при собі всього, як висловлюється Франсуаза, «шпаргалля», якщо мені забракне потрібного аркушика, Франсуаза чудово зрозуміє мою досаду, адже вона завжди казала, що не годна шити без запасу відповідного номера ниток та відповідних гудзиків. Крім того, живучи так довго зі мною під одним дахом, вона виробила в собі якесь інстинктивне розуміння літературної праці, тонше, ніж у багатьох розумних людей, а в дурнів і поготів. Отож, якщо тоді, коли я ще писав статті для «Фігаро», старий лакей зі своєрідним жалісним співчуттям, у якому ми завжди трохи перебільшуємо те, що прикре в ніколи не виконуваний нами або незрозумілій для нас праці чи навіть у чужій нам навичці, щиро бідкався над письменниками, кажучи: «Господи, яка це, мабуть, морока», — як інші кажуть нам: «Як вас, мабуть, мучить оце вічне чхання!», то

Франсуаза, навпаки, здогадувалася про моє щастя і шанувала мою роботу. Вона тільки сердилася, якщо я завчасу розповідав про свою статтю Блокові, побоюючись, як би він мене, бува, не випередив із друком, кажучи: «Ви надто довіряєте цим людям, вони тільки й ждуть, як би в кого списати». І справді Блок як стій придумав для себе ретроспективне алібі, запевняючи, щойно йому сподобається те, що я, бувало, при цьому зімпровізую: «Чи ж не диво, — я теж дещо написав

у цьому дусі, хай я тобі прочитаю». (Зараз прочитати він не міг, бо збирався настрочити ввечері.)

Бувало, я клеїв і клеїв мої папери (Франсуаза охрестила їх шпаргаллям), а вони тут і там дерлися. Може, Франсуаза могла б підсобити мені в цьому підклеюванні, подібно до того як латала свої сукні в потертих місцях або, чекаючи на шкляра (як я на друкаря), заліплювала газетними клаптиками вибиту шибку в кухні? Франсуаза казала мені, показуючи мої зошити, поточені, як дерево, де завівся короїд: «Дивіться, ніби міль побила, от гадство, весь берег сторінки з'їдений», і, оглядаючи її з міною кравця, додавала: «По-моєму, її не врятувати, амінь. А шкода, може, там були ваші найкращі думки. Як кажуть у Комбре, нема кушнірів мудріших над міль. Вона заводиться в найліпших хутрах і тканинах».

А втім, якщо образи (людські та інші) у книжці завжди складаються з численних вражень, які, справлені багатьма дівчатами, багатьма церквами та багатьма сонатами, служать для створення єдиної сонати, єдиної церкви та єдиної дівчини, то чи не можна скласти моєї книжки десь так, як Франсуаза тушкує воловину, вельми ціновану паном де Норпуа, підливу до якої присмачувало стільки добірних шматочків м'яса? І я справджу нарешті те, про що так мріяв, гуляючи в Германтській стороні, хоч і не вірив у реальність своїх мрій, як не уявляв собі, що можна звикнути перед сном не цілувати мами, або, згодом, звикнути до думки, що Альбертина любить жінок, думки, з якою я став жити, навіть не помічаючи її присутності; адже найбільші наші страхи, як і найбільші надії не є чимось понад наші сили і врешті-решт ми опановуємо перші й доводимо до діла другі.

Так, ідея Часу, яку я щойно сформулював, підказувала мені, що пора вже братися за перо. Найвища пора; але, — і це виправдувало неспокій, що опосів мене, коли я вступив до салону, де заgrimовані обличчя підкинули мені ідею втраченого часу — чи я ще встигну і чи зумію? У духа свої краєвиди, але часу на їхнє споглядання йому відведено небагато. Я жив, наче маляр, пнучись угору сакомкою, що біжить по прискал-ку над озером, чийого плеса не видно за стіною скелля та дерев. Крізь виломи він його помічає, простелене перед ним у всій своїй красі, й береться за пензлі. Але западає ніч, і малювати годі, а день по цій ночі уже не встане. Уся штука була в тім, що мій

твір, замислений щойно в бібліотеці, вимагав поглиблення вражень, а враження могла відтворити пам'ять. Пам'ять, уже добряче підупала.

Насамперед, раз усе лишилося непочате, мені не буде спокою, навіть якби я вважав, що завдяки своєму вікові маю ще кілька років попереду, бо остатня година могла прийти на мене за кілька хвилин. Насправді треба виходити ось із чого: мені дано тіло, тож я постійно наражаюся на подвійну небезпеку, зовнішню і внутрішню. Цих двох визначень я вживаю лише задля зручності вислову. Бо внутрішня небезпека, скажімо, крововилив у мозок, є водночас і зовнішньою, як така, що йде від тіла. Мати тіло — це велика небезпека для духу, для розумового людського життя, про яке, мабуть, треба говорити не так у плані чудового вдосконалення тваринного і фізичного життя, як у плані недосконалости, — коли й досі лишається місце для чогось так само примітивного, як існування найпростіших у колоніях поліпів, як тіло кита тощо, — в організації духовного життя. Дух ув'язнений у тілі, як у фортеці; незабаром фортецю візьмуть в облогу звідусіль, і Духові доведеться капітулювати.

Але щоб удовольнитися розрізненням двох видів небезпеки, що загрожує духові, і щоб почати з зовнішньої небезпеки, я згадав, що у своєму житті мені вже не раз випадало в моменти інтелектуального збудження, коли ті чи ті околичності зупиняли в мені всяку фізичну діяльність, — наприклад, коли я підхмелений їхав повозом з рівбельського ресторану в напрямку якогось сусіднього казино, — напрочуд виразно відчувати в собі скабку тодішніх своїх думок, і я збагнув, що, власне, від чистої випадковості залежало не тільки те, щоб ця скабка до часу не впиалася в моє нутро, а й те, щоб її не було заодно з моїм тілом знищено. Тоді я цим не надто журився. Моя веселість не була ані обачна, ані тривожна. Мене мало обходило, що мої радощі урвуться вод-номить і їх поглине небуття. Нині все змінилося; бо щастя, якого я дознавав, йшло не від чисто суб'єктивного напруження нервів, спроможного ізолювати нас від минулого, а, навпаки, від збагачення мого духу, де це минуле трансформувалося й актуалізувалося, надаючи мені, гай-гай, ненадовго, стійності вічності. Я радий був би передати цю вічність тому, кого збагатив би мій скарб. Звичайно, в тому, що я відчув у бібліотеці і що намагався зберегти, була ще й утіха, але вже не егоїстична (адже кожен плідний природний альтруїзм розвивається за егоїстичним модлом, натомість неегоїстичний і не яловий людський альтруїзм, — це альтруїзм письменника, який уриває працю, щоб прийняти безщасного приятеля, виконати якесь громадське доручення або написати пропагандистські статті) або принаймні егоїстична егоїзмом, корисним для людей. Де й поділася моя байдужість із часів моїх рівбельських повернень, я чув себе збагаченим цим твором, який я носив у собі, ніби щось коштовне і крихке, що було довірене мені, що мені хотілося б укласти незайманим до рук, яким воно призначалося, до чужих рук, а не моїх. І тепер те, що я чув себе носієм твору, робило для мене пригоду, де я знайшов би смерть, куди грізнішою, навіть (тією мірою, якою твір видавався мені необхідним і довговічним) абсурдною, суперечною з моїми прагненнями та злетами думки, але через це не менш можливою, оскільки (як трапляється щодня в найпростіших життєвих випадках, коли ти, скажімо, намагаєшся будь-що не збудити сонного друга, а карафка, поставлена на самім краю столу, падає і будить його) події, викликані матеріальними причинами, цілком можуть зайти в ті моменти, коли

хочеться чогось зовсім іншого і ці наші бажання, сліпо нищені згаданими подіями, повстають проти них з усієї сили. Я чудово знав, що мій мозок — це багата рудня, повна розлеглих, розмаїтих і дорогоцінних покладів. Але чи встигну я розробити їх? Я був єдиний, хто міг цього доклати. Із двох причин: з моєю смертю зник би не тільки єдиний гірник, здатний добути руду, а зникли б і її поклади; отож за хвилину, коли я вертатиму автом додому, досить йому зіткнутися з іншим автом, аби моє тіло зазнало руйнації, а мій безживний дух назавжди мусив покинути нові ідеї, які саме в той момент, не встигнувши безпечніш умістити їх у книжці, він розпачливо ув'язнив би у своєму тремкому м'якушеві, захисному, але нетривкому. Отож за дивним збігом обставин це зрозуміле побоювання небезпеки прокинулось у мені, як тільки мені збайдужіла думка про смерть. Ляк перед тим, що я перестану бути собою, колись мене жахав, жахав щоразу, як я переживав нову любовну пригоду (з Жільбертою, з Альбертиною), бо мені було нестерпно, що одного дня той, хто її кохав, більше не існуватиме, адже це було б подобою смерті. Але, повторюючись, ці страхи перед тим, що було природне, неминуче змінилися мудрим спокоєм.

Мозкова травма навіть не була обов'язкова. Її симптоми, відчутні для мене як певна пустка в голові та забуття всіх справ, що я вже згадував про них хіба випадково, як, пораючись, знаходять забуту річ, якої навіть не шукали, робили з мене призбирайла, з чієї розпоротої вогнетривкої шафи поступово витікає багатство. Якийсь час існувало ще я, ладне журитися втратою скарбів і противитися їй, але незабаром я переконався, що пам'ять, тікаючи, забирає так само і це я.

Якщо за тих часів думка про смерть, як ми бачили, потьмарювала моє кохання, то давно вже спогад про кохання відганяв від мене страх смерті. Бо я розумів, що у смерті немає нічого нового, навпаки, з дитинства я вже помирав багато разів. А як узяти не такий-то вже й давній період: чи не залежало мені на Альбертині більше, ніж на власному житті? Чи міг я в такому разі уявити себе, позбувшись своєї любо-ви до неї? Але тепер я не кохав її, я перестав бути лишень людиною, закоханою в неї, я став людиною не закоханою в неї, я її розлюбив, я став кимось іншим. Отож нестерпним колись для мене був я теперішній, той, хто став кимось іншим і вже не кохав Альбертини, хоча, з другого боку, є фактом і те, що втрата не сьогодні-завтра свого

тіла аж ніяк не могла видаватися мені трагічнішою, ніж колишня моя думка про втрату любови до Альбертини! А тим часом нині брак любови до Альбертини — найбайдужісінька для мене річ! Ці по-черезні смерті, такі страшні для я, що мали згинуть, і такі байдужі та любі по своєму звершенні, коли той, хто їх боявся, покинувши круг земний, більше нічого не відчував, — віднедавна показували мені, як немудро було страшитися смерті. Але саме тепер, коли мені оце недавнечко стало до неї байдуже, я знову почав лякатися її, щоправда, вже на інший лад, боючись не за себе, а за свою книжку, адже щоб вона «вилупилася», необхідне було, принаймні на якийсь час, оце життя, якому загрожувало стільки небезпек. Віктор Гюго сказав:

Трава, вона росте, а діти умирають.

А я заявляю, що жорстокий закон мистецтва полягає в тім, що люди помирають і що помремо й ми самі, терпенні та стражденні, аби зійшла трава не забуття, а вічного життя, сочиста і плодюча трава творчости, на якій покоління весело вряджатимуть, не журячись тими, хто спить під нею, свій «сніданок на траві».

Я сказав: зовнішні небезпеки; але є небезпеки і внутрішні. Якби мене щось і вберегло від пригоди, хто знає, чи не завадить мені скористатися з цієї ласки якийсь випадок, що станеться в мені, якась внутрішня катастрофа, перш ніж минуть місяці, необхідні для написання книжки.

Ось я вертатимуся зараз додому Єлисейськими Полями, і хто мені ручиться, що мене не вдарить та сама хвороба, що й бабусю, коли надвечір вона вийшла зі мною на прогулянку і гадки не маючи, що ця прогуляка остання, не здогадуючись про це у властивому нам невіданні про стрілку на підході до тої невідомої для неї самої позначки, де спружина ворухнеться і годинник видзвонить нашу годину? Може, ляк через те, що перша хвилина, відпущена перед першим ударом, ось-ось мине, і зараз пролунає бій, може, той ляк перед ударом, який розсадить мій мозок, може, той ляк був якимсь передчуттям того, що станеться, віддзеркаленням у свідомості хисткого стану мозку перед розривом артерій, — річ, не більш неможлива, ніж раптове примирення зі смертю, знайоме пораненням, які, хоча медик і жадоба життя силкуються їх ошукати, кажуть, передбачаючи неминуче: «Я умру, я готовий», і пишуть прощального листа до дружини.

Справді-бо, перш ніж я засів за цю книжку, набіг один непередбачений випадок, та ще й набіг так, як я собі ніколи не уявляв. На одному з раутів усі ще відзначали, що я виглядаю краще, ніж колись, дивувалися моєму чорному чубові. Але, спускаючись сходами, я мало тричі не впав. Я вийшов лише на дві години; проте коли вернувся, відчув, що вже не маю ні пам'яті, ні гадок, ні сили, ні життя. Якби хтось мене тоді відвідав і проголосив королем, викрав чи взяв під арешт, я безвільно скорився б, не зронивши й слова, як ті, кому морська хвороба під час плавби Каспійським морем висотала всю душу, не опиралися б, навіть перед загрозою бути за хвилину викинутими за борт. Власне, ніякої хвороби наче й не було, але я відчував себе ні на що не здатним, — так, буває, старі діди, ще напередодні жвавві, зламавши стегно чи діставши нестравність, якийсь час іще можуть животіти в ліжку, тільки зараз їхнє животіння — це тільки коротше чи довше рихтування до смерти, відтепер неминучої. Одне з моїх я, те, що колись ходило на варварські учти, звані проханими обідами, де для чоловіків у білих плястролах та для напівголих і оперених жінок усе було так поставлено з ніг на голову, що хтось, хто не з'явився б, хоч і прийняв запрошення, або встиг тільки на печеню, допустився б переступу, більшого за всі аморальні діяння, легковажно трактовані за столом, як трактують недавно померлих знайомців, — і де смерть або тяжка хвороба становить єдине виправдання для тих, хто не прийде, та й то в разі, якщо він вчасно, за два тижні, попередить, що вже про-буває на Божій дорозі, щоб чотирнадцятим запросили кого іншого, — це я, ще совісне, втратило свою пам'ять. Натомість воно пам'ятало інше я, те, що задумало твір.

Якраз у цей час я отримав запрошення від пані Моле і довідався про сін сина пані Сазра. Я постановив використати одну з тих годин, після яких не міг уже вимовити ані слова, — бо мені відбирало язика, як бабусі в агонії, — і навіть випити молока, на те, щоб вибачитися перед пані Моле і висловити співчуття пані Сазра. Але за хвилю вже забув про свій намір. Блажен забудько, бо пам'ять про твір залишалася в мені й вигадану годину притомности збиралася витратити на закладення його наріжного каменя. На лихо, коли я взяв зошит, щоб писати, звідти вислизнула картка, — запрошення до пані Моле. І відразу ж я, забудькувате, але нахабніше за інше я, як це трапляється в усіх педантичних варварів, привчених до проханих обідів, відіпхнуло

зошит і написало до пані Моле (вона, зрештою, пройнялася б до мене більшою повагою, якби дізналася, що я віддав перевагу відповіді на її запрошення перед своїми трудами архітектора). Аж це одне слово з моєї відповіді нагадало мені, що пані Сазра втратила сина, тож-бо я написав ще й до неї і так пожертвував реальним обов'язком задля штучної по-винности виказувати ввічливість і вражливність; я геть охляв, заплющив очі й ще тиждень не міг оговтатися. А проте хоча всі мої нікчемні обов'язки, яким я був ладен офірувати правдиву повинність, за дві хвилини вивітрилися мені з голови, думка про мою будову не покидала мене ні на мить. Я не знав, чи стане вона церквою, де вірні, помалу-малу прилучившись до істин, навчаться відкривати гармонію і великий загальний план, а чи залишиться — немов друїдичний забуток, зведений на скелі якогось острова, — чимось, чого ніхто ніколи не оглядатиме. Але я поклав присвятити їй сили, що вичерпувалися немовби знехочу, так, немовби залишали мені час на те, щоб, вимурувавши опасання, я замкнув за собою «гробові двері».

Незабаром я вже міг показати кілька шкіців. Ніхто нічого в них не втямив. Навіть люди прихильні до мого розуміння істин, які я далі збирався вибити на мурах святині, повіншували мене, що я виявив їх під «мікроскопом», тоді як я, навпаки, послуговувався телескопом, щоб розрізнити речі, хай і справді манюпусінькі, проте лиш тому, що розташовані від нас на величезній відстані і кожна містить у собі цілий світ. Коли я шукав усесвітніх законів, казали, що я порпаюся у дрібницях. А втім, навіщо я до цього взявся? Замолоду я вже мережив, і Бергготт назвав мої учнівські проби пера «досконалыми»^[18]. Але замість працювати, я жив лег-кобитом, гуляв і жирував, хворів, лікувався, химерував і засів за роботу напередодні смерті, нічого не тямлячи у своєму реместві. Мені стало вже несила спевняти свої повинності щодо людей, так само як і обов'язок щодо своєї ідеї та свого твору, а надто щодо тих і тих водночас. У першому випадку я, власне, забував писати листи тощо, і це трохи спрощувало справу. Аж це наприкінці місяця я згадував за асоціацією про свої докори сумління і мене гнітило відчуття власної немочі. Мене дивувала моя байдужість до листів, але відтоді, як у мене затрусилися жижки під час спуску сходами, я збайдужів до всього, я прагнув тільки спочинку, чекаючи Великого Спокою, який уже на порозі.

І не тому, що я сподівався слави, заслуженої, як на мене, посмертної слави, якою увінчали б мене за мій твір, — я був байдужий до суду теперішньої еліти. Нехай після моєї смерти еліта думає все, що заманеться, — це мене, зрештою, не обходило. Насправді, якщо я думав про твір, а зовсім не про листи, які чекали на мою відповідь, то не тому, що в цих двох справах, — як у період мого байдювання, а відтак у період моєї праці, аж до того дня, коли я мусив чіплятися за поренчата сходів, — я знаходив істотну різницю. Організація моєї пам'яті, моїх інтересів поєднувалася з моїм твором, може, тому, що коли свіжоотримані листи забувались як стій, думка про твір сиділа в моїй голові, завжди та сама, у вічному становленні. Проте й вона стала для мене морочливою. Вона була для мене як син, про якого смертенна мати мусить повсякчас піклуватися між ін'єкціями та банками. Може, вона ще любить його, але про це їй нагадує лише утяжливий обов'язок дбати про нього. Мої письменницькі сили не могли вже дати собі раду з егоїстичними домаганнями твору. Від пам'ятного дня «пригоди на сходах» жодна у світі річ, жодна втіха, — від людської приязні, від успіхів у роботі над твором, від надії на славу, — не досягала мене інакше, як у вигляді блідого, великого сонця, нездатного вже мене зігріти, оживити і збудити в мені будь-яке бажання; але й тьмаве, воно надто разило мені очі, вони заплющувалися самохіть, і я відвертався до стіни. Мені здавалося, наскільки я міг відчути рух своїх губів, що я ледь-ледь, кутиком рота посміхався, коли та чи та панія писала мені: «Я дуже здивована, не отримавши відповіді на свого листа». А втім, це нагадувало мені про її листа, і я відповідав. Я силкувався, щоб ніхто не вважав мене за невдячника, довести теперішню мою гречність до рівня гречности, явленої мені іншими. Я був розчавлений накиданням моєї агонії надлюдського тягара життя. Втрата пам'яті трохи допомагала мені, роблячи виломи в моїх зобов'язаннях; їх заступав мій твір.

Думка про смерть остаточно загніздилася в мені, як колись думка про кохання. Не те щоб я покохав смерть, — я її ненавидів. Та, мабуть, через те, що я вряди-годи думав про неї, як ми думаємо про жінку, ще не кохаючи її, ця думка проникла в найглибші шари мого мозку, і я не міг до чогось узятися, щоб не наразитися на пам'ять про смерть, і навіть коли я нічого не робив, поринувши в цілковитий спокій, думка про смерть невідступно товаришила мені, як думка про себе. Я не думаю, що того дня, коли я наполовину змертвів, саме цей випадок,

незмога зійти сходами, згадати чиєсь ім'я, встати призвели мене — внаслідок підсвідомого процесу і передчуття смерти — до того, що я справді мало не вмер; радше, все це прийшло разом, величезне зерцало духу вже неминуче відбивало нову конкретику. А все ж до мене ще не дійшло, як від моїх хвороб можна перейти без жодного застереження до цілковитої смерти. Але тоді я думав про інших, про всіх тих, хто мре щодня, і гіатус^[19] між їхньою хворобою та смертю не видається нам чимось незвичайним. Я навіть був думав, що тільки через те, що я дивлюся на них ізсередини (ця причина ще вагоміша за омани, породжені надією), деякі нездужання, взяті осібно, не здавалися мені смертельними, хоча водночас я вірив у свою смерть, так само як люди, свято переконані, що бас їм урвався, усе ж легко проймаються певністю, що коли вони не можуть вимовляти певних слів, це не має нічого спільного з ударом, афазією тощо, а пояснюється лише втомою язика, нервовим станом, схожим на заїкання, виснаженням, через нестравність.

Але я мав написати щось інше, довговічніше, і то не для однієї особи. Писати доведеться довго. Удень я щонайбільше спробую виспатися. А як працюватиму, то лише ночами. Але мені треба буде багато ночей, може, сто, може, тисячу. І я житиму, потерпаючи, не відаючи вранці, коли доведеться урвати свою оповідь, чи Владар моєї долі, не такий поблажливий, як султан Шахріяр, відкладе мою кару горлом і дозволить наступного вечора снувати далі почате. Не те, щоб я намірявся бодай чимось повторити «Тисячу й одну ніч» або Сен-Сімо-нові «Мемуари», писані теж уночі, чи там одну з моїх книжок, уподобаних іще в наївному дитинстві, забобонна вірність яким не давала б мені без жаху уявити собі твір, відмінний від них. Але, — таким правилом керувалися Ельстір та Шарден, — годі відтворити те, що любиш, не зрікшись його. Напевно, мої книжки, як і жива моя плоть, зрештою, колись умруть. Треба примиритися зі смертю. Ми погоджуємося з тим, що за десять

років не буде нас самих, а за сто — наших книжок. Вічності ніхто не обіцяє ані творам, ані людям.

Ця книжка має бути така сама довга, як «Тисяча й одна ніч», але цілком інакша. Звичайно, коли ми кохаємося в якомусь творі, ми раді б створити щось подібне, але треба жертвувати своїм минуцим захопленням і думати не про свої уподобання, а про істину, яка не

питає нас про наші смаки і забороняє думати про них. І тільки йдучи за істиною, ми натрапляємо не раз на те, що покинули, а, забувши про смаки, напишемо «Арабські казки» або Сен-Сімонові «Мемуари» іншої доби. Але чи встигну я? Може, вже запізно?

Я запитую себе не лише: «Чи встигну я?», а й: «Чи впораюся?» Хвороба, яка, що той суворий сповідник, звеліла мені умерти для світу і тим самим зробила мені послугу («Бо якщо посіяне пшенишне зерно не вмере, воно зостанеться саме, а як умре, дасть щедрий урожай»), хвороба, яка, коли настав край ледарюванню, уберігала мене від легковажності, а тепер, може, боронитиме від ледарювання, ця хвороба поглинала мої сили і, як я помічав уже давно, а надто з часу, коли я розлюбив Альбертину, — сили моєї пам'яті. Але оживлені пам'яттю вражіння, які треба потім поглибити, висвітлити, перевести в духовні еквіваленти, чи не становлять вони одну з умов, як не саму субстанцію, мистецького твору, якою вона щойно явилась мені в бібліотеці? О! Якби мені оті ще не підірвані сили, які я ще мав далекого-предалекого вечора, вос-креслого в моїй пам'яті, коли я побачив «Франсуа Найдуха»! Від того, власне, вечора, коли здалася моя матір, почався, разом із повільним бабусиним згасанням, підупад моєї волі та здоров'я. Все вирішилося в ту хвилину, коли, не в змозі більше терпіти чекання завтрішнього дня, щоб торкнутися губами матиного обличчя, я набрався духу, скочив із ліжка і в нічній сорочці підступив до вікна, залитого місячним сяйвом, і стовбичив там, поки почув, як відходить Сванн. Мої батько й матір проводжали його, я чув, як відчиняється садова хвіртка, як бренькає дзвінок, як хвіртка зачиняється...

Аж це спало мені на думку, що якби того ранку мені ще стало снаги написати свій твір — як колись у Комбре в певні дні, що справляли на мене вплив, — того ранку, що саме сьогодні надихнув мене ідеєю твору і пройняв страхом не встигнути її здійснити, він, той ранок, передусім визначив би в цьому творі форму, яку я передчув колись у комбрейській церкві і яка зазвичай залишається для нас невидимою, форму Часу.

Звичайно, наші змисли помиляються в багатьох інших випадках, — як мені наочно довели розмаїті епізоди цієї розповіді, — спотворюючи для нас достеменний лик цього світу. Але, зрештою, я міг би, в найточнішій транскрипції, яку спробував би дати, не переставляти

звуків, утриматися від того, щоб відривати їх, ті звуки, від їхньої причини, поруч із якою розум розміщує їх уже потім, хоч якби він змусив дощ тихо заспівати посеред покою, а подвір'я затопив потоками кипучого чаю, це мало б збивати з пантелику не більше, ніж задум маляра, коли він так часто малює, зовсім близько чи геть далеко від нас, залежно від того, що нам являть закони перспективи, посилення яскравості барв та оманливість першого погляду — вітрило чи шпиль, які опісля, гаразд поміркувавши, ми пересовуємо нерідко на велетенську відстань. Я міг би, хоча помилка була б тут серйозніша, стояти на своєму й далі, подібно до того, як ми наділяємо певними рисами обличчя перехожої жінки, хоча на місці носа, щік та підборіддя повинен залишатися тільки голий овал, де щонайбільше мав би леліти відсвіт наших пождань. І хоч би навіть я не встиг виготовити, — що далеко важливіше, — сотні масок для накладання кожної з них на те саме обличчя, залежно від того, якими очима я на нього дивлюся і в якому сенсі відчитую його риси, масок, призначених мінятися в моїх очах відповідно до того, що саме років за тридцять стирає реальні зміни: надія чи страх або, навпаки, любов чи прихильність; ото ж якби я не здолав відтворити образу осіб, народженого в мені, де найменший їхній жест може викликати страшенне сум'яття, а не поза мною, — мій роман з Альбертиною достатньо переконав мене, що все стає марнотою і брехнею, — і якби я не змінював освітлення духовного небосхилу залежно від напруження своєї вражливості чи від випадкової тучі, яка, наповзаючи на цей небосхил, обертає спершу малий предмет на щось величезне, бентежачи таким чином мою погідну певність, себто якби я не міг запровадити цих і багатьох інших змін у транскрипції світу (в необхідності таких починань — якщо ми прагнемо відтворити «реальність» — нас переконала ця повість), який належало змалювати цілісно, то я зумів би принаймні уявити людину — завдання чимраз важче — що, обтяжена не так довжиною свого тіла, як довжиною років, які кінець кінцем її доконають, мусить волочити їх за собою скрізь, куди вона скерує свої кроки.

Зрештою те, що ми займаємо в Часі щораз розлогіше місце, розуміє кожен, і ця одностайність могла мене тільки тішити, бо це істина, істина приступна всім, і мені належить докласти всіх зусиль, аби її розтлумачити. Що ми маємо якесь місце у Часі, розуміє всяк, але найпростіша людина це місце визначає десь так, як вона визначала б

наше місце у просторі, бо особи не надто спостережливі, побачивши двох незнайомих чоловіків, обох чорновусих або поголених, кажуть, що це чоловіки, одному років під двадцять, а другому — під сорок. Звичайно, ми часто помиляємося в такій оцінці, але те, що вона видається нам можливою, свідчить, що ми сприймаємо вік як щось вимірне. І справді, у другого чорновусого вусаня приріст віку становить двадцять років.

Якщо я оце зараз заповзявся якомога увиразнити уявлення про Час, що вже здимів, уявлення про роки, невіддільні від нас, то це тому, що навіть у цю хвилину, в палаці принца Германтського, я чув іще кроки своїх батька-матері, коли вони проводжали пана Сванна, чув бренькіт брязкучого залізного, невтомного, голосистого і невсипущого дзвоника, який звістував, що Сванн урешті пішов і що мама прийде нагору, чув як сьогодні, хоча ці звуки жили в далекій минувшині. Тоді, згадуючи про всі ті події, які несамохіть заповнювали простір між хвилиною, коли я ті звуки почув, і ранком у Германтів, я вразився на саму думку, що власне той дзвінок дзеленчав у мені й далі, а я нічого не міг змінити у брязкоті його язичка, оскільки, вже гаразд не пам'ятаючи, як він умовк, я мав, аби належно вслухатись і відтворити цей момент наново, змусити себе не чути довколишніх розмов між масками. Щоб наблизити його до своїх вух, доводилося знову поринути в себе. Бо ж саме там бринів, не вгаваючи, дзвоник, а між ним і миттю, що я оце переживаю, бриніло і все оте минуле, яке розгортається у нескінченність, минуле, яке я, сам того не відаючи, носив у собі. Коли воно забриніло, я вже існував, і відтоді, щоб я ще раз почув тамтой дзвінок, у мені мала існувати неперервність — щоб я ні на мить не міг перестати існувати, мислити, усвідомлювати самого себе, бо ж та давня хвилинка ще зберігала зі мною зв'язок, оскільки я міг повернутись аж до неї, досить мені було глибше поринути в себе. І саме тому, що вони таять у собі години минулого, людські тіла можуть завдати величезної кривди тим, хто їх кохає, бо вони наладовані силою спогадів про радощі та бажання, уже стерті для них, але такі болісні для когось, хто споглядає і продовжує в Часі найуко-ханіше тіло, до якого він ревнує, ревнує так, що ладен його знищити. Бо коли по смерті Час покидає тіло, а спомини, уже геть байдужі й безбарвні, стираються в тій, кого вже немає, вони зітруться незабаром і в тому,

кому ще допікають; але і в ньому вони нарешті зникнуть, коли жадання живого тіла перестане їх розвогнювати.

Я відчував змору і страх, усвідомлюючи, що я не лише мить по миті прожив, продумав і виділив із себе увесь цей такий довгий час, що він не лише був моїм життям, був мною самим, — я ще й мусив щохвилі підтримувати з ним зв'язок; він підпирав мене, закинутого на його запаморочливу кручу, і я не міг ворухнутися, щоб його не зрушити. День, коли я почув калатання дзвіночка у комбрейському саду, — дата, така далека, а проте моя дата, нутряна, той день був вихідним пунктом у безмірах, простертих у мені без мого відома. Голова моя пішла обертом, коли я побачив під собою, а проте — під собою в самому собі, з такої височини, ніби я був кілометрового зросту, стільки років.

Аж ось коли я зрозумів, чому дук Германтський, — сидячи на стільці, він видавався мені таким напрочуд молодявим, хоча мав за плечима куди більше років, ніж я, — щойно тільки він підводився і хотів випростатися, одразу трясся на непевних ногах, мов той ветхий архієпископ, що як і має щось міцне, то хіба металевого хреста, до якого тиснуться молоді та в'юнкі семінаристи, і дибав, тремтячи як листок, на важкоприступний шпиль свого вісімдесятир'яччя: всі ми немовби ходимо на живих дибах, дедалі цибатіших, не раз вищих за дзвіницю, від чого ходіння стає морочливою і небезпечною справою, коли так і дивись, гримнеш на землю. (Чи не тому лице людей дохожалих навіть невинному окові важко сплутати з лицами молодят і чи не тому воно завше постає перед нами, немов захмарене серйозністю?) Я лякався, що мої диби вже так високо над землею, і мені здавалося, що навряд чи в мене стане сил утримувати в собі довго цю минушину, опущену так далеко. А все ж, якщо мені відміряно достатньо часу, щоб устигнути виконати свою роботу, я не забарюся передусім описати людей (хай би вони навіть у цьому описові скидалися на іродів), оскільки вони займають таке важливе місце супроти того надзвичайно обмеженого, яке відведене їм у просторі, місце, навпаки, в цьому разі розширюване в безмір, — бо вони одночасно торкаються, як занурені в літа гіганти, найвіддаленіших одна від одної діб, між якими криється стільки днів, — місце у Часі.

КІНЕЦЬ

Від перекладача

*Чіпляйся, тлумачу, як мураха на папері
бібл-друк Accroche toi, traducteur, comme la
fourmi sur le papier bible*

Великими літерами, такими, як і в оригіналі, вивів перекладач слово КІНЕЦЬ і здригнувся. Якому почуттю, підкажіть, йому віддатися: радіти, що навіть хвороба, налякавши існуванням якогось за-кляття на посмертні прустівські романи, милостиво його відпустила і дозволила сказати: «Ось вам, мої земляки, велика книга ХХ сторіччя по-нашому!», чи сумувати, що урвалася необхідність щодня по сім годин пересновувати шовк прустівських думок, чи то світлих, чи то чорних, але завжди своєрідних і глибоких. Задум перекласти Марселя Пруста виник у мене ще в шістдесяті, тоді мене заохочував мій учитель Григорій Кочур постійними нагадами: «За вами — Пруст!», а засів я за працю після зустрічі в «Галлімарі» з Прустовим видавцем і бібліографом Жаном-Івом Тадьє. Пруст масовий, кишеньковий, із зображенням на обкладинках семи книжок Руанського собору в різних фазах освітлення його сонцем, відтворених пензлем Клода Моне, помандрував зі мною одразу в Україну, а Пруст академічний, у золотообрізному плеядівському виданні на папері бібл-друк, прийшов через посольство за два тижні. Я витягав із коробки, пересипаної паперовою стружкою, книжки, це був уже не тритомовик, що дістався мені з кочурівської бібліотеки, а чотиритомовик, та ще й кожен том майже удвічі грубший від попередніх. Понад половину обсягу книжки відводилося для рукописних варіантів, наукового коментаря і приміток. Змін зазнав і текст прустівського роману. Чимало пасажів, знижених у попередньому виданні до приміток унизу сторінки, знайшли своє законне місце у масиві твору, цілі сторінки й абзаци по-новому перетасувалися між собою, з'явилися у кількох провалах істотні доповнення. Натхнення несло письменника не гостинцем, а манівцями, і він клеїв до машинописних сторінок набагато довші за

них драбинки і трапи вставок, які й заходився впорядкувати інтернаціональний загін текстологів під проводом Тадьє.

Виходить, можна тішитися тим, що видавництво «Юніверс» — це сумлінний постачальник продукції повного й канонізованого Пруста? Воно-то так, але особисто для мене до цього втішання домішується дешиця гіркоти: у літературний обіг Пруст міг би ввійти значно раніше, якби мав змогу жити і працювати такий «француз» у нашому письменстві, як Валеріян Підмогильний. Що він Пруста читав, і читав в оригіналі, свідчить назва розділу прустівського роману в його власному перекладі. У Підмогильно-го ця назва звучить так: «Перебої серця». Може б, тоді не казали, почувши про моє захоплення, мої побратими по перу: «Ну й дивак, знайшов кого перекладати!» Бідолахи, думав я, знали б вони чудову прустівську думку про те, що читач читає не тільки самого письменника, а ще й читає самого себе. А втім, заспокоював я себе, просто вони не читали Пруста. Зате для молодого покоління, судячи з листів до мене, дзвінків і відгуків, Марсель Пруст є тим, ким і має бути класик — прецікавим сучасним письменником. Для нас, довгорічних працівників журналу «Всесвіт», загартованих на перекладах сучасних модерністів, Марсель Пруст здається тепер класично прозорим. Але цілком припускаю, що в деяких читачів може виникнути враження, чимось схоже на відчуття семирічного Колена у французькій книжці про несподівані запитання наших дітей: «Чому я їду назад у авті мого тата, коли він рушає?» О великий закон фізики, відкритий ще Галілеєм, закон інерції! Щоб ви з головою поринули у великий роман гальського генія, треба спочатку перебороти інерційний спротив, що сковує рух. За цим самим законом інерції на об'єкт повинна діяти якась сила, здатна змінити його швидкість. Ця сила називається художнім чуттям, естетичним переживанням. Якщо ви людина вражлива, якщо ви маєте смак, у час добрий! Мене як перекладача, тобто довірену особу Пруста, усі сім років праці не переставало дивувати дивовижне багатство прустівської фрази, від неї, як від веселих вертушок і сонців, так і жди розльотів, ніби машиною часу, кидає нас одночасно в майбутнє і минуле, рожеве дівоче личко при наближенні до нього губ для поцілунку показує інші свої подоби, навіть ту, якою її зробить старість, нашпигована вона і паралелізмами (мимоволі згадуються Плутархові «Паралельні життєписи»), коли факти з біографії одного персонажа (Андре)

перегукуються з даними з життя іншого (Альбертини), або коли пишні картини омріяної Венеції перебиваються скромними образками рідного Оповідачеві Комбре. А скільки фраз, другу половину яких становлять розгорнуті порівняння, взяті з медицини, ботаніки, фізики, історії, астрономії, куховарства, малярства, театру! В діагностиці письменник своя людина, по-перше, через хронічну хворобу, а потім — його батько був медичним світилом. Описи симптомів у нього бездоганні з клінічного погляду, і перекладачеві, якщо він чутливий до цих обставин, краще віддавати при перекладі перевагу точним медичним термінам. Гімн французькому гурманству Пруст співає не менше, ніж українському Котляревський і Гоголь. Меню описаних у романі домашніх і ресторанних обідів треба було віддавати так, щоб читач мав до своїх послуг готовий рецепт, а розмочений у липовому відварі бісквіт, так старанно змальований Прустом, схожий формою на скойку Сен-Жака (за назвою черепашки, якою прикрашали себе прочани, ідучи на прощу до галісійського міста Санть-яго-де-Кампостелла, по-французькому Сен-Жак-де-Кампостель), а все тому, що він відкрив письменникові механізм пам'яті і підказав йому власну філософію часу, перекладач назвав так, як його називають французи українського роду, лише трохи змінивши французьку реалію, — мадленкою. Пригадується на початку цієї праці моє щасливе повернення з прощі по прустівських місцях із трофеями — скойкою Сен-Жака і коробкою мадленок. А з яким хвилюванням я переступив поріг оббитої корком кімнати і розглядав на тумбочці біля широкого, типового для Франції, ліжка звичайний каламар та дві ручки з дерев'яними держакми і перами рондо!

От тільки шкода, що в останньому томі прустівської епопеї не знайшлося місця для покажчика персонажів твору, географічних назв і місць, а також згаданих у романі історичних осіб. Повірте на слово, на це пішло б іще сотні сторінок.

Тепер, ще раз нагадуючи, що у вас у руках переклад, тобто, що це український текст пера Анатолія Перепаді, довіреної, повторюю, особи Пруста в Україні, ваш покірний слуга передбачає, з огляду на деяку незвичну його лексику, і сумніви кваліфікованої критики (як з цим уже поспішили журналісти, культурою, сказати б, не дуже обтяжені) в адекватності моїх мовних засобів письму французького роману про поезію снобізму представників вищого світу. Охоче беруся розвіяти її

сумніви. По-перше, як це не дивно, на боці перекладача виступає сам автор цього твору. Згадайте, як Оповідач, зачарований золотим бринінням імени Германтів, несміливо ступає на потертий коцик на порозі їхнього пишного палацу, у спілкуванні з ними відбувається становлення його як письменника, і якими ж у його очах постають ці княжата королівської крові? Французькі дідичі, на відміну від російських, живучи серед моря народного мовлення, кохалися у просторіччі й залюбки, навіть по-снобістському користувалися ним у салонах. Отже, у французів, як і в українців, селянське це і є аристократичне. На останніх сторінках «Віднайденого часу» сива дукиня Германтська зі скромністю, тією, що паче гордості, заявляє: «Я — селючка». А пам'ятаєте, як перші передчуття майбутнього покликання з'являються у Марселя тоді, коли мати збирається йому читати роман Жорж Санд і його уяву вражає загадкова назва «Франсуа Найдух» (в оригіналі «Франсуа Ле Шампі»). Цю свою цікавість до неутер-тих, свіжих слів письменник зберіг на ціле життя.

А по-друге, після буремних змін, що відбулися у державному і громадському бутті нашої Неньки-України, не може бути, щоб не заходили зміни і в нашому слові (не змінюється тільки ставлення тих земляків, що й досі коверзують ходити своїми батьківськими, а дибають, і то дуже незграбно, на чужих дибах). Отож-бо мовна ряснота цих семи книжок не зіпсує, як не зіпсує масло каші.

Залишається сказати, що шістдесятники робили спробу пробитися до шедевру цього арабського, як охрестили Пруста, принца, на казкових сторінках якого у кращі дні я чіплявся, як серферист на дошці з вітрилом під вітром у 12 балів, а в гірші дні, як мураха на папері бібл-друк, заклопотаний лиш тим, щоб його не здуло поривами, гнаними вентилятором (поява впертого мого товариша на фінішній прямій у серпневу спеку підказала мені образ прустівця тлумача). Але у наших видавничих планах Москва виполювала і Пруста, і Камю, і Моріака... Та воно й зрозуміло, навіщо їй конкурент? Як, посміхнеться хтось, щоб це українська мова конкурувала з російською?! А я от у її конкурентоспроможність вірю. Бо з якого б то дива, скажіть, Олександр Солженіцин заговорив раптом про те, що українська мова ніколи не стане світовою. Ні, зі сміху будуть люди! Ось моя робота і є актом моєї віри у велике майбутнє нашого слова. І вона доводить, що конкуренції північний сусід боїться даремно. Хоч я і свідомий того,

що мій нешерето-ваний крайнин, привчений пити не зі свого джерела, байдуже пройде повз цей бювет з артезіанських глибин, що ж, нехай тоді він вдо-вольняється не зовсім чистою водою.

Насамкінець висловлюю подяку всім причетним до цього видання: французьким радникам з питань культури Дезюсу, Анні Катрін Валліскі, Добантон, Олів'є Гійому, видавцям Андрію Савчуку та Олегові Жупанському, редакторові Валентину Корнієнку (його внесок неоціненний), художникові Андрію Лівню. А ще мені хочеться присвятити його святій пам'яті моєї сестрички Світлани, яку забрали янголи на небо, коли ми були малими козопасами.

Примітки

Назва «Віднайдений час» з'явилась у задумах Пруста ще восени 1912 року. Як симетрія «Втраченому часові», першого тому «Перебоїв почуття», вона призначалася для другої половини чи останньої третини роману, підготовленого до друку в двох чи трьох томах. Зрештою цей титул дістався сьомій частині «У пошуках утраченого часу». Після присудження йому Гонкурівської премії Пруст писав у листі до Роні-старшого: «Коли 1913 року з'явився «Сванн», на цей час були вже написані не лише «У затінку дівчат-квіток», «Германтська сторона» і «Віднайдений час», а навіть значна частина «Содома і Гоморри». Проте під час війни письменник (не торкаючись кінця книжки «Втрачений час») додав щось про війну, розвиваючи характер барона де Шар-люса. Це «щось про війну», обсягом десь зо сто сторінок, своїми фантастичними барвами посилило атмосферу содомського світу.

Більшість доповнень після 1911 року пов'язані з зображенням щільнішого зв'язку творця зі своїм твором та зміною, особливо після вибуху війни, числа і портрету гостей, запрошених на ранок до дукині Германтської.

Завершальна книжка всього роману сточує водно всі сюжетні лінії і доказує до кінця історії життя його героїв. Роман, зробивши виток по спіралі, знову вертається до свого початку — оповідач, у чийй голові уже склалася вся романна філософія і всі маски монстрів, береться за перо. Автор викладає своє розуміння історичного та фізичного феномена часу, зробивши час головним героєм усього твору.

Письменникова служниця Селеста Альбаре розповідає, як одного ранку напровесні 1922 року Пруст заявив їй: «Цієї ночі я вивів слово «кінець» — і додав: «Тепер не страшно і померти». Помер письменник за кілька місяців. Якщо попередні романи «Полонянка» і «Аль-бертина зникає» видані посмертно, Марсель Пруст устиг перед смертю віддати на передрук, то «Віднайдений час» залишився у вигляді написаних від руки зшитків.

Уперше «Віднайдений час» з'явився друком 1927 року у видавництві «Нувель ревію Франсез». Видання як цього, так і згаданих

попередніх творів, підготував Марселів брат Робер Пруст.

Блан, Шарль (1814—1882) — професор естетики.

Сен-Віктор (1825—1881) — театральний критик.

Бурті (1830—1890) — критик.

Готьє, Теофіль (1811—1872) — письменник.

Сансовіно, Андреа (бл.1467—1529) — флорентійський скульптор і архітектор.

Санта Марія делла Салюте — венеційський собор, розташований над Канале Гранде.

Ґварді, Франческо (1712—1793) — маляр венеційської школи.

Сент-Обен, Габріель де (1724—1780) — графік і рисувальник.

«Акторка Фостина» — роман Едмона Гонкура (1882).

Дюбаррі, Марія-Жанна (1743—1793) — остання коханка Людовіка XV.

Лоренс, Томас (1769—1830) — англійський маляр.

Готьєр (1740—1806) — карбувальник.

Німфенбург — баварська порцелярня.

Фантен-Латур, Анрі (1836—1904) — маляр-академік, «майстер квітів».

Тальма, Франсуа (1763—1826) — актор-трагік.

Мольтке, Гельмут Карл (1800—1891) очолював німецький Генштаб.

Рамбуто — запропонував створити громадські туалети.

Майоль, Арістід (1861—1944) — скульптор.

Феррарі, Франсуа — світський хроніст «Фігаро».

Бресан (1815—1886), Делоне, Луї (1826—1903) — соціетарій Комеді Франсез.

Меєр, Артур (1846—1924) — журналіст, видавець.

Шпіттелер, Карл (1845—1924) — швейцарський письменник.

Аполлоній Тіанський (I в. по Р.Х.) — маг, чудотворець і пророк.

Бек, Анрі (1837—1899) — драматург.

Декан, Олександр Габріель (1803—1860) — маляр і графік.

Пандемоніум — уявна столиця пекла.

Фреголі, Леопольдо (1867—1936) — італійський мім.

Дуєр'я — жінка похилого віку, вдова.

Муне-Сюллі, Жан (1841—1916)) — актор.

Лакістка — прибічниця так званої Озерної школи в англійській поезії.

Примітки

1

Тим більше (*латин.*).

2

Генеральний штаб.

3

Його світлість (*нім.*).

4

Чесна гра (*англ.*).

5

Прізвисько англійського вояка.

6

Шереговий (про жовніра).

7

Сусальне золото. (Прим, ред.)

8

І книжки мають свою долю — Теренціан Мавр (*латин.*).

9

Ти топчеш ногами лева та змія (*латин.*).

10

Завжди той самий (*латин.*).

11

Німеччина понад усе (*нім.*).

12

Моя недбалість (*латин.*).

13

Друку вати дозволяється (*латин.*).

14

У мирі, спокої (*латин.*).

15

Принци крови (*англ.*).

16

Сезон (*англ.*).

17

Щаслива провина (*латин.*). Про гріхопадіння Адама і Єви. Вираз належить блаженному Августину.

18

Натяк на першу книгу письменника «Утіхи і дні» (примітка видав-

19

Зяння (лінгв.). (Прим, ред.)